

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2024. 11 (3)
шілде-қыркүйек
ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген. Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2024
© Авторлар ұжымы, 2024

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аяған Бүркітбай Гелманұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Голден Кэти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University). (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры. (Қазақстан)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті. (АҚШ)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы — филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы — археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР ҒЖБМ ҒК Ө. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы — PhD, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы филиалының директоры. (Қазақстан)

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство
о регистрации:

№ 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки:
история (всемирная история и история Казахстана), источниковедение и историография,
археология, этнология, антропология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Коллектив авторов, 2024

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович — доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University). (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет. (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби. (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович — доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова. (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич — археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А. Маргулана КН МНВО РК. (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Козыбаева Махаббат Маликовна — PhD, директор филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — магистр, сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. 14602-IIA dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history (world history and history of Kazakhstan), source studies and historiography, archeology, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Journal website: <https://edu.e-history.kz>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2024

© Group of authors, 2024

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK. (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State SCMSHE RK. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Golden Kathie Stromile — PhD, Mississippi Valley State University. (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University. (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassieva — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies. (Kazakhstan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Matyazhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich — Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art. (Kazakhstan)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich — archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kozybayeva Makhabbat Malikovna — PhD, Director of Astana branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА / ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ / THEORY AND
METHODOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 3, pp. 528–540, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_39_3_528-540

**COLLECTIVISATION AND FAMINE IN NORTHERN KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT
OF SOCIAL TRAGEDY**

Nurbolat Askerovich Abuov¹, Saule Zeinullinovna Malikova²

¹Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Petropavlovsk
(86, Pushkin Str., 150000 Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Head of the Branch
 <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>. E-mail: abuovnur@mail.ru

²North Kazakhstan State Archive
(1, International Str., 150000 Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Docent
 <https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Abuov N.A., Malikova S.Z., 2024

Abstract. *Introduction.* This article, based on documents and memories of the descendants of the repressed people, analyzes the process of confiscation of the property of the kulaks and bais, the causes of the famine that caused protests and mass repressions in rural areas. *Goals and objectives.* The goal of the study was to analyze the history of the population of the Karaganda region in the 1920–1930s, or the modern North Kazakhstan region. The historical fate of the North Kazakhstanis during the period of collectivization is part of the national tragedy that the entire rural population of the country experienced during the totalitarian regime. *Results.* As a result, on the basis of documents of declassified funds of central and regional archives, documents of personal origin, collected material through interviewing during the work of the State Commission for the Rehabilitation of Victims of Mass and Political Repressions, the policy of the country's leadership towards the rural population was shown. Collectivisation and forced settling of the farms of the Bai of Northern Kazakhstan, implementation of the plans of bread and meat procurement, destruction of livestock are considered as the main cause of famine and forced migrations outside the region and the republic. Certain aspects of the history of collectivisation, famine and repressions have been reflected in the studies of famous domestic and foreign scientists. An important role in the study of the history of famine and collectivisation is played by the memories of victims and descendants of the repressed. *Conclusion.* Implementation of the plans of bread and meat procurement, destruction of livestock, forced collectivisation and settling, fleeing outside the republic, became a tragedy of the entire population of Kazakhstan.

Keywords: Collectivisation, confiscation of property, famine, repression, memories, tragedy

Acknowledgments. The article was carried out as part of the implementation of the STPproject. Subject: «Preparation and publication of memoirs of eyewitnesses and their descendants in the 1931–1933 mass famine in Kazakhstan» (BR24993018).

For citation: Abuov N.A., Malikova S.Z. Collectivisation and famine in Northern Kazakhstan in the context of social tragedy // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 3. Pp. 528–540. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_528-540.

ӘЛЕУМЕТТІК ТРАГЕДИЯ КОНТЕКСТІНДЕ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ АШТЫҚ

Нурболат Аскерович Абуов¹, Сәуле Зейнуллиновна Мәлікова²

¹Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
Петропавл қаласындағы филиалы
(86-үй, Пушкин көш., 150000 Петропавловск, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, филиал директоры
 <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>. E-mail: abuovnur@mail.ru

²Солтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағаты
(1-үй, Интернациональная көш., 150000 Петропавловск, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
 <https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Абуов Н.А., Мәлікова С.З., 2024

Андатпа. *Kіріспе.* Бұл мақалада қуғын-сүргінге ұшыраған ұрпақтардың құжаттары мен естеліктері негізінде кулактар мен байлықтардың мүлкін тәркілеу процесі, ауылда наразылық пен жаппай қуғын-сүргін тудырған аштықтың себептері талданады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты 1920–1930 жылдардағы Қарағанды облысы немесе қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы халқының тарихын талдау болды. Ұжымдастыру кезеңіндегі солтүстік қазақстандықтардың тарихи тағдыры тоталитарлық режим кезеңінде елдің барлық ауыл тұрғындары бастан кешкен жалпыұлттық трагедияның бір бөлігі болып табылады. *Нәтижелер.* Нәтижесінде орталық және өңірлік мұрағаттардың құпиясыздандырылған қорларының құжаттары, жеке тектік құжаттары, жиналған материалдар негізінде жаппай және саяси қуғын-сүргін құрбандарын оңалту жөніндегі мемлекеттік комиссияның жұмысы кезеңінде сұхбат арқылы елбасшылығының ауыл халқына қатысты саясаты көрсетілді. Солтүстік Қазақстанның шаруашылықтарын ұжымдастыру және күштеп қоныстандыруы нан және ет дайындау жоспарларын іске асыру, малды жою өңірмен республикадан тыс жерлердегі аштық пен мәжбүрлі көші – қонның негізгі себебі ретінде қарастырылады. Ұжымдастыру, аштық пен қуғын-сүргін тарихының кейбір аспектілері белгілі отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерінде көрініс тапты. Аштық пен ұжымдастыру тарихын зерттеуде жәбірленушілермен қуғын-сүргінге ұшыраған ұрпақтардың естеліктері маңызды рөл атқарады. *Қорытынды.* Нан және ет дайындау жоспарларын іске асыру, малды жою, күштеп ұжымдастыру және қоныстану, республикадан тыс жерлерге қашу бүкіл Қазақстан халқының қасіретіне айналды.

Түйін сөздер: Ұжымдастыру, мүлікті тәркілеу, аштық, қуғын-сүргін, естеліктер, трагедия

Алғыс айту. Мақала ҒТБ жобасын жүзеге асыру аясында жарияланды. Тақырыбы: «Қазақстандағы 1931–1933 жылдардағы жаппай ашаршылық куәгерлері мен олардың ұрпақтарының естеліктер топтамасын дайындау және басып шығару» (BR24993018).

Дәйексөз үшін: Абуов Н.А., Мәлікова С.З. Әлеуметтік трагедия контекстінде Солтүстік Қазақстандағы ұжымдастыру және аштық // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 3. 528–540 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_528-540

КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ И ГОЛОД В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНОЙ ТРАГЕДИИ

Нурболат Аскерович Абуов¹, Сауле Зейнуллиновна Маликова²

¹Филиал Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в г. Петропавловск
(д. 86, ул. Пушкина, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, директор филиала

 <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>. E-mail: abuovnur@mail.ru

²Северо-Казахстанский Государственный архив

(д. 1, ул. Интернациональная, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>. E-mail: malikova_saule@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Абуов Н.А., Маликова С.З., 2024

Аннотация. *Введение.* В данной статье на основе документов и воспоминаний потомков репрессированных анализируется процесс проведения конфискации имущества кулачества и байства, причины голода, вызвавшего протесты и массовые репрессии в сельской местности. *Цель и задачи исследования.* Целью исследования было проанализировать историю населения Карагандинской области в 1920–1930-х гг., или современной Северо-Казахстанской области. Историческая судьба североказахстанцев в период коллективизации является частью общенациональной трагедии, которую пережило все сельское население страны в период тоталитарного режима. *Результаты.* В результате на основе документов рассекреченных фондов центральных и региональных архивов, документов личного происхождения, собранного материала посредством интервьюирования в период работы Государственной комиссии по реабилитации жертв массовых и политических репрессий была показана политика руководства страны в отношении сельского населения. Коллективизация и насильственное оседание хозяйств баев Северного Казахстана, реализация планов хлебо- и мясозаготовок, уничтожение скота рассматриваются как основная причина голода и вынужденных миграций за пределы региона и республики. Определенные аспекты истории коллективизации, голода и репрессий нашли свое отражение в исследованиях известных отечественных и зарубежных ученых. Важную роль в исследовании истории голода и коллективизации играют воспоминания жертв и потомков репрессированных. *Вывод.* Реализация планов хлебо- и мясозаготовок, уничтожение скота, насильственная коллективизация и оседание, бегство за пределы республики, стало трагедией всего населения Казахстана.

Ключевые слова: Коллективизация, конфискации имущества, голод, репрессии, воспоминания, трагедия

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта НТП. Тема: «Подготовка и издание серии воспоминаний очевидцев массового голода 1931–1933 гг. в Казахстане и их потомков» (BR24993018).

Для цитирования: Абуов Н.А., Маликова С.З. Коллективизация и голод в Северном Казахстане в контексте социальной трагедии // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 3. С. 528–540. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_528-540

Введение

В 1930–1933-е годы Казахстан поразили массовый голод, вынужденные миграции населения из республики, насильственные выселки и широкий круг репрессий в отношении граждан своей страны. Данные процессы стали результатом насильственного оседания казахов и силового проведения коллективизации, укрепления политики террора в стране.

Проведение политики индустриализации и коллективизации в СССР, начавшиеся с конца 1920-х, оставили глубокий след в экономической, социальной, культурной жизни региона. Массовая коллективизация хозяйств крестьян и шаруа, сопровождавшаяся репрессиями, привела к масштабному голоду, социальной и семейным трагедиям населения Казахстана, стала масштабной демографической катастрофой, унесшей жизни миллионов людей, разрушив традиционный уклад жизни казахского народа. Изучение этих событий в региональном разрезе также важно оценки масштабов этой трагедии. За трагедией силовой коллективизации, насильственного оседания, голода и репрессий стоят гибель населения республики, исковерканные судьбы миллионов людей, потерявших Родину и родной очаг. Трагедия коллективизации и голода также характеризуется утратой социальных связей и статуса, потерей своих родственников и массового сиротства, процессом незаконно конфискованного имущества, лишения массы гражданских прав и свобод у тех кто сумел выжить в эти годы.

Современное научное сообщество Казахстана стремится осветить причины и последствия этих процессов без политизации, определить их влияние на будущее развитие республики через призму жизни конкретных семей и социальных страт. На современном этапе необходимо особое внимание уделить человеческому измерению этих трагедий, включая личные истории, воспоминания и свидетельства, которые помогают лучше понять масштаб и глубину человеческих страданий для восстановления объективной исторической картины и сохранения и увековечивания памяти невинно погибших людей.

Сегодня интерес населения независимого Казахстана к историческим темам, которые освещались однобоко или были запретными в советское время, все более возрастает. Тема Ашаршылық (Голодомора) казахского народа 1930–33-х годов имеет важное значение. Нельзя не согласиться с американским историком Сарой Камерон, которая пишет, что: «казахский голод 1930–33-х годов имеет важные последствия для понимания советской истории, а также изучения массового насилия и сравнительного анализа с другими примерами голода, о кризисе мало известно на Западе: большинство крупных обзоров по советскому периоду лишь вскользь упоминает о казахской трагедии; казахский голод редко появляется и в сводных учетах массового насилия 20-го века.» (Камерон, 2015). Современное население республики должно знать и осознавать, какова была цена социалистической аграрно-индустриальной модернизации Казахстана в эти годы.

Материалы и методы исследования

Исследование основано на комплексе источников из следующих архивов: Архив Президента РК (АП РК), Центрального государственного архива РК (ЦГА РК), фондов Северо-Казахстанского государственного архива (СКГА). Следует отметить что источниковая база по истории голода в республике постоянно пополняется. Огромный вклад во введение в научный оборот источников, раскрывающих масштаб трагедии, внес известный историк Т. Омарбеков. В частности нами был использован его сборник документов «Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930–1933 гг.) Хрестоматия» (Омарбеков, 2011). В 2021 г. АП РК и ЦГА РК, а также с участием областных архивов был подготовлен Сборник документов в трех томах: «Ашаршылық. Голод. Документальная хроника. 1928–1934 гг.», который раскрывает трагические события спустя почти столетие (Ашаршылық. Голод., 2021).

Для работы над статьей нами были проанализированы и использованы постановления, резолюции и другие нормативно-правовые документы советских, партийных органов республики, документация местных органов власти, списки байских, кулацких хозяйств и их

характеристики, сводки, протоколы, обращения и жалобы граждан. Важную роль в исследовании истории коллективизации и голода в Северном Казахстане играют «Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века)», изданные в 2022 и в 2023 гг. – по Северо-Казахстанской области Т. 32; Т. 67. Халық жады (Материалы, 2022; Материалы, 2023), в которых изданы как документы из региональных архивов, так и воспоминания, собранные у репрессированных граждан и их потомков. Устные свидетельства очевидцев событий, а также воспоминания их потомков позволяют более глубоко понять человеческий аспект трагедии, который часто упускается при анализе сухих статистических данных. Документы органов советской власти и воспоминания собранные у репрессированных граждан и их потомков позволяют дать объективную картину трагедии советской модернизации Казахстана.

В основе методологии исследования выступили общенаучные принципы, в первую очередь, принцип историзма. Вместе с этим в исследовании использовались конкретно-исторические методы как ретроспективный, проблемно-хронологический, хронологический, сравнительно-исторический, междисциплинарные методы как статистический, актуализации и обобщения рассматриваемого материала. Данные методы позволили раскрыть последовательную политику советской власти по силовой коллективизации в регионе, последствием которого стали голод 1930-х гг. и целый комплекс событий, приведший к трагедии населения Казахстана, отразившейся на каждой семье.

Обсуждение

Исследование проблем голода в период существования СССР практически не осуществлялось историкам по идеологическим причинам. В Казахстане только в период Перестройки ученые республики смогли дать старт разработке тематики голода, массовых репрессий периода сталинизма. Исследование данной темы начали такие известные ученые, как Ж.Б. Абылхожин, М.К. Козыбаев, М.Б. Татимов (Абылхожин, Козыбаев, Татимов, 1989). В 1992 году была опубликована одна работа ведущих историков республики под названием «Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства» (Козыбаев, Абылхожин, Алдажуманов, 1992). Данный труд стал сыграл значительную роль при разработке Заключения комиссии Верховного Совета Республики Казахстан по изучению обстоятельств трагедии голода и коллективизации, массовых политических репрессий 30-х годов XX в. Вышеназванные ученые определили векторы исследований, раскрыли причины голода, который стал последствием процесса насильственного оседания, конфискации баев, кулаков и проведением силовой коллективизации. И все же на заре независимости Казахстана секретные фонды многих архивов, уникальные документы были еще закрыты для широкой массы исследователей.

На начальном этапе одной из основных проблем исследования голода и коллективизации в Казахстане было определение демографических потерь населения республики в 1930-е гг. Демографические аспекты голода стали предметом исследований в работе Татимова М.Б. Он называет следующие цифры жертв голода 1932–1933 гг., определив их в 1750 тыс. чел. (42% от всех казахов республики) (Татимов, 1989). Такие ученые как Асылбеков Х.К. и Галиев А.Б. дают схожие цифры по смертности голода – 1745 тыс.чел. (Асылбеков, Галиев, 1991:10). Следует отметить, что после распада СССР цифры по смертности от голода стали предметом обсуждения как отечественных, так и зарубежных ученых, которые, обсуждая масштаб трагедии, рассматривали причины голода, также озвучивали и юридические аспекты этого процесса.

Российский исследователь Г.Е. Корнилов в 2023 г. в своей статье «Голод в Казакской АССР в 1930-е годы: историографический дрейф» приводит анализ основных исследований по истории голода за прошедшее время и демонстрирует большую сводную таблицу со статистическими данными, к которым пришли зарубежные исследователи, ученые Казахстана и России (Корнилов, 2023: 99–121). По поводу юридического аспекта Ашаршылық Г.Е. Корнилов пишет, что «Российские и зарубежные

исследователи не признают, что голод в Казахстане был геноцидом казахского народа. Российские специалисты, в первую очередь В.В. Кондрашин, и зарубежные – Р. Киндлер, И. Огайон, Н. Пьянчиола, С. Камерон, С. Уиткрофт – не затрагивают тему геноцида напрямую, утверждая, что советское руководство не планировало физическое уничтожение казахов, и, подчеркивая, что голод в Казахстане не соответствует юридическому определению геноцида» (Корнилов, 2023: 102). В статье Г.Е. Корнилов выделяет и казахстанскую трактовку позиции, которая была дана в феврале 2021 г. в Национальной академической библиотеке, где «Спикер сената М. Ашимбаев озвучил позицию властей Казахстана: «Ашаршылық – это трагедия, через которую прошел не только казахский народ, это страшное гуманитарное бедствие для всех стран бывшего Союза. По этой причине мы к проблеме Ашаршылық должны подходить, прежде всего, с научной точки зрения, не придавая вопросу политическую окраску» (Корнилов, 2023: 103). С учетом того, что процессы осуществления коллективизации имели сплошной характер, а в Казахстане еще сопровождалось насильственным оседанием кочевников, усилившим голод, важно не допускать эмоциональных оценок в процессе изучения данных событий, важно рассматривать эти процессы в контексте политики, осуществлявшейся на территории всего СССР. Необходимо учитывать, что голод стал следствием жестокого тоталитарного режима Советского государства, который охватил все народы страны, приобрел характер личной трагедии каждой семьи, проживавшей в сельской местности.

Новый полномасштабный этап изучения истории репрессий в Казахстане, в том числе и истории голода, стал осуществляться во всей республике с созданием по инициативе Президента Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаева Государственной комиссии по полной реабилитации жертв массовых и политических репрессий в Республике Казахстан в 2020 г., в рамках которой свою работу провели и региональные комиссии, исследуя репрессии государства 1920–50-х гг. Изучение истории репрессий, осуществления коллективизации и разразившегося голода позволило ввести в научный оборот новые источники, собрать воспоминания пострадавших и потомков репрессий. Важность использования в исследованиях проблем голода, свидетельств очевидцев и их родственников, статей, опубликованных в средствах массовой информации, включая Интернет-издания пишет историк А.Т. Абдулина в статье «Воспоминания очевидцев о голоде 1930-х гг. в Казахстане: вопросы источниковедения и отражение повседневности» (Абдулина, 2021).

Воспоминания потомков репрессированных граждан Казахстана, документы из ранее недоступных фондов республиканских и региональных ведомственных архивов ДКНБ, Прокуратуры, МВД, теперь позволяют более подробно реконструировать историю коллективизации, голода и репрессий, которые в тот период не получили отражение в официальных документах, были скрыты за грифом «секретно». Новое переосмысление масштабов и особенностей истории коллективизации и голода, в настоящее время требует учета особенностей экономики регионов, уровня оседлости и национального состава населения того или иного региона. При исследовании проблем истории голода необходимо проведение полевых исследований, использование инструментов социальной истории, изучение уровня адаптивности к новым методам хозяйственного устройства. Таким образом, разнонаправленность хозяйства и материальной культуры сельского населения, природно-географические особенности регионов, многомерность последствий формирования голода и проведения репрессий требуют новых междисциплинарных подходов в определении экономической, политической, социальной составляющей трагедии сельского населения страны.

Результаты

С окончательным утверждением своей власти в СССР И. Сталин приступает к аграрно-индустриальным реформам, которые отразились на жизни всех граждан страны. В сельском хозяйстве начинается сплошная коллективизация хозяйств крестьян-шаруа, баев, кулачества, которые были не готовы, не согласны к радикальному осуществлению реформирования

сельского хозяйства. Их коллективная память естественно не могла забыть меры большевиков периода «военного коммунизма», с жесточайшим проведением продразверстки для нужд большевиков, который привел с тяжелейшему экономическому кризису и голоду 1921 г. и восстановлению хозяйства через механизмы НЭПа.

Коллективизация также предусматривала изъятие огромных ресурсов от жителей сельской местности и их перенаправление на развитие индустриализации. Продразверстки периода гражданской войны, были заменены на планы хлеба и мясозаготовок в начале коллективизации, которые спускались руководством страны, объемы которых постоянно увеличивались, что приводило к полному уничтожению скота у кочевников-казахов. В силу необходимости исполнять планы по сдаче зерна только осевшие кочевники были вынуждены обменивать свой скот на зерно, чтобы как то их выполнить. Это неминуемо вело к росту цен на зерно и падению цен на скот. В этой ситуации насильно осевшие казахи, не имеющие опыта ведение земледельческого хозяйства, сразу становились самой уязвимой категорией населения, которых голод затрагивал в первую очередь. Исполнение планов по хлебо и мясозаготовок власти также привело к масштабным компаниям по конфискации хозяйств кулаков и баев. Как показывают документы СКГА, в 1928 году были конфискованы хозяйства крупных баев I категории, сохранился Список-таблица из фамилий 40 баев, сами баи были выселены со своими семьями за пределы области Постановлением Петропавловского Окрисполкома(СКГА. Ф. 1648., Оп. 1., Д. 121., Л. 7). В этом Списке есть перечень имущества, который был конфискован у баев. Так например бай Альтиев Садвакас имел: «300 голов разного скота (70 лошадей, 33 головы рогатого скота, 130 баранов), 2 брички, 2 сенокосилки, 1 лобогрейку, 1 плуг, 1 ходок. Содержит постоянно 2 батраков». (СКГА. Ф. 1648., Оп. 1., Д. 121., Л. 3). К моменту развертывания конфискации скота многие баи, пытаясь избежать этой участи, начинали распределять поголовье скота среди родственников, выделять хозяйства старших сыновей как отдельную хозяйственную единицу. Так, более полный перечень того, что конфисковывалось, мы можем увидеть в таких документах как, например, Протоколы обыска осмотра и описи имущества проживающего гражданина аула № 2 Тонкерейского района Альтиева (Кокенова) Сайт-Ахмета 1928 года сентября 26 дня, сохранившихся в ЦГА РК (ЦГА РК. Ф. 135., Оп. 1., Д. 89, Л. 4–8.) Этот перечень включает, помимо скота, практически все имущество, одежду, посуду и продукты питания. Таким образом, разрушались наиболее крепкие хозяйства, а их семьи оставались без средств для существования. Советская власть не ограничивалась мерами по конфискации и высылке баев и кулаков, она видела в них, естественно, классового врага, которого нужно было подавить и уничтожить. Как мы знаем, многие баи, кулаки, середняки, религиозные служители и другие сопротивлявшиеся реформам советской власти погибали после решения «троек».

Уже на заре коллективизации запускался механизм террора, который должен был окончательно деморализовать население на местах, сопротивлявшихся сдаче продукции сельского хозяйства, избегавшего вступления в колхозы. Так, по воспоминаниям Барлубаева Айтмагамбета Сабыровича, уроженца г. Петропавловска, раскрывается история семьи Бейсенбі-кажы, которые были записаны членами региональной комиссии в период сбора информации для многотомника. Записанная информация освещает следующие факты: «В разное время сам Бейсенбі Қаракөтұлы и его сын Шаймолда были волостными управителями. Объявленная Советами политическая программа «Малый Октябрь» не обошла стороной и семью Бейсенбі-кажы, согласно указам и решениям ЦИК СНК Казахской ССР 1928 года «О конфискации байских хозяйств», семья, причисленная к категории баи, также подверглась гонениям, были конфискованы домашний скот, домашняя утварь и имущество. Ранее несколько раз конфисковывались лошади для нужд Красной Армии. Глава семьи Бейсенбі-кажы был арестован и насильно пешком препровожден в штаб для допроса. По пути следования, не выдержав летнего зноя, пожилой Бейсенбі Қаракөтұлы умирает в дороге. После смерти отца волостным управителем становится его 25-летний сын –Шаймолда. Судьба его тоже трагична. В один из летних дней, по доносу врагов-недоброжелателей в село Ленино (ныне Бике аулы)приезжает милиция для сопровождения его в штаб. Отъехав от села

3–4 км, милиционеры специально заставляют Шаймолда нарвать веток с деревьев для отпугивания комаров. И под предлогом якобы «попытки бегства», расстреливают его» (Материалы, 2023: 17–18). Таким образом, советская власть в период коллективизации уничтожала руководителей успешных крепких хозяйств, будь то казахских или русских аулов и сел, которые пользовались авторитетом местного населения, были образованы и могли оказать сопротивление проведения процесса коллективизации. Уже в следующие годы проведения конфискации и коллективизации подвергались даже те хозяйства и семьи, которых нельзя было назвать даже зажиточными, их попросту включали в список таковых по доносу или самоуправству местных властей.

Земледельческие хозяйства на севере Казахстана также подвергались реформированию, они также стремились избежать процесса конфискации и исполнения планов хлеба и мясозаготовок. Следует отметить, что Северный Казахстан, обладая плодородными землями, в период активной переселенческой политики в XIX, начале XX века был заселен русскими, украинскими крестьянами, были среди них и немцы. Одним из таких населенных пунктов было село Петерфельд, заложенное немцами-колонистами. В этом селе к началу кампании коллективизации уже «каждая семья жила зажиточно и всех их ввели в разряд кулаков» (Белоус, 2007:11). Как и как казахи, они пытались скрывать свое имущество и материальное положение. Уже в 1929 году жители села Петерфельд бежали от гонений и репрессий, как свидетельствуют источники, немцы из других сел тоже покидали свои населенные пункты: «по Петропавловскому округу в 1929 г. «из 32 дворов хутора Скворцовского (меннониты) продали имущество 24 двора; хутор Михайловский – все продают; хутор Фризино –1-й и 2-й (меннониты) – все продают; хутор Асаново – из 51 двора продали 35, которые все хотят выехать в Америку; хутор Эбенфельд (участок № 80) – все продали имущество и разбежались по разным районам СССР» (Бургарт, 2011: 32) Как отмечают многие исследователи вынужденных откочевок и миграций населения Казахстана Н.Н. Аблажей (Аблажей, 2014), Г.М. Мендикулова (Мендикулова, 2006), З.Е. Кабульдинов, К.Н. Балтабаева, А.М. Джумашев (Кабульдинов, Балтабаева, Джумашев и др., 2022), бегство сельского населения за пределы страны и республики были одной из форм протеста против неизбежных реформ в сельской местности. О том, что казахи Северного Казахстана бегут «в соседние с Казахской АССР округа в т.ч. Омский, Рубцовский, Славгородский, ... с целью укрытия своих хозяйств от конфискации», сообщал в 1928 г. Председатель Сибирского крайисполкома Р.И. Эйхе (Ашаршылық. Голод, 2021: 498). Проведение властями антинародных решений по насильственной конфискации имущества, силовая коллективизация, стремление спастись от усиливавшегося голода на другой территории было естественным решением спасти свои семьи. Руководство СССР не давала выбора ни казахам, ни русским, ни немцам, каждый этнос, проживавший в сельской местности ощутил трагедию коллективизации и голода.

Усиленное изъятие сельскохозяйственной продукции через жесткое исполнение планов хлеба и мясозаготовок, уничтожение байских и кулацких хозяйств, поступательно привело к неминемому истощению материальных ресурсов сельского населения и голоду в республике. Так, уже целый ряд документов 1930 года, направленные Пресновскому Риду, констатируют по разным селам факты опухания людей от голода (СКГА Ф. 5., Оп. 1., Д. 559). При этом страх от возможных и уже осуществившихся репрессий, заставлял сельчан тщательно скрывать остававшийся свой скот, либо проводить его убой и доказывать, что это заболевшая скотина, которую нужно было утилизировать. Например, в «Арык-Балыкский район, село Богословка в колхозе заболели не известно какой болезнью коровы, которых колхоз был вынужден прирезать, после вскрытия коров, у одной был обнаружен во внутренности гвоздь, а у другой вязальный крючок» (СКГА Ф. 22., Оп.1., Д. 15).

О начале голода местные исполнительные органы докладывали вышестоящему руководству, написав письмо в Казкрайком. Так Информационном письме в Казкрайком ВКП (б) от 24 апреля 1930 г. «ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫЕ ЗАТРУДНЕНИЯ В ПЕТРОПАВЛОВСКОМ ОКРУГЕ» докладывалось: «С приближением весеннего сева продовольственные затруднения в Петропавловском округе все более обостряются, местами

перерастая в явную угрозу голода. Голодает в большинстве случаев беднота. В Красноармейском районе отмечено много случаев голода бедноты. В селах Ленинском и Явленко вследствие опухания на почве голода не посещают школу несколько учеников. Кабаны Пресновского района 6 апреля 60 человек, вышедших из колхоза, требуют своим постановлением от РИКа возврата семфонда на еду. В ст. Пресновка 12 апреля 15 человек бедняков, явившись в стансовет с угрозами, требовали снабжения продовольственным хлебом». (АП РК. Ф. 141., Оп. 1., Д. 3336., Л. 97.)

Несмотря на начавшийся голод в 1930 году, процессы конфискации хозяйств продолжались, темпы и планы по созданию колхозов реализовывались, у сельского населения забирали практически все средства к существованию, о чем свидетельствуют многочисленные документы СКГА, опубликованные в книге «Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века)» (Материалы, 2022: 90–151).

Насколько трагична была картина голода в сельской местности, демонстрируют лишь несколько таких фактов из документа «ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО № 2 КАЗКРАЙКОМ тов.Голощекину Копия ЦК ВКП/б/ Т. Кагоновичу, Т. Меерзону: «АРЫКБАЛЫКСКИЙ РАЙОН: Село Максимовка колхозники в отношении 3-х месяцев не получали никакой продовольственной помощи, на почве голода употребляли в пищу собак и кошек»;

«В Атбасарском районе: ... В селе Борисовке в амбаре были сложены туши животных заразных болезней, узнав об этом, колхозники растащили это мясо для употребления в пищу».

«В Караганде скопилось несколько сот казахских семей, прибывших самотеком в поисках заработка, но так как большинство из них женщины, детей, больные мужчины, то пришлось принять ряд мер /выделено краем 10000 пудов/ для организации детдомов на покинутых родителями детей. Среди этих казахских семей обнаружено 8 человек съевших погребенных сальных лошадей.... Многие из этих казахских семей разбрелось по соседним аулам Жана-Аркинского и Карагандинского районов и вряд ли их найдут теперь».

«по 12 районам области на 17/IV-32 года было учтено 246 случаев смерти на почве голода и 133 факта опуханий от недоедания. Наиболее остро эти затруднения проявляются в Есильском районе, Акмолинском, Атбасарском, Булаевском, Кургальдинском, Тонкерейском, Кокчетавском, Сталинском и Мамлютском районах. Все эти факты далеко еще не полны и они имеют место почти во всех районах области». (СКГАФ. 22., Оп. 1., Д. 15). Люди были вынуждены употреблять кошек и собак, есть мясо выкопанных падших животных. Все население региона находилось или на грани выживания или погибало от голода. Трагедия населения республики, выливалась в дальнейшем в эпидемиологические заболевания и проблему сиротства, и беспризорничества.

Многие из детей, чьи родители погибли в годы коллективизации и голода в советское время, практически ничего не знали об их судьбе. Обрывочные данные они получали от дальних родственников, выжившего старшего поколения, хранителей семейных реликвий и истории. В период работы региональной комиссии по полной реабилитации жертв массовых и политических репрессий нам удалось записать интервью-воспоминание у потомка репрессированного Жакслыкова Хабибуллы Жакслыковича, ныне уроженца СКО, Кызылжарского района, с.Бишкуль, который рассказал о судьбе своего отца Нурбаева Жаксылыке, обвиненного как кулак-мулла даже после голода и коллективизации в 1938 году (Материалы 2023: 41–50). Выйдя на пенсию в 1999 г., Хабибулла Жакслыкович смог полностью восстановить события 1930-х гг., связанных с арестом его отца и гибелью, обратившись в архив Управления ФСБ по Омской области. В Уголовном деле его отца № 7229 были следующие документы: Анкета арестованного, Ордер на обыск, Характеристика на Нурбаева Жаксылыка, Протокол обыска, Протокол допроса, Справка о реабилитации от 15 октября 1958 г. Постановлением тройки УНКВД.

Со слов Хабибуллы Жакслыковича из Уголовного дела отца № 7229, ему разрешили сделать выписки и некоторые копии из этого дела. Воспоминания Хабибуллы Жакслыковича,

построенные на документальной основе, демонстрируют, что гонения на его отца начались еще в 1927 г., в Анкете арестованного написано, что его отца лишили избирательных прав как служителя религиозного культа. Следующий документ – Ордер на обыск от 18.02. 1938 года – дает небольшое описание имущества обыскиваемого. Необходимо отметить, что семья состояла из родителей и двух малолетних детей, которые потом остались без кормильца и без имущества.

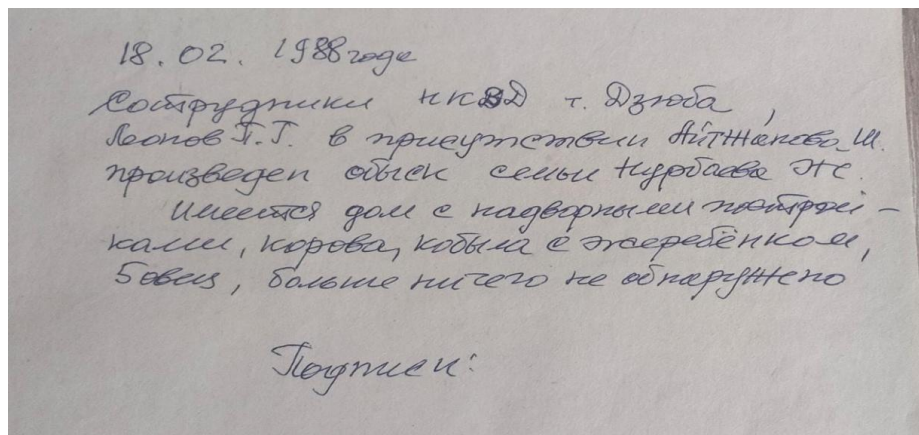

Рис.1 Выписка из Ордера на обыск дома Нурбаева Жаксылыка
[Fig. 1. Extract from the search warrant for the house of Nurbaev Zhaksylyk]

В тексте следующего документа, Характеристики на Нурбаева Ж., работавшего на момент ареста завхозом в сельхозартели Букен, указывалось, что он несет ответственность за дезорганизацию учета труда, трудовой дисциплины, за неубранный хлеб, за срыв весеннего сева, доведения лошадей до плохого состояния. Эта «Характеристика-обвинение» по сути донос Председателя Айтжанова Ж, стал обоснованием для ареста и расстрела Нурбаева Ж. Протокол допроса от 26.03.1938 г., ставит уже окончательную точку в этом Уголовном деле.

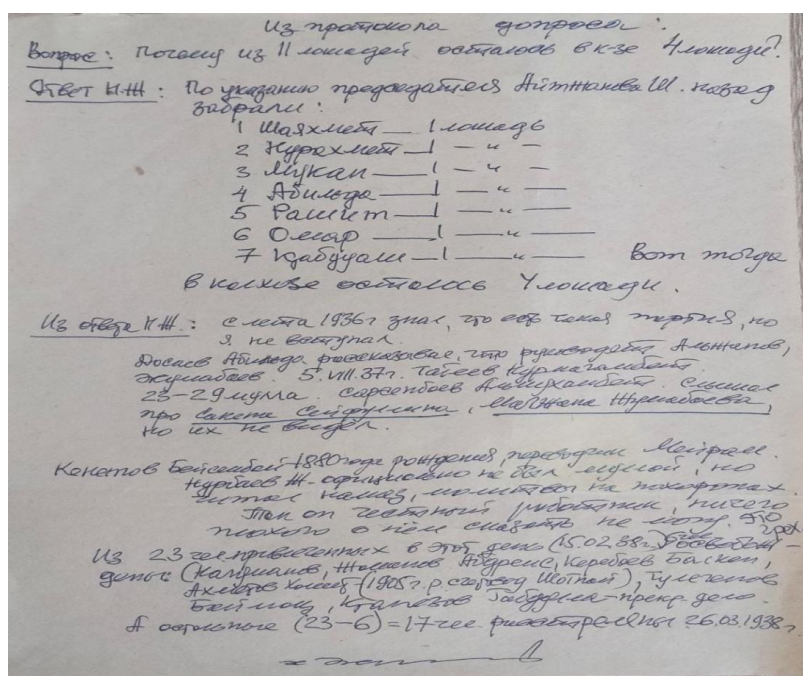

Рис.2 Выписка из Протокола допроса арестованного Нурбаева Жаксылыка
[Fig.2. Extract from the Protocol of interrogation of the arrested Nurbaev Zhaksylyk]

Следует отметить, что «Последний абзац о том, что в этот день было привлечено 23 человек в органы НКВД, только подтверждает массовый характер репрессий. А цифры «(23-6) – 17 чел. расстреляны 26.03.1938 г.» только за 1 день говорит о безжалостности и

абсолютной преступности того режима». (Материалы 2023: 46). Выписка из Протокола допроса доказывает сфабрикованность этого дела, а срок и масштабы приведения в исполнение этой безумной акции массового расстрела подтверждают, что подобные дела в СССР, в тот период носили регулярный, плановый характер. Эти цифры хорошо соотносятся с документом «Реализация плана И.Сталина по массовым репрессиям началась решением ЦК ВКП(б) от 2 июля 1937 года. Затем последовал оперативный приказ № 00447 за подписью наркома внутренних дел Ежова, в соответствии с которым за 4 месяца в СССР должны быть репрессированы 268 950 человек, из которых были убиты сразу 75 950. Однако это показалось недостаточным и было организовано «встречное планирование» с мест, ... 3 декабря 1937 года ЦК ВКП(б) утвердил предложение ЦК КП(б) Казахстана об увеличении количества репрессируемых на 600 человек по 1 категории (вместо 75) и на 1000 по 2 категории (здесь увеличение не предусматривалось). К 1 категории относились «наиболее враждебные» антисоветские элементы, подлежащие расстрелу, по 2 категории – подлежащие заключению в лагеря или тюрьмы на срок от 8 до 10 лет» (Сактаганова, 2012: 216). Таким образом, даже после завершения коллективизации, уничтожения зажиточных кулаков и баев, еще в 1938 году колхозников репрессировали по старым лекалам уголовных дел конца 1920-х начала 1930-х гг., но уже по доносам односельчан, которые думали лишь о том, чтобы выжить самим.

В итоге Ж. Нурбаев, 1891 г.р., постановлением тройки УНКВД по Омской области от 14.03.1938 г. за контрреволюционную деятельность был приговорен к расстрелу. Долгие годы советская власть скрывала от семьи причину смерти, а жена и дети не знали место, где погиб и захоронен их отец. Со слов Хабибуллы Жакслыковича, когда мама обращалась после реабилитации 1958 г. в суд, ей говорили, что ее муж умер от болезни в лагере, совершенно не предъявляя никаких бумаг, являвшихся тому подтверждением. Сам Хабибулла Жакслыкович, с детства познавший, что такое голод, отсутствие поддержки отца, не раз сталкивался с ситуацией, когда его называли сыном «врага народа», особенно в период получения им образования в городе Омске. Лишь упорство Хабибуллы Жакслыковича и распад СССР позволил ему восстановить историческую правду, восстановить их семейную историю, которая долгие годы была «белым пятном». Подобные воспоминания, подтвержденные документально, оживляют историю, и в тоже время доказывают трагичность судеб миллионов подобных семей, незаконно обвиненных и пострадавших в маховике репрессий.

Заключение

Изучение истории репрессий в сельской местности, публикация материалов из фондов центральных и региональных архивов Казахстана, вызывает большой общественный резонанс и интерес со стороны граждан республики. В конце 1920-х, в 1930-е годы в СССР ликвидации подлежали кулацко-байские хозяйства, которые советской властью были идентифицированы как классовые враги. Начавшаяся борьба с кулаками и баями была экстраполирована в более масштабные репрессии в стране, практически все жители сельской местности, которые вели себя не лояльно к советской власти были подведены к статьям о контрреволюционной деятельности и репрессированы. Многие из них пострадали по доносам, став жертвами статистических планов репрессивных компаний, спускаемым от центральных органов власти страны и по инициативным планам республиканских, местных органов власти.

Проведение коллективизации, конфискация имущества сельского населения, голод, репрессии сталинского режима вписаны черной страницей в памяти многих семей казахстанцев. Документы республиканских и региональных архивов, воспоминания потомков репрессированных граждан Казахстана становятся важнейшей составляющей в реконструкции истории репрессий, которые в советский период не получили отражение в официальных документах, были скрыты и умалчивались долгие годы. Аграрно-индустриальные реформы в СССР, голод и репрессии стали в итоге социальной трагедией для всего населения республики и страны, стали безумной платой в укреплении сталинского режима власти.

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
 NKSA — North Kazakhstan State Archive
 CSA of RK — Central State Archive of the Republic Kazakhstan

Источники

АП РК — Архив Президента Республики Казахстан
 СКГА — Северо-Казахстанский государственный архив
 ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстана

References

- Abdulina, 2021 — *Abdulina A.T.* “Vospominaniya ochevidtsev o golode 1930-h gg. v Kazahstane: voprosy istochnikov edeniyai otrazhenie povsednevnosti” [“Eyewitness memories of the famine of the 1930s in Kazakhstan: issues of source study and reflection of everyday life”]. *Otan tarihy*. 2021. No. 3(95). Pp. 92–100. (In Russ.).
- Ablazhej, 2014 — *Ablajey N.N.* Kazahskiy migratsionnyy mayatnik. “Kazahstan –Sintzyan”. Emigratsiya. Repatriatsiya. Integratsiya [Kazakh migration pendulum. “Kazahstan-Xinjiang”. Emigration. Repatriation. Integration]. Karaganda, 2014. 273 p. (In Russ.).
- Abylhozhin, Kozybaev, Tatimov 1989 — *Abylhozhin Zh.B., Kozybaev M.K., Tatimov M.B.* Kazahstanskaya tragediya [Kazakhstan tragedy]. *Voprosy istorii*. 1989. No. 7. Pp. 53–71. (In Russ.).
- Asharshylyk. Golod, 2021 — *Asharshylyk. Golod: dokumentalnaya hronika. Sbornik dokumentov.* Vol.: 1928–1929. Editor-in-Chief B. Abdigaliuly [Asharshylyk. Famine: a documentary chronicle. Collection of documents. Vol. 1: 1928–1929]. Almaty: Atamura, 2021. 920 p. (In Russ.).
- Asylbekov, Galiev, 1991 — *Asylbekov M.H., Galiev A.B.* Sotsialno-demograficheskie protsessy v Kazahstane (1917–1980) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 192 p. (In Russ.).
- Belous, 2007 — *Belous V.V.* Peterfeld nasha Rodina [Peterfeld is our homeland]. Petropavlovsk. 2007. 112 p. (In Russ.).
- Burgart, 2011 — *Burgart L.A.* Nemetskoe monokonfessionalnoye selo v Kazahstane: vzniknoveniye, razvitiye, razrusheniye (istoriko-demograficheskiy aspekt) [German mono-confessional village in Kazakhstan: emergence, development, destruction (historical and demographic aspect)]. *Etnodemograficheskiye protsessy v Kazahstane i sopredelnykh territoriyah. Sbornik nauchnykh trudov XII Mejdunarodnoy nauchnoy konferentsii. Ust-Kamenogorsk*, 2011. Pp. 27–39. (In Russ.).
- Cameron, 2015 — *Cameron S.* Golod v Kazahstane v 1930–33-e gg.: sovremennyye issledovaniyainovyyena pravleniya v izuchenii voprosa [Famine in Kazakhstan in 1930–1933: modern research and new directions in the study of the issue], 2015. URL: <https://www.caa-network.org/archives/6126>. (access date: 02.02.2024). (In Russ.).
- Kabul'dinov, et al., 2022 — *Kabul'dinov Z.E., Baltabaeva K.N., Dzhumashev A.M.* Kazahi v Srednej Azii: istoriya i sud'by (1920–1950) gg. [Kazakhs in Central Asia: history and destinies (1920–1950)]. Almaty, 2022. 472 p. (In Russ.).
- Kornilov, 2023 — *Kornilov G.E.* Golod v Kazakskoy ASSR v 1930-e gg.: Istoriograficheskiy dreyf [Famine in the Cossack Autonomous Soviet Socialist Republic in the 1930s: Historiographic drift]. *Novejshajaistoriya Rossii*. 2023. Vol. 13. No. 1. Pp. 99–121 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/golod-v-kazakskoy-assr-v-1930-e-gody-istoriograficheskiy-dreyf>. (access date: 02.02.2024). (In Russ.).
- Kozybaev, Abylhozhin, Aldazhumanov, 1992 — *Kozybaev M. K., Abylhozhin Zh. B., Aldazhumanov K.S.* Kollektivizatsiya v Kazahstane: tragediya krest'janstva [Collectivization in Kazakhstan: tragedy of peasantry]. Alma-Ata, 1992. 36 p. (In Russ.).
- Materialy, 2022 — *Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20–50 gody XX veka)* [Materials of the State Commission for the complete rehabilitation of victims of political repression (1920s–1950s)]. Vol. 32: Politicheskierepressii v Severo-Kazahstanskojoblasti (1920–1950-e gg.). *Sbornik dokumentov I materialov. Comp.: S.Z. Malikova, A.G. Ibraeva, L.A. Grivennaja, N.A. Abuov, Z.K. Kartova, A.N. Sadaev* // Gen. ed. by E.T. Karin. Astana, 2022. 384 p. (In Russ.).
- Materialy, 2023 — *Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20–50 gody XX veka)* [Materials of the State Commission for the complete rehabilitation of victims of political repression (1920s–1950s)]. Vol. 67. Halyk zhady. Comp.: S.Z. Malikova, A.G. Ibraeva, L.A. Grivennaja, N.A. Abuov, Z.K. Kartova, B.R. Sherijazdanov, A.N. Sadaev, A.K. Kuantaev. Gen. ed. by E.T. Karin. Astana, 2023. Vol. 67. 500 p. (In Russ.).
- Mendikulova, 2006 — *Mendikulova G.M.* Kazahskaya diaspora: istoriya i sovremennost. [Kazakh diaspora: history and modernity]. Almaty, 2006. 343 p. (In Russ.).
- Omarbekov, 2011 — *Omarbekov T.* Golodomor v Kazahstane: prichiny, masshtabyiitogi (1930–1933 gg.) Hrestomatiya [Holodomor in Kazakhstan: causes, scale and results (1930–1933) Reader]. Almaty: Kazakh university, 2011. 203 p. (In Russ.).
- Saktaganova, 2012 — *Saktaganova Z.G.* Repressivnaya politika sovetskogo gosudarstva v Kazahstane v 1920–1930-e gody [The repressive policy of the Soviet state in Kazakhstan in the 1920s–1930s]. *Studia Orientalne* 2012. No. 1(1). Pp. 207–219. URL: <https://cejsh.icm.edu.xn--plarticles-2192283-f89j.pdf.pdf/> (access date: 14.01.2024). (In Russ.).
- Tatimov, 1989 — *Tatimov M.B.* Sotsialnaya obuslovlennost demograficheskikh protsessov [Social conditioning of demographic processes]. Alma-Ata. 1989. 128 p. (In Russ.).

Литература

- Абдулина, 2021 — *Абдулина А.Т.* «Воспоминания очевидцев о голоде 1930-х гг. в Казахстане: вопросы источник о ведении и отражение повседневности» // *Отан тарихы*, 2021. № 3(95). С. 92–100
- Аблажей, 2014 — *Аблажей Н.Н.* Казахский миграционный маятник. «Казахстан –Синьцзян». Эмиграция. Репатриация. Караганда: Интеграция, 2014. 273 с.
- Асылбеков, Галиев, 1991 — *Асылбеков М.Х., Галиев А.Б.* Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980). Алма-Ата: Гылым, 1991. 192 с.
- Абылхожин и др., 1989 — *Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б.* Казахстанская трагедия // *Вопросы истории*, 1989. № 7. С. 53–71
- Ашаршылык. Голод, 2021 — *Ашаршылык. Голод: документальная хроника. Сборник документов. Т.1: 1928–1929 / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы.* Алматы: Атамұра, 2021. 920 с.
- Белоус, 2007 — *Белоус В.В.* Петерфельд наша Родина. Петропавловск, 2007. 112 с.
- Бургарт, 2011 — *Бургарт Л.А.* Немецкое моноконфессиональное село в Казахстане: возникновение, развитие, разрушение (историко-демографический аспект). // *Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Сборник научных трудов XII Международной научной конференции.* Усть-Каменогорск, 2011. С. 27–39.
- Кабульдинов и др., 2022 — *Кабульдинов З.Е., Балтабаева К.Н., Джумашев А.М.* и др. Казахи в Средней Азии: история и судьбы (1920–1950) гг. Алматы, 2022. 472 с.
- Камерон, 2015 — *Камерон С.* Голод в Казахстане в 1930–33-е гг.: современные исследования и новые направления в изучении вопроса, 2015. URL: <https://www.caa-network.org/archives/6126> (дата посещения: 02.02.2024).
- Козыбаев и т.д., 1992 — *Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С.* Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата, 1992. 36 с.
- Корнилов, 2023 — *Корнилов Г.Е.* Голод в Казахской АССР в 1930-е гг.: Историографический дрейф // *Новейшая история России*, 2023. Т. 13, № 1. С. 99–121. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/golod-v-kazakskoy-assr-v-1930-e-gody-istoriograficheskii-dreyf> (дата посещения: 02.02.2024).
- Материалы, 2022 — *Материалы* Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 32: Политические репрессии в Северо-Казахстанской области (1920-1950-е гг.). Сборник документов и материалов. Составители: С.З.Маликова, А.Г. Ибраева, Л.А. Гривенная, Н.А. Абуов, З.К. Картова, А.Н. Садаев, / Под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 2022. 384 с.
- Материалы, 2023 — *Материалы* Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 67. Халық жады. Северо-Казахстанская область. Сборник воспоминаний и интервью жертв политических репрессий и пострадавших, очевидцев событий и их потомков. Составители: С.З.Маликова, А.Г. Ибраева, Л.А. Гривенная, Н.А. Абуов, З.К.Картова, Б.Р. Шериязданов, А.Н.Садаев, А.К. Куантаев / Под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 2023. Т. 67. 500 с.
- Мендикулова, 2006 — *Мендикулова Г.М.* Казахская диаспора: история и современность. Алматы, 2006. 343 с.
- Омарбеков, 2011 — *Омарбеков Т.* «Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930–1933 гг.) Хрестоматия». Алматы: «Қазақ университеті», 2011. 203 с.
- Сактаганова, 2012 — *Сактаганова З.Г.* Репрессивная политика советского государства в Казахстане в 1920–1930-е годы // *Studia Orientalne* 2012. № 1(1). С. 207–219. URL: <https://cejsh.icm.edu.pl/articles-2192283.pdf.pdf> (дата посещения: 14.01.2024).
- Татимов, 1989 — *Татимов М.Б.* Социальная обусловленность демографических процессов. Алма-Ата, 1989. 128 с.

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА / ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ / THEORY AND
METHODOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal "edu.e-history.kz"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 3, pp. 541–557, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_39_3_541-557

THE LEGACY OF THE KAZAKH ISHANS AND HEALING SAINTS: NEW APPROACHES AND PROSPECTS FOR STUDYING IN THE CONTEXT OF THE ISLAMIC-SUFI TRADITION OF CENTRAL ASIA

Nazira D. Nurtazina¹, Erke T. Kartabayeva², Marzhan K. Dautbekova³

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Avenue, 050038 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Associate Prof., Doctor of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0001-9322-8968>. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Avenue, 050038 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-2351-8534>. E-mail: kartabayeva66@gmail.com

³Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Avenue, 050038 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0002-4058-1984>. E-mail: dautbekovamk@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Nurtazina N.D., Kartabayeva E.T., Dautbekova M.K., 2024

Abstract. Introduction. This article addresses the current and underexplored topic of Muslim ishans in the history of Kazakhstan. While modern Kazakhs are experiencing a revival of interest in the figures of religious leaders from the past, including Sufi and traditional Islamic representatives such as Maral Ishan (Isa Khazret), Aikozha Ishan, Mashkhur-Zhusup Ishan, Doszhan Ishan, and others, the heritage of the Ishans remains a "blank spot" in Kazakh personalistic and intellectual history. Kazakh traditional medicine, as well as the practices of dhikr, ziarat, and healing, were closely connected with ishanism. In the Soviet-era scientific and ethnographic literature, the bearers of Sufism and related medicine, customs, and rituals were associated with pre-Islamic practices and interpreted by researchers as manifestations of "religious syncretism," or "dual faith." *Goals and objectives* of the study are to show new, integral approaches to the study of the heritage of Kazakh ishans and folk healers: in the context of studying the Muslim-Sufi tradition of Central Asia, using new and updated information on oral history, religious folklore and hagiology. *Results.* The authors of this article approach the heritage of the Sufi-ishans from a new theoretical and methodological perspective. They identify ishans and saints (aulie) as integral representatives of the Kazakh Muslim tradition, where Sufism, along with its theory and spiritual practice originating with Khoja Ahmed Yasawi, was a key system-forming element. *Conclusion.* New and updated information and facts from oral history, religious folklore, and hagiology concerning Kazakh ishans

of the 18th–19th centuries, as well as folk healers (tauip, emshi), are introduced into scientific discourse. By examining religious ascetics, the article demonstrates the organic connection of their worldview with Islam, their ties with the tariqas of Central Asia, travel, hajj, and the pursuit of knowledge. The study also explores the fate of Kazakh clans and tribes, the adaptation of religion in a nomadic society, and considerations of the national mentality.

Keywords: Islamic (Sufi) tradition, Yasawism, Naqshbandism, Kazakh ishans, regions, spiritual practices, healing

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the project (grant funding) of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «A new vision on Yasawi heritage: comprehensive understanding of Auliye phenomenon in Kazakh tradition and history of Central Asian Sufism» (AP 19675718).

For citation: Nurtazina N., Kartabayeva E., Dautbekova M. The Legacy of the Kazakh Ishans and Healing Saints: New Approaches and Prospects for Studying in the Context of the Islamic-Sufi Tradition of Central Asia // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 3. Pp. 541–557. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_541-557

ҚАЗАҚТЫҢ ИШАНДАРЫ МЕН ӘУЛИЕ ЕМШІЛЕРІНІҢ МҰРАСЫ: ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МҰСЫЛМАНДЫҚ-СОПЫЛЫҚ ДӘСТҮРІ АЯСЫНДА ЖАҢАША ЗЕРТТЕУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Нұртазина Назира Дәуітбекқызы¹, Қартабаева Ерке Тамабекқызы², Дауытбекова Маржан Қанатбекқызы³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050038 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-9322-8968>. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050038 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
 <https://orcid.org/0000-0003-2351-8534>. E-mail: kartabayeva66@gmail.com

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050038 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты
 <https://orcid.org/0000-0002-4058-1984>. E-mail: dautbekovamk@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Нұртазина Н.Д. Қартабаева Е.Т., Дауытбекова М.К., 2024

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада отандық тарих ғылымында өзекті мәселелердің бірі болып табылатын Қазақстан тарихындағы мұсылман ишандары мәселесі көтеріледі. Бүгінгі таңда тарихи санада сопылық және исламдық дәстүрдің өкілдері Марал ишан (Иса хазірет), Айқожа ишан, Мәшхүр-Жүсіп ишан, Досжан ишан сынды діни қайраткерлер тұлғасын зерттеуге деген қызығушылық қайта жандана бастағанымен, тұлғатану және интеллектуалды тарих саласында бұл мәселе әлі де болса «ақтаңдақ» күйінде қалып отыр. Ишандар мұрасымен зікір, зиярат практикалары, халық медицинасы, емшілік дәстүрлері тығыз байланыста болды. Кеңестік кезеңдегі ғылыми-этнографиялық әдебиеттерде сопылық (немесе сопылыққа жақын) медицина, әдет-ғұрыптар мен рәсімдер исламға дейінгі мәдениетпен байланыста қарастырылып, зерттеушілер тарапынан «діни синкретизм» немесе «қос сенім» деп түсіндірілді. *Нәтижелер.* Мақала авторлары сопы-ишандар мұрасын жаңа теориялық-методологиялық ұстаным тұрғысынан қарастырады: ишандар мен әулиелер қазақтың

мұсылмандық дәстүрінің толыққанды өкілдері ретінде сипатталады, бұл дәстүрдің жүйе құрушы элементі – сопылық, Қожа Ахмет Ясауиден бастау алатын теория мен рухани практика болып табылады. *Қорытынды.* Әулиелерге тағзым ету дәстүріне байланысты XVIII–XIX ғасырлардағы ишандарға, емшілер мен тәуіптерге қатысты жаңа немесе нақтыланған ауызша тарихи, діни фольклорлық, агиологиялық деректер ғылыми айналымға енгізіледі. Тақуа діндарлар өмірбаяны мысалында олардың дүниетанымының мұсылмандықпен, Орталық Азия тариқаттарымен, қажылықпен, білім жолындағы ізденістермен, сол сияқты қазақ ру-тайпалары тарихымен, діннің көшпелі қоғамдағы ұлттың діліне бейімделуімен ажырамас байланыстары дәлелденеді.

Түйін сөздер: Мұсылмандық-сопылық дәстүр, ясауизм, нақшбандизм, аймақтар, рухани практикалар, емшілік

Алғыс. Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК гранттық қаржыландыру негізіндегі АР 19675718 «Ясауи мұрасына жаңа көзқарас: қазақ дәстүрі мен Орталық Азиядағы сопылық тарихындағы әулие феноменін кешенді зерделеу» ғылыми жобасы аясында орындалды.

Дәйексөз үшін: Нұртазина Н.Д., Қартабаева Е.Т., Дауытбекова М.К. Қазақтың ишандары мен әулие емшілерінің мұрасы: Орталық Азия мұсылмандық-сопылық дәстүрі аясында жаңаша зерттеу перспективалары // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 3. 541–557 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_541-557

НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКИХ ИШАНОВ И СВЯТЫХ ЦЕЛИТЕЛЕЙ: НОВЫЕ ПОДХОДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ МУСУЛЬМАНСКО-СУФИЙСКОЙ ТРАДИЦИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Нуртазина Назира Даутбековна¹, Картабаева Ерке Тамабековна², Дауытбекова Маржан Канатбековна³

¹Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050038 Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, ассоциированный профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-9322-8968>. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

²Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050038 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
 <https://orcid.org/0000-0003-2351-8534>. E-mail: kartabayeva66@gmail.com

³ Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050038 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук
 <https://orcid.org/0000-0002-4058-1984>. E-mail: dautbekovamk@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Нуртазина Н.Д., Картабаева Е.Т., Дауытбекова М.К., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье поднимается актуальная и малоисследованная проблема мусульманских ишанов в истории Казахстана. Хотя в исторической памяти современных казахов уже возрождается интерес к личностям религиозных деятелей прошлого, представителям суфизма и традиционного ислама, как Марал ишан (Иса хазрет), Айкожа ишан, Машхур-Жусуп ишан, Досжан ишан и др., все же наследие ишанов остается «белым пятном» казахской персоналистики и интеллектуальной истории. С ишанизмом были тесно связаны практики зикра, зиарата, народной медицины, целительства. В научно-этнографической литературе советского времени носителей суфизма и околосуфийской медицины, соответствующие обычаи и ритуалы, связывали с доисламским

комплексом, все это интерпретировалось исследователями как проявления «религиозного синкретизма», т.н. «двоеверия». *Цель и задачи исследования* – показать новые, интегральные подходы к изучению наследия казахских ишанов и народных целителей: в контексте изучения мусульманско-суфийской традиции Центральной Азии, используя новые и уточненные сведения по устной истории, религиозному фольклору и агиологии. *Результаты*. Авторы статьи рассматривают наследие суфиев-ишанов с новой теоретико-методологической позиции: ишаны и святые (эулие) идентифицируются как полноценные представители казахской мусульманской традиции, системообразующим элементом которой выступал суфизм, теория и духовная практика, ведущие свое начало с Ходжи Ахмеда Ясави. *Заключение*. Вводятся в научный оборот новые, а также уточненные сведения и факты по устной истории, религиозному фольклору и агиологии, касающиеся казахских ишанов XVIII–XIX вв., народных целителей (*täyin, emshi*), в связи с обычаем почитания святых. На примере религиозных подвижников доказывается органическая связь их мировоззрения с мусульманством, с тарикатами Центральной Азии, путешествиями, хаджем, поисками знаний; также судьбами казахских родов и племен, адаптацией религии в кочевом социуме с учетом национальной ментальности.

Ключевые слова: Мусульманско-суфийская традиция, ясавизм, накшбандизм, казахские ишаны, регионы, духовные практики, целительство

Благодарность: Статья подготовлена в рамках грантового финансирования КН МНВО РК, «Новый взгляд на наследие Ясави: комплексное осмысление феномена «аулие» в казахской традиции и истории суфизма в Центральной Азии» (АР 19675718).

Для цитирования: Нуртазина Н.Д, Картабаева Е.Т. Дауытбекова М.К. Наследие казахских ишанов и святых целителей: новые подходы и перспективы изучения в контексте мусульманско-суфийской традиции Центральной Азии // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 3. С. 541–557. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_541-557

Введение

Многими столетиями коллективное сознание народов Центральной Азии, в том числе казахов, развивалось в русле суннитско-ханафитского ислама и было пронизано религией, мистицизмом, верой в святых (аулийа, каз. эулие), почитанием суфиев (дервиш, пир, ишан). Не зря Чокан Валиханов шутливо заметил о своем соплеменнике-казахе, что он «в фанатизме нисколько не уступает какому-нибудь стамбульскому дервишу» (Валиханов, 1984: 302) Правители – ханы и эмиры полностью полагались во внутренней и внешней политике на мнение религиозных авторитетов, особенно суфийских шейхов. Не были исключением и казахские ханы, как Тауекел Мухаммед хан (Тауке), Абулмансур Мухаммед хан (Абылай), имевших личных пиров (учителей-духовников, из ходжей).

В повседневной жизни казахского народа огромную роль играли ритуалы традиционного ислама, такие, как зиарат к святым мазарам, коллективные зикры. Бытовала народная медицина, основанная на околосуфийской практике, методах рецитации сур Корана, изготовления мусульманских амулетов. Между тем в русле устаревшего, советологического концепта «плохой (или поверхностный) ислам казахов», либо «религиозный синкретизм» подобные духовные практики исследователями чаще связывались с доисламским комплексом. Сегодня с высоты интегрального знания о казахской духовности необходимо всесторонне и объективно исследовать религиозную традицию казахского народа, системообразующим компонентом которой выступала мудрость учения Ходжи Ахмеда Ясави. В то же время правы В. Басилов и Дж. Кармышева, отметившие, что «взаимодействие общеисламского и местного временами требовало переосмысления с исламской точки зрения реальной религиозной ситуации, реисламизации, традиционализации конкретной формы бытования ислама» (Басилов, Кармышева, 1997: 182).

«Белым пятном» отечественной историографии и этнографии остается проблема мусульманских ишанов. Вследствие разобщенности тарикатов суфизм с XIX века в

центрально-азиатском регионе приобретает форму ишанизма, с акцентом на прикладные аспекты суфизма, целительство и просветительство отдельных учителей-ишанов. «Институт ишанства пока что остаётся не до конца изученной темой в отечественной историографии. Так, например, было бы интересно проследить историю возникновения, эволюцию и особенности этого института в кочевых обществах Туркестана, историю отдельных династий, их взаимоотношение с властными структурами» (Дело ишанов, 2009: 196)

В статье впервые в междисциплинарном ключе ставится научная проблема о казахских ишанах. Можно назвать имена возрождающихся в культурной памяти религиозных авторитетов, как Марал ишан, Айкожа ишан, ишан Машхур-Жусуп, Ахмет-ишан (Оразайулы), Досжан ишан и др. Наследие ишанов – новый, малоизученный аспект истории Казахстана. Если за 70 лет Советской истории надлежало изучать и пропагандировать коммунистических лидеров, революционеров и т.д., то ныне возрастает не только научный, но и общественный интерес к личностям борцов за национальную свободу и идентичность, в том числе религиозных подвижников (многие из которых были уничтожены в ходе политических репрессий 20–30-х гг. XX в). С поздним суфизмом и ишанизмом всегда была связана народная медицина казахов, богатая традиция целительства. Историю и наследие казахских народных целителей (тәуіп, емші) также важно переосмыслить в русле реконструкции казахского мусульманства.

Цель статьи – показать новые, интегральные подходы к изучению наследия казахских ишанов и народных целителей: в контексте изучения мусульманско-суфийской традиции Центральной Азии, используя новые и уточненные сведения по устной истории, религиозному фольклору и агиологии. На примере ряда крупных авторитетов доказывается органическая связь их мировоззрения и деятельности с мусульманской традицией, судьбами казахских родов и племен, развитием кочевого социума. Место и роль казахских практиков-суфиев оцениваются с точки зрения адаптации ислама к этнокультурной среде и национальной ментальности.

Материалы и методы

Хотя понятие «традиционный ислам» является несколько условным, все же оно адекватно отражает реальность самобытного религиозного комплекса мусульманских народов (в данном случае – Центральной Азии) – до начала реформистских и фундаменталистских дискуссий и инноваций начала XX в. Окончательно оформившись к позднему средневековью, основанная на ханафитском праве и матуридидском каламе, мусульманская традиция всегда была тесно сращена с учением тасаввуф (суфизм).

Исследование зиждется на теоретико-методологическом положении о том, что центральным компонентом казахской религиозной системы выступал суннитско-ханафитский ислам, органически связанный с суфийскими идеями и практиками (ясавизм, накшбандизм). Новые исследовательские подходы позволяют интерпретировать культ святых (әулиеге тағзым) как индикатор регионального ислама, а не доисламских верований (Панков, 2018). В целом, отечественные религиоведческие штудии необходимо полнее интегрировать в современные тенденции мировой науки и суфиологии (Ziad, 2021).

Почитание святых у казахов было генетически связано с распространением суфийских представлений и культов (хотя, безусловно, корни восходит к более древнему культу предков и героев). Вместе с тем мусульманскую идентификацию суфийских подвижников, этимологизацию их народных прозвищ затрудняет то обстоятельство, что за столетия культурно-цивилизационного упадка в Евразии был нанесен серьезный ущерб религии и исторической памяти казахов, произошла частичная деисламизация (Нуртазина, 2024: 383–384). Из-за экстремальной истории, исчезновения (или деградации) книжно-письменной традиции, рукописного наследия, официальные (мусульманские) имена многих «аулие» в коллективной памяти родов и племен оказались фонетически искаженными, либо заменены почетными прозвищами, а то и вовсе позабыты. Сказалась и присущая казахам-кочевникам и даже самому среднеазиатскому ишанизму тенденция преувеличения этикета благочестия,

когда в устной речи было принято не называть прямо имя святого, учителя, хазрета и т.д., а использовать почетные прозвища, лакаб (субституты). Это говорит о том, что религию необходимо рассматривать как динамичный феномен, всегда связанный с политическими, социальными, социально-психологическими факторами.

Использованы разноплановые источники, главным образом историко-этнографические материалы. В ходе историко-этнографического изучения сакральных мест и религиозных персоналий Южного Казахстана и прилегающих районов Кызыл-Ординской области (Жанакорган и др.), Жамбылской и Жетысуйской областей, наследия ишанов Северо-Восточного Казахстана в 2023–2024 гг. (ПМА, 2023–2024). В рамках реализации научного проекта КН МНВО РК были собраны, проанализированы и систематизированы сведения устной истории, связанные с религиозным фольклором, генеалогиями ходжей и ишанов.

В фондах редких книг и рукописей, государственных архивах также отложились определенные источники, относящиеся к религии, ишанизму, народной агиологии. Дореволюционные краеведы иногда сообщали о среднеазиатских и казахских ишанах. Например, об ишанах сообщали И.Бларамберг, И. Казанцев, И. Гейер, Н. Лыкошин, С. Абдулгафаров и др. Привлечены сведения из средневековых агиографических сочинений, таких, как «Манакиб-и Маулана Лутфулла» Ахангарани Ташканди, «Зийа ал-кулуб» Мухаммада Аваза. Саморефлексию народа на тему мусульманства, благоговейное отношение к суфиям-ишанам отражают произведения фольклора и казахской литературы: дастан Шадиторе Жангирова «Тарихат», образцы ритуального фольклора («баксы сарындары»), собранные В. Радловым, А. Диваевым и др.

В исследовании используются общенаучные и специальные методы, как междисциплинарный синтез, герменевтика, качественный контент-анализ, сравнительно-сопоставительный метод, генерализация (обобщение).

Обсуждение

Тасаввуф (суфизм) достаточно хорошо изучен как феномен мирового мистицизма (Schimmel, Annemarie, 2011). Издавна изучается суфийское наследие в Турции, о чем говорят издание научных энциклопедий, словарей о тасаввуф и святых (Ethem Sebecioğlu, 2004). Однако суфийский дискурс в постсоветской Центральной Азии является относительно новым, в особенности наследие поздних ишанов изучалось отрывочно, неравномерно. Многие фундаментальные вопросы отражены в работах Д. Девиса (Sufism in Central Asia, 2018), Б. Бабаджанова (Babadjanov, 2016), С. Абашина (Подвижники ислама, 2003) и др. Ишанизм как духовное явление, их просветительство исследуется на материалах Узбекистана, Урало-Поволжья (Гусева, 2013, Юнусова, 2017). Из казахстанских авторов научно-методологическое значение имеют разработки, относящиеся к истокам местного суфизма, «бытового ислама», принадлежащие перу А. Муминова, Д. Кенжетаева, З. Жандарбека, Р. Мустафиной и др. Историю ясаизма изучал Неджет Тосун (Necdet Tosun, 2015).

Исследования ишанизма Туркестанского края были инициированы Н. Нуртазиной; автором обоснованы новые подходы к изучению религиозных персоналий, традиционного ислама в отечественной истории (Нуртазина, 2021). Тему ходжей и ишанов затрагивала З. Ибадуллаева (Ибадуллаева, 2008). Продвигается изучение отдельных персоналий из ишанов, суфийских целителей. К примеру, исследования о Марал ишане, Керей ишане, Айкожа ишан, Аппак ишане, Бекасыл аулие, Жаланаяк Аздер (Азизлер) аулие и др. Появляются научно-популярные работы о знахарях, святых, народных психологах в русле краеведения, этнографии; статьи в тематических сборниках, энциклопедиях «Сакральный Казахстан» и др. Одним из новейших публикаций является книга «Мәшһүр Жүсіптің тылсым әлемі» (Шарапиев, 2023).

В плане дискуссии следует отметить, что долгие десятилетия в историко-этнографической литературе (с советского времени) сложилась привычка игнорировать те аспекты культа святых в Центральной Азии, которые свидетельствовали об органической связи с исламом. К примеру, во всех казахских легендах образ аулие (святого) неразделим от

мусульманства («аулие» почитает Коран, читает суфийский зикр, использует мусульманские талисманы и пр.), однако такие стороны не брались во внимание ввиду предубеждения, негласной установки идентифицировать казахских целителей как субъектов доисламской магии. По мнению Девина Девиса и других западных антропологов, привычка сужать само понятие «мусульманская религия» рамками городской культуры, книжной традиции является устаревшим и необъективным (Devin DeWeese, 1994:53.). На самом деле большинство слов, имеющих отношение к казахскому культу святых, являются кораническими и суфийскими терминами. Это, например, такие ключевые слова, как аулие (авлийа), аруак (аруах, арвах), пір, шілтен, зиарат, дұға, тәбәрік, тағзым, тәуәп, бата (от слова -батика/фатиха), нұр, жаннат, тозақ, пырақ, шырақ, также и слова для обозначения большинства мифологических персонажей казахской демонологии (жын, шайтан, пері, дәу и др.).

Например, среди почитаемых казахами святых-аулие были герои-исламизаторы VII–IX вв., погибшие за веру «шахиды». Знаменитая святыня в Южном Казахстане Укаша-ата, объект религиозного туризма, исследователями идентифицируется с личностью сподвижника Пророка Уккаша ибн Михсин ал-Асади (Ükkâşe b. Mûhsan, 2012). Скорее возникновение святыни следует понимать в русле обычая на мусульманском Востоке (и не только) сооружать символические гробницы (т.е. кенотафы) в честь святых, несмотря на то, что их останки погребены в другой местности. Немало сакральных мест в стране, связанных с почитанием арабских просветителей, как Садуакас, Гурзихан Ата, Шаймерден, Шакаландар баб, Абдул Азиз баб (по прозвищу Балегардан; считается полководцем и знаменосцем знаменитого Исхак-баба). Среди местных святых эпохи исламизации Центральной Азии нередко встречаются персонажи арабского и иранского происхождения: Араб шах, Имам Маргузи и др. Сказанное говорит о том, что многое в духовном наследии региона свидетельствует о глубине исламизации, давних корнях арабо-тюркских и ирано-тюркских культурных связей.

Основные результаты

Комплексное исследование религиозно-культурного прошлого казахов показало исключительно важную роль в его формировании суфизма, духовных традиций, ведущих свое начало с Ходжи Ахмеда Ясави. С эпохи раннего средневековья и вплоть до начала XX века среди местных мусульман был чрезвычайно популярен культ святых-аулие. В изучении данного феномена (правильно: әулиеге тағзым, т.е. почитание святых) интересны исторические факты о духовном влиянии знаменитых средневековых бухарских шейхов на кочевников Казахстана. Так, великими шейхами (из ордена накшбандийа) были Махдум Агзам (Маулана Джалаладдин Касани), Ходжа Ахрар и др. Казахские ханы XVI–XVII вв. являлись муридами, т.е. учениками крупных среднеазиатских шейхов (Султанов, 2001:134). До нас дошли сакральные рассказы о почитании Тауекел-ханом вместе с подвластными ему казахами Ходжи Исхака (Юдин, 1966: 75).

Казахский народ благоговел перед именем шейха Махдума Агзама (Касани) – ученого-богослова, мудреца, мистика, святого. Кстати, ему приписывают полное мудрости и суфийской диалектики изречение: «Не человек для религии, а религия – для человека». Суфийская агиография передает, что 60 суфиев из числа его последователей достигли степени «вилайа» (святости). Вплоть до 1917 года в Центральной Азии насчитывалось 20 уважаемых ишанов-имамов (т.е. ведущих ишанов) именно из рода (потомков) Махдум Агзама. Почитали казахи-мусульмане и святого Лутфуллу Чусты: среди муридов-халифа, получивших от шейха иджазу (разрешение на передачу знаний) были и казахи из Дешт-и Кыпчака и Туркестана (Мавлоно Лутфуллох Маноқиби, 2002: 99–100). Великий Абылай хан отличался набожностью, приверженностью к суфизму, совершал зиарат к мавзолею Ходжи Ахмеда Ясави (Жалаңаяк Өздер, 2019: 145), окружал заботой и вниманием дервишей и каландаров, среди которых особо выделялся суфийский пір Калмухамед по прозвищу Жаланаяк аулие (Жалаңаяк Өздер, 2019).

В новую эпоху значимым явлением в духовной жизни мусульман Евразии стал ишанизм. В условиях ликвидации царизмом традиционных институтов власти (ханства), официальных религиозных институтов, влияние харизматичных личностей ишанов стало усиливаться.

В суфизме всегда был элемент гибкости, способности к адаптации и конспирации, и это актуализировалось в условиях духовного самовывживания мусульманских социумов при российском владычестве. Важно и то, что мусульманский фактор, особенно тарикаты и суфии, испокон веков играли определяющую роль в интеграции этнически пестрой Центральной Азии. Влиятельные ишаны (чаще из сословия ходжей) стремились укреплять единство на базе религиозного универсализма – казахов, туркмен, каракалпаков, узбеков и др. народов (НА РУ, Ф. И-47. Оп 1 Д. 657. Л. 3).

Главным центром ишанизма XIX-нач. XX вв. оставалась Бухара и одноименное ханство (эмират). Вместе с тем суфийские кружки, ханака (текке), ячейки тарикатов функционировали повсюду, во всех крупных городах, таких, как Самарканд, Ташкент, Сайрам, Коканд, Туркестан, Кашгар, Ош и др. Суфийские общины существовали даже в кочевьях казахов и кыргызов. Ч. Валиханов свидетельствовал о дервишеских общинах в Баянаульском и Каркаралинском округах (Валиханов, 1985: 75). В Центральной Азии встречались представители тарикатов накшбандийа, кадырийа, кубравийа, джагрийа-султанийа (т.е. ясавийа). Документы царской администрации свидетельствуют о ведущей роли ишанов в мусульманской традиции XIX-нач. XX вв., в том числе среди казахов Сырдарьинской и Семиреченской областей. О размахе зиарата (религиозного паломничества к мазарам) говорит такая цифра: даже в 20-гг. XX в. А. Гордлевский свидетельствовал о цифре – около 20 тыс. паломников, посещавших гробницу Ходжи Ахмеда Ясави.

Итак, заслуживает особого внимания история казахских ишанов. Большинство их были из надэтнического сословия «ходжа» (кожалар). Однако перипетии истории приводили к социальной аффилиации кланов ходжей с тем или иным центральноазиатским этносом или казахским родовым объединением. Например, говорили «қазақтың қожасы», «өзбектің қожасы», также «Керей ишан», «Қыпшақ ишан» и пр. В условиях социально-политической раздробленности нового времени суфии-ишаны, многие святые династии, оказались, таким образом, тесно интегрированы в казахскую этническую среду. Вместе с тем нередко благочестивые и талантливые ишаны, святые подвижники могли быть выходцами и из собственно казахских племен и родов (входивших в тот или иной казахский жуз). Хотя, разумеется, разделение на этнические структуры в содержании мусульманской традиции Центральной Азии подчас оказывается условным. К тому же, например, сами узбеки вплоть до XX в. состояли из оседло-городского населения и полукочевников-узбеков, последние в плане языка, быта, ментальности были весьма близки к казахам.

Из истории XIX века известны личности ишанов, как, например, ташкентский святой по прозвищу Ет-ймас (Етжемес ишан), которые, условно принадлежа к «сартам», заслужили огромное уважение среди населения близлежащих кочевий – казахов (Ишаны ташкентские, 1899:105). Имя Ходжи Ахмеда Ясави и туркестанская святыня в равной степени почитались всеми народами региона. В средневековье «не было границ между Ираном, Афганистаном, Узбекистаном, Казахстаном», - заметил профессор А. Дербисалиев (Дербісәліев, 1995: 95).

Касательно казахских святых и ишанов, следует признать, что в условиях драматической истории кочевников-казахов (после XVIII в.) с возрастанием роли изустной традиции, большая часть «святоотеческой» (религиоведческой), генеалогической информации оказалась утраченной; помимо этого произошла профанация, искажение биографий, личных имен, топонимов и др. Важный показатель религиозной идентичности – антропонимия. Необходимо проводить исследования по установлению официальных личных имен религиозных подвижников, как правило, исламской этимологии.

Часть антропонимов (имен, прозвищ) давно идентифицирована. Так, под прозвищем Хорасан Ата скрывается Абдужалил баб, Баб-Ата – это знаменитый предок Ходжи Ахмеда Ясави по имени Исхак-баб, Кылышты ата – это Сайид Бурханаддин, настоящее имя Сузук ата - Мустафа (внук по линии дочери Ясави); Баксайыс ата – так звали Хазрета Сейид Камалиддин шайха и т.д. Имеющие два прозвища – мусульманское и народное (тюркское) – местные казахские святые – Узун ата (Шермухамед), Кок тонды ата (имам Маргузи), Ак ата баба (Шахибитдин Испиджаби), Боздак ата – шах Камалиддин Байзауи и др. Знаменитого

наставника казахского хана Абылая (Абулмансура, XVIII в.) звали Жаланаяк Азлер аулие(ишан), но настоящее его имя было Калмухаммед.

Приближенного к хану Кенесары (XIX в.) Марал-ишана – святого, предсказателя, врача, получившего высшее религиозное образование в Бухаре, официально звали Иса Хазрат. Другого развернувшегося духовную деятельность в районе Созака святого подвижника Ногай-ишана по-мусульмански звали Шейх Ахмет. В XIX-нач.XX вв. среди казахов были известны ишаны Калкай (настоящее имя – Калмухаммед, кстати, данный почитаемый в народе ишан дал при рождении имя будущему великому ученому Чокану Валиханову: Мухаммед-Ханафия), Кулатай ишан (Сеид Мухаммед), Косым ишан (Саид Ахмет). Своими религиозными познаниями и харизмой был известен в то время и Амит-ишан, полное личное имя его было Абдулхамит.

Затрагивая сложную и малоизученную проблему казахского ишанства, хотелось бы привести имена наиболее известных, крупных пиров (ишанов), живших в XVIII – нач. XX вв., и имевших заслуженную репутацию святых, целителей, медиаторов, предсказателей, духовных просветителей. Молва о них распространялась по всей Казахской Степи, их «чудеса» (карамат), просветительство отражены в образцах казахского фольклора, родословных-шежире казахских жузов и родов, сочинениях акынов и просветителей. Это – вышеупомянутый ишан Калмухаммед (Жаланаяк ишан аулие), Сопы Азиз Мусрали кожа (пир и главный хазрет казахов) и его потомки - сын Косым ходжа и внук Абдужалил пир (суфийский шейх Абжалел, претендовавший на роль пира трех жузов и «главного молитвенника за Землю Казахскую» в годы ожесточенных войн с джунгарскими завоевателями), Кулболды ишан, Марал ишан (как сказано, пир-наставник Кенесары и вдохновитель газавата против России), Айкожа ишан (духовный наставник трех жузов), Бекет Ата (пир казахов-адайцев), Исабек ишан, Машхур Ата (Машхур Жусуп Копеев, ученый, просветитель, ишан, мистик), Анет Баба. Также были популярны и зафиксированы в шежире имена Жолымбет аулие, Бекасыл аулие, Калкай ишан (Калмухаммед), Абдолла ишан, Сатыбалды ишан Ғабдоллаулы (Қыпшақ ишан), Досжан ишан, Шайхы Ахмет Аулие (Ногай ишан), Керей ишан (Мухаммед Мумин) и др.

Сохранились также отрывочные биографические сведения из устной истории, шежире-генеалогий о таких благочестивых ишанах и хазретах Казахской Степи, как Кулымбет ата, Баймен кожа ишан, Бегимбет дамылла, Сейтназар максым, потомки известного Айкожа ишана– Ибадулла ишан, Махмуд ишан, Саруар ишан, Усеин ишан, Папыр магзым (Бакир Ибрахим улы), Жапар магзым, Ремет магзым, Искендер магзым, Капаш магзым, Мухамеджан ишан, Балта, Ныгмет Махмуд ишан, Кожаназар ишан, Кожамжар ишан, Кулбай ахун аулие, Шербата баксы, Балтакожа улы Агзам ишан (сын Айкожа ишана), Сейтахмет ишан, Оспан ишан, Тобдагабыл (Таубакабыл) ишан, Омар торе ишан, Шамшы магсум аулие, Абдолла ишан, Кулатай кожа (Сеид Мухаммед), Косым ишан (Саид Ахмет), Аппак ишан, Нарынбай аулие, Оразмагамбет ишан, Айдар ишан, Тлеукул ишан и др. (ПМА, 2023–2024). Большинство их жили в период XIX – нач. XX вв. Важные сведения об «аулие», ходжах и целителях собирались и изучались современными краеведами, старейшими знатоками генеалогий, как С. Саттарулы (Саттарұлы, 2007), Ш. Ашимулы (Әшімұлы, 2021). Вместе с тем сведения устной истории, религиозного фольклора нередко противоречивы, имеются хронологические и фактологические неувязки, налицо моменты гиперболизации, мифологизации. Поэтому данные, полученные из традиционных источников, требуют детального анализа и корреляции с информацией из других, альтернативных, видов источников.

Заметим, что в отечественной историографии, этнографии слабо изучена категория местных святых (из низшего суфийского духовенства), которые наряду с благочестием имели в народе репутацию духовных учителей, мулл («дамылла»), обучали детей, приобщали массы кочевников к практике мусульманского зикра, будучи одновременно агентами (заместителями) или муридами крупных бухарских и ташкенских ишанов среди казахов, в степях и аулах они формировали дервишеские религиозные общины. Эти религиозные

подвижники назывались среди казахов «калпе» (хальфа), «магзум» (магсым), «молда», «тауып», «дуана» (категории духовных лиц, народных целителей).

Почти все известные казахские ишаны XIX-нач.XX вв. имеют в своей биографии такую важную составляющую, как обучение в высших медресе Бухары (часто фигурирует медресе «Кокелташ» или «Мир Араб»). Казахские ишаны могли получить образование в мусульманских медресе Самарканда, Хивы, Герата, Дамаска, Каира и др. Как известно, ишан Бекасыл-аулие в поисках знаний посещал даже Сирию (Шам) (Сахов, 2023: 67). Обычно крупные религиозные авторитеты жили в городах Мавераннахра, Туркестана, открывали там мечети и медресе. При этом периодически ишаны «обходили» свою паству, по приглашению почитателей, глав казахских родов и аулов, приезжая в степи, читая среди казахских слушателей проповеди, проводя коллективные ритуалы и т.д.

На примере биографий святых ишанов можно увидеть, насколько почитаемы были религиозные подвижники многими поколениями мусульман. Классическое образование в Бухаре получил Машхур-Жусуп (Йусуф) ишан (1858–1931), о святости и феноменальных способностях которого сохранилось много сакральных рассказов (Шарапиев, 2023). В Казахстане имя М.Копеева больше известно в связи с его богатым литературоведческим наследием, менее изучена связь с религиозной практикой, ишанизмом. Между тем, рассказы потомков, учеников, земляков (Имангали Маненов и др. авторитетные передатчики) полны свидетельств о «карамат» святого ишана из Баян-Аула, суфийском целительстве («отчитка» сурами Корана, написание талисманов или два жидким шафраном – ішірткі, т.е. зелье), мистических предсказаний, эффективности «бата» святого (благословений). Окружавший его народ обращался к Машхур-Жусупу «молдеке». Связь казахского ишана с суфизмом, накшбандизмом бесспорна. Его первый учитель Исабек ишан посвятил его в тайное учение мусульманских мистиков «хасида» (секреты изгнания нечистых духов). (Шарапиев, 2023 :28) По признанию самого Жусуп-ишана Копейулы (из его автобиографии), хотя это не было признано в среде официального духовенства и трудах среднеазиатской агиографии, он сподобился чести быть посвященным в ишанство духом святого Бахауддина.

Сакральный рассказ из уст самого Машхур-Жусупа (весьма богобоязненной, высоконравственной личности, к тому же известного казахского просветителя и патриота): в годы студенчества, живя в Священной Бухаре, казахский юноша однажды собрался в городскую баню-хамам. По пути, на узких улочках Бухары ему повстречался приветливый человек. Узнав куда он идет, незнакомец позвал его с собой в какую-то незнакомую «баню», и там оказал ему «кызмет», помог помыться, очиститься. Вскоре однако выяснилось, что в описанном Машхур-Жусупом месте не существует никакой городской бани, ему все это привиделось (в то же время место «бани» оказалось связанным с местопребыванием легендарного Бахауддина Накшбанды). Выслушав внимательно рассказ казахского муллы-студента, детальные описания его видений, местный шейх воодушевил его следующей интерпретацией мистического события: юноше был явлен и благословил его аруах (дух) самого шейха Бахауддина. Машхур-Жусуп много путешествовал по мусульманскому миру, Средней Азии, зарубежному Востоку – так же, как и его друг, ишан Бекасыл Аулие (Бекасыл Биболатулы, XIX в.). Хотя это были во многом вынужденные скитания для того, чтобы избежать преследований царских чиновников, в какой-то период сильно ущемлявших права мусульманского духовенства. (Шарапиев, 2023: 17).

Уважаемой личностью духовного наставника-суфия представляется фигура религиозного подвижника Айкожа ишана (1773–1857) (Айқожа ишан, 2016). Род ишана восходил к халифу Али, одним из предков был святой Бакмухамед. Пройдя через трудности, лишения, бедность (характерная черта биографий ишанов конца XVIII–XIX вв.) Айкожа Темирулы стал ученым, суфийским шейхом, получив теологическое образование в Бухаре, а затем в Афганистане – у прославленного Ислам шейха. Кстати, у этого афганского шейха одновременно прошли обучение и будущие известные казахские ишаны Марал ишан (Иса хазрет), Кулболды ишан (Айқожа ишан, 2016: 17). Суфийский шейх Айкожа был включен в силсила (духовную цепь) ордена накшбандийа-муджаддидийа: в документе на фарси,

найденном в архивах Узбекистана, он назван «Ой-хожа эшон Туркестаний» (Айқожа ишан, 2016: 25). Любопытно, что в условиях тесной интеграции в казахский социум, многие поздние суфии-ишаны выступали не только муллами и целителями, но и музыкантами, поэтами, знатоками ловчих птиц, лошадей и пр. Айқожа ишан имел дарования знахаря, поэта-импровизатора, также он был палуаном, т.е. борцом (ПМА, 2023–2024).

Изучение семейств ходжей и ишанов, трагически пострадавших от сталинских репрессий, остается актуальной проблемой Отечественной истории. В свое время М.К. Койгелдиевым были подняты архивные документы о трагической судьбе репрессированных ишанов, судьбе Аппак ишана Сеидахметова, 1864–1931 (Дело ишанов, 2009: 194). Примером святого старца-ишана может быть взята биография весьма почитаемой в южных областях Казахстана личности муллы, Абдоллы ишана (ПМА, 2023–2024), одного из потомков Аппак-ишана. Согласно генеалогии, это были сейид-ходжи, считающиеся потомками Пророка. Известный их патриарх - Шах-Бузурук ходжа, могила которого до сих пор почитается в Жанакорганском районе. Ходжа был известным имамом, ученым, получившим религиозное образование в Багдаде и Египте (Каире), шейх преподавал в медресе Бухары и Самарканда. В народе его почитали как «святого на облаках» («бұлт үстіндегі әулие»), ибо шейх будто бы управлял облаками. Также свой утренний намаз он читал в Мекке (часто встречающийся мотив в легендах о святых в Центральной Азии), прилетая туда на священном облаке. У Шах-Бузурука было пятеро сыновей, одним из которых был Аппак ишан.

Сыновья Абдолла ишана Саид Ахмет, Саид Мухаммед, которым народ дал прозвища соответственно – Косым ишан и Кулатай ишан, обучались в медресе Хивы, став глубокими знатоками тариката (суфизма). По сложившейся традиции, двух ишанов пригласили на служение казахи родов ысык, найман, шал, назвав их своими пирами. В материалах устной истории имеется такой факт, что Абдулла ишан и его сыновья примерно в 1840–1845 гг. совершили хадж в Мекку (ПМА, 2023–2024). Именно из своего путешествия, из Сирии они привезли чертежи, план мечети, которую построили в родных краях: это мечеть «Чаян» (Алгабас) и «Учарал» в Жамбылской области (Таласский район).

Связь с исламом местного ишанизма показывают их международные связи, практика хаджа. В биографиях многих казахских ишанов рассказывается даже о многократном хадже того или иного святого (7 раз, 3 раза и др.), в памяти потомков сохранились факты посещения святым ишаном Стамбула и других городов Востока. Так, в истории о казахском святом Амит-ишане (Абдулхамид), рассказывается, что его отец, ездивший в хадж в Мекку и Медину, в столице Османской империи удостоился чести в составе делегации паломников быть на приеме у султана Абдулхамита. Поэтому он назвал родившегося в 1906 г. своего сына, будущего ишана, в честь турецкого султана (Әшімұлы, 2021). Из генеалогии знаменитого ишана-учителя казахов Алтая, духовного просветителя Керей-ишана (1807–1902) известен факт о получении им во время седьмого хаджа из рук самого турецкого султана подарка – благословенного волоса из бороды Пророка (Шаһхайымтегі, 2020: 28) – «муи мубарак».

Нами собраны и изучены сведения о жизни и судьбе малоизвестного Тлеукул-ишана Журсинулы, хазрета, 1858–1932, некогда уважаемого среди казахов рода Алим, близ Арала (ПМА, 2023–2024.). Будущий ишан в течение 10–13 лет учился в медресе Бухаре, еще раньше прошел обучение в Хиве. Ишанство передалось Тлеукулу по линии матери (ишанами были среди его «нагашы», род матери), но решающее значение имело мусульманское образование и посвящение в тайны суфизма уже в Бухаре, знаменитыми шейхами. Тлеукул ишан выступал в местном казахском социуме на нижней Сырдарье и Приаралье как духовный просветитель. Ишан построил мечеть, обучал грамоте и суфизму. Как религиозного деятеля и «святошу» (как обзывали тогда коммунисты) Тлеукул ишана, как и сотни тысяч мулл, репрессировала Советская власть.

Казахский ишан был обвинен в пропаганде «панисламизма», антисоветской деятельности и расстрелян в 1932 г. в г. Актобе. Могила святого Тлеукул-Ата до сих пор

является объектом зиарата. По рассказам верующих местных казахов, машины, чьи водители хотя бы не убавляют скорость, показывая знак уважения к могиле святого, расположенной вблизи трассы, обязательно попадают в автомобильную аварию; также те, кто по приказу коммунистов в 30-е годы хотел было разрушить и снести здание его мечети, были прокляты и покалечены, а их потомство погибло (кстати, оба мотива «кары святого» являются устойчивыми мотивами в казахских сакральных рассказах устной истории об «аулие» во всех уголках страны, и в целом в регионе).

В среде казахских и центральноазиатских ишанов были распространены книги по мусульманской астрологии (пал-нама, жулдыз-нама, жорамал ілімі), методикам и практикам изгнания злых духов. Народная медицина казахов в большинстве была мусульманско-суфийской, т.к. главными инструментами были чтение над больным человеком нужных молитв (суры, аяты) Священного Корана (Құранмен дем салу, зікір салу, үшкіру), написание лечебных амулетов (написанные шафраном священные аяты Корана); многие рецепты и принципы оздоровления вытекали из общеисламских понятий «халал» и «харам», пользы молитв, воздержания от пищи, соблюдения поста, умеренности во всем, рецептов т.н. «медицины Пророка» (использование тмина, меда, кровопускание-хиджама и др.). Как описал еще А. Диваев, во время лечебных сеансов (зикр) даже целители-бахсы просили народ громко говорить «Ля илляха илля алла» и «Хуа Алла» (Диваев, 1899: 317)

В рамках этнографических исследований 2023 г. в Южном Казахстане нами были изучены целительские практики (на основе Священного Корана) жителя г. Туркестана, казаха (родом из Младшего жуза, потомка беженцев во время советизации и Голода), репатрианта из Афганистана Шарафидина-молда (ПМА, 2023–2024.). Народный целитель считает себя наследником ишанизма, казахской мусульманской традиции, ясавийского учения. Шарафиддин-молда использует особые методики «связывания», изгнания «духов болезней» и вредоносных джиннов силой священных сур Корана, также пишет шафраном на бумаге амулеты (дуа), которые больные опускают в воду, затем выпивают.

Суфии были знатоками целебных свойств растений, минералов, были посвящены в секреты взаимодействия с природными стихиями. Духовные целители интегрировали в свою практику научные знания из трактатов Ибн Сины и других врачей Востока (сохранившееся название одного из медресе Бухары в XIX в. «Дар аш шифа» говорит о том, что раньше существовали даже специализированные медицинские медресе). Мусульманский Восток, хотя и изрядно деградировал к новому времени, все же сохранял базовые знания, ценные средневековые рукописи, книги по ботанике, химии, минералогии, астрономии и пр. Разумеется, все эти знания, методики были в большей или меньшей степени (в зависимости от конкретной эпохи) доступны и казахам – через мусульманскую грамоту (знание арабского и персидского языков), обучение в медресе, связи с главными центрами ислама. Сохранившийся из некогда богатого книжного наследия казахов трактат по астрологии Бекасыл-ишана «Зикзал» служит неоспоримым доказательством высокой образованности традиционной духовной элиты казахов (Сахов, 2023).

Народную медицину казахов перспективно рассматривать в связи, сравнении с многовековыми традициями суфийской медицины (слово «тәуіп» для обозначения народных врачей у казахов происходит от арабского слова «табиб» – лекарь, врач). Конечно, нельзя отрицать, что многие емші-тәуіп умело использовали в своей практике древнетюркские традиции кочевников (а в них, в свою очередь, могли за тысячелетия культурного взаимодействия и соседства проникнуть китайские, монголо-тибетские элементы. К примеру, это касается использования знахарями массажа, иглоукалывания, медвежьего мяса и жира, рогов сайгака и пр.).

Среди знаменитых мусульманских целителей (травник, знахарь), связанных с суфийской медициной, в Казахской Степи был известен святой-аулие Ырғыз-Ата (Ырғызбай Доскана-улы, 1787–1850, мазар в Аксуатском районе РК, является объектом поклонения). Ырғызбай-тәуіп (называется в памяти народа не «бақсы», а именно емші, тәуіп) был благочестивым мусульманином, хранителем секретов суфийского врачевания. На востоке

Казахстана суфизм укрепился во времена золотордынских ханов, особенно Аз-Джанибека. Согласно шежире, в аулах местных мусульман-найманов вплоть до нач. XX в. проводились коллективные зикры, почитались пиры и шейхи, совершался зиарат к мазарам; чтили святых предков: Нурын ана (матриарх, ошибочное произношение антропонима – Мурын), Жолмухамед ата (патриарх), святой Шәкі ата и др. (Шежіре, 1987). Правда, из-за длительных войн и неурядиц XIX степные казахи ослабили традиционные связи с Бухарой, Туркестаном. Отчасти это компенсировалось возрастанием татарского просвещения, влиянием суфизма и ходжей из Восточного Туркестана. В район Семипалатинского уезда часто прибывали учителя религии из Казани, Уфы, Кашгара, также были налажены связи с мусульманами Семиречья.

Будущий святой Ырғызбай по обычаю казахов получил местное образование у муллы (точных данных не сохранилось). Безусловно, найманский целитель был приобщен к мистико-аскетическим традициям Востока, почему обладал даром ясновидения. С 15 лет изучал свойства трав и корней. Род Ырғызбая – «кыржы» (Смағұлов, 2004), но настоящее имя предка – Мамбеткул (т.е. Мухамедкул, мусульманское личное имя). Богобоязненный Ырғызбай умер в возрасте Пророка (63 года). Из записок А. Янушкевича и материалов устной истории известно, что Ырғызбай-аулие успешно исцелил от смертельного недуга, связанного с осложнением оспы, Кунанбая, отца великого Абая. Изучение биографии и культа этого святого, принадлежавшего к духовной элите казахского кочевого общества XIX века, выявило новые грани и закономерности. Из рассказов информантов уточнены и дополнены известные сведения (ПМА, 2023–2024.). Материалы свидетельствуют о времени и обстоятельствах сакрализации целителя, также таких чертах общественной психологии, как обожание предка-чудотворца, вера мужчин и женщин в действенность благословений-бата, возможность исцеления больных Ырғызбаем не только при жизни, но и после его смерти, т.е. как «аруаха» (являвшегося во сне, во время зиарата). Интригующая деталь о «чудесах» Ырғызбай-аулие: на куполе или стенах его мазара, как уверяли очевидцы и шырақшы-смотрители, никогда не бывает следов птичьего помета, а оставленная еда (сваренное мясо жертвенного животного) долго не портится, сохраняя свежий вид.

Даже в советский период не прерывалось паломничество к могиле Ырғызбая. Ныне это целый культовый комплекс, с мечетью, библиотекой, гостиницей, святым колодцем. Количество приезжающих паломников (зиаратшы) в летние месяцы доходит до 100 чел. Информанты свидетельствуют о том, что во время зиарата происходило исцеление от многих недугов: нервно-психических заболеваний, бесплодия и др. Раньше имя Ырғыз-ата (после Аллаха) как заклятье тайно призывали местные женщины во время тяжелых родов; люди верили в чудодейственную силу талисманов-«тұмар», в которых была защита горсточка земли, взятая из могилы аулие (или каменные крошки). Любопытна информация о том, что наиболее смелые казахи, бросая вызов Советской пропаганде, говорили в эпоху атеизма «Ырғыз Ата для нас выше Ленина», т.е. почитание святого в данной местности порой приобретало характер спонтанного идеологического противостояния казахов-мусульман коммунистической атеистической идеологии, служило в тех трудных условиях сохранению национальной идентичности (ПМА, 2023–2024.). В целом, можно полагать, что всенародная любовь казахов, как и других мусульманских народов Центральной Азии, к личностям святых, целителей, ишанов во многом была обусловлена тем обстоятельством, что в поздние века колониальной реальности (XIX–XX вв.) оказались чрезвычайно востребованы и развивались именно прикладные, социально значимые аспекты духовной деятельности суфиев и ишанов, связанные с лечением, компенсаторной (утешительной), сотериологической функциями мусульманской религии.

Заключение

Трудно переоценить роль суфизма и веры в святых (суфийское: аулия, каз. әулие) в содержании религиозной традиции казахов. Столетиями духовная традиция казахского народа развивалась в русле суннитско-ханафитского ислама, в котором еще с раннего средневековья в Центральной Азии главенствовало учение и практика великого суфийского шейха XII века

Ходжи Ахмеда Ясави, ясавийский «Путь». В поздний период истории большую роль играл суфийский тарикат накшбандийа. Нельзя отрицать, что в формировании конкретной формы бытования ислама известную роль играли древнетюркские элементы (реликты), а культ святых имел духовную преемственность с почитанием аруахов-предков и шаманскими практиками прошлого. Однако последние функционировали в качестве вспомогательного, периферийного комплекса.

Данное исследование на основе междисциплинарного подхода, с использованием авторами информации из различных источников, в том числе оригинальных материалов из полевых исследований сакрального прошлого Казахстана в рамках научного проекта КН МНВО РК, показало, во-первых, важность и малоизученность проблемы казахских ишанов как авторитетных деятелей ислама конца XVIII-нач.XX вв., лакуны и перспективы исследования. Во-вторых, благодаря комплексному подходу, с использованием нового научного концепта о доминировании у казахов мусульманско-суфийского мировидения, современных знаний исламоведения, истории, регионоведения и др., удалось, на наш взгляд, в некоторой степени продвинуть изучение темы казахского ишанства и святых-целителей прошлого (тесно связанных с практическим суфизмом). Историко-этнографические факты о жизни и наследии суфийских шейхов, многих уважаемых в народе ишанов исследованы, уточнены, в ряде случаев – реинтерпретированы в контексте культа мусульманских святых (аулие). Биографии сакральных личностей были рассмотрены в связи с духовными практиками и обычаями ислама, как хадж, зиарат, зикр; религиозным образованием, историей казахского народа.

Sources

AFD — Authors' fieldwork data. 2023–2024. Ethnographic research in the Turkestan, Kyzylorda, Zhambul, Abai regions of the Republic of Kazakhstan. Informants: S. Sattaruly, K. Seidalyuly, K.Nursultanova, A. Arysbaev, K. Moldabekuly, S.Akhmetov, D. Saduakasov, M. Mirazov, S.Aitekeshova, A.Zhalalqyzy, A.Kosymov, G. Atykhanov, B. Kadyruly, S. Dairbekova and others.

NARU —National Archive of the Republic of Uzbekistan

Источники

НА РУ — Национальный Архив Республики Узбекистан

ПМА — Полевые материалы авторов. 2023–2024 гг. Материалы историко-этнографического изучения святынь и духовных персоналий Казахстана. Туркестанская, Кызыл-Ординская, Жамбылская, Абайская области РК. Информанты: С. Саттарулы, К. Сейдалыулы, К. Нурсултанова, А. Арысбаев, К. Молдабекулы, С. Ахметов, Д. Садуакасов, М. Миразов, С. Айтекешова, А. Жалалкызы, А. Косымулы, Г. Атыханов, Б. Кадырулы, С. Дайырбекова и др.

References

- Abashin, 2001 — *Abashin S.N.* Potomki svyatykh v sovremennoy Sredney Azii // *Etnograficheskoye obozreniye*, 2001. No. 4. Pp. 62–83. (In Russ.).
- Aikozha Ishan, 2016 — *Aikozha Ishan* (zertteyler, yestelikter) [(research, memoirs)]. Kyzyl-Orda, 2016. 330 p. (In Kaz.).
- Ashimuly, 2021 — *Ashimuly Sh.* Otken aziz aulieler [Holy Ascetics of the Past]. Qyzylorda, 2021. 500 p. (In Kaz.).
- Babadjanov, 2016 — *Babadjanov B.* Islam in the Ferghana Valley. The Oxford Encyclopedia of modern Islamic worlds. New York: Oxford, 2016. No. 1(2). Pp. 105–125.
- Basilov, Karmysheva, 1997 — *Basilov V.N., Karmysheva Dzh.Kh.* Islam u kazakhov (do 1917 g.) [Kazakh's Islam]. Moscow: RAS, Institute of Ethnology and Anthropology, 1997. 161 p. (In Russ.).
- Derbisaliyev, 1995 — *Derbisaliyev A.* Zvezdy kazakhskoy stepi [Stars of the Kazakh steppe]. Almaty, 1995. 238 p. (In Kaz.).
- DeWeese, 1994 — *Devin DeWeese.* Islamisation and Native Religion in the Golden Horde: Baba T kles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition.-Pennsylvania: The Pennsylvania State University, 1994. 638 p. (In Eng.).
- Divaev, 1899 — *Divaev Iz oblasti kirgizskikh verovaniy* [From the area of Kyrgyz beliefs]. In Proceedings of the Society of Archaeology, History, and Ethnography of the Imperial Kazan University, 1899. No. 15(1899)3. Pp. 307–341. (In Russ.).
- Ethem, 2004 — *Ethem Cebecioğlu* Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü [Dictionary of Sufi Terms and Phrases]. İstanbul, 2004. 741 p. Mahmud Erol Kilic. İstanbul: Tassavufa Giriş, 2019. 352 p. (In Turk.).
- Guseva, 2013 — *Guseva Yu.N.* Ishanizm kak sufiyskaya traditsiya Volgo-Ural'skogo regiona [Ishanism as Sufi tradition of the Volgo-Ural region]. *Problemy vostokovedeniya*, 2013. No. 1(59). Pp. 170–180. (In Russ.).
- Ibadullaeva, 2008 — *Ibadullaeva Z.I.* Aykozha ishan zhane ishandardyn kazak dalasyndagy orny [Aikozha Ishan and the location of Ishans in the Kazakh steppe]. *Otan tarihy*, 2008. No. 3. Pp. 82–89. (In Kaz.).

- Koygeldiyev, 2009 — *Koygeldiyev M.* Delo ishanov [The Ishanov case]. Stalinizm i repressii v Kazakhstane v 1920–1940-kh godov [Stalinism and repression in Kazakhstan in the 1920s–1940s]. Almaty, 2009. Pp. 194–220. (In Russ.).
- Lykoshin, 1899 — *Lykoshin N.* Ishany tashkentskiye. Sbornik materialov dlya statistiki Syr-Dar'inskogo oblasti [Ishans of Tashkent. Collection of materials for statistics of the Syr-Darya region]. Tashkent, 1899. Vol. 7. Pp. 136–150. (In Russ.).
- Maulana, 2002 — *Maulana Lutfullah Manakibi.* Tashkent: Muhammad Mufti Okhangaroniy. Mavloni Lutfullox Manokibi, 2002. 139 p. (In Uzb.).
- Necdet, 2002 — *Necdet Tosun.* Necdet Tosun. Bahaeddin Nakşibend: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı, İstanbul, 2002. 464 p. (In Turk.).
- Necdet, 2015 — *Necdet Tosun.* Ahmed Yesevi. Ankara: Türk-Kazak Üniversitesi Yay, 2015. 312 p. (In Turk.).
- Nurtazina, 2021 — *Nurtazina N.D.* Islam v istorii Kazakhstana: novyye podkhody i itogi izucheniya problemy za 30-letniye Nezavisimosti (1991–2021) [Islam in history of Kazakhstan: new approaches and results of the study of problems for the 30th anniversary of Independence]. KazNU Bulletin, 2021. No. 3(102). Pp. 3–9. (In Russ.).
- Nurtazina, 2021 — *Nurtazina N.D.* Ishany Turkestanskogo kraya [Ishans of Turkestan region]. KazNU Bulletin, 2021. No. 1(64). Pp. 26–30. (In Russ.).
- Nurtazina, 2024 — *Nurtazina N.D.* Islam i genezis kazakhskoy musul'manskoy traditsii [Islam and the genesis of the Kazakh Muslim tradition]. Astana, 2024. 472 p. (In Russ.).
- Pankov, 2018 — *Pankov Kul't awliya' allah v islame, yego genezis i evolyutsiya* [The cult of awliya' Allah in Islam, its genesis and evolution]. Kul't Yusufa Khamadani v tsentral'noaziatskom islame kak sotsiokul'turnyy fenomen [The Cult of Yusuf Hamadani in Central Asian Islam as a Socio-Cultural Phenomenon]. Saint Petersburg, 2018. Pp. 38–94. (In Russ.).
- Podvizhniki islama, 2003 — *Podvizhniki islama: kul't svyatykh i sufizm v Sredney Azii i na Kavkaze* [Followers of Islam: cults of saints and Sufism in Central Asia and the Caucasus]. Moscow: Vost. lit., 2003. 336 p. (In Russ.).
- Sakhov, 2023 — *Sakhov A.S.* Bekasyl Bibolatuly: Kul'turno-istoricheskiy portret. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora filosofii (PhD) [Bekasyl Bibolatuly. Cultural and historical Portet. Dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy]. Astana, 2023. 111 p. (In Kaz.).
- Sattaruly, 2007 — *Sattaruly S.* Abd ul'-Dzhali'l' bab. (Khorasan ata). Istoriko-dokumental'naya kniga [Abd ul-Jalil Bab. (Khorasan Ata). Historical and documentary educational book]. Almaty: RIIK-Aziya, 2007. 520 p. (In Kaz.).
- Schimmel, 1971 — *Schimmel, Annemarie.* Mystical Dimensions of Islam. 2nd Edition. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2011. 544 p. An Account of the Mystics of Islam By A. J. Arberry, 1950. 144 r. The Sufi Orders in Isla. By S. Trimmingham. Oxford, 1971. 333 p. (In Eng.).
- Shahkhayimtegi, 2020 — *Shahkhayimtegi M.* Altai kazaktarynin din tutkasi Muhammed Mumin Haziret shezhyresi [Genealogy of Muhammed Mu'min, the leader of Altai Kazakh religion]. Astana, 2020. 166 p. (In Kaz.).
- Sharapiev, 2023 — *Sharapiev M.Zh.* tylsym alemi [The Secret World of Mashhur-Zhusup]. Almaty, 2023. 384 p. (In Kaz.).
- Shezhire, 1987 — *Shezhire (Rodoslovnaya) roda Nurn (Murn) v sochinenii Kazakhov-Naymanov, rukopis'* [Genealogy of the Nurn (Murn) clan of the Kazakh-Naimans, manuscript]. Zapisano iz letopisey znatokov i mestnykh spetsialistov [Recorded from the lips of shezhire experts and local historians]. // From the Dr. N.D. Nurtazina's archive Aksuatskogo rayona KazSSR, 1987. (In Kaz.).
- Smagulov, 2004 — *Smagulov T.* Svyatyte dinastii Naymana Mambetkula i Yrgyzbaya [Naiman Mambetkul and Yrgyzbay saint dynasties]. Semey, 2004. 284 p. (In Kaz.).
- Sufism, 2018 — *Sufism in Central Asia: New Perspectives on Sufi Traditions, 15th–21st Centuries* / Ed. by DeWeese, Gross J.-A. Leiden, Boston: Brill, 2018. 358 p. (In Eng.).
- Sultanov, 2001 — *Sultanov T.I.* Podnyatyte na bey koshme. Potomki Chingiz-khana [Raised on a white carpet. Genghis khans' descendants]. Almaty, Dayk press, 2001. 276 p. (In Russ.).
- Ükkâşe, 2012 — *Ükkâşe B.* Mýhsan/Türkîye Diyanet vakfi islam ansiklopedisi [Türkîye Diyanet Foundation islamic encyclopedia]. İstanbul, 2012. Pp. 70–71. (In Turk.).
- Valikhanov, 1984 — *Valikhanov Ch.Ch.* Zametki po istorii yuzhnosibirskikh plemen [Notes on the history of the South Siberian fold]. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1984. Vol. 1. Pp. 302–308. (In Russ.).
- Valikhanov, 1985 — *Valikhanov Ch.Ch.* O musul'manakh v stepi [About Muslims of the steppe]. Alma-Ata: Glavnyy redaktor Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. Vol. 4. Pp. 71–77. (In Russ.).
- Yudin, 1966 — *Yudin V.P.* Izvestiya «Ziya al-kulub» // Mukhammada Avaza o kazakhakh XVÍ veka [Muhammad Avaza about the Kazakhs of the XVII century]. KazSSR AS Bulletin, 1966. No. 5. (In Russ.).
- Zhalanayak, 2019 — *Zhalanayak Azder* – Abylay khannyn piri (zertteuler, tarikhi kuzhattar, anyz-angimeler, fotosuretter, adebi shyğarmalar, zhyr-dastandar) [Zhalanayak Azder – the patron of Abylai Khan (research, historical documents, legends, photographs, literary works, poems and epics)]. Ed.: Ospanuly Ye. Almaty, 2019. 378 p. (In Kaz.).
- Ziad, 2021 — *Ziad W.* Hidden Caliphate: Sufi Saints beyond the Oxus and Indus. Cambridge, London, 2021. 354 p. (In Eng.).

Литература

- Абашин, 2001 — *Абашин С.Н.* Потомки святых в современной Средней Азии // Этнографическое обозрение, 2001. № 4. С. 62–83.
- Айқожа ишан, 2016 — *Айқожа ишан* (зерттеулер, естеліктер). Қызыл-Орда, 2016. 330 б.
- Әшімұлы, 2021 — *Әшімұлы Ш.* Өткен әзиз әулиелер. Қызылорда, 2021. 500 б.
- Басилов, Кармышева, 1997 — *Басилов В.Н., Кармышева Дж.Х.* Ислам у казахов (до 1917 г.). Москва: РАН, Институт Этнологии и Антропологии, 1997. 161 с.
- Валиханов, 1984 — *Валиханов Ч.Ч.* Заметки по истории южносибирских племен // Собр. Соч. Т. 1. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. С. 302–308.
- Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч.Ч.* О мусульманстве в степи // Собр. соч. Т. 4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. С. 71–77, 157.
- Гусева, 2013 — *Гусева Ю.Н.* Ишанизм как суфийская традиция Волго-Уральского региона // Проблемы востоковедения, 2013. № 1(59). С. 170–180.
- Дербісәліев, 1995 — *Дербісәліев Ә.* Қазақ даласының жұлдыздары. Алматы: Рауан, 1995. 238 б.
- Диваев, 1899 — *Диваев А.* Из области киргизских верований. Баксы как лекарь и колдун / Известия общества археологии, истории и этнографии Императорского Казанского университета. Казань, 1899. Т. 15. Вып. 3. С. 307–341.
- Жалаңаяқ, 2019 — *Жалаңаяқ Ә.* Абылай ханның пірі (зерттеулер, тарихи құжаттар, аңыз-әңгімелер, фотосуреттер, әдеби шығармалар, жыр-дастандар). Құрастырған Е. Оспанұлы. Алматы, 2019. 378 б.
- Ибадуллаева, 2008 — *Ибадуллаева З.И.* Айқожа ишан және ишандардың қазақ даласындағы орны // Отан тарихы, 2008. № 3. С. 82–89.
- Койгелдиев, 2009 — *Койгелдиев М.* Дело ишанов // Сталинизм и репрессии в Казахстане в 1920–1940-х годов. Алматы, 2009. С. 448, 194–220.
- Лыкошин, 1899 — *Лыкошин Н.* Ишаны ташкентские // Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинского области. Ташкент, 1899. Т. 7. С. 136–150.
- Мавлоно, 2002 — *Мавлоно Лутфуллох Маноқиб* (на узб.яз.). Ташкент: «Имом ал-Бухорий халқаро жамғармасы», 2002. 139 с.
- Нуртазина, 2012 — *Нуртазина Н.Д.* Ишаны Туркестанского края // Вестник КазНУ. Серия историческая, 2012. № 1(64). С. 26–30.
- Нуртазина, 2021 — *Нуртазина Н.Д.* Ислам в истории Казахстана: новые подходы и итоги изучения проблемы за 30-летие Независимости (1991–2021) // Вестник КазНУ им. аль-Фараби, 2021. № 3(102). С. 3–9.
- Нуртазина, 2024 — *Нуртазина Н.Д.* Ислам и генезис казахской мусульманской традиции. Астана: Муфтият баспасы, 2024. 472 с.
- Панков, 2018 — *Панков И.А.* Культ авлия' аллах в исламе, его генезис и эволюция // Культ Йусуфа Хамадани в центральноазиатском исламе как социокультурный феномен. Санкт-Петербург, 2018. С. 38–94.
- Подвижники ислама, 2003 — *Подвижники ислама: культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе.* Сост. Абашин С.Н., Бобровников В.О. М. Вост. лит., 2003. 336 с.
- Саттарұлы, 2007 — *Саттарұлы С.* Абд ул-Жалил баб. (Хорасан ата). Тарихи-құжатты танымдық кітап. Алматы: РИИЦ-Азия, 2007. 520 б.
- Сахов, 2023 — *Сахов А.С.* Бекасыл Биболатұлы: Мәдени-тарихи портреті. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. Астана, 2023. 111 б.
- Смағұлов, 2004 — *Смағұлов Т.* Найман Мәмбетқұл және Ырғызбай әулие әулеттері. Семей, 2004. 284 б.
- Султанов, 2001 — *Султанов Т.И.* Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. Алматы, Дайк пресс, 2001. 276 с.
- Шарапиев, 2023 — *Шарапиев А.* Мәшһүр Жүсіптің тылсым әлемі. Алматы, Дайк пресс, 2023. 384 б.
- Шаһхайымтегі, 2020 — *Шаһхайымтегі М.Ж.* Алтай қазақтарының дін тұтқасы Мұхаммед Мүмин Хазірет шежіресі. Астана, 2020. 166 б.
- Шежіре, 1987 — *Шежіре* (родословная) рода нурын (мурын) в составе казахов-найманов. Рукопись // Из личного архива д.и.н. Н.Нуртазиной. Записано из уст знатоков шежіре и краеведов Аксуатского района КазССР, 1987. 20 с.
- Юдин, 1966 — *Юдин В.П.* Известия «Зийа ал-кулуб» // Мухаммада Аваза о казахах XVI века // Вестник АН КазССР, 1966. № 5. С. 71–76.
- Юнусова, 2017 — *Юнусова А.Б.* Ишанизм на Урале: духовная традиция и проблемы возрождения интеллектуального ислама // Расулевские чтения: ислам в истории и современной жизни России: сб. докл. VI Всерос. науч.-практ. конф. Челябинск, 2017. С. 170–180.
- Babadjanov, 2016 — *Babadjanov B.* Islam in the Ferghana Valley // “The Oxford Encyclopedia of modern Islamic worlds”. New York: Oxford, 2016. No. 1(2). Pp. 105–125.
- DeWeese, 1994 — *Devin DeWeese.* Islamisation and Native Religion in the Golden Horde: Baba T kles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition.-Pennsylvania:The Pennsylvania State University, 1994. 638 p.
- Ethem, 2004 — *Ethem Cebecioğlu* Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. İstanbul, 2004. 741 p. Mahmud Erol Kilic. İstanbul: Tassavufa Giriş, 2019. 352 p.
- Necdet, 2002 — *Necdet Tosun.* Bahaeddin Nakşibend: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı. İstanbul, 2002. 464 p.

Necdet, 2015 — *Necdet Tosun. Ahmed Yesevi*. Ankara: Türk-Kazak Üniversitesi Yay, 2015. 312 p.

Schimmel, 1971 — *Schimmel, Annemarie. Mystical Dimensions of Islam*. 2nd Edition. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2011. 544 p. An Account of the Mystics of Islam By A.J. Arberry, 1950. 144 p. The Sufi Orders in Islam. By S. Trimingham. Oxford, 1971. 333 p.

Sufism, 2018 — *Sufism in Central Asia: New Perspectives on Sufi Traditions, 15th–21st Centuries* / Ed. by DeWeese, Gross J.-A. Leiden, Boston: Brill, 2018. 358 p.

Ükkâşe, 2012 — *Ükkâşe B. Mýhsan/Türkîye Diyanet vakfı ıslam ansiklopedisi*. Türkîye: Diyanet Foundation islamic encyclopedia]. Istanbul, 2012. Pp. 70–71.

Ziad, 2021 — *Ziad W. Hidden Caliphate: Sufi Saints beyond the Oxus and Indus*. Cambridge, London, 2021. 354 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 3, pp. 558–571, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_39_3_558-571

KEY OFFICIALS IN THE QARAKHANID COURT: SHAPING FOREIGN POLICY

Almagambetova Aliya^{1}, Aydın Usta²*

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Avenue, 050038 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD Student of the historical faculty
 <https://orcid.org/0000-0002-3168-6610>. E-mail: almagambetova2015@gmail.com
*Corresponding author

²Mimar Sinan Fine Arts University
(71, Cumhuriyet Mah. Silahşör Cad., Bomonti Şişli, İstanbul, Türkiye)
Doctor, Professor
E-mail: aydinusta@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Almagambetova A., Usta A., 2024

Abstract. *Introduction.* The history of the Qarakhanids remains a relatively unexplored subject due to the lack of direct Qarakhanid sources and the fragmented nature of information from neighboring states' records. *Goals and objectives.* Delving into the realm of foreign policy and its intricate aspects offers a unique avenue to gain insights into the ambitions and strategies of this dynasty, thereby greatly enriching our understanding of its historical trajectory. *Results.* This article undertakes an examination of the distinct roles and functions associated with positions responsible for the Qarakhanid state's foreign policy activities. The presence and structured hierarchy of roles in foreign policy operations indicate a specific level of sophistication in the organizational structure of a state. This aspect is crucial for understanding the historical evolution of the state. The vizier, khas hajīb, hajīb, biruk, kapugbashi, and yalavar were key figures in the state's foreign policy machinery. Each role had a specific, important function that was not replicated by the others. This element is crucial in the history of the ancient state. Thus, in our detailed analysis of the Karakhanid state's foreign policy, we thoroughly examine the role of the military department in coordinating international relations, its influence on domestic policy, interactions with neighboring states, and efforts to secure agreements that promote the stability and prosperity of the Karakhanid state. *Conclusion.* Through a comprehensive analysis of these positions, the author concludes that every participant in the foreign policy process played a crucial part, collectively contributing to the shaping of the dynasty's foreign policy stance.

Keywords: The Qarakhanids, foreign policy, officials, diplomacy, envoy, hajīb, biruk

For citation: Almagambetova A., Usta A. Key officials in the qarakhanid court: shaping foreign policy // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 3. Pp. 558–571. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_558-571

ҚАРАХАНДАР САРАЙЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ ЛАУАЗЫМДАР: СЫРТҚЫ САЯСАТТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Алмагамбетова Алия^{1*}, Айдын Уста²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050038 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих факультетінің PhD докторанты
 <https://orcid.org/0000-0002-3168-6610>. E-mail: almagambetova2015@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Мимар Синан атындағы өнер университеті, Стамбул, Түркия
(71-үй, Джумхуриет мах. Силахшор көш., Бомонти Шишли, Ыстамбул, Түркия)
Доктор, профессор
E-mail: aydinusta@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Алмагамбетова А., Уста А., 2024

Аңдатпа. *Kıpıçne.* Қарахандар тарихы әулеттің өзінен алынған тікелей дереккөздердің жоқтығына және көрші мемлекеттердің деректерінің шашыраңқы болуына байланысты салыстырмалы түрде зерттелмеген тақырып болып саналады. Сыртқы саясат саласын және оның күрделі аспектілерін талдау бұл әулеттің амбициялары мен стратегиясын тереңірек түсінуге бірегей мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде олардың тарихи жолы туралы түсінігімізді айтарлықтай байытады. Бұл мақалада Қарахан мемлекетінің сыртқы саясатына жауапты лауазымдардың ерекше рөлдері мен қызметтері талданады. Сыртқы саяси операциялардағы рөлдердің болуы және олардың құрылымдық иерархиясы мемлекеттің ұйымдық құрылымындағы күрделіліктің жоғары деңгейін көрсетеді. Визир, хас хаджиб, хаджиб, бирук, капугбаши, ялавар мемлекеттің сыртқы саяси аппаратының маңызды құрамдас бөлігі болды. Әрбір позиция өзінің маңыздылығы бойынша бірегей және қайталанбайтын ерекше функцияға ие болды. Бұл аспект мемлекеттің тарихи дамуын түсінуде маңызды рөл атқарады. Сондықтан Қарахан мемлекетінің сыртқы саясатын толығырақ қарастыра отырып, біз, қарахандықтардың тұрақтылығы мен гүлденуін қамтамасыз етуге бағытталған халықаралық өзара іс-қимылдарды үйлестіруге жауапты мемлекеттік аппараттың жұмысын және оның ішкі саясатқа, көршілес мемлекеттермен өзара әрекеттесуіне және күрделі дипломатиялық қатынастарға әсерін егжей-тегжейлі көрсетуге тырысамыз. Осы ерекшеліктерді жан-жақты талдай отырып, сыртқы саяси процеске қатысушылардың әрқайсысы әулеттің сыртқы саяси ұстанымының қалыптасуына бірлесіп үлес қосып, шешуші рөл атқарды деген қорытындыға келеміз.

Түйін сөздер: Қарахандар, сыртқы саясат, лауазымды тұлғалар, дипломатия, елші, хаджиб, бирук

Дәйексөз үшін: Алмагамбетова А., Уста А. Қарахандар сарайындағы негізгі лауазымдар: сыртқы саясатты қалыптастыру // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 3. 558–571 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_558-571

ГЛАВНЫЕ ДОЛЖНОСТИ ПРИ ДВОРЕ КАРАХАНИДОВ: ФОРМИРОВАНИЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ

Алмагамбетова Алия^{1*}, Айдын Уста²

¹Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050038 Алматы, Республика Казахстан)

PhD докторант исторического факультета

*Автор-корреспондент

 <https://orcid.org/0000-0002-3168-6610>. E-mail: almagambetova2015@gmail.com

²Мимар Синан атындағы өнер университеті

(д. 71, Мимар Синан Университет искусств, Джумхуриет мах. ул.Силахшор Бомонти Шишли, Стамбул, Турция)

Доктор, профессор

E-mail: aydinusta@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Алмагамбетова А., Уста А., 2024

Аннотация. *Введение.* Караханидская история остаётся мало исследованной из-за отсутствия первичных источников от самой династии и фрагментарной природы данных из соседних государств. *Цели и задачи.* Анализ области внешней политики и её сложных аспектов предоставляет уникальную возможность глубже понять амбиции и стратегию этой династии, что в свою очередь существенно обогащает наше представление об их историческом пути. *Результаты.* В данной статье проведён анализ различных ролей и функций, связанных с должностями, ответственными за внешнюю политику Караханидского государства. Наличие и структурированная иерархия ролей во внешнеполитических операциях указывают на высокий уровень сложности организационной структуры государства. Визирь, хас хаджиб, хаджиб, бирук, капугбаши, ялавар составляли важнейшую составляющую внешнеполитического аппарата государства. Каждая должность имела отдельную функцию, уникальную по своему значению и не дублируемую другими. Этот аспект играет важную роль в понимании исторической эволюции государства. Поэтому при более детальном рассмотрении внешней политики Караханидского государства мы попытаемся подробно представить работу государственного аппарата, ответственного за координацию международных взаимодействий, и его воздействие на внутреннюю политику, взаимодействие с соседними государствами и сложные дипломатические усилия, направленные на обеспечение устойчивости и процветания Караханидов. *Заключение.* После всестороннего рассмотрения этих позиций приходим к выводу, что каждый участник внешнеполитического процесса играл ключевую роль, совместно внося свой вклад в формирование внешнеполитической позиции династии.

Ключевые слова: Караханиды, внешняя политика, должностные лица, дипломатия, посол, хаджиб, бирук

Для цитирования: Алмагамбетова А., Уста А. Политико-административная система Казахского ханства: крылья, жузы, племена и шежире // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 3. С. 558–571. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_558-571

Introduction

The Qarakhanid realm, spanning the XI to XIII centuries across Central Asia, emerged at the crossroads of diverse cultural and religious currents. Islamic, Turkic, Arab, and Persian civilizations contributed to shaping the Qarakhanids' religious and cultural identity. Simultaneously, the state's proximity to the Chinese Empire had an impact on its economic and cultural dimensions.

The cultural and religious attributes held substantial sway over the customs and practices of the Qarakhanids, extending across the spectrum of their state operations, including foreign policy. Their foreign policy traditions amalgamated Islamic and Turkic influences, exemplified through concepts like jihad and the propagation of Islam, integral to both warfare and diplomatic dealings. Moreover, the Qarakhanids adhered to time-honored principles of honor, hospitality, and deference to elders, elements that bore significant weight in their interactions with other nations.

The Qarakhanid rulers cultivated strong connections with neighboring nations, encompassing nearby Turkic territories, Persian lineages, and the expansive Chinese Empire. Their foreign policy endeavors revolved around forging amicable affiliations, fostering trade relationships, and fostering cultural bonds with neighboring entities. Additionally, their profound reverence for Islamic scholarship led them to seek affiliations with prominent Islamic centers like Baghdad and Mecca.

The existence and hierarchical arrangement of roles within foreign policy operations signify a particular degree of advancement in the organizational framework of a state. This holds significance in exploring the historical trajectory of the state. Therefore, in examining the foreign policy of the Qarakhanid realm, an attempt will be made to portray the functioning of the governmental machinery entrusted with managing international interactions, along with its impact on domestic policies whenever feasible.

Was this phenomenon prevalent in the medieval Turkic realm? How did this dynamic influence the state's reputation? What was the role of individuals within the state's administrative apparatus?

The hypothesis proposes that the distinct functions and attributes of officials within the Qarakhanid state reflect a sophisticated and well-organized system in the state apparatus. These officials, with their specific roles and responsibilities, played a pivotal role in orchestrating a structured and strategic approach to foreign policy. The careful delineation of tasks, such as ambassadors' roles in conveying messages and negotiating treaties, the protocol for receiving foreign emissaries, and the hierarchical positions within the administrative framework, indicate a deliberate and systematic approach to international relations. This suggests that foreign policy in the Qarakhanid state was not haphazard, but rather formulated through meticulous planning and strategic execution, guided by the expertise and coordination of officials in various capacities.

Within this study, our objective is to examine the significance and positioning of officials at the Qarakhanid court in shaping the nation's foreign policy. To achieve this, the initial step involves identifying the role and position of foreign policy activities and those engaged in them within the state's administrative framework, followed by an analysis of their contributions to the state's historical trajectory.

The history of the Qarakhanid state has attracted the attention of numerous scholars over time, encompassing subjects such as the state's evolution, its administrative structure, interactions with China and various Turkic nations, and more. However, a dedicated exploration of foreign policy as a distinct aspect within the state's history, delving into the strategies and endeavors of its key players, remains relatively unexplored. Due to incomplete, fragmented, and scarce sources from within the state, there exists a void in understanding its internal dynamics. Consequently, conducting a comprehensive examination and reconstruction of the roles and actions of those responsible for foreign policy could fill this gap, shedding light on the root causes and outcomes and providing insights into the inner workings of the state.

Materials and research methods

The study draws from the writings of medieval scholars, categorized based on their thematic content. Interestingly, the initial category comprises texts not solely focused on historical accounts, but also on language and philosophy. Notable among these are Mahmud Kashgari's "Diwan lugat at-Turk" and Yusuf Balasaguni's "Qutadgu bilig". While Kashgari's work presents positions and their meanings, Balasaguni's writing delves into their roles and the essential attributes requisite for each role. For broader historical insights and a comprehensive understanding of distinct Turkic communities, the invaluable contributions of Ibn al-Athīr, Bayhaki, Juzjani, Mirkhond, and Nizam al-Mulk's works are indispensable sources.

In investigating this topic, a range of research techniques were employed, including narrative analysis, retrospective examination, historical-genetic exploration, historical-systematic investigation, and comparative study.

Discussion

Research on the Qarakhanids gained momentum in the latter half of the XX century. Notable contributions include R. Genç's "The structure of the Qarakhanid state" and O. Karaev's "History of the Qarakhanid Khaganate". These works are primary references for understanding the Qarakhanid history. R. Genç's study delves into the roles and unique aspects of state administration, ministries, palace staff, and military divisions. This work provides valuable insights into the positions that I explore in my research. Karaev's book, on the other hand, offers a concise overview of the positions within the Qarakhanid state but lacks details regarding their distinct characteristics.

Among the contemporary studies on the Qarakhanids, the works of O.S. Hunkan, M. Biran and D. Duturaeva stand out. While Hunkan delves into the intricate history of the Qarakhanids through narrative exploration and comparative analysis, Biran and Duturaeva focus on Qarakhanid-Chinese relations, relying more on Chinese sources. These works provide an overview of positions, albeit in a broad context.

These studies examine the overall landscape within the Qarakhanid state and do not specifically delve into the foreign policy endeavors of the state apparatus. This lack of focus prevents drawing any definitive conclusions regarding its historical significance within the state's history.

As is commonly recognized, the primary resource for investigating the topic of the administrative structure and hierarchy within the Qarakhanid state is the writing of Yusuf Balasaguni. Balasaguni, being a native of the Qarakhanid realm, possessed an intimate understanding of the state apparatus, encompassing not only its formal hierarchy and positions, but also the ethical and individual attributes of its functionaries. This level of insight was accessible only to an individual who held direct access to the highest echelons of governance. His role as "khas hajīb" provided him insight into the intricacies of this domain. Hence, when delving into the analysis of positions, customs, and protocols in the foreign policy of the Qarakhanid state, the work of Balasaguni emerges as of paramount significance.

The work of Balasaguni lists the following positions, duties of which to a certain extent are in contact with the foreign policy activities of the state: khagan, yugrush (vizier), great hajīb (khas hajīb, ulug hajīb), hajīb, biruk (byiruk, buyruk), etc. The holder of each of these titles, one way or another, played a certain role in dealing with relations with other countries, in organizing ceremonies and observing traditions during receptions, embassy visits or meetings. Judging by the presence of positions cited by Balasaguni in his work, there was an exact hierarchy in the state apparatus and a specific job description for each position. This is also evidenced by the historical past of the state, associated with the predecessors in the person of the Turkic Khaganates, where all the above positions and their functions existed.

Results

Khagan. In foreign policy in the Middle Ages, the ruler played a decisive role in representing his country and making decisions in the international arena. As head of state, he had supreme authority and responsibility for diplomatic relations with other countries.

Foreign affairs held a significant position in the undertakings of the Qarakhanid leader. Diplomatic interactions and negotiations provided the means for the ruler to engage with other nations, forging alliances, addressing disputes, and fostering trade connections. The ruler's capacity to maneuver through the intricacies of global interactions and make astute choices was crucially significant for the prosperity and steadiness of the Qarakhanid realm. The outcomes of his actions and policies extended extensively, influencing the nation's diplomatic standing and connections with other states.

It is widely recognized that within Turkic society, the legitimacy of the ruler's authority was frequently linked to the notion of "qut". Following Turkic custom, "qut" symbolized a divine favor

bestowed by God, granting the ruler the privilege to govern (Genç, 1981: 66). This divine validation enhanced the ruler's status in both domestic and international matters, reinforcing his role as the state's representative. This notion had deeply ancient origins; even in the Hun state, “qut” was an essential characteristic of a leader with charisma (Kafesoğlu, 1977: 250).

However, this notion is evolving, much like other components of pre-Islamic traditions. In the era preceding Islam, the concept of “qut” signified a blessing directly bestowed upon the ruler from the Creator. In the Islamic period, this right is attributed to the leader by the deputy of Prophet Allah. Essentially, the khagan now attains legitimacy through the caliph, serving as an intermediary between the Creator and the people. This is why the title “Mawlya Amir al-Muminin” is conferred upon the khagan, emphasizing his role as the “servant of the ruler of the believers” (Hunkan, 2008: 31). This implies that the khagan's authority as the possessor of the “qut” diminished in the eyes of the people, and particularly in the eyes of the aristocracy. There is abundant information concerning conflicts between the Qarakhanid rulers and the religious aristocracy (ulama, theologian scholars), which could have contributed to political discord.

The designation “Mawlya Amir al-Muminin” was similarly conferred upon various Muslim rulers, including the Saljuqs and Ghaznavids. Specifically, the Saljuqs, alongside this title, utilized additional epithets that complemented Amir al-Muminin, such as Yeminu Amir al-Muminin for Toghrul Bey, “Burkhanu Amir al-Muminin” for Alp Arslan and Sanjar, and Kasimu Amir al-“Muminin” for Malikshah, signifying “comrade-in-arms” (Islam Ansiklopedisi, 1995: 156–157). Based on numismatic evidence, it appears that the Qarakhanids had similar designations as well. For instance, Kochnev, in his description of Qarakhanid coins, references the title “Nasir Amir ul-Muminin” (protector, assistant) held by Khagan Sulaiman bin Yusuf bin Harun. This same title was also conferred upon his son Ayub bin Sulaiman, likely inherited from his father. Additionally, Sulaiman's brother Muhammad/Jabrail bin Yusuf bin Harun, as well as another son Yusuf bin Sulaiman bin Yusuf, were bestowed with the appellation “Safi Amir ul-Muminin” (the chosen one) (Kochnev, 144).

As per Balasaguni, a ruler bestowed with the divine “qut” remained accountable to the overarching “tore” law. As long as he adhered to the law and possessed all the requisite qualities of a ruler, the divine “qut” would continue to bestow its favor upon him. This underscores the importance of individual attributes and charm, as the absence of these qualities could result in the departure of the bestowed “qut” (Balasaguni, 1983: 78). Hence, it was crucial for the ruler to possess all the attributes that would contribute to a favorable perception of the state by other nations. A notable instance would be instances where the ruler's character played a pivotal role in the resolution of disputes with neighboring countries. An exemplar of this is the encounter between Yusuf Kadyr Khan and the Sultan Mahmud Sebuktegin of the Ghaznavid dynasty in 1025. According to accounts from Seljuk and Ghaznavid records, Yusuf Kadyr Khan sought an audience with the Ghaznavid sultan due to conflicts with Ali Tegin and appealed for assistance in addressing the matter. In his narrative of this incident, Mirkhond refers to the Qarakhanid ruler as the most preeminent in authority and potency among the sultans of the Turkic realms. (Mirkhond, 2018: 30). The outcome of the Samarkand accord, which established the Amu Darya River as the demarcation line between the Turkic and Persian domains, stems from this assembly. Furthermore, as documented by Juzjani, it was at this very meeting that Yusuf Kadyr Khan's plea led to the Saljuqs being redirected to Khorasan as per his request (Juzjani, 2020: 35). Likewise, various matters were addressed and settled during the course of this accord. This gathering served as proof of the advanced diplomatic ties between the Qarakhanids and the Ghaznavids, where discussions, demands, and compromises led to the resolution of strategically significant concerns for both nations. In this context, Yusuf Kadyr Khan's portrayal as a leader among his people might appear diminished in comparison to the Ghaznavid ruler. However, his capacity to negotiate on strategic matters and safeguard the welfare of his state serve as indicators of his competence. The principal factor contributing to the decline of the Qarakhanids is attributed to the system of appanage governance, resulting in fragmentation.

In contrast to Yusuf Kadyr Khan, another Qarakhanid Khagan, Ahmed bin Khyzyr, struggled to earn the trust of the populace and achieve success as a ruler. Ibn al-Athir's portrayal of him is that

of a despotic figure who engaged in acts of extortion, frequently confiscating the possessions of others (Ibn al-Athir, 1987: 8v. 457). Under Ahmed bin Khyzr's rule, the populace became divided and sought external assistance. This implies that the state experienced a decline in strength and was unable to guarantee the safety of its people and territories. The eventual consequence of such leadership was the involvement of the Saljuqs and the establishment of Qarakhanid vassalage, serving as an inevitable outcome.

Another crucial element regarding the khagan in foreign policy is the system of appanage governance. Under this system, every ruler possessed a designated territory where they operated on behalf of the chief khagan of the entire state. Simultaneously, they exercised independent decision-making authority, without external oversight, in matters pertaining to the domestic and foreign policies of their domain (Kochnev, 2006: 263). This situation significantly complicated the Qarakhanids' relations with other states and frequently led to conflicts both within and beyond the state borders.

Yugrush (vizier). In the hierarchy of the Qarakhanid state, the vizier held a position of paramount significance, ranking just below the ruler. This fact is corroborated by Balasaguni, who illustrates this by narrating the elevation of Aytoldy, a subject of the ruler of Kyuntogdy, to the esteemed post of vizier in recognition of his service. The phrase “Above all, he granted him immense authority” can signify a boundless power that extends beyond the one conferring such privileges (Balasaguni, 1983: 105). As the primary minister and counselor, the vizier possessed extensive powers and obligations, supervising diverse dimensions of governance, encompassing matters like foreign relations. Enjoying the ruler's trust, the vizier wielded command over a range of concerns, encompassing diplomatic affairs. The position of the vizier played a pivotal role in shaping and executing foreign policy, overseeing interactions with external nations, and serving as the representative of the Qarakhanid state in global matters. Their expertise and sway guaranteed the proficient administration of international affairs, ensuring they corresponded with the strategic objectives and preferences of the Qarakhanid administration.

In Kutadgu Bilig, the vizier is metaphorically portrayed as a symbol of happiness, whereas the ruler embodies justice (Barthold, 1963: 127). This implies that the vizier holds the privilege of ensuring happiness within the state.

Yugrush, a Turkic term, was substituted with an Arabic counterpart – vizier – as evidenced by Balasaguni's usage (Karaev, 1983: 247). Evidently, this position and its duties predated the Samanid legacy, as there was a form of vesting authority in the vizier, indicating the conferment of power. The well-established practice of bestowing authority highlights the existence of a historical context that necessitates the passage of a certain period of time. The investiture of the vizier (as seen with Aytoldy) encompassed a seal, standard flag, drum, and chain mail (Balasaguni, 1983: 105). Conversely, when another vizier (Aytoldy's son Ogdyulmish) assumed office, he was bestowed a robe, goblet, seal, and horse (Balasaguni, 1983: 154). The rationale behind the contrasting symbols of the vizier's authority in these instances remains enigmatic. In the first scenario, the collection of items for the vizier evokes a warrior's ensemble, symbolizing his allegiance to his tribe (nation) and readiness to defend it. While the standard flag signifies martial honor, the drum serves as an instrument for signaling warfare and marching, and the chain mail embodies a warrior's safeguard. In the second instance, the robe, goblet, and horse illustrate the renown and affluence that accompany the vizier's authority. This transition in the symbolism of power exhibits noticeable alterations. It's as if the nomadic warrior cedes his place to the palace owner, characterized by opulence and ease. This transformation can solely be attributed to the growing interaction with the settled world and the conquest of Mawarannahr, with its advanced urbanized lifestyle, which imparts changes to the mindset of the nomad. A mindset in which dynamism and martial spirit exist alongside steadiness and well-being.

As per Kashgari's account, the vizier was required to possess a black silk canopy, serving as protection against rain, snow, and heat (Kashgari, 2005: 772). This implies that the vizier held distinct privileges and enjoyed a unique status.

The vizier, serving as the leader of the bureaucratic administration, held authority not only in the central part, but also in the provincial areas of the state. Although the sources may not explicitly

mention this, the presence of judicial, tax, and executive systems implies the existence of an entity overseeing their operations (Genç, 1981: 276).

In the historical accounts, the Qarakhanid viziers are mentioned by al-Samani. He recounts the execution of vizier Abu Nasr Ahmad ibn Sulaiman al-Kasani, who served under khagan Ahmad bin Khyzr. Prior to assuming the vizier position, he held the role of chief judge in Samarkand (al-Samani, vol. 10, 320). Another vizier, under Tamgach Khan Ibrahim, as documented by al-Samani, was Abu 'Abd Allah Muhammad ibn Ahmad al-Baraki, known by the epithet Sharaf ar-Ru'asa'. He hailed from Khorezm and was a philologist and poet, having previously served as a judge in Bukhara (al-Samani, vol. 2, 162–163). This suggests that the position of vizier was open to individuals from both religious and scholarly backgrounds.

In contrast to other Turkic realms, the role of the vizier within the Seljuk state held the utmost authority after the sultan, and the state's prosperity was directly linked to the vizier's undertakings (Nizam al-Mulk, 1949: 25). Nizam al-Mulk, serving as a vizier, established a notably robust state structure and wielded influence not just within his own domain, but across the entire region. A comparable framework was prevalent in nearly all Turkic Muslim nations until the era of the Ottoman Empire, including the Middle East in the Mughal realm. Notably, it was only during the rule of Sultan Baibars in Egypt that distinctions emerged with titles such as “katib us-sir”, “naqib ul-juyush”, and “dawadar” (Kafesoğlu, 1977: 369).

Great hajīb (also known as khas hajīb or ulug hajīb) and hajīb. The array of responsibilities of the hajīb encompassed acting as an intermediary between the populace and the ruler, as well as between their nation and external entities. To elaborate, the great hajīb served as a link in orchestrating interactions among diverse parties and in resolving prevalent issues. Beyond personal attributes and professional qualifications, the role of a great hajīb also necessitated a propensity for collaboration and adept communication skills. In contemporary scholarship, sociability pertains to the cultivation of emotional intelligence. An individual's adeptness in both social and professional engagements hinges on their emotional intelligence level. Ultimately, sociability underscores an individual's capacity to effectively engage and leave a positive impact on an interlocutor. Consequently, the significance of the great hajīb's role in fostering and nurturing positive relations between the ruler and the international community, particularly within the realm of foreign policy, remains highly crucial. Balasaguni conveys this sentiment with the following statement:

«With guests or envoys, tasks to arrange,
Gifts, treats, and honors to exchange.
Shelter he gives, food he shares,
Helps the homeless, shows he cares.
He tends to guests along the road's span,
He abides by laws, an unyielding plan.

...

Challenges around, both out and in,
Barriers rise, taming darkness's din. (Balasaguni, 1983: 203).

Especially, the phrase “both out and in” signifies that external matters formed an essential component of the great hajīb's responsibilities. Welcoming envoys, arranging their residence and meals within the country, preparing fitting gifts, maintaining lawful neighborly relations, addressing matters of state security and defense against external threats – these tasks are gleaned from Balasaguni's verses. From this, we perceive the extensive domain under Khas Hajīb's control and the formidable authority granted to him. However, he could undoubtedly wield this authority for a singular purpose – to serve as a link connecting the ruler and the external sphere. This external sphere encompasses all beyond the ruler's palace walls.

Another aspect of this role is its divergence from military attire and expertise. Among the attributes of a great hajīb outlined by Balasaguni, there is an absence of skills necessitating physical and martial training (Genç, 1981: 208). Despite the Qarakhanids' nomadic background, military training was a paramount trait for steppe dwellers. Distinctions existed between the roles of the hajīb in the Saljuqs, Ghaznavids, and the Qarakhanids. This is discernible from the presence of the Turkic

variant of the position's title – “tayangu”, as seen in Kashgari's dictionary within the Qarakhanid context. In contrast, among the Saljuqs and Ghaznavids, it was known as “hajīb” and carried a martial implication. In comparison to other Turkic dynasties, the Qarakhanids maintained a stronger adherence to Turkic traditions than the Saljuqs and Ghaznavids. As previously stated, the role of khas hajīb was unrelated to the Qarakhanid state's military elite. Hence, it is likely that the khas hajībs originated from an intellectual background (Genç, 1981: 208).

Balasaguni himself was granted the position of khas hajīb, and upon completing his work, he presented it to the ruler of Kashgar. During that period, Yusuf Balasaguni held the position of great hajīb. Another illustration highlighting the practice of selecting the Khas Hajīb from an aristocratic lineage is provided by R. Genç, citing Awfi. According to his account, during the reign of Shams al-Mulk, there was a hajīb who possessed both a palace and attendants (Genç, 1981: 205).

The extensive responsibilities of the great hajīb necessitated the presence of aides who would assist him in executing these tasks. Balasaguni reveals that the khas hajīb assumed the role of head over the hajībs, implying that he needed to embody leadership traits (Balasaguni, 1983: 198). When it comes to the attributes and responsibilities of the hajīb, they mirror those of the khas hajīb, encompassing personal and professional aspects. Physical, mental, and spiritual qualities should ideally align with standards of elegance and intellect.

“Graceful allure, love from all he'll find,
Entering, leaving, with poise designed.

...

Devotion deep, a heart of grace,
Outer virtue mirrors inner space.

...

To possess grace and intellect, a presence refined,
Sensible and astute, pleasing purpose defined” (Balasaguni, 1983: 202).

Clearly, adhering to the nomadic steppe code, the state's representation required individuals of the highest caliber both in reality and symbolism.

Biruk (byiruk, buyruk). Biruk served as one of the aides to the great hajīb. Reports suggest his subordination to the great hajīb, but his role was distinctive. His primary responsibility was arranging the seating of attendees at meetings or events based on their hierarchical positions at the royal court (Kashgari, 2005: 358). This position is absent from Balasaguni's enumeration. It appears he regarded it as one of the myriad tasks carried out by subjects who executed the hajībs' directives. Nonetheless, we deem its significance profound for the state, as the obligations tied to this role profoundly impacted the formation of foreign policy. The practice of seating by rank held paramount importance, particularly in dealings with foreign envoys, as it symbolized the depth of diplomatic ties between nations. The positioning and treatment of diplomats during official gatherings conveyed the trajectory and advancement of relations between the Qarakhanids and other states. These protocols and customs functioned as unspoken communication, conveying respect, homage, and acknowledgment of one another's status within the diplomatic arena.

Kapujubashi (head of the palace, kapugbashi), secretary, treasurer, head chef, cup-bearer, castellan, standard-bearer, and squire are the titles of roles presented by Balasaguni in his writing. Their responsibilities primarily revolve around palace matters, centered on arranging and catering to the requirements of its residents.

Yalavaj or yalavar (ambassador). Following palace management, the role of ambassador holds a prominent spot in foreign policy. Balasaguni's arrangement positions the ambassador right after the palace manager, underscoring the significance of their responsibilities. According to Kashgari, “yalavaj” and “yalavar” refer to “messenger of kings”. For this position, he cites the proverb “yash 'ut kuimas, yalavar “ulmas” (Fresh grass does not burn, the messenger does not die) as an example (Kashgari, 2005: 777).

The proverb signifies that an ambassador's role is solely message conveyance, and their immunity holds primary importance. Kashgari references verse 99 of the Quran's “Maida” chapter, which asserts the messenger's duty is solely message delivery. From both religious and traditional

perspectives, it can be inferred that ambassadorial immunity has perpetually held paramount significance. Its breach, whether inadvertent or intentional, could escalate state conflicts. The ambassadorial position itself was regarded as sacred as a prophet's mission.

It's important to note that during that era, there wasn't a consistent ambassadorial role; appointments were made for specific missions and durations. However, the selection of ambassadors was a task approached with immense responsibility and precision. Balasaguni's work illustrates the attributes requisite for a capable ambassador. Even though “Qutadgu Bilig” portrays an ideal state and its exemplary citizens, it offers insights into the mindset and cultural/spiritual traits of the period. Analyzing these aspects allows for an understanding of the nature and objectives of the state's foreign policy endeavors.

Highlighted ambassadorial qualities include intellect and erudition, moral integrity, competence and ingenuity, perceptiveness and sagacity, eloquence and composure, charm and appeal, as well as generosity (Balasaguni, 1983: 210–214). Furthermore, proficiency in backgammon and chess, adeptness in arithmetic, archery, swordsmanship, and familiarity with astrology and its application were considered essential attributes (Balasaguni, 1983: 212).

Ambassadors were designated for various purposes and drawn from diverse backgrounds. According to Hunkan's account, ambassadors were selected from three primary segments. The initial category encompassed representatives of the ruling dynasty, princes and individuals affiliated with the khagan's family. The subsequent group primarily consisted of officials and individuals in elevated roles, including judges, theologians, viziers, hajibs, clerks, and other bureaucratic members. The third category was primarily constituted by merchants and traders who traversed distant regions (Hunkan, 2016: 110).

Each member of a delegation undoubtedly played a distinct role in accomplishing the mission. When a representative of the ruling dynasty assigned significance to the delegation, bureaucrats assumed the primary responsibilities for mission execution, and merchants specialized as experts in the terrain, traditions, and customs, essentially serving as guides to foreign lands. An illustration of such delegations can be observed in the embassies of 1035 and 1036. One of these comprised Musa Tegin and a Samarqand faqih theologian, while the second featured Alp Tegin and Bukhara khatyb (theologian) Abdullah Farisi (Bayhaki, 1969: 606, Hunkan, 2016: 111). These delegations were dispatched by the Qarakhanids to the Ghaznavid realm, seeking pardon following Arslan Ilig Yusuf's attack on Ghaznavid territories. This heedless action by the young ruler jeopardized the state's security, prompting concerns of possible retributive actions from the Ghaznavids (Bayhaki, 1969: 607).

The Qarakhanids organized embassy groups with a comparable structure for their interactions with China, typically led by Uyghur leaders due to their linguistic proficiency (Duturaeva, 2022: 66). Instances of this include the years 1009, 1063, and 1077. During their diplomatic engagements with Song China, the Qarakhanids dispatched envoys led by individuals whose names contained the title *sagun*, signifying “leader” among the Karluks (Kashgari, 2005: 379, Duturaeva, 2022: 66). These envoy groups varied in size and composition. For instance, the 1078 delegation, according to Chinese records, consisted of no more than fifty individuals, with only the main ambassadors' names recorded. In contrast, the embassy group of 1025 consisted solely of the ambassador, deputy ambassador, assistant and military commander (Duturaeva, 2022: 67).

Embassies dispatched to China and various other nations served diverse objectives, yet their primary focus was often on addressing economic concerns. This included facilitating trade, safeguarding merchants within the host country's borders, permitting the export of Chinese goods, and more (Biran, 2013: 232, Biran, 2015: 581, Duturaeva, 2022: 78). There were also instances where embassy groups agreed to provide support in conflicts against a third party. For instance, the Qarakhanid delegation of 1009 sought Emperor Shenzong's assistance in quelling Buddhist unrest in the recently annexed region of Khotan (Duturaeva, 2022: 78).

The reception and dispatch of envoys constituted a significant aspect of the state's foreign policy endeavors. When preparing envoys for travel to another nation, a letter containing instructions and the intended message was always crafted. This letter underwent approval by the ruler before being

dispatched on its journey (Bayhaki, 1969: 291). A comprehensive list of gifts was assembled for the recipient ruler and their retinue. In cases involving envoy groups formed for the purpose of arranging marriage alliances, the gifts extended beyond ornamental jewelry and exquisite clothing, sometimes encompassing slaves and animals as well. Accompanying guards were always present to escort the delegation up to the borders of their own state, and upon arrival, they were met by guards from the host country (Hunkan, 2016: 116). The host party received details about the envoy group, including the number of members, their purpose, and the gifts they carried. This information was then relayed to the palace. The embassy delegation took up residence and awaited the palace's response. The duration of this waiting period could span from days to even months, depending on the importance of the mission and the composition of the delegation (Hunkan, 2016: 117). Typically, the message conveyed was answered through a decree issued by the ruler, and these responses were documented in the official historical records of the state (Duturaeva, 2022: 77). These chronicles provide valuable insights into the Qarakhanid state.

Detailed insights into the reception ceremonies for ambassadors within the Qarakhanid state are lacking; however, we can draw assumptions based on information gleaned from Ghaznavid and Saljuq sources. Turkic traditions exhibited similarities across different entities. The reception of ambassadors varied according to the nature of the relationship and the prevailing political circumstances. When relations were amicable, envoys were courteously received in the palace, and with the involvement of the *hajibs*, matters were swiftly addressed. Ambassadors had the opportunity to engage with various officials to gather information. Conversely, during strained relations, ambassadors could be subjected to waiting periods or even punitive measures (Hunkan, 2022: 117–118). During the reception, ambassadors typically bowed to the ruler, verbally conveyed their message, and then submitted it in written form.

In his work “*Diwan lugat at-Turk*”, Kashgari defines the term “*bushug*” as the Sultan's authorization for the envoy's return to his homeland along with the reward he receives (Kashgari, 2005: 353). The concept of “*bushug*” encompassed the essential practice of granting permission for envoys to journey back to their own lands after delivering a message from another country, city, or settlement. This protocol served to ensure rigorous internal control and project an image of orderliness to foreign entities. However, the sources do not explicitly mention such permission. It is more likely that the letter, the agreement endorsed by both parties, and the gifts presented to the ambassador implicitly conveyed the authorization for their return to their home country.

The language employed by ambassadors seemed to exhibit variations from one nation to another. For instance, when ambassadors were dispatched to China, they carried with them a letter that would be subsequently translated into Chinese by interpreters, either within China or en route. It means that a court was run in a Turkic language; letters were written in mother tongue of the rulers and later were translated (Mir-Makhamad and etc., 2021: 197). In her article discussing the Qarakhanid envoys to Song China, Duturaeva notes that the translation of these letters was undertaken by translators associated with Tsongkha, the Tibetan state of Gusiluo, due to their active involvement in Qarakhanid – Song relations (Duturaeva, 2018: 188). As a result, the appeals addressed to the Chinese emperor in these letters were presented in the Tibetan style.

Within the realm of Turkic states, the languages of Turkic, Persian, and Arabic held prominence as international means of communication. Bayhaki, in his writings, underscores on multiple occasions that diplomatic exchanges were conducted in Persian and Arabic. A case in point is the practice of the Ghaznavid sultan sending letters to the caliph in Arabic, consistently supplementing them with a version in Persian (Bayhaki, 1969: 387).

The role of an ambassador stands as one of the utmost revered and esteemed positions within the realm of diplomacy, transcending religious, geographical, and national confines. Irrespective of the origin and cultural context, an ambassador carries a profound duty to advocate for their nation's concerns on the global stage. This role necessitates an elevated level of proficiency, diplomatic adaptability, cultural acumen, and effective communication capabilities.

The ambassador holds the potential to emerge as a pivotal individual in resolving cross-border issues and fostering diplomatic ties among nations. Beyond merely conveying official stances of their homeland, the ambassador is tasked with cultivating trustworthy connections with counterparts from foreign nations. Serving as a conduit between diverse cultures and sets of values, the ambassador contributes to fostering unity and comprehension among nations.

Hence, the role of an ambassador has consistently held extraordinary importance, being regarded as sacred irrespective of considerations such as religion, location, or nationality. Functioning as a crucial diplomatic emissary for their nation, the ambassador possesses the capability to significantly contribute to enhancing cross-border relations and addressing global challenges.

Each of the high positions in the Qarakhanid state played its significant role in the formation and implementation of the country's foreign policy. Foreign policy actions were intricately intertwined with the ruler's role and significance. Serving as the ultimate authority, the ruler delineated overarching foreign policy directions, set objectives, and exercised pivotal judgments on critical matters of international affairs. His stature and sway determined the nature of interactions between the Qarakhanid realm and other countries. The vizier, who occupied a seat next to the ruler, was a key figure with power and responsibility for a number of aspects of government, including participation in diplomatic affairs. His advice and recommendations influenced decision-making in the field of foreign relations.

The vizier, khas hajīb, hajīb, biruk, kapugbashi, yalavar comprised an essential component of the state's foreign policy apparatus. Each position had a distinct function, unique in its significance and not duplicated by others.

Conclusion

Upon scrutinizing the roles and responsibilities of these positions, it becomes evident that the governmental framework of the Qarakhanids exhibited notable intricacy and advancement considering the medieval era. The administrative structure encompassed not merely an individual but also a harmonious interplay among pivotal roles, thereby facilitating proficient management of both domestic affairs and foreign policies.

As a participant in the global community, the Qarakhanids held a distinct position, particularly among the Turkic states of that era. Amid the perpetual competition for resources and territorial gains, they endeavored to fortify their standing on the international stage. Being a Turkic state, the Qarakhanids aimed not only for survival amidst challenges but also for cultivating constructive ties with other nations, underscoring their dynamic engagement in the contemporary international landscape.

The findings of this research have applicability in examining the Middle Ages' history, international relations, and diplomacy. Specifically, delving into interstate dynamics from the 10th to the XII centuries could address historical gaps concerning Central Asian nations. Moreover, investigating cultural, social, and economic interactions of this era warrants additional scholarly exploration.

References

- Al-Sam'ani Abu Sad, 1981 — *Al-Sam'ani Abu Sad* Kitab al Ansab. Maktaba ibn Taymiyya. Al-Kahira, 1981. Vol. 2. 399 p. (In Arab.).
- Al-Sam'ani Abu Sad, 1981 — *Al-Sam'ani Abu Sad* Kitab al Ansab. Maktaba ibn Taymiyya. Al-Kahira, 1981. Vol. 10. 550 p. (In Arab.).
- Balasaguni, 1983 — *Balasaguni Y.* Blagodatnoe znanie [Gracious knowledge]. Transl. by S.N. Ivanov. Moscow: Nauka, 1983. 560 p. (In Russ.).
- Barthold, 1963 — *Barthold V.V.* Sochineniya [Essays]. Moscow: Izdatelstvo nauchnoy literatury, 1963. Vol. 2. 1025 p. (In Russ.).
- Bayhaki, 1969 — *Bayhaki A.* Istoriya Masuda [The history of Masood]. Transl. by A.K. Arends. Moscow: Nauka, 1969. 1009 p. (In Russ.).
- Biran, 2013 — *Biran M.* Unearthing the Liao Dynasty's Relations with the Muslim World: Migrations, Diplomacy, Commerce, and Mutual Perceptions. *Journal of Song-Yuan Studies*, 2013. Vol. 43. Pp. 221–251. (In Eng.).
- Biran, 2015 — *Biran M.* The Qarakhanids' eastern exchange: Preliminary notes on the silk roads in the eleventh and twelfth centuries. *The Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the first Millennium CE*. Bonn,

BCAA7, 2015. Pp. 575–95. (In Eng.).

Duturavaeva, 2018 — *Duturavaeva D.* Qarakhanid Envoys to Song China. Harrassowitz Verlag. Journal of Asian History, 2018. Vol. 52, No. 2. Pp. 179–208. (In Eng.).

Duturavaeva, 2022 — *Duturavaeva D.* Qarakhanid roads to China. Leiden-Boston: Brill, 2022. 300 p. (In Eng.).

Genç, 1981 — *Genç R.* Karahanlı devlet teşkilâtı [The structure of the Qarakhanid state]. İstanbul: Kültür bakanlığı yayınları, 1981. 373 p. (In Turk.).

Hunkan, 2008 — *Hunkan Ö.S.* Hilafetin tanınmasında “hakan”ın statüsü: değişim ve etkiler [The status of the “hakan” in the recognition of the caliph: change and effects]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2008. Cilt 10 Sayı 2. Pp. 26–33. (In Turk.).

Hunkan, 2016 — *Hunkan Ö.S.* Yûsuf Hâs Hâcib ve Qutadgu Bilig’de Elçilik Mansıbı [Yussuf Has Hajeeb and the post of ambassador in Qutadgu Bilig]. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2016. C. 13. Pp. 102–122. (In Turk.).

Ibn al-Athir, 1987 — *A. Ibn al-Athir A.* Al-Kamil fit-tarikh [The complete history]. VIII v. Beirut: Dar al'-Qutub Ilmiyya, 1987. 532 p. (In Arab.).

İslam Ansiklopedisi, 1995 — *İslam Ansiklopedisi* Emîrû'l-mü'minîn [Amir al-Muminin]. XI c. İstanbul. Türkiye Diyanet Vakfı, 1995. Pp. 156–157. (In Turk.).

Juzjani, 2020 — *Juzjani M.* Tabakat-ı Nasiri [Nasir's history]. Tercüme ve notlar E.Göksu. Ankara: TTK, 2020. 195 p. (In Turk.).

Kafesoğlu, 1977 — *Kafesoğlu İ.* Türk millî kültürü [The Turkic national culture]. İstanbul: Ötüken, 1977. 260 p. (In Turk.).

Karaev, 1983 — *Karaev O.* Istoriya Qarakhanidskogo kaganata (X – nachalo XIII vv.) [The history of the Qarakhanid khaganate (X – early XIII centuries)]. Bishkek: Ilim, 1983. P. 300. (In Russ.).

Kashgari, 2005 — *Kashgari M.* Diwan Lugat at-Turk [Compendium of the Turkic languages]. Transl. by Z.-A. M. Auezova. Almaty: Dayk-Press, 2005. 1288 p. (In Russ.).

Kochnev, 2006 — *Kochnev B.* Numizmaticheskaya istoriya Qarakhanidskogo kaganata (991–1209 gg.) [Numismatic history of the Qarakhanid Kaganate (991–1209)]. part 1. Moscow: Sofiya, 2006. 344 p. (In Russ.).

Mirkhond, 2018 — *Mirkhond M.* Ravzatu's – safa fi sireti'l enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa [The garden of purity]. Tercüme ve notlar E.Göksu. Ankara: TTK, 2018. 325 p. (In Turk.).

Mir-Makhamad, et al., 2021 — *Mir-Makhamad B., Mirzaakhmedov S., Rahmonov H., Stark S., Omel'chenko A., Spengler R.N.* Qarakhanids on the Edge of the Bukhara Oasis: Archaeobotany of Medieval Paykend. Economic Botany, 2021. Vol. 75. Pp. 195–214. (In Eng.).

Nizam al'-Mul'k, 1949 — *Nizam al'-Mul'k.* Siyasetname [The book of Politics]. Transl. by B.N. Zakhoder. Moscow: AS of the USSR, 1949. 380 p. (In Russ.).

Литература

Байхаки, 1969 — *Байхаки А.* История Масуда. Перевод А.К. Арендс. Москва: Наука, 1969. 1009 с.

Баласагуни, 1983 — *Баласагуни Ю.* Благодатное знание. Перевод С.Н. Иванов. Москва: Наука, 1983. 560 с.

Бартольд, 1963 — *Бартольд В.В.* Сочинения. Москва: Издательство научной литературы, 1963. Т.2. 1025 с.

Караев, 1983 — *Караев О.* История Караханидского каганата (X – начало XIII вв.). Бишкек: Илим, 1983. 300 с.

Кашгари, 2005 — *Кашгари М.* Диван Лугат ат-Турк. Перевод З.-А. Ауэзова. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 1288 с.

Кочнев Кочнев Б., 2006. Нумизматическая история Караханидского каганата (991–1209 гг.). Часть 1. Москва: ООО София. 344 с.

Низам аль-Мульк., 1949. Сиясетнаме. Перевод Б.Н.Заходер. Москва: Издательство АН СССР. 380 с.

Al-Sam'ani Abu Sad, 1981 — *Al-Sam'ani Abu Sad* Kitab al Ansab. Maktaba ibn Taymiyya. Al-Kahira, 1981. Vol. 2. 399 p.

Al-Sam'ani Abu Sad, 1981 — *Al-Sam'ani Abu Sad* Kitab al Ansab. Maktaba ibn Taymiyya. Al-Kahira, 1981. Vol. 10. 550 p.

Biran, 2013 — *Biran M.* Unearthing the Liao Dynasty's Relations with the Muslim World: Migrations, Diplomacy, Commerce, and Mutual Perceptions. Journal of Song-Yuan Studies, 2013. Vol. 43. Pp. 221–251.

Biran, 2015 — *Biran M.* The Qarakhanids' eastern exchange: Preliminary notes on the silk roads in the eleventh and twelfth centuries. The Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the first Millennium CE. Bonn, BCAA7, 2015. Pp. 575–95.

Duturavaeva, 2018 — *Duturavaeva D.* Qarakhanid Envoys to Song China. Harrassowitz Verlag // Journal of Asian History, 2018. Vol. 52, No. 2. Pp. 179–208.

Duturavaeva, 2022 — *Duturavaeva D.* Qarakhanid roads to China. Leiden-Boston: Brill, 2022. 300 p.

Genç, 1981 — *Genç R.* Karahanlı devlet teşkilâtı [The structure of the Qarakhanid state]. İstanbul: Kültür bakanlığı yayınları, 1981. 373 p.

Hunkan, 2008 — *Hunkan Ö.S.* Hilafetin tanınmasında “hakan”ın statüsü: değişim ve etkiler [The status of the “hakan” in the recognition of the caliph: change and effects]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2008. Cilt 10 Sayı 2. Pp. 26–33.

Hunkan, 2016 — *Hunkan Ö.S.* Yûsuf Hâs Hâcib ve Qutadgu Bilig’de Elçilik Mansıbı [Yussuf Has Hajeeb and the post of ambassador in Qutadgu Bilig]. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2016. C. 13. Pp. 102–122.

Ibn al-Athir, 1987 — *A. Ibn al-Athir A.* Al-Kamil fit-tarikh [The complete history]. VIII v. Beirut: Dar al'-Qutub Ilmiyya, 1987. 532 p.

İslam Ansiklopedisi, 1995 — *İslam Ansiklopedisi* Emîrû'l-mü'minîn [Amir al-Muminin]. XI c. İstanbul. Türkiye Diyanet Vakfı, 1995. Pp. 156–157.

- Juzjani, 2020 — *Juzjani M.* Tabakat-ı Nasiri [Nasir's history]. Tercüme ve notlar E.Göksu. Ankara: TTK, 2020. 195 p.
- Kafesoğlu, 1977 — *Kafesoğlu İ.* Türk millî kültürü [The Turkic national culture]. İstanbul: Ötüken, 1977. 260 p.
- Mirkhond, 2018 — *Mirkhond M.* Ravzatu's – safa fi sireti'l enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa [The garden of purity]. Tercüme ve notlar E.Göksu. Ankara: TTK, 2018. 325 p.
- Mir-Makhamad, et al., 2021 — *Mir-Makhamad B., Mirzaakhmedov S., Rahmonov H., Stark S., Omel'chenko A., Spengler R.N.* Qarakhanids on the Edge of the Bukhara Oasis: Archaeobotany of Medieval Paykend. *Economic Botany*, 2021. Vol. 75. Pp. 195–214.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 3, pp. 572–584, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_39_3_572-584

THE UPRISING OF AMURSANA AND KAZAKH MILITIAS IN THE 1750S: BASED ON ARCHIVAL MATERIALS

Akmaral R. Beisembayeva¹, Gulnur A. Abenova², Saule N. Mamytova³

¹Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana
(11/5, Kabanbay Batyr Ave., 010017 Astana, Republic of Kazakhstan)
Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

²Shakarim University of Semey
(20A, Glinka Str., 071412 Semey, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Head of the History Department
 <https://orcid.org/0000-0001-7845-182x>. E-mail: ab.gulnur@mail.ru

*Corresponding author

³Astana IT University
(55/11, Mangilik El. Str., 020000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-8787-7371>. E-mail: mamutova-pvl@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Beisembayeva A.R., Abenova G.A., Mamytova S.N., 2024

Abstract. Introduction. Following the death of the ruler Galdan Tseren in the mid-18th century, the Dzungar Khanate was engulfed in a fierce struggle for the throne, which significantly exacerbated the internal political situation. The contest for the title of Khong Tayiji between Galdan Tseren's heirs and the Dzungar nobility destabilized the region, directly impacting political relations with neighboring states, including the Kazakh Khanate. Initially staying out of the Dzungar internecine conflicts, the Kazakh rulers, influenced by subsequent events, shifted their position, leading to a new wave of armed clashes between the Kazakhs and the Dzungars. The significance of this research lies in the need for an in-depth study of the complex processes and events in Kazakh history, as well as in defining the role of Kazakh rulers and warriors in the consolidation and preservation of Kazakh statehood. The political foresight of Kazakh leaders contributed to the expansion of their influence and the extension of the territory of Kazakh nomadic lands. *Goals and objectives.* The objective of this study is to analyze the dynamics of Kazakh-Dzungar relations, identify key events that influenced their development, and examine the internal political situation in the Dzungar Khanate in the 1750s, particularly the struggle for the title of Khong Tayiji between Lama Dorji, Dawaci, and Amursana. The study also explores the involvement of Kazakh rulers in these events. The tasks include investigating the historical context that led to Amursana's uprising, analyzing the interaction of Kazakh militias with Dzungar forces, and studying the historical role of Abylai, who leveraged internal Dzungar conflicts for his own interests. The research is based on archival materials from the

Archive of Foreign Policy of the Russian Empire (AVPRI) and the State Historical Archive of the Omsk Region (GIAOO). These sources provide valuable information on the diplomatic negotiations, military campaigns, and political maneuvers associated with the struggle for power in the Dzungar Khanate, as well as the participation of Kazakh rulers in these processes. The study employs historical-analytical methods aimed at identifying causal relationships between internal political events in Dzungaria and their impact on Kazakh-Dzungar relations. The use of the comparative-historical method allowed for the reconstruction of the sequence of events and the identification of key factors that determined the outcome of the conflict. Additionally, contextual analysis methods were used to assess the role of key political figures in these processes. *Results.* The analysis of archival documents revealed the main stages of Kazakh-Dzungar relations, established the causes and consequences of conflicts among the Dzungars, and identified the positions of the opposing parties. The study highlighted the key aspects of the power struggle in the Dzungar Khanate and analyzed the role of Kazakh rulers, particularly Sultan Abylai, in these events. It was found that the active intervention of Kazakh leaders significantly influenced the balance of power in the region, enabling the Kazakh Khanate to strengthen its position. *Conclusion.* The uprising led by Amursana and the involvement of Kazakh militias in the internecine struggle for the Dzungar throne during the 1750s played a significant role in reshaping the geopolitical landscape of Central Asia. The actions of Kazakh rulers, particularly Sultan Abylai, not only contributed to the weakening of the Dzungar Khanate but also altered the fate of the Dzungars as a historical entity, determining their subsequent trajectory in history. Kazakh intervention in these events led to a considerable strengthening of the Kazakh Khanate, the expansion of its territorial domains, and the establishment of new diplomatic relations with the Qing Empire.

Keywords: Amursana, Dzungars, Kazakhs, Khong Tayiji, Noyons, International Relations, Kazakh-Dzungar Relations, Kazakh Khanate, Dzungar Khanate, Russian Empire, Qing Empire, Abylai, Lama Dorji, Dawaci, Batyrs, Sultans

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the grant-funded project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, titled «New pages from the history of Kazakh-Dzungarian relations: second half of the XVII – 50s of the XVIII century» IRN AP23488522.

For citation: Beisembayeva A.R., Abenova G.A., Mamytov S.N. The Uprising of Amursana and Kazakh Militias in the 1750s: Based on Archival Materials // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 3. Pp. 572–584. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_572-584

XVIII ҒАСЫРДЫҢ 50-ШІ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ АМУРСАНА КӨТЕРІЛІСІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖАСАҚТАРЫ: МҰРАҒАТ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ

Ақмарал Рашидқызы Бейсембаева¹, Гульнур Атымтаевна Абенова²,
Мамытова Сәуле Нәсенқызы³

¹Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының филиалы

(11/5-үй, Қабанбай батыр даңғ., 050010 Астана, Қазақстан Республикасы)

Ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

²«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ

(20А-үй, Глинка көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты «Тарих» кафедрасының меңгерушісі

 <https://orcid.org/0000-0001-7845-182x>. E-mail: ab.gulnur@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Astana IT University

(55/11, Мәңгілік Ел даңғ., 020000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-8787-7371>. E-mail: mamutova-pvl@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Бейсембаева А.Р., Абенова Г.А., Мамытова С.Н., 2024

Аңдатпа. *Kipicne:* XVIII ғасырдың ортасында Галдан Цэрэннің қайтыс болуынан кейін Жоңғар хандығында тақ үшін қиян-кескі күрес басталып, ішкі саяси жағдайды күрделендірді. Галдан Цэрэннің мұрагерлері мен жоңғар ақсүйектерінің арасындағы хунтайжы титулы үшін күрес аймақтағы жағдайды айтарлықтай тұрақсыздандырып, Қазақ хандығы да қамтылған көршілес мемлекеттермен саяси қатынастарға тікелей әсер етті. Бастапқыда жоңғарлық ішкі жанжалдардан сырт қалған қазақ билеушілері, кейінгі оқиғалардың ықпалымен, өз позицияларын өзгертті, бұл қазақтар мен жоңғарлар арасындағы жаңа қарулы қақтығыстарға әкелді. Осы зерттеудің маңыздылығы Қазақстан тарихындағы күрделі процестер мен оқиғаларды терең зерттеу қажеттілігімен, сондай-ақ қазақ билеушілері мен батырларының қазақ мемлекеттілігін нығайту және сақтау ісіндегі ролін анықтаумен негізделген. Қазақ басшыларының саяси көрегендігі олардың ықпалының артуына және қазақ жайылымдарының аумағының кеңеюіне ықпал етті. *Зерттеудің мақсаты* – қазақ-жоңғар қатынастарының динамикасын талдау, олардың дамуына әсер еткен негізгі оқиғаларды анықтау, XVIII ғасырдың 50-жылдарындағы Жоңғар хандығындағы ішкі саяси жағдайды, атап айтқанда Лама Доржи, Даваци және Амурсана арасындағы хунтайжы титулы үшін күресті талдау, сондай-ақ осы оқиғаларға қазақ билеушілерінің қатысуын зерттеу. Зерттеу міндеттері Амурсана көтерілісіне алып келген тарихи контексті зерттеу, қазақ жасақтарының жоңғар күштерімен өзара әрекетін талдау, сондай-ақ жоңғарлардың ішкі алауыздықтарын өз мүддесіне пайдаланған Абылайдың тарихи ролін зерттеуді қамтиды. *Зерттеу дереккөзі:* Зерттеу негізіне Ресей империясының Сыртқы саясат мұрағаты (АВПРИ) және Омбы облыстық мемлекеттік тарихи мұрағатының (ГИАОО) мұрағаттық материалдары алынды. Бұл дереккөздер Жоңғар хандығындағы билік үшін күреске және осы процестерге қазақ билеушілерінің қатысуына байланысты дипломатиялық келіссөздер, әскери науқандар және саяси маневрлер туралы мәліметтер береді. *Зерттеу әдістері:* Жұмыста Жоңғариядағы ішкі саяси оқиғалар мен олардың қазақ-жоңғар қатынастарына әсері арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтауға бағытталған тарихи-аналитикалық зерттеу әдістері қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдісті қолдану оқиғалар тізбегін қалпына келтіруге және қақтығыстың нәтижесін анықтаған негізгі факторларды анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, осы процестердегі негізгі саяси тұлғалардың ролін анықтау үшін контекстік талдау әдістері қолданылды. *Нәтижелер:* Мұрағаттық құжаттарды талдау нәтижесінде қазақ-жоңғар қарым-қатынастарының негізгі кезеңдері анықталды, жоңғарлар арасындағы қақтығыстардың себептері мен салдары анықталды, сондай-ақ қарсылас тараптардың позициялары белгіленді. Зерттеу Жоңғар хандығындағы билік үшін күрестің негізгі аспектілерін және осы оқиғалардағы қазақ билеушілерінің, атап айтқанда, Абылай сұлтанның ролін талдады. Қазақ билеушілерінің белсенді араласуы аймақтағы күштердің тепе-теңдігіне айтарлықтай әсер етіп, Қазақ хандығының өз позициясын нығайтуына мүмкіндік бергені анықталды. *Қорытынды:* Амурсана көтерілісі және XVIII ғасырдың 50-жылдарындағы жоңғар тағына таласқан ішкі қырқысқа қазақ жасақтарының қатысуы Орталық Азиядағы геосаяси жағдайдың өзгеруіне елеулі ықпал етті. Қазақ билеушілерінің, әсіресе Абылай сұлтанның әрекеттері, Жоңғар хандығының әлсіреуіне ғана емес, жоңғарлардың тарихи субъект ретінде тағдырын өзгертуге де ықпал етті, олардың тарихтағы болашақ жолын анықтады. Қазақтардың осы оқиғаларға араласуы Қазақ хандығының позицияларының айтарлықтай күшеюіне, оның аумақтық иеліктерінің кеңеюіне және Цин империясымен жаңа дипломатиялық байланыстардың орнауына әкелді.

Түйін сөздер: Амурсана, жоңғарлар, қазақтар, хунтайжы, нойондар, халықаралық қатынастар, қазақ-жоңғар қатынастары, Қазақ хандығы, Жоңғар хандығы, Ресей империясы, Цин империясы, Абылай, Лама Доржи, Давац, батырлар, сұлтандар

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалған «Қазақ-жоңғар қатынастары тарихының жаңа беттері: XVII ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың 50-жж.» (ИРН AP23488522)

Дәйексөз үшін: Бейсембаева А.Р., Абенова Г.А., Мамытова С.Н. XVIII ғасырдың 50-ші жылдарындағы Амурсана көтерілісі және қазақ жасақтары: мұрағат материалдарының негізінде // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 3. 572–584 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_572-584

ВОССТАНИЕ АМУРСАНЫ И КАЗАХСКИЕ ОПОЛЧЕНИЯ В 50-Е ГГ. XVIII В.: НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ

*Акмарал Рашидкызы Бейсембаева¹, Абенова Гульнур Атымтаевна²,
Мамытова Сауле Насеновна³*

¹Филиал Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Астана
(д. 11/5, пр. Кабанбай батыра, 010017 Астана, Республика Казахстан)
Научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

²НАО «Университет имени Шакарима города Семей»
(д. 20А, ул. Глинки, 071412 Семей, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, заведующий кафедрой «История»
 <https://orcid.org/0000-0001-7845-182x>. E-mail: ab.gulnur@mail.ru

*Корреспондирующий автор

³Astana IT University
(д. 55/11, пр-т. Мангилик Ел., 020000 Астана, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-8787-7371>. E-mail: mamutova-pvl@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Бейсембаева А.Р., Абенова Г.А., Мамытова С.Н., 2024

Аннотация. *Введение.* После кончины правителя Галдан Цэрэна в середине XVIII века в Джунгарском ханстве началась ожесточенная борьба за ханский престол, значительно усугубившая внутривнутриполитическую обстановку. Борьба за титул хунтайджи между наследниками Галдан Цэрэна и представителями джунгарской знати значительно дестабилизировала положение в регионе, что оказало непосредственное влияние на политические отношения с соседними государствами, включая Казахское ханство. Изначально оставаясь в стороне от джунгарских междоусобиц, казахские правители, под влиянием последующих событий, изменили свою позицию, что привело к новому витку вооруженных столкновений между казахами и джунгарами. Значимость данного исследования обусловлена необходимостью глубинного изучения сложных процессов и событий в истории Казахстана, а также определения роли казахских правителей и батыров в укреплении и сохранении казахской государственности. Политическая дальновидность казахских лидеров способствовала росту их влияния и расширению территории казахских кочевий. *Цель* исследования заключается в анализе динамики казахско-джунгарских отношений, выявлении ключевых событий, повлиявших на их развитие, анализ внутривнутриполитической ситуации в Джунгарском ханстве в 50-е годы XVIII века, в частности, борьбы за титул хунтайджи между Лама Доржи, Давац и Амурсаной, а также исследование участия казахских правителей в этих

событиях. В задачи работы входит исследование исторического контекста, приведшего к восстанию Амурсаны, анализ взаимодействия казахского ополчения с джунгарскими силами, а также изучение исторической роли Абылая, использовавшего внутренние раздоры среди джунгар в своих интересах. *Источниковой базой* исследования послужили архивные материалы из Архива внешней политики Российской империи (АВПРИ) и Государственного исторического архива Омской области (ГИАОО). Эти источники предоставляют сведения о дипломатических переговорах, военных кампаниях и политических маневрах, связанных с борьбой за власть в Джунгарском ханстве, а также об участии казахских правителей в этих процессах. *Методы исследования:* В работе использованы методы историко-аналитического исследования, направленные на выявление причинно-следственных связей между внутривосточными событиями в Джунгарии и их влиянием на казахско-джунгарские отношения. Применение сравнительно-исторического метода позволило реконструировать последовательность событий и выявить ключевые факторы, определившие исход конфликта. Кроме того, использованы методы контекстуального анализа для определения роли ключевых политических фигур в этих процессах. В результате анализа архивных документов были выявлены основные этапы казахско-джунгарских взаимоотношений, установлены причины и последствия конфликтов среди джунгар, а также определены позиции противоборствующих сторон. Исследование выявило ключевые аспекты борьбы за власть в Джунгарском ханстве и проанализировало роль казахских правителей, в частности султана Абылая, в данных событиях. Установлено, что активное вмешательство казахских владетелей существенно повлияло на расстановку сил в регионе, позволив Казахскому ханству укрепить свои позиции. *Заключение.* Восстание Амурсаны и участие казахских ополчений в междоусобной борьбе за джунгарский престол в 50-е годы XVIII века сыграли значительную роль в изменении геополитической обстановки в Центральной Азии. Деятельность казахских владетелей, особенно султана Абылая, не только способствовала ослаблению Джунгарского ханства, но и изменила судьбу джунгар как исторического актора, определив их дальнейший путь в истории. Вмешательство казахов в эти события привело к значительному укреплению позиций Казахского ханства, расширению его территориальных владений и установлению новых дипломатических связей с Цинской империей.

Ключевые слова: Амурсана, джунгары, казахи, хунтайджи, нойоны, международные отношения, казахско-джунгарские отношения, Казахское ханство, Джунгарское ханство, Российская империя, Цинская империя, Абылай, Лама Доржи, Давац, батыры, султаны

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Новые страницы из истории казахско-джунгарских отношений: во второй половине XVII – 50-х гг. XVIII вв.» ИРН AP23488522.

Для цитирования: Бейсембаева А.Р., Абенова Г.А., Мамытова С.Н. Восстание Амурсаны и казахские ополчения в 50-е гг. XVIII в.: на основе архивных материалов // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 3. С. 572–584. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_572-584

Introduction

The internal political situation of the Dzungar Khanate was marked by increasing instability. Following the death of Dzungar Khan Galdan Tseren, a fierce struggle for the throne erupted. The throne was initially occupied by his middle son, Tsewang Dorji, who was only 13 years old in 1745. However, in May 1750, Tsewang Dorji was overthrown by the Dzungar nobility through a conspiracy, and the new ruler became Galdan Tseren's eldest son, Lama Dorji, who was formally crowned on October 12, 1750 (AVPRI. F. KKD. 1752. Op. 122/1. D. 3. L. 53).

Alongside Lama Dorji, another contender for the title of Khong Tayiji was Noyon Dawaci, a direct descendant of the founder of the Dzungar Khanate, Batur Khong Tayiji. Dawaci was the son of Noyon Namjil, and the grandson of the famous Oirat military leader Tseren Donduk, a cousin of Khong Tayiji Tsewang Rabdan. His camps were located in the Tarbagatai region, and the number of

tribes under his control amounted to around 8,000 families (Epistolary Heritage, 2014, 424). The power and public support of the young Noyon in some respects exceeded the political influence of Khong Tayiji Lama Dorji. The weakness of Lama Dorji's position was also noted by Tole Bi, who visited Dzungaria as part of a Kazakh diplomatic mission (Istoriya Kazakhstana, 2013, 248). Soon, open conflict erupted between Dawaci and his supporters on one side, and Lama Dorji on the other, for the title of Dzungar Khong Tayiji.

Materials and Methods

The research is primarily based on archival materials stored in the Archive of Foreign Policy of the Russian Empire (AVPRI) and the State Historical Archive of the Omsk Region (GIAOO). The AVPRI archival materials were drawn from two key collections: Fund No. 122 «Kirgiz-Kaisak Affairs» and Fund No. 113 «Dzungar Affairs». The GIAOO materials were obtained from Fund No. 1 «Military Campaign Chancellery of the Chief Commander of the Siberian Corps of the Military Collegium». These sources represent unique documents that contain information on diplomatic negotiations, military campaigns, and political maneuvers that took place during the intense struggle for power in the Dzungar Khanate in the 18th century. The archives provide data on diplomatic missions that reflect the foreign policy strategies not only of the Dzungar Khanate but also of neighboring states such as the Russian and Qing Empires. The documents also offer crucial insights into the role of Kazakh rulers in these processes, their interactions with various political forces, and their participation in military actions, enabling a reconstruction of the dynamics of Kazakh-Dzungar relations during this period.

The methodological framework of the study is built upon various historical-analytical research methods. Central to the analysis was the cause-and-effect approach, which allowed for the determination of how internal political events in Dzungaria influenced the course of Kazakh-Dzungar relations. The comparative-historical method proved invaluable in reconstructing the sequence of events related to Amursana's uprising and the involvement of Kazakh militias, which helped to identify key factors that determined the outcome of the conflict. Additionally, contextual analysis was employed to study in detail the role of key political figures of the time, contributing to a deeper understanding of their motives and actions within the broader context of the unfolding events.

Thus, the comprehensive research approach, grounded in the use of archival materials and the application of various analytical methods, enabled not only the precise reconstruction of historical events but also a deeper understanding of the political processes that took place in Central Asia during the 18th century.

Discussion

The study of the history of the Dzungar Khanate holds a significant place in both global and domestic Oriental studies. The exploration of the history of the Dzungar and Kazakh Khanates in the 18th century, along with their interactions, is particularly important in this field.

Notable contributions to this area of research have been made by scholars such as N.G. Apollova and V.Ya. Basin, who analyzed the economic and political relations between Kazakhstan and Russia during this period in their works (Apollova, 1972). A key contribution to the study of the Dzungar Khanate is found in the works of I.Ya. Zlatkin, who thoroughly investigated the history of the khanate in his fundamental monograph (Zlatkin, 1964). Significant attention to the interactions between the Dzungar Khanate and neighboring states, such as Russia and China, has been given by B.P. Gurevich and V.A. Moiseev, who examined these mutual relations in the 17th and 18th centuries (Gurevich, 1979; Moiseev, 1991).

Of particular interest to this article are studies focused on Kazakh-Dzungar relations. V.A. Moiseev, in his work «The Dzungar Khanate and the Kazakhs (17th–18th Centuries)», addresses a complex array of issues related to the policies of Kazakh rulers towards the Dzungar Khanate, which is crucial for analyzing the interactions between Kazakh militias and the forces of Amursana (Moiseev, 1991).

Thus, these studies form the historiographical foundation for analyzing Amursana's uprising and the participation of Kazakh militias in the events of the 1750s, allowing for a deeper understanding of the processes that unfolded in Central Asia during this period.

Results

Dawaci initially adopted a hostile stance towards Lama Dorji, considering himself a more legitimate contender for the Dzungar throne due to his noble lineage. The conflict between Dawaci and Lama Dorji arose from the perceived «illegitimacy» of Lama Dorji's claim to the throne, as he was born of a woman from an unremarkable background (Moiseev, 1991, 206). Dawaci's claims were supported by the Khoyt Noyon Amursana, who was born from the marriage of Galdan Tseren's daughter, Badarak, to the Khoyt Noyon Uyzen-Khoshuchi, whose camps were located in the Tarbagatai region (Moiseev, 1991, 201).

The immediate cause of the open conflict was the plundering and exile of the Derbet Noyon Dashi Dav, who was Dawaci's uncle and Amursana's father-in-law, by order of Lama Dorji (Moiseev, 1991, 206). When news of this reached Dawaci's headquarters and Amursana's camps, they perceived it as a clear act of hostility, and gathering their forces, they marched northward. In the autumn of 1751, several serious battles took place in Dzungaria between Lama Dorji and the forces of Dawaci and Amursana. After suffering defeat in the Upper Irtysh Basin, Dawaci and Amursana fled to the Kazakh steppes. The Oirat Noyons Dawaci, Amursana, his brother Banchzhur, and a small group of accompanying warriors found political asylum in the Kerai camps under the protection of Sultan Abylai and the elder Kaip Batyr (Suleimenov, 1988, 132). The local Kazakhs welcomed them warmly and provided them with food and clothing in the early days. The local population treated them with great hospitality, offering them provisions and clothing at the outset. Explaining the reasons for this hospitality, M. Arapov, an emissary of the Orenburg administration in the Middle Zhuz, noted that the Kazakhs «consider it advantageous to offer refuge to these Noyons, expecting them to remain with all... the Kalmyks permanently among them, to increase and strengthen their own people...» (AVPRI. F. Dzungar Affairs. 1752–1753. Op. 113/1., D. 5., L. 2 ob.-13 ob.).

As the Dzungar Khanate weakened, it gradually lost influence over the affairs in Kazakhstan and Central Asia, effectively relinquishing control over Tashkent. In the summer of 1752, a council of batyrs and tribal leaders of the Middle and Senior Zhuzes was held, during which Abylai and most of the batyrs expressed their support for Dawaci and Amursana. The Kazakh rulers were well informed that in the Dzungar Khanate «considerable internal strife and unrest is taking place, as it has already split into three parties: the first have migrated to China, the second to the Siberian side of the Irtysh River, and only the third remains in its place, under the new ruler» (Moiseev, 1991: 210).

During the initial period of internecine conflict in Dzungaria, the Kazakh rulers, carefully observing the events, did not intervene. However, the flight of the three Oirat princes to the Middle Zhuz sharply changed not only the political situation in Dzungaria but also the direction of the influential Kazakh feudal lords' policies toward Lama Dorji. A.I. Levshin described the Kazakh rulers' stance on the escalating internal strife in Dzungaria, stating that «as soon as disputes broke out among the Dzungars, the Kazakhs immediately took an active part in them. Offering refuge to all the exiled Dzungar princes and Zaisangs, they joined them to avenge their grievances, attacked their enemies, and did not miss a single opportunity, under the guise of aiding the unfortunate, to plunder their ancient foes» (Levshin, 1832: 82).

Autumn of 1752 marked the beginning of a new wave of military confrontations between the Kazakhs and the Oirats, which lasted until the spring of 1755. This conflict was triggered by the bloody internal struggle for the title of Khong Tayiji in Dzungaria and the subsequent flight of Lama Dorji's main opponents—Noyon Dawaci and his ally, the Khoyt Noyon Amursana, to the Kazakh steppes (Valikhanov, 1985, 303). The issue of handing over the Oirat princes to Dzungaria became a central point in the relations between the Kazakh rulers of the Middle Zhuz and the Dzungarian Uрга. The protective policy of the Middle Zhuz rulers, particularly Abylai, combined with the growing dissatisfaction in Dzungaria with Lama Dorji's rule and the escape of several of his former subjects to the Kazakh steppe, altered Dawaci and Amursana's plans. They began persuading Kazakh sultans

and elders to provide them with a detachment of warriors for an invasion of Dzungaria. Abylai was inclined to support the Noyons, but awaited the decision of a council.

In response, a council was convened, attended by representatives from the Junior and Middle Kazakh Zhuzes. The majority of the council members, about 70 people, supported Sultan Abylai. Among them were notable figures such as Batyr Bogenbai, Batyr Zhapak, Sultan Erali, and others. They were inclined to believe that under no circumstances should Dawaci, Amursana, and Banchzhur be handed over to the Dzungarian Khan (AVPRI. F. ZD. 1752–1753. Op. 113/1. D. 5. L. 12 ob.-14 ob.). Abylai's personal relationship with Dawaci and Amursana, whom he had met during his captivity in Dzungaria, may have played a role in this decision. However, the main motivation was the foresight of the most astute Kazakh rulers, who sought to place their own candidate on the Oirat throne. Sultan Abylai played a crucial role in resolving this issue (AVPRI. F. ZD. 1752. Op. 113/1. D. 6. L. 13–40). During 1752, Lama Dorji sent three embassies to Abylai's headquarters, demanding the extradition of the fugitives, but the Kazakh sultan, having secured the support of influential tribal elites of the Middle and Senior Zhuzes, categorically refused to do so.

Having ascertained the firm intention of the Kazakh elite not to extradite them, Dawaci, Amursana, and their allies sent representatives to the Dzungarian Khan, demanding the return of their confiscated property, ulus people, and livestock. Moreover, Dawaci ordered his supporters to proclaim everywhere that he was the «natural ruler of the land of Zengor» (Moiseev, 1991, 212). The rebellious Noyons' defiant behavior led to several executions of their followers in the Urga and the flight of their subjects to the Kazakh steppes. By that time, more than 150 people had joined Dawaci and Amursana (AVPRI. F. ZD. 1752–1753. Op. 113/1. D. 5. L. 12 ob.-13 ob.). This led to a new Kazakh-Oirat war.

After the Kazakhs refused to hand over Noyon Dawaci, Lama Dorji sent troops to the Middle Zhuz with orders to devastate the camps of the Uysuns, Uaks, and Kerei. On September 9, 1752, Dzungarian forces, numbering 15,000–20,000 men under the command of Sain Belek, Shakdor, and Batur Ubashi, invaded the Middle Zhuz camps. As a result of the raid, more than 3,000 Kazakhs were taken prisoner, along with a vast quantity of livestock and goods (Istoriya Kazakhstana, 2013, 248). In response, Abylai attached the Abak-Kerei detachments under the command of Kozhabergen to the forces of Dawaci and Amursana, along with all the Dzungarian warriors who were in captivity in the Kazakh uluses. At the same time, he began preparing for a large-scale war, with the auls hastily relocating to Tobol and Obagan, and the assembly of the Kazakh militia was scheduled to take place on the Torgai River.

This mobilization of the militia attracted the attention of the Tsarist government. Upon learning of the flight of Dawaci and Amursana to the Kazakh steppe and the beginning of hostilities between the Dzungarian army and the Kazakhs, they decided to intervene in these events and sought to bring the Noyons to Russia. The College of Foreign Affairs aimed to prevent Noyon Dawaci from seizing power in the Urga, fearing that in this case, he could easily attract the support of the Kazakh rulers. To this end, in the autumn of 1752, Brigadier A.I. Tevkelev and his colleague P.I. Rychkov, assistants to the Orenburg Governor I.I. Neplyuev, sent Captain A. Yakovlev to Abylai with the task of securing the extradition of the Noyons to the Russian authorities (Moiseev, 1991, 217).

During negotiations with the Russian envoy, Abylai demonstrated diplomatic tact, skillfully avoiding any commitment to surrender Dawaci and Amursana to the Orenburg authorities under various pretexts. At that time, the interests of the Kazakh rulers of the Middle and Junior Zhuzes clashed with the ambitions of the Oirats in Central Asia. Both the Dzungars and Kazakh feudal lords aspired to dominate the nomadic and sedentary peoples residing in the Syr Darya basin. The invasion of Dzungarian troops and the subsequent devastation of several Kazakh border camps led to a sharp change in the attitude of the Kazakh populace towards the Oirat princes, causing divisions within the Middle Zhuz. Abylai had previously managed to convince his fellow tribesmen not to extradite Dawaci and Amursana to Dzungaria by promising that troops from Dzungaria would soon arrive to aid the Noyons. However, this did not materialize. When the Karakalpaks, who lived in the upper reaches of the Syr Darya, sought assistance from the Kazakh rulers in opposing the Oirats, a detachment led by Batyr Kabangbai and Sultan Barak Khaibaba was immediately dispatched to these

lands (Moiseev, 1991, 221).

Meanwhile, after Abylai had sent his letter to A.I. Tevkelev, the Dzungarian Noyons, who had migrated away from the Middle Zhuz militia's positions in early November 1752, conducted a secret raid deep into Dzungaria, reaching Urga (AVPRI. F. ZD. 1757. Op. 113/1. D. 2. L. 7 ob.). This successful maneuver was made possible by Lama Dorji's decision to leave his capital poorly defended while he deployed significant forces to the Kazakh Khanates and Central Asia, as well as to maintain numerous outposts along the Qing Empire's border—an opportunity his opponents exploited. On January 12, 1753, they stormed the Khong Tayiji's headquarters and killed Lama Dorji (Epistolar Heritage, 2014, 424). Dawaci was proclaimed the ruler of the country. This event marked the beginning of a new phase in Kazakh-Oirat relations, characterized by the active involvement of the Kazakh steppe elite in the internal power struggles among the Dzungarian princes. By the fall of 1753, Kazakh detachments numbering up to 5,000 men were operating in Dzungaria. At Dawaci's request, these Kazakh forces directed their main attacks against the Derbets, who opposed Dawaci's rule. By that time, the Kazakh detachments had already devastated the territories of Sain Belek, a key ally of Lama Dorji (AVPRI. F. ZD. 1754. Op. 113/1. D. 2. L. 4 ob.-5).

Indirect evidence suggests that Abylai and Dawaci reached an agreement not only on military cooperation but also on the division of spoils. Testimonies from Oirats captured by the Kazakhs indicate that the entire male population of the Derbet camps destroyed by Kazakh forces was handed over to Dawaci, while the women and children were taken to Kazakh uluses. The joint actions of the Kazakhs with Dawaci and Amursana's detachments continued through the winter of 1753–1754.

At the beginning of Dawaci's rule in Dzungaria, the Khoyt Noyon Amursana actively supported him, «remaining close to him and maintaining their friendship» (Moiseev, 1991, 226). However, by the end of 1753, relations between the former allies had significantly deteriorated, leading to open conflict by the middle of the following year. Dissatisfied with being appointed only as the ruler of the Oirats in the Altai and Tarbagatai regions, Amursana demanded half of the khanate (AVPRI. F. ZD. 1751. Op. 113/1. D. 2. L. 8–8 ob.). This rift was further exacerbated by Zaisangs under Dawaci, who falsely claimed that Amursana intended to kill him (Moiseev, 1991, 226). As a result, Amursana, forewarned of the order to detain him, was forced to flee to his own camps.

In 1752–1753, Abylai supported Dawaci and his allies against Lama Dorji. However, in early 1754, after Dawaci and Amursana seized power in Urga and subsequently broke their alliance, Abylai shifted his support to the Khoyt Noyon. A.I. Levshin emphasized that «the clever and enterprising Sultan Abylai did not miss the opportunity to exploit the disputes among the Dzungar rulers and actively promoted their continued internal strife, fully understanding how crucial it was for his own peace and the external security of all the Kazakh hordes to fragment and weaken their ancient enemies» (Suleimenov, 1988, 46). During the internecine wars in the Oirat nomadic state, the Kazakh Sultan led the Middle Zhuz militia on military campaigns into Dzungaria, thereby ensuring the security of Kazakh camps from southeastern neighbors' invasions and securing territorial concessions from the Oirat Khans and Noyons.

In the autumn of 1753, Kazakh detachments, numbering up to 5,000 men, were actively engaged in Dzungaria (Suleimenov, 1988, 48). Reports of Sultan Abylai's highly successful military campaign in Dzungaria were documented on November 30, 1754, in dispatches from Captain A. Pancyrev to Colonel K.E. Debong, the commander of the Lutskiy Regiment stationed at the Yamyshev Fortress (GIAOO. F. 1. Op. 1. D. 35. L. 287–288). The sources do not provide explicit reasons that motivated Abylai and other Kazakh sultans to support Amursana, thereby bringing the Middle Zhuz to the brink of war with Dzungaria.

Amursana sent his brother Banchzhur and Zaisan Barchuikha to Sultan Abylai. Amursana's envoys requested a thousand horses, 20,000 sheep, and as many camels as possible, promising in return to «pay whatever was demanded» (Suleimenov, 1988, 51). Abylai, with the assistance of elders, provided Amursana with horses, 700 camels, sheep, and goats. Amursana compensated him with Bukhara carpets, weapons, and people (Suleimenov, 1988, 51). In July–August 1754, while Dawaci's forces were pursuing Amursana, Abylai launched another campaign into Dzungaria. However, despite Abylai's victory, it did not prevent Amursana from being defeated. Under the

pressure of Oirat and Uryankhai forces, he fled with a small number of followers to the Qing Empire. In August 1754, Amursana fled to Qing China and sought assistance from Emperor Qianlong (Suleimenov, 1988, 52). The Qing court decided to use Amursana and other Oirat defectors as tools to dismantle the Dzungar Khanate.

Abylai's strategy centered on maintaining constant strife in Dzungaria, ensuring that no Oirat khan or noyon could gain significant power, thereby safeguarding the security of Kazakh camps and extracting more concessions from the Oirat leaders. During the winter, many Dzungar noyons and zaisans migrated to the upper reaches of the Ili River, fearing Kazakh incursions.

In early spring 1755, the Qing army entered Dzungaria and by the end of April had reached the upper Ili River region (Kuznetsova, 2021, p. 30). Emperor Qianlong took advantage of the internal strife among the Dzungars to resolve the situation once and for all, annexing Dzungaria into the Qing Empire. A 25,000-strong contingent of Manchu and Mongol troops advanced into Dzungaria, facing virtually no resistance. The formal pretext for this new war was Amursana's appeal to Emperor Qianlong, requesting assistance in seizing the throne of the Dzungar khan. Deciding to use Amursana and other Dzungar princes who had fled to the Qing Empire as tools for his aggressive plans, the Manchu emperor had no intention of preserving the Dzungar Khanate.

On May 14, the vanguard of the Qing army, led by Amursana, entered the Tekes River Valley, where they encountered Dawaci's small forces. Without engaging in battle, Dawaci fled towards Kashgar. On July 8, he was captured by the Muslim rulers of the city of Kucha and handed over to Amursana, who delivered the prisoner to the Qing army's commander. A few days later, Dawaci was sent to the Qing Empire, where he died in 1759. Having won an easy victory and captured the Dzungar Khanate in 1755, the Qing authorities abolished the office of the supreme ruler of the Oirat tribes and established four independent principalities, whose leaders were directly subordinated to Beijing. Qianlong planned to politically reorganize the Oirats, dividing them into four groups according to their original tribal affiliations: the Derbets, the Khoshuts, the Khoys, and the Choros (as the Dzungars were renamed). These tribes were to be led by equal Mongol khans and mirror the structure established in Outer Mongolia. The Qing dynasty sought to incorporate the Oirats while retaining the previous administrative system of Dzungaria. Within a few months, the newly unified Oirat state was again troubled by widespread defections to the Qing Empire and internal discord. Noyon Amursana himself rebelled against the Qing Empire (IKRI, 2007, 398).

Amursana, a member of the Dzungar nobility, had joined the Manchu service in hopes of receiving a significant reward. Although he helped them defeat and subdue other Dzungars, he was not rewarded as handsomely as he had expected. Realizing the possibility of Amursana's uprising, Qianlong ordered his arrest and transport to Beijing (Skobelev, 2010, p. 222). On the way, under the pretext of visiting his family, Amursana escaped. The Khalkha prince Erinchindorji, a relative of the Khalkha chief lama Jebtsundamba Khutuktu, was accused of failing to deliver Amursana to Beijing and did not immediately pursue him (Kaplonski, 1993, 241). He was eventually executed for this failure.

Amursana was descended from Galdan Boshogtu's sister and a Khu-Khonor Khan (Valikhanov, 1985, 303). Amursana aspired to something greater than merely being confirmed as the leader of the Khoys. In 1756, he proclaimed himself Khong Tayiji among all the Oirats (the highest Oirat title, previously held by Batur Khong Tayiji) and initiated an anti-Qing rebellion (Sanchirov, 2011, p. 20). These events became known as Chingunjav's Rebellion (1756–1757), which was an attempt by some Mongol princes to rise against the Manchus (Kaplonski, 1993, 236). Simultaneously with Amursana's Oirat rebellion, a large-scale anti-Manchu movement began in Khalkha, led by the Khalkha prince from the Khotoid clan, Chingunjav (Kaplonski, 1993, 236). Although Chingunjav failed to coordinate his actions with Amursana's uprising or even to organize any coherent rebellion among the Khalkha nobility, army, or common people, there were still widespread disturbances. A general uprising occurred across much of Khalkha Mongolia, leading to the destruction and looting of Chinese trading posts and desertions from army posts. The damage was extensive and widespread. Many among the Mongol nobility appeared ready to revolt against the Manchus, seeking protection and assistance from the Russians. However, Emperor Qianlong soon crushed the rebellion

(Kaplonski, 1993, 239). The support for both uprisings quickly dissipated as the Khalkha khans and princes submitted to the emperor, and the initial supporters deserted. Meanwhile, the Qing government, having gathered even larger forces, launched them to suppress the uprising in Dzungaria. The fragmented Oirat rebel detachments could not hold back the enemy. Rumors circulated that Amursana eventually fled across the Russian border and died there. Amursana, abandoned by most of his allies, with 200 warriors in April, took refuge in the camps of Sultan Abylai (Suleimenov, 1988: 55). As soon as the Qing command learned of the rebel Noyon's whereabouts, they began to insistently demand that Abylai surrender Amursana. The Kazakh Sultan refused to comply with this ultimatum and mobilized the Middle Zhuz militia to confront the Qing forces. The Qing army, having ravaged Dzungaria, approached the borders of the Kazakh camps in June 1757. The Manchu troops were commanded by generals Fude and Zhao Hui (Epistolary Heritage, 2014: 425).

By that time, Amursana had already fled from Abylai's domains to Russia. Upon learning of the approach of large Manchu-Qing forces to the camps of the Middle Zhuz, Abylai decided to cease military actions and establish peace with the Qing. Following established diplomatic traditions, Abylai sent horses as gifts to Emperor Qianlong, a customary practice in Kazakh relations with their political partners. Generals Zhao Hui and Fude also received horses as gifts, but they distinguished the emperor's horses from their own, labeling them as «tribute» from the Kazakh sultan, as had been traditionally interpreted in China for centuries. From the perspective of the traditional Sino-centric doctrine of China's relations with other states and peoples, the ruler of the Celestial Empire could only accept «tribute» from foreign rulers.

The Qing court then faced the issue of how to force the Kazakh khanates to abandon their support for the anti-Manchu movement in Dzungaria. By this time, political contacts had been established between the Qing court and the rulers of the Middle Zhuz. This development occurred under the following circumstances: while preparing for war with the Dzungar Khanate, the government of imperial China closely monitored the struggles between various claimants to the khanate's throne. The agents and Oirat defectors in Beijing were well informed about the role Kazakh rulers, especially Sultan Abylai of the Middle Zhuz, played in these events, as Abylai's detachments had invaded Dzungaria throughout the winter and spring of 1755 (AVPRI. F. Kyrgyz-Kaisak Affairs. Op. 122/1. 1755. D. 2. L. 15). When Qing forces began to eliminate the Dzungar Khanate in Western Mongolia, the Kazakhs reoccupied their previously abandoned pastures and made contact with Russian settlements. The Senior Zhuz managed to reclaim most of Jetisu, while the Kazakhs of the Middle Zhuz expanded beyond their original pastures along the Irtysh River. They expanded far to the east, sometimes occupying pastures across much of Dzungaria, as well as the Altai Mountains and Western Mongolia. These migration routes, in turn, brought the Middle Zhuz into close contact with the Qing Empire. The increased activity of Kazakh rulers in Dzungaria prompted the Qing government to hasten their advance. After the Dzungar Khanate was eliminated as a state entity, Emperor Qianlong instructed the army command to consider two possible solutions to the “Kazakh question” (Suleimenov, 1988, 56). The first was to try to diplomatically persuade the Kazakhs to withdraw their detachments from Dzungaria; the second was to compel them to recognize the suzerainty of the Celestial Empire. In the event of hostile actions, the use of military force was authorized.

Thus, between 1752 and 1755, Sultan Abylai, who had previously maintained frequent and close contacts with the Dzungar nobility, participated in the internal struggles among the Dzungar princes for the khanate's throne, siding with the rebel noyons Dawaci and Amursana. Sultan Abylai pursued a policy of balancing between the Russian and Qing empires, maintaining diplomatic relations with both states. Since 1740, when Abylai formally accepted Russian allegiance and began to influence the internal political situation in Dzungaria, he had sought to establish diplomatic ties with the Qing Empire by 1757. Maintaining these contacts allowed him to slow the advance of the Russian Empire into Kazakh territories and to prevent the potential escalation of active military actions from the Qing Empire, which occurred in 1756–1757 (Chang, 2015, 13). During these years, Abylai provided military support to Amursana in the liberation uprising led by Chingunjav against Qing China. After Amursana's defeat and flight, Abylai concluded a peace treaty with the Qing and

in 1757 accepted Qing suzerainty alongside Russian allegiance. From 1757 to 1759, he established direct diplomatic contacts with Beijing, marking the beginning of the formation and development of direct Kazakh-Chinese relations. Thanks to his outstanding role in resolving Kazakh-Dzungar relations and his connections with the Qing Empire, the sultan gained significant political influence within Kazakh society.

Conclusion

The uprising of Amursana and the involvement of Kazakh militias in the internal conflicts of the Dzungar Khanate in the 1750s had a significant impact on the geopolitical situation in Central Asia. During these events, Kazakh Sultan Abylai demonstrated his skills as a shrewd politician and military leader. By supporting the internal strife in Dzungaria, he weakened the influence of opposing factions of Oirat noyons, which later enabled him to strengthen his position and expand his influence over Kazakh territories.

The participation of Kazakh forces in these events not only altered the political landscape of the region but also contributed to the consolidation of Abylai's power, which played a key role in the development of Kazakh-Chinese diplomatic relations. As a result of these actions, Abylai's influence extended over a significant portion of the Middle and Senior zhuzes, and Kazakh nomadic territories expanded into strategically important regions of Northeastern Kazakhstan and Jetisu. These achievements not only ensured the security of Kazakh nomads in the mid-18th century but also led to a significant strengthening of the Kazakh Khanate's position, an expansion of its territorial holdings, and the establishment of new diplomatic ties with the Qing Empire. Consequently, the role of the Kazakh Khanate in regional politics was significantly revised and strengthened, which determined the further development of political processes in the region.

Sources

AFPRE — The Archive of Foreign Policy of the Russian Empire
SHAOR — The State Historical Archive of the Omsk Region

Источники

АВПРИ — Архив внешней политики Российской империи
ГИАОО — Государственный исторический архив Омской области

References

- Apollova, 1972 — *Apollova N.G., Basin V.Ya.* Rossiya i kazakhskie khanstva v XVI–XVIII vekakh. Retsenziya [Russia and Kazakh Khanates in the 16th–18th Centuries. Review]. *Voprosy istorii*, 1972. No. 2. Pp. 151–155. (In Russ.).
- Chang, 2015 — *Michael G. Chang.* The Emperor Qianlong's Tours of Southern China: Painting, Poetry, and the Politics of Spectacle. *The Asia-Pacific Journal. Japan Focus*, 2015. Vol. 13. Is. 8. No. 3. Pp. 1–20. (In Eng.).
- Epistolary Heritage, 2014 — *Epistol'arnoe nasledie kazakhskoi pravjashchei elity 1675–1821 gg.* Sbornik istoricheskikh dokumentov. V 2 t. T. 1: Pis'ma kazakhskikh pravitelei. 1675–1780 gg. [Epistolary Heritage of the Kazakh Ruling Elite 1675–1821. Collection of Historical Documents. In 2 Vol. Vol. 1: Letters of the Kazakh Rulers. 1675–1780]. Almaty: AO ABDI Kompani, 2014. 696 p. (In Russ.).
- Gurevich, 1979 — *Gurevich B.P., Moiseev V.A.* Vzaimootnosheniya tsinskogo Kitaia i Rossii s Dzhungarskim khanstvom v XVII–XVIII vv. i kitaiskaya istoriografiya [Relations of Qing China and Russia with the Dzungar Khanate in the 17th–18th Centuries and Chinese Historiography]. *Voprosy istorii*, 1979. No. 3. Pp. 42–55. (In Russ.).
- IKRI, 2007 — *Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov.* V 10 tt. T. 6 [History of Kazakhstan in Russian Sources of the 16th–20th Centuries. In 10 Vol. Vol. 6]. Almaty: Daik-Press, 2007. 516 p. (In Russ.).
- Istoriya Kazakhstana, 2013 — *Istoriya Kazakhstana v dokumentakh i materialakh: Almanakh.* V 3 t. T. 3 [History of Kazakhstan in Documents and Materials: Almanac. In 3 Vol. Vol. 3]. Karaganda: PK Ekozhan, 2013. 496 p. (In Russ.).
- Kaplonski, 1993 — *Kaplonski Christopher* Collective memory and Chingunjav's rebellion. *History mid Anthropology. Malaysia: Harwood Academic Publishers GmbH*, 1993. Vol. 6. No. 2–3. Pp. 235–259. (In Eng.).
- Kuznetsova, 2021 — *Kuznetsova N.V.* Sakralnyi kharakter vlasti v Tsinskoi imperii i ego proyavlenie vo vneshnei politike po otnosheniyu k Dzhungarskomu gosudarstvu i kazakham [The Sacred Nature of Power in the Qing Empire and Its Manifestation in Foreign Policy Towards the Dzungar State and the Kazakhs]. *Mongolovedenie*, 2021. Vol. 13. No. 1. Pp. 22–40. (In Russ.).
- Levshin, 1832 — *Levshin A.* Opisanie kirgiz-kazach'ikh ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei [Description of the Kirghiz-Kazakh or Kirghiz-Kaisak Hordes and Steppes]. Vol. 2: A. Levshin's Writings. Saint Petersburg: Tipografiya Karla Kraya, 1832. 264 p. (In Russ.).
- Moiseev, 1991 — *Moiseev V.A.* Dzhungarskoe khanstvo I kazakhi (XVII–XVIII vv.) [Dzhungar Khanate and

Kazakhs (XVII–XVIII centuries)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 238 p. (In Russ.).

Sanchirov, 2011 — *Sanchirov V.P.* Anonimnoe «Skazanie o durben-oiratakh» kak istoricheskii istochnik [Anonymous «Tale of the Dörben Oirats» as a Historical Source]. *Oriental Studies*, 2011. No. 1. Pp. 19–22. (In Russ.).

Skobelev, 2010 — *Skobelev S.G.* Demograficheskie posledstviya zavoevaniya Dzhungarii voiskami imperii Tsyn [Demographic Consequences of the Dzungaria Conquest by Qing Forces]. *Bulletin of the Novosibirsk State University. Series: History. Philology*, 2010. Vol. 9. No. 5. Pp. 219–235. (In Russ.).

Suleimenov, 1988 — *Suleimenov R.B., Moiseev V.A.* Iz istorii Kazakhstana XVIII veka (o vneshnei i vnutrennei politike Ablaya) [From the History of Kazakhstan in the 18th Century (on the Foreign and Domestic Policy of Ablai)]. Alma-Ata: Nauka, 1988. 144 p. (In Russ.).

Valikhanov, 1985 — *Valikhanov Ch. Ch.* Sobraniye sochinenii v pyati tomakh [Collected works in five volumes]. Alma-Ata: Main editorial office of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. Vol. IV. 461 p. (In Russ.).

Zlatkin, 1964 — *Zlatkin I.Ya.* Istoriya Dzhungarskogo khanstva [History of the Dzungar Khanate]. Moscow: Nauka, 1964. 481 p. (In Russ.).

Литература

Аполлова, 1972 — *Аполлова Н.Г., Басин В.Я.* Россия и казахские ханства в XVI–XVIII веках. Рецензия. // *Вопросы истории*. 1972. № 2. С. 151–155.

Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч. Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. Том II. 416 с.

Гуревич, 1979 — *Гуревич Б.П., Моисеев В.А.* Взаимоотношения цинского Китая и России с Джунгарским ханством в XVII–XVIII вв. и китайская историография // *Вопросы истории*, 1979. № 3. С. 42–55.

Златкин, 1964 — *Златкин И.Я.* История Джунгарского ханства. М.: Наука, 1964. 481 с.

ИКРИ, 2007 — История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. В 10 тт. Т. 6. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 516 с.

История Казахстана, 2013 – История Казахстана в документах и материалах: Альманах. В 3 т. Т. 3. Караганда: ПК Экожан, 2013. 496 с.

Кузнецова, 2021 — *Кузнецова Н.В.* Сакральный характер власти в Цинской империи и его проявление во внешней политике по отношению к Джунгарскому государству и казахам // *Монголоведение*, 2021. № 13(1). С. 22–40.

Левшин, 1832 — *Левшин А.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч.2.: Сочинения А. Левшина. Санкт-Петербург: Типография Карла Крайя, 1832. 264 с.

Моисеев, 1991 — *Моисеев В. А.* Джунгарское ханство и казахи (XVII– XVIII вв.). Алма-Ата: Гылым, 1991. 238 с.

Санчилов, 2011 — *Санчилов В. П.* Анонимное «Сказание о дурбэн-ойратах» как исторический источник // *Oriental Studies*. 2011. №1. С. 19–22.

Скобелев, 2010 — *Скобелев С. Г.* Демографические последствия завоевания Джунгарии войсками империи Цин // *Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История. Филология*. 2010. № 9(5). С. 219–235.

Сулейменов, 1988 — *Сулейменов Р. Б., Моисеев В. А.* Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алма-Ата: Наука, 1988. 144 с.

Эпистолярное наследие, 2014 — Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов. В 2 т. Т. 1: Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. / сост. и отв. ред. И. В. Ерофеева. Алматы: АО АБДИ Компани, 2014. 696 с.

Chang, 2015 — *Chang Michael G.* The Emperor Qianlong's Tours of Southern China: Painting, Poetry, and the Politics of Spectacle // *The Asia-Pacific Journal. Japan Focus*, 2015. Vol. 13. Iss. 8. No. 3. Pp. 1–20.

Kaplonski, 1993 — *Christopher Kaplonski.* Collective memory and Chingunjav's rebellion // *History mid Anthropology*. Malaysia: Harwood Academic Publishers GmbH, 1993. Vol. 6. No. 2–3. Pp. 235–259

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 3, pp. 585–599, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_39_3_585-599

THE RELIGIOUS NATURE OF THE BASMACHI MOVEMENT IN SOVIET CENTRAL ASIA (1918–1930)

Talgat Zholdassuly^{1*}, Taiman Sagat Tamshybaiuly², Aizhamal Kudaibergenova³

¹Korkyt Ata Kyzylorda University
(29A, Aiteke bi Str., 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan)
Doctor of philosophy (PhD), acting Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

²Korkyt Ata Kyzylorda University
(29A, Aiteke bi Str., 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences, associate professor
 <https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>. E-mail: st-1968@mail.ru

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Chief Researcher, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-9918-385X>. E-mail: akudaybergen@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Zholdassuly T., Taiman S.T., Kudaibergenova A., 2024

Abstract. *Introduction.* The article delves into the religious underpinnings of the Basmachi movement's resistance against the Soviet government, offering insights into the historical backdrop of Soviet religious policies in the region. Covering the extensive uprisings that spanned nearly all of the present-day Central Asian states and endured for years, the exploration takes a comprehensive territorial perspective on this complex history. *Goals and objectives.* This study reveals and analyzes the religious essence of the Basmachi movement, scrutinizing the Soviet authorities' religious policies in response to these uprisings. It establishes connections between the mentioned movement and Kazakhstan, drawing on diverse sources for a comprehensive understanding by delineating the distinct religious and political climates of that era. *Results.* In response to the protests ignited in Central Asia post the October Revolution, the Soviets exercised caution, temporarily halting their anti-religious policies due to the perceived threat of Soviet reforms to the traditional societal fabric, as perceived by leaders of publishing groups. These figures deemed the Bolsheviks as “irreligious” and, consequently, rallied against Soviet authorities employing a variety of religious slogans. While not all local Muslims were involved in these uprisings, a substantial number aligned themselves as supporters of the cause. *Conclusion.* These disparate uprisings, lacking a centralized command and operating without a unified objective or external support, ultimately succumbed to defeat. Subsequently, as Soviet power firmly took hold in the region, Soviet historiography shaped a negative portrayal of the publishers involved in these movements.

Keywords: Basmachi movement, Islam, Bolsheviks, atheism, rebellion, religious tradition, propaganda

Acknowledgments. This article was prepared within the framework of the scientific project AP19677780, focusing on the “M. Shokai’s ideals of statehood: Science from history, ideological continuity”.

For citation: Zholdassuly T., Taiman S.T., Kudaibergenova A. The religious nature of the basmachi movement in soviet Central Asia (1918–1930) // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 3. Pp. 585–599. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_585-599

СОВЕТТІК ОРТА АЗИЯДАҒЫ БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ДІНИ СИПАТЫ (1918–1930)

Жолдасұлы Талғат^{1*}, Тайман Сағат Тамшыбайұлы², Айжамал Ибрагимқызы Құдайбергенова³

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(29А-үй, Әйтеке Би көш., 120000 Қызылорда, Қазақстан Республикасы)
Философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор м.а.
 <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(29А-үй, Әйтеке Би көш., 120000 Қызылорда, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>. E-mail: st-1968@mail.ru

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Бас ғылыми қызметкер, тарих ғылымдарының докторы, доцент
 <https://orcid.org/0000-0002-9918-385X>. E-mail: akudaybergen@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Жолдасұлы Т., Тайман С.Т., Құдайбергенова А.И., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада советтік билікке қарсы орын алған басмашылар қозғалысының діни сипаты мен оған қатысты советтік биліктің аймақтағы діни саясатының тарихы қарастырылады. Қазіргі Орта Азия мемлекеттерінің шамамен барлығын қамтыған және ұзақ жылдарға созылған бұл көтерілістердің тарихы аумақтық тұрғыда тұтас қарастырылатын болады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Басмашылар қозғалысының діни сипатын және советтік биліктің бұл көтерілістерге қатысты аймақта ұстанған діни саясатын ашып көрсету және талдау. Әртүрлі дереккөздер арқылы аталған қозғалысты Қазақстанмен байланыстыра отырып, сол кезеңнің діни және саяси ахуалын саралау. *Нәтижелер.* Орта Азияда қазан революциясынан кейін басталған наразылықтардың себебінен советтер мұсылмандардың діни сеніміне қатысты өте мұқият қимылдады, яғни олар дінге қарсы саясатынан уақытша бас тартты. Себебі басмашы топтарының басшылары советтердің реформаларын өздерінің дәстүрлі қоғамына қауіпті көрді және большевиктерді «дінсіз» санады. Сөйтіп советтік билікке қарсы әртүрлі діни ұрандармен күрес жүргізді. Әрине бұл көтерілістерге жергілікті бүкіл мұсылмандар қатысты деу қиын. Бірақ қолдаушылар да аз болмады. *Қорытынды.* Бір орталыққа бағындырылмаған және ортақ мақсатта қимылдамаған және сырттан ешқандай көмек ала алмаған ірілі-ұсақты бұл көтерілістер жеңіліске ұшырап отырды. Ал, советтердің аймақта билігі әбден орныққан соң, советтік тарихнама арқылы басмашылар туралы жағымсыз көзқарас қалыптастырылды.

Түйін сөздер: Басмашылар қозғалысы, ислам, большевиктер, атеизм, көтеріліс, діни дәстүр, үгіт-насихат

Алғыс айту. Мақала ҚР ҒжЖБМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен АР19677780 «М. Шоқайдың мемлекетшілдік мұраты: тарихтан тағылым, идеялық сабақтастық» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Жолдасұлы Т., Тайман С.Т., Құдайбергенова А.И. Советтік Орта Азиядағы басмашылар қозғалысының діни сипаты (1918–1930) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 3. 585–599 бб. (Қазақ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_585-599

РЕЛИГИОЗНЫЙ ХАРАКТЕР ДВИЖЕНИЯ БАСМАЧЕСТВА В СОВЕТСКОЙ СРЕДНЕЙ АЗИИ (1918–1930 гг.)

Жолдасұлы Талғат^{1*}, *Тайман Сағат Тамшыбайұлы*², *Айжамал Ибрагимовна Құдайбергенова*³

¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата

(д. 29А, ул. Айтеке би, 120000 Кызылорда, Республика Казахстан)

Доктор философии (PhD), и.о. доцента

 <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

²Кызылординский университет имени Коркыт Ата

(д. 29А, ул. Айтеке би, 120000 Кызылорда, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>. E-mail: st-1968@mail.ru

³Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Главный научный сотрудник, доктор исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-9918-385X>. E-mail: akudaybergen@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Жолдасұлы Т., Тайман С.Т., Құдайбергенова А.И., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается религиозный характер басмашского движения против советской власти и история советской религиозной политики в регионе. История этих восстаний, охвативших почти все современные государства Центральной Азии и продолжавшаяся многие годы, будет рассмотрена в целом с территориальной точки зрения. *Цель и задачи исследования.* Выявление и анализ религиозной природы басмаширского движения и религиозной политики советских властей региона в отношении этих восстаний. Дифференциация религиозно-политического климата того периода, связывание упомянутого движения с Казахстаном через различные источники. *Результаты.* В ответ на протесты, вспыхнувшие в Центральной Азии после Октябрьской революции, Советы проявили осторожность, временно приостановив свою антирелигиозную политику из-за предполагаемой угрозы советских реформ традиционной общественной структуре, как это воспринималось лидерами издательских групп. Эти деятели считали большевиков «нерелигиозными» и, следовательно, выступали против советской власти, используя различные религиозные лозунги. Хотя не все местные мусульмане участвовали в этих восстаниях, значительная их часть присоединилась к их сторонникам. *Заключение.* Эти разрозненные восстания, лишённые централизованного управления и действовавшие без единой цели и внешней поддержки, в конечном итоге потерпели поражение. Впоследствии, когда советская власть прочно утвердилась в регионе, советская историография сформировала негативный образ издателей, участвовавших в этих движениях.

Ключевые слова: Басмаческое движение, ислам, большевики, атеизм, бунт, религиозная традиция, пропаганда

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта AP19677780 «Идеалы государственности М. Шокая: исторический опыт, идеологическая преемственность».

Для цитирования: Жолдасулы Т., Тайман С.Т., Кудайбергенова А.И. Религиозный характер движения басмачества в советской Средней Азии (1918–1930) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 3. С. 585–599. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_585-599

Кіріспе

Қазан революциясынан кейін большевиктерге Орта Азияда өз билігін мойындату оңайға түспегені белгілі. Орта Азияның түркі мұсылман халықтарының большевиктерге қатысты көзқарасы әртүрлі болды. Әрине аймаққа билігі толық орнықпаған большевиктер де мұсылман халықтардың қолдауына мұқтаж еді және сол себептен қазан революциясынан кейін мұсылман халықтарға әртүрлі уәделер берді. Бірақ берілген уәделер орындалмай жатты. Мәселен, соның бірі ұлттық автономия мәселесі еді. Жергілікті халықпен санаспаған большевиктердің әрекеттері түрлі наразылықтарға себеп болды. Сондай наразылықтың бірі басмашылар қозғалысы еді (түркі тілдерінде «басмақ» сөзі – шабу, шабуыл жасау, басып алу дегенді білдіреді, сондықтан басмашы сөзі орыс тіліне қарақшы, бандит деп аударылған). 1918 жылдың ақпанында большевиктер тарапынан Қоқан автономиясы құлатылған соң тарихта ұзақ жылдарға созылған басмашылар қозғалысы деген атпен қалған наразылықтар басталды. Жалпы бұл қозғалыстың жалпы әртүрлі әлеуметтік-саяси себептері болды. Бірақ негізгі себебі большевиктердің жергілікті дәстүрлі қоғамдық-саяси қатынастарды жаңа реформалар арқылы түбегейлі өзгертіп заманауи мемлекет құру жолындағы алғашқы қадамдары еді, яғни ол реформаларды жергілікті мұсылман халықтар өздерінің ұлттық ерекшеліктеріне төнген қауіп деп санады.

Әсіресе Совет үкіметінің дінді мемлекеттен бөліп, зайырлы мемлекет құру әрекеті діни дәстүрлерге өте берік мұсылман қоғамының қарсы реакцияларына себеп болды. Оның үстіне, большевиктер алғашқы кезде қанша жасыруға талпынса да Орта Азиялық мұсылман халықтар олардың атеистік көзқарастарынан да хабардар еді. Осылайша діни фанатизм басым болған аймақтарда советтердің зайырлы реформалары мен олардың атеистік көзқарастары «дінсіздік» саналды. Бұл зерттеуде Орта Азиядағы сол кезеңдегі басмашылар қозғалысының діни сипатының болып болмағанына, көтерілістерге дінбасылардың қатысып қатыспағаны және ол діни сипаттағы көтерілістердің Қазақстанда да орын алып алмағанына жауап ізделеді. Сондықтан да зерттеудің негізгі мақсаты – сол кезеңде қазіргі Орта Азиядағы бес елдің аймағын түгел қамтыған басмашылар қозғалысының діни сипатын ашып көрсету және Қазақстандағы діни сипаттағы наразылықтарды сол басмашылар қозғалысымен тұтас қарастыру. Сонымен қатар, басмашылар қозғалысына байланысты советтік биліктің діни саясатының қай бағытта болғанын талдау да зерттеудің мақсат-міндетіне кіреді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі материалдарын Қазақстан Республикасы архивтері қорларындағы құжаттар құрайды. Дәлірек айтқанда, Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің (ҚР ПА) 141 – қоры (Казахский краевой комитет ВКП(б), 1925–1937), Қызылорда облыстық Полиция департаменті архивінің (ҚОПДА) 12 – қоры (Ақтауға жатпайтын азаматтардың қылмыстық істері) және Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссия тарапынан дайындалған архив материалдары қолданылды. Оған қоса, Ресейлік және Қырғызстандық архивтердің жарияланған (Против религиозного обмана и мракобесия: Сборник материалов о реакционной роли религии, антиобщественной деятельности служителей культа в Киргизии. Фрунзе: Кыргызстан, 1970; Ислам и советское государство, Выпуск 1: (по материалам Восточного отд. ОГПУ. 1926 г.), Москва: Издательский дом Марджани, 2010; Ислам и советское государство (1917–1936). Сборник документов. Выпуск 2, Москва: Издательский дом Марджани, 2010) материалдары мен құжаттары пайдаланылды.

Сонымен бірге, түпдерек ретінде Мұстафа Шоқайдың 1920–1925 жылдары басмашыларға қатысты «Вольный горец», «Дни» атты (М. Шоқай, «Мятежная Фергана», Вольный горец, Тбилиси, 1920 ж. 29 наурыз; «Гробница пророка», Дни, Париж, 1924 ж. 24 мамыр; М. Шоқай, «Во имя Аллаха, Милостивого», Дни, Париж, 1925 ж. 10 қараша) мерзімді басылымдарда жарияланған жазбаларының қолданылғанын айта кету керек. М. Шоқайдың басмашыларға байланысты әртүрлі мерзімді басылымдарда жарияланған жазбаларының деректік маңызы зор, себебі М. Шоқайдың өзі де баста бұл көтеріліске куә болған. Архив түпдеректері мен басқа да әртүрлі тілдерде жарияланған түрлі деректерді өңдеуде мәтінді талдау, деректің шынайылығын анықтау, салыстырмалы анализ жасау және сипаттау зерттеу әдістері қолданылды. Сонымен қатар, тарих ғылымында қалыптасқан хронологиялық, тарихилық, объективтілік ұстанымдары басшылыққа алынды. Объективтілік принцип басмашылар қозғалысының діни сипаты мен оған қатысты мемлекеттің исламдық саясатын ашып көрсетуге және бағалауға мүмкіндік беретін болады.

Талқылау

Мақалада бірнеше тілде жарияланған еңбектер қолданылды. Қолданылған зерттеулерді советтік, батыстық, Түркиялық, Ресейлік және Орта Азиялық деп бөлуге болады. Басмашылыққа қатысты советтік зерттеулердің көпшілігін (мысалы, Ю.Г. Петраш, Тень средневековья, Алма-Ата: Казахстан, 1981; N.A. Smirnov, Sovyet Rusyada İslam Tarihi İncelemeleri, İstanbul: Evrensel Basım Yayınları, 2005; Т.С. Саидбаев, Ислам и общество, Москва: Наука, 1984) объективті тұрғыда жазылған деуге келмейді. Себебі атеистік идеология үстемдік еткен қоғамда антисоветтік және діни сипаттағы наразылықтар біржақты бағаланғаны белгілі. Советтік Орта Азияда 1929 жылдан бастап дінге қарсы пропаганда жаппай науқан алған кезеңде дінбасылар (молда, факих, ахун, ишан) қанаушы тапқа жатқызылып, оларға қарсы тікелей шабуыл да, пропаганда да жаппай сипат алды және сол кезеңнен бастап басмашы қозғалысына қарсы да советтік тарихнамада жағымсыз көзқарас қалыптастырылды. Мысалы, советтік зерттеуші Н.А. Смирнов: Орта Азияда ислам дініне қызмет еткендер, басмашылар көтерілісін қоздырып, басмашыларға мүмкіндігінше көмектескен ағылшын империализмінің агенттерінің нұсқауымен әрекет етіп, басмашылар көтерілісі кезінде өздерінің контрреволюциялық үгіт-насихаттарын барынша ашық жүргізді (Smirnov, 2005: 184), - деп жазады. Бірақ бұл мақалада атеистік тұрғыда жазылған сондай кейбір советтік зерттеулер де дерек ретінде қолданылды және ол деректерге объективті түрді талдау жасалды.

Басмашылар қозғалысына қатысты тәуелсіздіктен кейін жарияланған кейбір Орта Азиялық тікелей немесе жанама түрдегі зерттеулерде және Түркиялық еңбектерде (мысалы, O. Yeşilot, Burcu Özdemir, “Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi”, Belleten, Nisan 2021, Cilt: 85/Sayı: 302; A. Yaman, Türk Dünyasında İslam, Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süreklilik, İstanbul: Elips Kitap, 2012) басмашылар қозғалысына көбіне ұлттық тұрғыда баға беріліп, оның біржақты ұлт-азаттық күрес ретінде сипатталып келе жатқаны да жасырын емес. Сонымен қатар, бұл зерттеулердің (мысалы, А.М. Салмонов, Узбекистонда мусулмон диний муассаса ва ташкилотлар фаолияти тарихи (1917–1950 йиллар), Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация, Фарғона давлат университети, Фарғона 2008; М.К. Койгелдиев, Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов, Алматы: Искандер, 2009; К. Есмағамбетов. Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы. 1 том. Алматы: Дайк-Пресс, 2012) соңғы кезде ғылыми айналымға енген жаңа деректерге бай екенін де айта кеткен жөн. Сондықтан аталған зерттеуде осындай еңбектер де қолданылды.

Совет Одағы тараған соң батыс елдерінде де (A Khalid, Komünizmden Sonra İslam Orta Asyada Din ve Politika, Ankara: Sitare Yayınları, 2011; E. Tasar, Soviet and Muslim: The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943–1991, New York: Oxford University Press, 2017; V. Monteil, Sovyet Müslümanları, İstanbul: Pınar Yayınları, 1992), Ресейде де (Россия – Средняя Азия: Политика и ислам в конце XVIII – начале XXI века, Москва: Издательство Московского университета, 2013; Ю.Н. Гусева, Ишанизм как суфийская традиция Средней Волги

в XX веке: формы, смыслы, значение, Москва: ИД «Медина», 2013; В.А. Ахмадуллин, Государственно-мусульманские отношения в СССР в 1944–1965 гг., Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, Москва 2020) советтік діни саясатқа және басмашыларға қатысты сапалы зерттеулер жарияланып келе жатқаны белгілі. Мақалада қолданылған үшінші топтағы зерттеулерді батыстық және Ресейлік зерттеулер құрайды. Совет үкіметі басмашыларды діни фанатизм және реакцияшылдықпен айыптады. Зерттеуші А. Халид, көптеген басмашы жетекшілері исламды қорғау үшін әрекет еттік деп мәлімдегенімен, олар негізінен орыстар мен қалалық реформист мұсылмандарды өздерінің дәстүріне қауіпті деп санап, негізінен олардан өздерінің дәстүрлі өмір салтын қорғауға тырысты деп топшыласа (Khalid, 2011: 69–70), тарихшы Е. Тасар, басмашылардың көзқарастарының бізге тек оларға дұшпандық көзқараста болған совет тарихшылары мен негізінен жанашыр емес шетелдік бақылаушылардың есептері арқылы жеткенін айтады. Оған қоса Тасар, қазіргі кезеңдегі посткеңестік Орта Азия зерттеушілері болса басмашыларды киелілендіріп, азаттық жолындағы күресуші ретінде көрсетуге өте ықыласты дей келе, осы өңірлердегі әлі пайдаланылмаған және негізінен мемлекеттік архивтердегі тиісті құпия деректерді іздеудің жалғасуына байланысты бұл тақырыптың әлі де толық зерттелмегенін түсіндіреді (Tasar, 2017: 41). Ал, М. Шоқайдың жазбаларынан оның басмашыларға қатысты көзқарасының әр кезеңде әртүрлі болғанын байқауға болады. Яғни М. Шоқай бұл қозғалысқа ұлт-азаттық күрес сипатын беруге асықпаған. Тағы бір айта кетерлігі М. Шоқай бұл тақырыпқа қатысты еңбек жазған Орта Азиядағы алғашқы зерттеушілердің бірі айта кету қажет.

Нәтижелер

Қазан революциясынан кейін большевиктер патшалық кезеңде езгі көрген халықтардың, оның ішінде мұсылман ұлттардың қолдауына ие болу үшін оларға үндеу жариялап, түрлі уәделер берді. Соның алғашқысы 1917 ж. 2 қарашада жарияланған И. Сталин мен В.И. Лениннің «Ресей халықтарының құқығы жөніндегі Декларациясы» еді. Декларацияда Ресей халықтарына теңдік, егемендік, өз мемлекеттерін құруға деген таңдау еркіндігі берілетіндігіне, ұлттық, діни артықшылықтар мен шектеулердің алынып тасталатындығына және Ресей аумағында өмір сүретін барлық ұлттардың еркін дамуына уәде етілді. Одан соң, 1917 ж. 20 қарашадағы «Шығыс пен Ресейдің еңбекші мұсылмандарына арналған үндеуде», патшалық Ресей аумағында өмір сүрген, патша билігі тарапынан діндері мен дәстүрлері зардап шеккен бүкіл мұсылмандарға діни және ұлттық ерекшеліктерінің сақталуына толық мүмкіндік берілетіндігі айтылды. Осылай дей келе большевиктер аз ұлттарды Қазан революциясын және оның үкіметін қолдауға шақырды. Большевиктер шетелдік мұсылмандардың да қолдауын алу мақсатында, Стамбулдың түріктердің қолында қалуы керектігін және Европалықтардың Түркия мен Персияны бөлшектеуіне қарсы екендіктерін білдірді (Zholdassuly, 2023: 32–34).

Ал, 1918 жылы 23 қаңтарда Совет үкіметінің дін мен мемлекеттің қарым-қатынасын реттейтін басты құжаты «Шіркеуді мемлекеттен, мектепті шіркеуден бөлу туралы» декреті жарияланды. Декретте дінді ұстану әрбір жеке адамның ар-ождан бостандығы деп саналатындығы мен мемлекеттің дінге қатысты бейтараптылығы көрсетілді. Сонымен қатар, мемлекеттің діни бірлестіктердің ішкі ісіне араласпайтындығы, өз кезегінде діннің де мемлекеттің ісіне араласпауы керек екендігі жазылды (Zholdassuly, 2023: 34–35). Бірақ зайырлылық реформасын қарапайым мұсылман халықтар терең түсіне қоймады. Орта Азияның негізінен діндар әрі әсіре дәстүршіл аймақтарының халқы зайырлылықты «дінсіздік» санады деуге болады. Діни вақфтарға, діни соттарға және діни білім беруге қауіп төнетінін білген мұсылмандар, советтік зайырлы реформаларға наразылық білдіре бастады. Бұл наразылық ғылыми әдебиеттерде басмашылар қозғалысы деп аталған ұзаққа созылған көтерілістерге ұласты.

Кеңес үкіметі Қазан революциясынан кейін жариялаған өзінің декларациясы мен мұсылман халықтарына жасаған үндеуіндегі ұлттық және діни мәселелерге қатысты уәделерін орындамады. Соның бір мысалы 1918 жылдың ақпанында Түркістан автономиясының

құлатылуы болды. Бұл үлкен наразылықтарға себеп болды. 1918 жылы 30 қаңтарда большевиктер Қоқан қамалына шабуыл жасағанда, қарусыз Қоқан халқына Ферғаналық басмашылар көмекке келді. Осылайша, халық басмашыларды құтқарушы ретінде көре бастады (Мятежная Фергана, 2012: 144–146).

Басмашылар көтерілісінің көптеген себептері болды, бірақ басты себебі большевиктердің дінге қарсы ұстанымдары еді. Мұны көтеріліс барысында басмашылардың мұсылман халықтарға жасаған үндеулерінен көре аламыз. Мәселен, басмашы көсемдерінің бірі Мадамин бек тобына кірген Палван курбашы отрядының анты мынадай еді:

Алла бізді шайтанның азғыруынан сақтасын! Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын! Біз, Түркістанның ұлттық жауынгерлері, жаратушымыз, пайғамбарымыз Мұхаммедтің атымен, дініміз бен ұлтымыздың абыройы мен игілігі жолында өзімізді құрбан ететіндігімізге, курбашыларымыздың сөзін екі етпеуге, оларға сатқындық қылмауға және жеке бастың пайдасын көздемей оларды тыңдауға уәде береміз. Егер уәдемізді бұзсақ, Алла біздің жазамызды берсін: әйелдеріміз бізге зина жасасын, аналарымыз бізге әйел болсын. Егер өз жолымыздан, өз курбашыларымыздан бет бұрар болсақ, Алла жанымызды алсын. Алланың атымен ант етеміз (Против религиозного обмана и мракобесия, 1970: 133). Тағы бір мысал, 1921 жыл 15 шілдедегі Ферғана басмашылары басшыларының Түркістан және Ферғана еңбекшілерін «Алла және шарифат атымен» Кеңес өкіметіне қарсы күресуге шақырған үндеуінде былай делінген:

Билік басындағы большевиктердің, еврейлердің жалған сөздері мен қулықтарына алданып, қалаларынан, ауылдарынан, жақындары мен туыстарынан айырылған, өтірік пен арам ойдың құрбанына айналған Түркістан мен Ферғананың диқандары, саудагерлері және езгіге ұшыраған барлық халқы! Кеңес үкіметі орнағалы бері ол билікті қолдаған және мақтағандардың бәрі сізге әдемі сөздер айтып, толық бостандық туралы еліктірер уәделер бергенін білесіздер. Енді сол уәде етілген тыныштық қайда? Жейтін еттерің қайда? Киімдерің қайда?... Олар жаратушы Алланы, ешқандай дінді және шарифатты мойындамайды. Барлығын өздеріне ұқсатып, дінсіз еткісі келеді...

Олардың тағы бір лас тірлігі еркек пен әйелдің және мұсылман мен мұсылман емес ұлттардың арасындағы айырмашылықтарды алып тастағысы келетіні. Мысалы, олардың заңы бойынша орыс пен еврей, армян мен мұсылман бір-біріне қызын бере алады, тіпті әйел адам тұрмысқа шықпаймын дей алатындай еркіндігі болады. Әйелдер күйеулерінен ажырасқысы келсе, бұл тұрғыда олардың барлық құқығы қорғалып, идда мерзімін мойындамай, шарифат бойынша неке қимай, өз қалаулары бойынша үйленуге құқылы болады екен... Бұл дінсіздер осылайша адам қоғамын тауық қоғамына, адамдарды айуанға айналдырғысы келеді.

Сіздің большевизмдеріңіз бен коммунизмдеріңіз осы. Осы арамдықтан сақтану үшін сақтық шараларын жасамасандар, ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан ақиқат жолымыздан тайып, дінін, ұлтын және тарихын ұмытасандар. Егер ондай болса ол қылмыстарың үшін жауапты болып, Алламыздың қаһары мен азабына ұшырайсыңдар. Көзіндеріңді ашыңдар, бұл ұйықтайтын уақыт емес; Әйелдеріңіз бен балаларыңыздың намысын қорғау үшін қолдарыңа қару алып, большевиктерді жеңіңдер... (Против религиозного обмана и мракобесия, 1970: 133–135).

Бұл құжаттардан басмашы басшыларының әсіре консервативтік көзқараста болғанын, зайырлылық пен жаңа реформаларды өздерінің өмір салты мен діни дәстүрлеріне қауіпті санағанын байқауға болады. Жалпы басмашылардың большевиктерді дінсіз санағаны және большевиктермен күрестің олар үшін дін үшін соғыс болып саналғаны осы мұрағат құжаттарынан анық көрінеді. Мысалы, 1921 жылы Ферғана оазисіндегі мұсылман халық арасында таратылған басмашылардың үндеуінде: Мәртебелі Мұхаммедтің атымен бастаймын! Ей, мұсылмандар, жолдастар! Біздің жауларымыз көп. Өмірлеріңнен айырылсаңдар да діндеріңе берік болыңдар. Әй, мұсылмандар, сіздерден шарифат атымен сұраймыз, бізге қаржылай көмек беріңдер. Бізге көмек берсеңдер, дінімізді бұзғандарды жерімізден қуып шыға аламыз делінген (Против религиозного обмана и мракобесия, 1970: 135).

Басмашылар қозғалысы жүйелі түрде болған жоқ. Түркістанның жекелеген

аймақтарында және әр түрлі кезеңдердегі көтерілістер бір-бірімен байланыссыз өтіп жатты. Оған қоса, басмашылар қозғалысы Түркістанның әр аймағында бірдей қарқында болмады, негізінен Ферғана, Бұхара және Хиуа аймақтарында орын алды (Үешилот, Özdemir, 2021: 281–283). Ал, жалпы алғанда діни қауымның аймақтың большевизациясына қатысты реакциялары әртүрлі болды. Бір жағынан, біз басмашы деп аталатын жиһад ұранымен жүргізілген ұзақ мерзімді антисоветтік күрестің өршуін көреміз. Екінші жағынан, дінбасылардың бір бөлігі екі жақтың әскері мен әскери техникасының мүлдем тең емес екендігін көріп, басында «ар-ождан және діни сенім бостандығына» уәде берген бұл жаңа билікпен ымыраға келу керек деп санады (Бабаджанов және басқалар, 2007: 18).

Наразы мұсылман дінбасылар тарапынан қазан төңкерісінен кейін «пайғамбардың жасыл туы» атты топтар да құрылған. Осылайша кейбір дінбасылар мен молдалар да басмашыларды дін атымен советтік билікке қарсы көтергісі келді (Куроедов, 1982: 78). 1923 жылы басмашылар қозғалысына қатысқан А.З. Валиди де: басмашылардың көпшілігі фанатик молдалардың ықпалында болды деп жазады (Есмағамбетов, 2012: 187). Басмашылар қозғалысында Нақшбандилік сопылық топ өкілдері мен ишандардың да ерекше белсенділік танытқанын атап өткен жөн (Гусева, 2013: 101). Дәстүрлі сопылықтың ірі орталығының бірі саналған Орта Азиядағы сопылық тариқаттар мен топтардың жетекшілері революциялық күштерге қатаң түрде қарсылық көрсетті. Тариқат пірлерінің көбі өз мүридтерін жиһад ұранымен қолдарына қару ұстаған басмашылардың қатарына қосты. Кейбірі бұл қозғалыстың кейбір топтарын өздері де басқарды. Ишандар барлық жерде басмашылармен белсенді түрде тығыз байланыста болды. Олар сондай-ақ кеңестік аппаратқа және оның жүргізетін қызметіне қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Ишандар өздерінің мүрид орынбасарлары (қалпелері) арасынан жаңа ишандар дайындап, өз орындарын нығайтуға тырысты. Пірлердің мазарлары, дәруіштердің баспаналары көбінесе наразылық топтардың ұясына айналды. Мысалы, жергілікті шейхтардың қолында болған Орта Азияға кеңінен танымал Ферғана аймағындағы Шахмардан мазары Ярмат Мақсұм мен Нұрмат курбашының басмашы топтарының арасында жиһадты насихаттауға тірек болған (Петраш, 1981: 75–76).

Тіпті Мухалидия Мақсұм, Абдулкадир Мухиддин секілді кейбір жәдидшілер де, А.З. Валиди секілді зиялар да басмашыларға қосылды. Басмашы сөзі баста жолдағы керуендерді тонап жүрген қарақшыларға қатысты қолданылса да, көтеріліс Қытай шекарасынан Иран шекарасына дейін кеңейген кезде, басмашы термині халық арасында ерліктің және исламға берілгендіктің синониміне айналды деуге болады. Бірақ советтік тарихнамада айтылғандай басмашыларға іс жүзінде сырттан ешқандай көмек көрсетілмеді, тіпті көрші Ауғанстан мен Иран да көмектен бас тартты. Тіпті бұл екі мемлекет КСРО-мен келісімшартқа отырған әлемдегі алғашқы елдердің бірі болды (Таһери, 1991: 170–171).

Кейбір деректерде, 1920–1922 жылдары басмашылардың 16.000-ға жуық қарулы күші болғаны және олардың негізінен атты жауынгерден құралғаны айтылады. Наразылардың арасында Түркістандық мүфтий Шериф Қожа да болған. Шериф Қожа 1918 жылы большевиктерге қарсы мұсылман делегациясын Түркияға бастап барып, одан жасырын оралған адам еді (Monteil, 1992: 41, 43). Басмашыларға қосылған Энвер паша да бұл қозғалысты ашық түрде «кәпірлерге қарсы ғазуат» деп атаған. Тіпті Ауғанстаннан келген еріктілер тобы қолбасшыларының бірі Мавлави Абул-Хайырды өз қозғалысының шейх-ул-исламы лауазымына тағайындаған (Россия – Средняя Азия, 2013: 264).

Орта Азиядағы наразылықтар мен басмашылар көтерілісіне байланысты Советтер өздерінің зайырлы реформалары мен дінге қарсы ұстанымдарынан 1920 жылдардың соңына дейін уақытша бас тарта тұрды. Тіпті советтер 1922 жылдың мамырында Түркістан, Бұхара Республикалары аумағында діни ұйымдарға кейбір вакфтық жерлерді кері қайтарды. Жергілікті қазы, би соттарын қалпына келтіріп, діни мектептерді заңдастырды. Діни ұйымдарға вакфтық жерлерді қайтару ісі оңтүстік Қазақстан территориясында да жүргенін айта кету керек (Жолдасұлы, Бенхұр, 2019: 54). Аймақта билігі толық орнықпаған әрі мұсылмандардың қолдауына мұқтаж болған большевиктер осылайша саяси шарттарға

байланысты өз діни саясатынан бас тарта тұрды.

Большевиктер Советтік Түркістанда 1920 жылдар бойы «жиһад» ұранымен әрекет еткен және оны Орта Азиядағы мұсылман халықтың едәуір бөлігі қолдаған басмашылардың қарулы антисоветтік қозғалысын қатты бақылауда ұстады және оларға қарсы үгіт-насихатқа мұсылман дінбасыларын да тарта білді. 1922–1929 жылдардағы ОГПУ-дың есептері Қызыл Әскер жасақтары мен басмашы «бандалар» арасындағы көптеген қанды қақтығыстар туралы хабарламаларға толы болды (Ислам и советское государство, Вып. 1, 2010: 14). Басмашылар қозғалысы мен совет әскері арасындағы күрестің кескілескені сонша, кейбір деректерге қарағанда, 1922 жылдың жазында Советтік Түркістандағы 200 мыңнан астам совет жауынгерінің шамамен 100 мыңы Ферғана аймағында орналасқан. Сондай-ақ, аймақтағы Совет әкімшілігінің революциялық соғыс комитеті 1923 жылы 25 желтоқсанда мұсылман дін қызметкерлерін жинап, оларды басмашыларға қарсы пайдалану туралы шешім қабылдаған (Yaman, 2012: 29–30).

Қозғалыстың ірі орталығының бірі Шығыс Бұхарада 1922 жылдың басында 10 мың адамдық басмашы топтары Совет үкіметіне қарсы шешуші әрекеттерге кіріскен. Діни ұрандарды да қолданған басмашылар қозғалысы диқандардың да қолдауына ие болды. 1922 жылы сәуірде антисоветтік ұлттық ұйымдар Самарқанда Түркістан мұсылмандары жиынын өткізген. Онда Түркістан-Түркі тәуелсіз республикасын құру жоспары қабылданып, жеке меншік пен шарифат заңдарын қалпына келтіруді талап ететін қоғамдық-саяси бағдарлама жасалған (Саидбаев, 1984: 151).

Түркістан большевиктері де басмашылармен пәрменді күрес жүргізуде мұсылман дінбасыларын қолдана білген. Мысалы, 1923 жылы 23 желтоқсанда Лоқай тайпаларының барлық молдалары қатысқан Бүкіллоқай конференциясы өткізіліп, олар бірауыздан Совет үкіметі исламға қайшы келмейтінін жариялаған және оған қарсы күресіп жүрген басмашылардың әрекетін дінді қорғау мүддесімен байланыстыра алмайтындарын мәлімдеген. Діни белсенділердің бұл шешімі Шығыс Бұхара сенушілеріне әсер етпеген деуге де болмайды. Жиналыста барлық молдалар басмашыларға қарсы үгіт-насихат жүргізуге міндеттелген деуге болады. Мұндай жиындар 1924 жылдың қыс айларында Шығыс Бұхараның басқа аймақтарында да өткен. Олар дінбасылардың қолтаңбалары қойылған құжаттар арқылы басмашыларды бейбіт өмірге, еңбекке оралуға шақырып үндеулер жариялаған (Саидбаев, 1984: 160).

1924 жылғы Бұхара халық республикасының съезі де Құранға сүйене отырып, халық үкіметін қолдайтынын және басмашылар қозғалысын толық айыптайтынын мәлімдеп шешім қабылдаған (Аширов, Исмаилов, 1984: 37). Сол 1924 жылы Бұхарада шамамен 115-тей адам қатысқан әртүрлі дінбасылардың съезі өткен. Съезде көтеріліске қатысты шешім талқылаусыз қабылданып, съезд атынан басмашылар «исламның жаулары» деп жарияланған (Гробница пророка, 2012: 511–514). 1924 жылы большевиктер Бұхара улемасына көтерілісшілердің діннен шыққаны туралы пәтуа беруді сұрағанда, «Қызыл Узбекистан» газетінің 1925 жылғы 27 қыркүйектегі санында Шығыс Бұхара улемасының мына пәтуасы жарияланған: шарифат тұрғысынан басмашылардың әрекеттері заңсыз және исламдық ой-пікірлерге сәйкес келмейді. Басмашылар Кеңес үкіметіне өз еркімен берілмесе, олар бидғатшы болып есептеледі және оларды өлтірген адам «гази» деп құрметтеледі, ал оларға қарсы шайқаста қаза тапқан адам «шейіт» болып саналады (Во имя Аллаха, Милостивого, 2012: 97).

1927 ж. 4 маусымдағы ОГПУ-дың Орта Азиядағы өкілінің есебінде басмашылардың жеңілгендігі туралы жазылған. ОГПУ-дың сүйіншілегеніндей басмашылар қозғалысы 1927 жылы бітпегені белгілі. Ұжымдастыру мен кәмпескелеу науқанына байланысты басмашы қозғалысының 1929 жылы қайта жанданған. Оған қоса ОГПУ-дың сол құжатында: дінбасылардың кеңес өкіметіне қарсы жүргізген күресіне көз жүгіртсек, жалпы дінбасылардың (консеваторлар да, реформистер де) біртұтас майдан болып советтерге қарсы шыққанын және олардың әртүрлі топтарының әрекеттері тек әртүрлі тактикамен айқындалғанын көруге болады. Олардың бір тобы басмашылар қатарында белсенді әрекет етсе, ал басқалары басмашыларға идеологиялық жағынан басшылық жасады делінген

(Ислам и советское государство, 2010: 98, 105–106). Бұл құжаттан большевиктердің өзіне қолдау білдірген дінбасыларға да, реформистерге де (немесе жәдидшілерге) сенбегенін байқауға болады. Түркістан аймағында билігі әбден орныққан большевиктер 1920 жылдардың соңынан бастап дінге қарсы шабуыл бастап, кезінде өзіне қарсы шыққан дінбасыларды да, қолдаған дінбасыларды да қысымға ұшырата бастады.

Совет үкіметі 1929–1931 жылдардағы советтік ұжымдастыруға қарсы көтерілістердің де барлығын басмашы қозғалысымен және оны ұйымдастырушы дін өкілдерімен, молдалармен және ишандармен байланыстырды. Көптеген советтік зерттеулерде қазақ даласында болған көтерілістердің көпшілігіне бандиттік деп баға берілді. Соның бірі Батпаққара көтерілісі басмашы қозғалысының көрінісі деп бағаланды. Соңғы зерттеулерде, 1928 жылы қазақтың ірі байларын кәмпескелеу науқанына, совет үкіметінің жүргізген саясатына және сол кезеңдегі түрлі зорлық-зомбылықтарға қарсы халықтың наразылықтары қазақ халқының азаттық жолындағы күресі екендігі айтылады. Бұл көтерілістерде халықтың дінбасыларға да арқа сүйегені белгілі (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5208-іс. 57–69 pp).

Архив құжаттарынан байқағанымыздай, советтік билік сол жылдары Қазақстанда орын алған көтерілістерді басмашылармен байланыстырды. Мәселен, 1929 жылғы Бостандық ауданындағы болған көтеріліс жайындағы советтік жазбаларда, Бостандық ауданы 1924 жылға дейін басмашылар қолында болды делінсе, ал сол көтерілістің басшыларын басмашы Истамбек Ченыбековпен тікелей байланыста болды деп айыптайды (Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау, 2022: 34-36) Қызыл тулы кавалериялық 11-дивизия командирі Евсеевтің Қазақ өлкелік партия комитетіндегі «1930 жылы наурыз, сәуір, мамыр айларындағы Қазақстандағы арнайы мақсаттағы жасақтың жауынгерлік іс-қимылдары туралы» баяндамасында, «елді мекендердегі партиялық ұйымдардың әлсіздігінен, рушылдықтың және діни наным-сенімдердің күшті болуы салдарынан Қазақстанның бірқатар аймақтарында советтік саясатқа наразы қазақ халқының қалың бұқарасы молдалардың, ишандардың, байлардың, атқамінерлердің шексіз ықпалына түсті және олар өздерін Совет үкіметін құлатып, Қазақстанда хандық құруды мақсат етіп қойған бірнеше бандаларға ұйымдасты» деп айыптай сөйлеген. Сонымен қатар, Қазақстандағы шаруалар көтерілістерін Украинадағы советтерге қарсы азаттық қозғалыспен салыстыра келе «...Рим Папасының советтерге қарсы жорығы үгіт-насихат сипатында болса, Қазақстандағы қазақтардың 25 мың ұлттық әскері сол сарбаздар тарапынан қолдау тапқан молдалардың қарулы қозғалысы сипатында болды» деп жазған (ҚР ПА. қ. 141-қ. 1-т. 2953-іс. 38–39 pp). Осы құжатта советтер барлық көтерілісті басқаратын бір орталық болды деп айыптай келе, барлық көтерілістің (бандалардың) басында молдалар, ахундар, хазіреттер тұрғанын атап өтеді. Мысалы, Ырғыз бен Арал аудандарындағы 6 көтеріліс басшысының төртеуін Мұхантай Саматұлы (ахун), Исатай Сатыбалдыұлы (3 мешіт ұстаған молда) басқарса, Қаракұмдағы көтерілісті Жұмағазы Бәйімбетұлы (молда) мен Ақмырза Төсұлы (ишан) басқарған.

1930 жылдың қаңтарында өз ізбасар мүридтерімен бірге қарулы көтеріліс бастаған Ақмырза ишан 1930 жылдың 26 наурызында советтік арнайы жасақпен болған екінші шайқаста көтерілістің бірнеше басшысымен бірге қаза табады. Ақмырза ишан қайтыс болған соң, оның бауыры Тоқмырза Төсов, Садырбай Әлібаев және Тұрмахан Досымов бастаған ізбасарлары көтерілісті жалғастыру үшін тірі қалған наразылармен бірге Қызылқұмға шегінген. Бірақ Садырбай Әлібаев көп ұзамай қолға түскен және оған қатысты 1930 жылғы 31 шілдедегі айыптау қорытындысында оның 1930 жылы 14 наурызында Ақмырза ишан тарапынан көтерілістің қолбасшысы әрі ханы болып сайланғаны жазылған. Сонымен қатар, Садырбай Әлібаев өзінің тергеушіге берген жауабында: Мен ишанның ізбасар мүридін ретінде ишанның контрреволюциялық әрекетіне қатысудан бас тартуға хақым жоқ еді және Алланың қалауымен дұрыс істеп жатқанымна толық сенімді болдым деген (ҚОПДА. 12-қ. 1-т. 79-іс. 2–2 арт. pp.).

Қазақ АССР бойынша ОГПУ өкілі және оның 2-ші бөлімінің басшысы Шумиловтың 1931 жылы 22 қазандағы «Қазақстан жеріндегі 1929–1931 жылдардағы көтерілістер мен бандалық бой көтерулер туралы» құпия анықтамасында көтерілісшілердің әр түрлі діни

ұрандары туралы баяндалады. Мәселен, Бостандық ауданындағы (бұрынғы Сырдария округі) көтерілісте «Кеңес өкіметі жойылсын», «Ислам діні жасасын» деген ұрандар болса, Батпақара ауданындағы көтерілісте «Жасасын азат Қазақстан», «Дін бостандығы» деген ұрандар болған. Ал, Абыралы ауданында «Қазақтар мұсылман ретінде бірігуі керек, қажет болса Мұхамедтің туының астында өлуі керек» деген ұрандар көтерілген. Одан басқа Созақ көтерілісшілері «Алла Ху! Алла Ху!» деп ұрандаса, Сарысу, Шаян және Талас аудандарындағы көтерілісшілер «Қасиетті соғыс үшін», Бірғыз бен Жетіқара көтерілісшілері «Мұсылман діні үшін өлеміз», «Совет үкіметі мен коммунистер жойылсын», «Қазақ халқы жасасын» деп ұрандаған. Ал Қармақшы ауданында Ақмырза ишан бастаған көтерілісшілер «Біз мұсылман діні үшін коммунистік залымдарымен күресіп өлеміз» деген ұран көтерген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5052-іс. 315–321 пп). Созақтағы бас көтеруде халық ақ жалаумен көшеге шығып, бір ауыздан дауыстап дұға оқып өткені, ал, әйелдер көшенің екі жағында жылап тұрғаны жазылған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2968-іс. 146 п). Сонымен қатар, 1930 жылы 30 сәуірде Қарақұм көтерілісінің басшылары мен үкіметтік комиссия арасында болған келіссөзде де, 1928 жылы орта таптан әділетсіз тәркіленген малдарды қайтару, колхоздарға зорлап кіргізуді тоқтату, салықтарды мал-мүліктің санына қарай салу сияқты талаптарымен қатар дін бостандығын беру, мешіттерді қайтару, діни шаралар мен салттарға кедергі жасамау туралы шарттар да болған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2953-іс. 42 п). Осы көтерілісте үкіметтік комиссия көтерілісшілер талабын қанағаттандырғаннан кейін, олар ерікті түрде қару-жарақтарын тапсырады. Бірақ, большевиктер сөзінде тұрмай, Жұмағазы Бәйімбетов, Жұмаш Қабыланов, Қосжан және Досжан Қараевтар бастаған бір топ көтеріліс басшыларын тұтқындап, үштіктің шешімімен атып тастаған. Бұл суық хабар халықтың наразылығына қайтадан себеп болып, Аламесек, Қармақшы, Қарсақпай аудандарында және осы аудандарда өмір сүріп жатқан рулар Қожбан Жұбановты хан сайлап, көтеріліс қайта жанданған. Алайда, көтерілісшілер сол жылдың күзінде-ақ талқандалады. Бірақ архивтік деректер көтеріліске қатысушыларды қуғындау 1938 жылға дейін жалғасқандығын көрсетеді.

Басмашылармен күресте Қызыл Армия 1922 жылдың қазанынан 1931 жылдың маусымына дейін 516 адамынан айырылса, басмашылар болса 1924 жылдың 1 мамыры мен 1925 жылдың 1 желтоқсаны аралығында 2104 адамынан айырылған. Бұхара аймағында Энвер паша өлген соң басмашы қозғалысының көшбасшысы Ибрагим Бек Лоқай болған. Ибрагим Бек төрт жыл бойы (1922 жыл қыркүйек – 1926 жыл желтоқсан) Тәжікстанның оңтүстігі мен Өзбекстанның оңтүстік-шығысында күрес жүргізген. Ақыры жеңіліп, 1926 жылы 21 маусымда Ауғанстанға шегінген. Өзі айтқандай, күресті жалғастыруға оның адамы да, ақшасы да, қаруы да қалмаған. Бірақ ол жақта жаңа әмір Надир Шахпен арасы дұрыс болмай, Орта Азияға қайтып келген. Ұжымдастыруға байланысты 1929 жылы басмашы қозғалысы қайта жанданғаннан кейін Ибрагим Бек 1931 жылы барлық түркі халықтарына үндеу тастап, көтеріліске шақырған. Оның бұйрығымен басмашылардың бірнеше қарулы тобы және 9 мыңдай оның руласы Лоқайлар шекарадан бері өткен. Бірақ 1931 жылдың маусымында советтік жасақтармен болған шайқаста 1244 адамынан айырылған және 75 адамы тұтқынға түскен. 314 адам өз еркімен берілген. Қиын жағдайда қалған Ибрагим Бек және оның 15 көмекшісі (ішінде 4 дінбасы бар) 1931 жылы 23 маусымда өз еркімен берілген және олар 1932 жылы тамызда атылған. Басмашылардың Ибрагим Бектен басқа Салим Паша (түрік офицері), Фузайл Мақсым, Темір Курбашы, Берды Датқа, Саид Мургат, Турды Бай секілді танымал басшылары да болған. Қозғалыстар бірде тоқтап, бірде қайта жанданып отырған. Зерттеуші Ланда, басмашылар қозғалысын жалпы 16 жылға созылған дейді (Ланда, 1995: 203–205). Бірақ Қазақстанда кейбір наразылықтар 1937 жылға дейін тоқтамаған. Мысалы, қармақшылық ықпалды дінбасы Жұмағазы Бәйімбетов бастаған Қарақұм көтерілісіне қатысушылар Жұмағазы хан өлген соң наразылығын 1937 жылға дейін жалғастырған. Жұмағазы көтерілісіне қатысқан Ерназар Әлментаев және оның баласы Бедер Ерназаров бастаған бірнеше адам 1937 жылдың басына дейін қызыл әскерге жолбасшы болғандарға, көтерілісшілердің жазалаушы отрядтарына және НКВД қызметкерлеріне шабуыл жасап отырған. 1937 жылдың 4 қыркүйегінде Ерназар Әлментаев, Сыздық Егізбаев,

Дүйсембек Зубаиров, Пірәлі Біржанов, Төлеген Каначаев Оңтүстік Қазақстан облысы НКВД үштігінің шешімімен ату жазасына кесілген (ҚОПДА, 12-қ. 1-т. 24-іс. 287-361 пп.).

Осылайша 1930 жылдары жаппай айыптау және жазалау науқаны басталған. Советтік Өзбекстанда да дінбасыларға «басмашыларға көмектесті», «басмашыларды жасырды», «басмашыларға қосылды», «олармен ынтымақтасты», «тыңшылық жасады», «контрреволюциялық ұйымдарға мүше болды», «контрреволюциялық үгіт жүргізді» және «басмашыларға идеологиялық басшылық жасады» деген айыптар тағылып көп адам ату жазасына кесілген (Салмонов, 2008: 81–82). Сол кезеңде тұтқындалған молдаларға ғана емес, байларға да басмашыларға қатысы бар деген айып тағылған. Мысалы, Советтік Қазақстанда 1940 жылы Кафез Айбасов және Абдулкарим Бимурзин есімді екі бай да: совет өкіметін құлатуды және біртұтас мұсылман буржуазиялық мемлекетін құруды мақсат етіп қойған Энвер пашаның басмашылар қозғалысына мүше болған деп айыпталған (Койгелдиев, 2009: 63–65). Ал, 1937 жылы тұтқындалған бірнеше ишан мен ахунға: панисламистік ұйым құрды, 1917 жылы Мұстафа Шоқаймен, «Шура-и Исламия» және «Улема Джамиати» ұйымдарымен байланыста болған деген айыптар тағылған. Бұлардың ішінде Умартюряев Юсупхан ишанға тағылған айыптар ішінде: антисоветтік панисламистік ұйымға бұрынғы басмашыларды тартқан деген сөз де болған (Койгелдиев, 2009: 266, 276).

Басмашылық қозғалыстың советтік билікке үлкен соққы болғаны анық. Қозғалыстан соң советтік дінге қарсы үгіт-насихат арқылы басмашылыққа қатысты совет қоғамында жалпы жағымсыз пікір қалыптастырылды. Тіпті ол науқанға совет дінбасылары да қатыстырылды. Мысалы, Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы (САДУМ) басшысы, мүфтий Зияуддин Бабаханов 1968 жылы 23 тамызда шетелдік делегациямен болған кездесуінде: Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Орта Азияның кейбір республикаларында Совет Одағынан шығуға талпынған тенденциялар бірден орын алды. Алайда оған жалпы халық емес, бір уыс басмашылар, яғни халықтың қолдауын таппаған қарақшылар түрткі болды. Бірақ ақыры басмашылар жеңілді. Мұсылман дінбасыларға келетін болсақ, олардың арасында сол кездегі Совет үкіметіне қарсы шыққандар да болды, бірақ олардың пікірі барлық мұсылман қауымның пікірін білдірмеді деп мәлімдеген (Vakhobov, 1979: 48). Бірақ советтік теріс көзқарасқа қарамастан жалпы дінге сенушілер басмашыларға деген оң көзқарасын анық көрсетіп отырғанын да байқауға болады. Нақты айтар болсақ, 1960 жылдардың басында, Тәжік ССР-да басмашы бейігінің киелі орын деп жарияланғанына және суару каналының ол мазардың үстінен емес жанынан өткізіп салынуы арқылы аймақты суару жобасының бұзылғанына Дін істері жөніндегі кеңес өкілі қатты наразы болған (Ахмадуллин, 2020: 318).

Қорытынды

Басмашылар қозғалысын ұлт-азаттық күрес деп кесіп айту қиын. Себебі, ұзақ жылдарға созылған және бір орталыққа бағынбаған көтерілістер нақты түрді аймақтың саяси тәуелсіздігі үшін немесе ұлттық автономия үшін ортақ мақсатта күреспеді. Діни сипаты басым бұл көтерілістердің кейбірі әсіре, консервативтік көзқарастағы дінбасылардың немесе діни фанатик курбашылардың басшылығымен жүргізілді. Олар негізінен дін атымен қалыптасып қалған жергілікті қоғамдық-саяси қатынастар үшін, діни дәстүрлері үшін күресті. Большевиктердің діни реформаларын өз діни дәстүрлеріне қауіп деп санап, жаңа өзгерістер мен реформаларға қорқа қарады және оны діннен бастарту деп түсінді. Осылайша көтерілістердің көбі діни ұрандармен жүріп жатты.

Әрине советтік реформалардың жүзеге асырылуы барысындағы қателіктер өз алдына бөлек тақырып. Бірақ 1918–1927 жылдарда орын алған антисоветтік дідни сипатағы көтерілістерді дәстүршілдік пен жаңашылдықтың текетіресі деп бағалауға болады. Ал, 1928 жылдан бастап большевиктер тарапынан радикалды түрде жүзеге асырылған байлардың мал-мүлкін тәркілеу және күштеп ұжымдастыруға қарсы жүзеге асқан көтерілістер де көбіне діни сипатта орын алды. Дінбасылар, әсіресе ишандар байлармен бірге «қанаушы» тапқа жатқызылып мал-мүліктері тәркіленді және бұрынғы қожа-ишандар институты жойыла бастады. Бұл өзгерістер дінге қарсы жаппай үгіт-насихатпен, шабуылмен бірге жүзеге асты.

Сондықтан 1928 жылдан кейінгі көтерілістерді советтердің дінбасыларға және дінге қарсы шабуылына деген қарсы реакция деп те айта аламыз. Жалпы 1937 жылдарға дейін жалғасқан көтерілістерді 1928 жылға дейінгі және кейінгі деп бөлуге болады. Советтік құжаттар мен советтік тарихнамада бұл әртүрлі наразылықтардың барлығына бандиттік, басмашылық деп баға берілді.

Советтік биліктің басмашыларға деген реакциясы да әртүрлі болды. Жаппай наразылықтарға байланысты бастапқы кезеңде советтер тіпті өздерінің зайырлы реформаларынан да бас тарта тұрды. Діни білім беруге, діни соттар мен вакфтарға тиіспеді. Жергілікті мұсылмандардың діни сенімдеріне тіл тигізуден аулақ болып, ол тұрғыда өте мұқият қимылдады. Тіпті ислам дінінің жанашыры болып көрінуге тырысты және бұл дінге қатысты жұмсақ саясат 1928 жылға дейін жалғасты. Шығыс мұсылмандарының қолдауына мұқтаж большевиктер осылайша өздерінің дінге қарсы шабуылынан уақытша бастартты. Сонымен қатар, өздеріне қарсы қарулы көтерілістерді күшпен басып отыруды және оларға қарсы жаппай үгіт-насихат жүргізуді де ұмытпады. Тағы бір айта кетерлігі, большевиктер басмашыларға қарсы жергілікті дінбасыларды да қолданып, көтерілісшілерге қарсы діни пәтуәлар бергізді. Аймақта өз билігі әбден орныққан большевиктер 1928 жылдан бастап дінге қарсы шабуылын бастады. Ақыры әскери күші жағынан советтермен тең емес әрі бір орталыққа бағынбаған басмашылар қозғалысы жеңіліске ұшырады. Бірақ жекелеген наразылықтар 1937 жылға дейін тоқтамады. Осылайша ақыры жеңілетіні белгілі болған бұл қозғалыс совет үкіметін өзімен санасуға мәжбүр етті, дінге қарсы саясатты кешеуілдетті.

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
AKRPD — Archive of Kyzylorda Regional Police Department

Дереккөздер

ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві
ҚОПДА — Қызылорда облыстық Полиция департаментінің архиві

References

- Ahmadullin, 2020 — *Ahmadullin V.A. Gosudarstvenno-musul'manskіe otnosheniya v SSSR v 1944–1965 gg* [State-Muslim relations in the USSR in 1944–1965]. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskikh nauk. Moscow: M.V. Lomonosov Moscow State University, 2020. 538 p. (In Russ.).
- Ashirov, Ismailov, 1984 — *Ashirov N., Ismailov H. SSSR-degi islam men musul'mandar zhagдайn antisovetтік burmalauğa syn* [Criticism of the anti-Soviet distortion of the situation of Islam and Muslims in the USSR]. Almaty: Kazakstan baspasy, 1984. 64 p. (In Kaz.).
- Babadzhanov etc., 2007 — *Babadzhanov B.M., Muminov A.K., fon Kyugel'gen A. Disputy musul'manskіh religioznyh avtoritetov v Central'noj Azii v XX veke* [Disputes between Muslim religious authorities in Central Asia in the twentieth century]. Almaty: Dajk-Press, 2007. 263 p. (In Russ.).
- Esmagambetov, 2012 — *Esmagambetov K. Mustafa Shokay shygarmalarynyn tolyk zhinagy* [A complete collection of Mustafa Shokay's works]. Vol. 1. Almaty: Dajk-Press, 2012. 544 p. (In Kaz.).
- Guseva, 2013 — *Guseva Yu.N. Ishanizm kak sufijskaya tradiciya Srednej Volgi v XX veke: formy, smysly, znachenie* [Ishanism as a Sufi tradition of the Middle Volga in the 20th century: forms, meanings, significance]. Moscow: ID Medina, 2013. 214 p. (In Russ.).
- Islam i sovetskoe gosudarstvo (1917–1936), 2010 — *Islam i sovetskoe gosudarstvo (1917–1936)* [Islam and the Soviet state (1917–1936)]. Sbornik dokumentov. Vypusk 2. Sostavitel', avtor predisloviya i primechanij D.Yu. Arapov. Moscow: Izdatel'skij dom Mardzhani, 2010. 209 p. (In Russ.).
- Islam i sovetskoe gosudarstvo, 2010 — *Islam i sovetskoe gosudarstvo* [Islam and the Soviet state], Vypusk 1: (po materialam Vostochnogo otd. OGPU. 1926 g.). Introduction, comp. And comment. by Yu. Arapov and G.G. Kosach. Moscow: Izdatel'skij dom Mardzhani, 2010. 152 p. (In Russ.).
- Khalid, 2011 — *Khalid A. Komünizmden Sonra İslam Orta Asyada Din ve Politika* [Islam After Communism Religion and Politics in Central Asia]. Çeviren: Ashihan Tekyildiz. Ankara: Sitare Yayınları, 2011. 222 p. (In Turk.).
- Koigeldiev, 2009 — *Koigeldiev M.K. Stalinizm i repressii v Kazahstane 1920–1940-h godov* [Stalinism and repression in Kazakhstan in the 1920s–1940s.]. Almaty: Iskander, 2009. 448 p. (In Russ.).
- Kuroedov, 1982 — *Kuroedov V.A. Religiya i cerkov' v sovetskom obshchestve* [Religion and the Church in Soviet Society]. Moskva: Politizdat, 1982. 263 p. (In Russ.).
- Landa, 1995 — *Landa R.G. Islam v istorii Rossii* [Islam in Russian history]. Moskva: Vostochnaya Literatura RAN, 1995. 312 p. (In Russ.).
- Monteil, 1992 — *Monteil V. Sovyet Müslümanları* [Soviet Muslims]. Çeviren: Mete Çamdereli. İstanbul: Pınar

Yayınları, 1992. 284 p. (In Turk.).

Petrash, 1981 — *Petrash Yu.G. Ten' srednevekov'ya* [Shadow of the Middle Ages]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1981. 152 p. (In Russ.).

Protiv religioznogo obmana i mrakobesiya, 1970 — Protiv religioznogo obmana i mrakobesiya [Against religious deception and obscurantism]: Sbornik materialov o reakcionnoj roli religii, antiobshchestvennoj deyatel'nosti sluzhitelej kul'ta v Kirgizii. Frunze: Kyrgyzstan, 1970. 190 p. (In Russ.).

Rossiya – Srednyaya Aziya, 2013 — Rossiya – Srednyaya Aziya: Politika i islam v konce XVIII – nachale XXI veka [Russia – Central Asia: Politics and Islam at the end of the 18th – beginning of the 21st centuries]. Moscow: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 2013. 480 p. (In Russ.).

Saidbaev, 1984 — *Saidbaev T.S. Islam i obshchestvo* [Islam and society]. Moscow: Nauka, 1984. 302 p. (In Russ.).

Salmonov, 2008 — *Salmonov A.M. Uzbekistonda musulmon dini muassasa va tashkilotlar faoliyati tarihi (1917–1950 jillar)*. Tarih fanlari nomzodi ilmiy darazhasini olish uchun takdim etilgan dissertatsiya. Fargona: Fargona davlat universiteti, 2008. 156 p. (In Uzb.).

Sayasi kugyn-surgin kurbandaryn tolyk aktau zhonindegі Memlekettik komissiyanyń materialdary (XX gasyrdyn 20–50 zhyldary) [Materials of the State Commission for full acquittal of victims of political persecution]. T. 25. Arhiv kuzhattaryndagy Turkistan oblysynyn sherli tarihy. 1918–1954 zhzh. Kuzhattar men materialdar zhinagy. Astana: Litera-M, 2022. 342 p. (In Kaz.).

Shokay, 2012 — *Shokay M. Grobnica proroka* [Prophet's Tomb] / Mustafa Shokay shygarmalarynyn tolyk zhinagy. 2 tom. Kurastyrgan: K. Esmagambetov. Almaty: Dajk-Press, 2012. 640 p. [Dni, Parizh, 1924]. (In Russ.).

Shokay, 2012 — *Shokay M. Myatezhnaya Fergana* [Rebellious Fergana] / Mustafa Shokay shygarmalarynyn tolyk zhinagy. 2 tom. Kurastyrgan: K. Esmagambetov. Almaty: Dajk-Press, 2012. 640 p. [Vol'nyi gorec, Tbilisi, 1920]. (In Russ.).

Shokay, 2012 — *Shokay M. Vo imya Allaha, Milostivogo* [In the name of Allah, the Most Gracious] / Mustafa Shokay shygarmalarynyn tolyk zhinagy. 3 tom. Kurastyrgan: K. Esmagambetov. Almaty: Dajk-Press, 2012. 664 p. (In Russ.).

Smirnov, 2005 — *Smirnov N.A. Sovyet Rusyada İslam Tarihi İncelemeleri* [Studies on the History of Islam in Soviet Russia]. Çeviren: Arif Berberoğlu. İstanbul: Evrensel Basım Yayınları, 2005. 343 p. (In Turk.).

Taheri, 1991 — *Taheri A. Kızıl Gökte Hilal: Sovyetlerde İslamın Geleceği* [Crescent in the Red Sky: The Future of Islam in the Soviets]. İstanbul: Sel Yayınları, 1991. 288 p. (In Turk.).

Tasar, 2017 — *Tasar E. Soviet and Muslim: The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943–1991*. New York: Oxford University Press, 2017. 410 p.

Vakhabov, 1979 — *Vakhabov A. Sovyetler Birliği'nde İslam* [Islam in the Soviet Union]. Çeviren: Sibel Özbudun. İstanbul, Havass Yayınları, 1979. 120 p. (In Turk.).

Yaman, 2012 — *Yaman A. Türk Dünyasında İslam, Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süreklilik* [Islam, Soviet Atheism and Cultural Continuity in the Turkish World]. İstanbul: Elips Kitap, 2012. 206 p. (In Turk.).

Yeşilot, Özdemir, 2021 — *Yeşilot O., Özdemir B. Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi* [Basmachi Movement in the Light of Soviet Archive Documents]. Belleten, Nisan 2021, Cilt: 85/Sayı: 302. Pp. 279–309. (In Turk.).

Zholdassuly, 2023 — *Zholdassuly T. Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare (1943–1990)* [Soviet Islamic Policy and Religious Administration in Central Asia (1943–1990)]. Ankara: Hitabevi, 2023. 336 p. (In Turk.).

Zholdassuly, Benhur, 2019 — *Zholdassuly T., Benhur C. Sovet biliginin islamga katysty sayasaty (1922–1930 zhzh.)* [Policy of the Soviet authorities towards Islam (1922–1930)]. Kazak tarihy, 2019. No. 8(175). Pp. 53–56. (In Kaz.).

Әдебиеттер

Ахмадуллин, 2020 — *Ахмадуллин В.А. Государственно-мусульманские отношения в СССР в 1944–1965 гг.* Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Москва: Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 2020. 538 с.

Аширов, Исмаилов, 1984 — *Аширов Н., Исмаилов Х.* СССР-дегі ислам мен мұсылмандар жағдайын антисоветтік бұрмалауға сын. Алматы: Қазақстан баспасы, 1984. 64 б.

Бабаджанов и др., 2007 — *Бабаджанов Б.М., Муминов А.К., фон Кюгельген А.* Диспуты мусульманских религиозных авторитетов в Центральной Азии в XX веке. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 263 с.

Гусева, 2013 — *Гусева Ю.Н.* Ишанизм как суфийская традиция Средней Волги в XX веке: формы, смыслы, значение. Москва: ИД Медина, 2013. 214 с.

Есмағамбетов, 2012 — *Есмағамбетов К.* Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы. 1 том. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 544 б.

Жолдасұлы, Бенхұр, 2019 — *Жолдасұлы Т., Бенхұр Ш.* Совет билігінің исламға қатысты саясаты (1922–1930 жж.) // Қазақ тарихы, 2019. № 8 (175). Б. 53–56.

Ислам и советское государство (1917–1936), 2010 — *Ислам и советское государство (1917–1936)*. Сборник документов. Составитель, автор предисловия и примечаний Д.Ю. Арапов. Москва: Издательский дом Марджани, 2010. Вып. 2. 209 с.

Ислам и советское государство, 2010 — *Ислам и советское государство*, Выпуск 1: (по материалам Восточного отд. ОГПУ. 1926 г.). Вступ. ст., сост. и коммент. Д.Ю. Арапова и Г.Г. Косача. Москва: Издательский дом Марджани, 2010. 152 с.

Койгелдиев, 2009 — *Койгелдиев М.К.* Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов. Алматы: Искандер, 2009. 448 с.

Куроедов, 1982 — *Куроедов В.А.* Религия и церковь в советском обществе. Москва: Политиздат, 1982. 263 с.

- Ланда, 1995 — *Ланда Р.Г.* Ислам в истории России. Москва: Восточная Литература РАН, 1995. 312 с.
- Петраш, 1981 — *Петраш Ю.Г.* Тень средневековья. Алма-Ата: Казахстан, 1981. 152 с.
- Против религиозного обмана и мракобесия, 1970 — Против религиозного обмана и мракобесия: Сборник материалов о реакционной роли религии, антиобщественной деятельности служителей культа в Киргизии. Фрунзе: Кыргызстан, 1970. 190 с.
- Россия – Средняя Азия, 2013 — *Россия – Средняя Азия:* Политика и ислам в конце XVIII – начале XXI века. Москва: Издательство Московского университета, 2013. 480 с.
- Саидбаев, 1984 — *Саидбаев Т.С.* Ислам и общество. Москва: Наука, 1984. 302 с.
- Салмонов, 2008 — *Салмонов А.М.* Ўзбекистонда мусулмон диний муассаса ва ташкилотлар фаолияти тарихи (1917–1950 йиллар). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. Фарғона: Фарғона давлат университети, 2008. 156 с.
- Саяси қуғын-сүргін, 2022 — *Саяси қуғын-сүргін* қўрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары). Т. 25. Архив құжаттарындағы Түркістан облысының шерлі тарихы. 1918–1954 жж. Құжаттар мен материалдар жинағы. Астана: Литера-М, 2022. 342 б.
- Шоқай, 2012 — *Шоқай М.* Во имя Аллаха, Милостивого / Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы. 3 том. Құрастырған: К. Есмағамбетов, Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 664 б.
- Шоқай, 2012 — *Шоқай М.* Гробница пророка / Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы. 2 том. Құрастырған: К. Есмағамбетов, Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 640 б.
- Шоқай, 2012 — *Шоқай М.* Мятежная Фергана / Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы. 2 том. Құрастырған: К. Есмағамбетов. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 640 б.
- Khalid, 2011 — *Khalid A.* Komünizmden Sonra İslam Orta Asyada Din ve Politika. Çeviren: Aslıhan Tekyıldız. Ankara: Sitare Yayınları, 2011. 222 p.
- Monteil, 1992 — *Monteil V.* Sovyet Müslümanları. Çeviren: Mete Çamdereli. İstanbul: Pınar Yayınları, 1992. 284 p.
- Smirnov, 2005 — *Smirnov N.A.* Sovyet Rusyada İslam Tarihi İncelemeleri. Çeviren: Arif Berberoğlu. İstanbul: Evrensel Basım Yayınları, 2005. 343 p.
- Taheri, 1991 — *Taheri A.* Kızıl Gökte Hilal: Sovyetlerde İslamın Geleceği. İstanbul: Sel Yayınları, 1991. 288 p.
- Tasar, 2017 — *Tasar E.* Soviet and Muslim: The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943–1991. New York: Oxford University Press, 2017. 410 p.
- Vakhabov, 1979 — *Vakhabov A.* Sovyetler Birliği'nde İslam. Çeviren: Sibel Özbudun. İstanbul, Havass Yayınları, 1979. 120 p.
- Yaman, 2012 — *Yaman A.* Türk Dünyasında İslam, Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süreklilik. İstanbul: Elips Kitap, 2012. 206 p.
- Yeşilot, Özdemir, 2021 — *Yeşilot O., Özdemir B.* Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi // Belleten, Nisan, 2021. Cilt: 85/Sayı: 302. Pp. 279–309.
- Zholdassuly, 2023 — *Zholdassuly T.* Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare (1943–1990). Ankara: Hitabevi, 2023. 336 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 3, pp. 600–613, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_39_3_600-613

FOUR FACTORS OF THE CHAGATAI ULUS IN THE ISSUE OF THE EMERGENCE OF THE KAZAKH KHANATE (KAZAKH-CHAGATAI RELATIONS)

Zhumaganbetov Talgat¹

¹Kazakh Research Institute of Turkic and Mongolian Studies
(9a, Eset-batyr Str., 030007 Aktobe, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Director
 <https://orcid.org/0000-0003-0623-3430>. E-mail: tszh888@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Zhumaganbetov T.S., 2024

Abstract. *Introduction.* The political situation in Western Eurasia, in the modern period, has worsened to its maximum extent. The planet faced a problem when issues of historical statehood and ethnic boundaries began to be resolved during military operations. In such conditions, issues of historical statehood, the borders of the Kazakh ethnic group and the national identity of our people move from the plane of abstract research into relevant and substantive ones. *Goals and objectives.* To resolve the issue of the influence of state organizations of the Chagatai ulus: the Moguls and Timurids on the formation of late medieval Kazakh statehood. In a study on the broad topic of the Chagataids and their relationships with the Kazakhs, the author of the article used the general scientific dialectical methodology of knowledge of historical processes and events. *Results.* The history of the Juchid and Chagataid uluses is closely intertwined. This was facilitated by a common culture, a unified internal policy pursued by the Mongols, and general economic reforms. Under these conditions, the formation of the Kazakh Khanate in eastern Dasht-i-Kipchak took place in close cooperation with such state organizations of the Chagatai ulus as Mogulistan and sovereign emirs – the descendants of Ulugbek Tamerlane. The author of the article examines in detail the influence of the territorial and political proximity of the Chagatai ulus on the genesis of the state organization of the Kazakhs. The process was traced by the author over a long period from the 13th to the 15th centuries. The main lines of research are combined into four factors of influence of the Chagataids on the formation of the state organization of the Kazakh Khanate. *Conclusions.* The emergence of Kazakh statehood at the end of the Central Asian Middle Ages is entirely connected with the dynastic relationships between the Jochids and Chaghataids.

Keywords: Chagataids, Haidu, Timurids, ethnic boundaries, khans, sultans, Moguls, Tore, ulus, Katyn

Acknowledgments. The article was prepared as part of the implementation of the grant funding project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Ethnopolitical history of the Ulus of Chagatai, Khaidu and Moghulistan according to Arab, Mongolian, Persian, Chinese and Turkic sources” (registration number IRN BR 18574101)

For citation: Zhumaganbetov T.S. Four factors of the Chagatai ulus in the issue of the emergence of the Kazakh Khanate (Kazakh-Chagatai relations) // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 3. Pp. 600–613. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_600-613

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ МӘСЕЛЕСІНДЕГІ ШАҒАТАЙ ҰЛЫСЫНЫҢ ТӨРТ ФАКТОРЫ (ҚАЗАҚ-ШАҒАТАЙ ҚАТЫНАСТАРЫ)

Жумағанбетов Талғат Смағұлұлы¹

¹Қазақ түркі және моңғолтану ғылыми-зерттеу институты
(9а-үй, Есет-батыр көш., 030007 Ақтөбе, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, директор

 <https://orcid.org/0000-0003-0623-3430>. E-mail: tszh888@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Жумағанбетов Т.С., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Батыс Еуразиядағы саяси жағдай қазіргі кезеңде барынша нашарлады. Әскери іс-қимылдар кезінде тарихи мемлекеттілік пен этникалық шекара мәселелері шешіле бастаған кезде планета проблемаға тап болды. Осындай жағдайда тарихи мемлекеттілік, қазақ этносының шекарасы және халқымыздың ұлттық болмысы мәселелері абстрактілі зерттеу жазықтығынан өзекті және мазмұнды мәселелерге ауысады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Шағатай ұлысының мемлекеттік ұйымдары: Моғолдар мен Тимуридтердің кейінгі ортағасырлық қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына ықпалы туралы мәселені шешу. *Материалдар мен тәсілдер.* Мақала авторы Шағатайлықтар және олардың қазақтармен қарым-қатынасы туралы кең тақырыптағы зерттеуінде тарихи процестер мен оқиғаларды танудың жалпы ғылыми диалектикалық әдіснамасын пайдаланған. *Нәтижелер.* Жучид пен Шағатай ұлыстарының тарихы бір-бірімен тығыз байланысты. Бұған ортақ мәдениет, моғолдар жүргізген біртұтас ішкі саясат, жалпы экономикалық реформалар ықпал етті. Осындай жағдайларда Шығыс Дешті Қыпшақта Қазақ хандығының құрылуы Шағатай ұлысының Моғолстан сияқты мемлекеттік ұйымдарымен және егемен әмірлері – Ұлықбек Темірланның ұрпақтарымен тығыз ынтымақтастықта жүзеге асты. Мақала авторы Шағатай ұлысының аумақтық-саяси жақындығының қазақтардың мемлекеттік ұйымының генезисіне ықпалын жан-жақты қарастырады. Процесті автор 13–15 ғасырлар аралығында ұзақ уақыт бойы бақылаған. Зерттеудің негізгі бағыттары Шағатайлардың Қазақ хандығының мемлекеттік ұйымының қалыптасуына әсер етуінің төрт факторына біріктірілген. *Қорытындылар.* Орта Азия орта ғасырларының аяғында қазақ мемлекеттілігінің пайда болуы толығымен Жошылар мен Шағатайлар арасындағы хандық қатынастармен байланысты.

Түйін сөздер: Шағатайлықтар, Хайдулар, Тимуридтер, этникалық шекаралар, хандар, сұлтандар, Моғолдар, Төре, ұлыс, Қатын

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Араб, моңғол, парсы деректері бойынша Шағатай, Хайду және Моғолстан Ұлыстарының этносаяси тарихы» гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында дайындалған, қытай және түркі көздері» (тіркеу нөмірі IRN BR 18574101)

Дәйексөз үшін: Жұмағанбетов Т.С. Қазақ хандығының пайда болуы мәселесіндегі Шағатай ұлысының төрт факторы (Қазақ-шағатай қатынастары) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 3. 600–613 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_600-613

ЧЕТЫРЕ ФАКТОРА ЧАГАТАЙСКОГО УЛУСА В ВОПРОС ВОЗНИКНОВЕНИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА (КАЗАХСКО-ЧАГАТАЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ)

Талгат Смагулович Жумаганбетов¹

¹Казахский научно-исследовательский институт тюркологии и монголистики
(д. 9 а, ул. Есет-батыра, 030007 Актобе, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор, директор

 <https://orcid.org/0000-0003-0623-3430>. E-mail: tszh888@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Жумаганбетов Т.С., 2024

Аннотация. *Введение.* Политическая обстановка на Западе Евразии, в современный период, обострилась до максимальных пределов. Историки столкнулись с проблемой, когда вопросы исторической государственности и этнических границ стали причинами военных конфликтов. В таких условиях вопросы исторической государственности, границ казахского этноса и национальной идентичности нашего народа переходят из плоскости абстрактных исследований в актуальные и предметные. *Цель и задачи* исследования состоят в том чтобы показать факторы от государственной организаций Чагатайского улуса: могулов и тимуридов влиявшие на формирование позднесредневековой казахской государственности. В исследовании по обширной теме чагатайдов и их взаимоотношений с казахами автор статьи использовал общенаучную диалектическую методологию познания исторических процессов и событий. *Результаты.* История улусов джучидов и чагатайдов тесно переплелись. Этому способствовали общность культуры, проводимая монголами единая внутренняя политика и общие экономические реформы. В этих условиях формирование в восточном Дешт и-Кыпчаке Казахского ханства происходило в тесном взаимодействии с такими государственными организациями Чагатайского улуса, как Могулистан и суверенные эмиры, потомки улугбека Тамерлана. Автор статьи подробно исследует влияние территориального и политического соседства Чагатайского улуса на генезис государственной организации казахов. Процесс прослежен автором на протяжении длительного периода с XIII по XV века. Основные линии исследования объединены в четыре фактора влияния чагатайдов на формирование государственной организации Казахского ханства. *Заключение.* Возникновение казахской государственности в финале центральноазиатского средневековья целиком и полностью связано с династийными взаимоотношениями между джучидами и чагатаидами.

Ключевые слова: Чагатайды, Хайду, тимуриды, этнические границы, ханы, султаны, могулы, торе, улус, катын

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Этнополитическая история Улусов Чагатай, Хайду и Могулистана по данным арабских, монгольских, персидских, китайских и тюркских источников» (регистрационный номер ИРН BR 18574101)

Для цитирования: Жумаганбетов Т.С. Четыре фактора Чагатайского улуса в вопросе возникновения Казахского ханства (Казахско-чагатайские отношения) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 3. С. 600–613. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_600-613

Введение

На данный момент одним из самых сложных продолжается оставаться вопрос о времени и аспектах возникновения казахской государственности, в частности Казахского ханства. Время и обстоятельства этого события вызывали и вызывают споры как в научной, так и в массовой печати. Раннее вопросы связанные с историей казахского государства интересовали только историков. В данной ситуации этой проблематикой заинтересовались политики,

политологи и историки в том числе соседних с Казахстаном стран и более всего в России. В парламенте этой страны неоднократно поднимали вопрос о якобы отсутствии государственной организации у казахов в дореволюционном периоде, что только Советская власть дала возможность создать свою государственность и многое другое.

Автор осознаёт, что целиком вопрос о генезисе государственной организации казахского народа в одной научной статье реализовать невозможно. Целью нашего исследования выбрана одна из проблем повлиявших на генерирование государственных институтов в Восточном Дешт-и Кыпчаке в конце XV века. Данная проблема это влияния династийных групп Чагатайского улуса: могулов и тимуридов на политогенез казахов. Данная статья — это продолжение исследований, обозначенная в моей монографии «Улус Джучи. Государственная организация и правовые отношения» опубликованной в 2020 году (Жумаганбетов, 2020 а).

Задача данной статьи проследить факторы влияния династийных групп чагатайдов и степень их воздействия на истоки казахской государственности. Это позволит выявить исторические закономерности политогенеза в аридной зоне Евразии.

Реальность такова, что пока не будет найдено решение этой проблемы изучение других вопросов раннего периода Казахского ханства будет весьма затруднительно. В исторической науке нет унификации всех хронологических дат. Исследования идут. Даты и события уточняются. Противоречие между официальной датой и датой соответствующей исторической истине будет устранено только новыми исследованиями по этой научной теме.

Вопрос о политогенезе у казахского этноса вышел за рамки только научной дискуссии. Современная политическая обстановка в Западной части Евразийского континента обострилась до максимальных пределов. Мир столкнулся с проблемой, когда вопросы исторической государственности и этнических границ вызывают обширные военные конфликты. В таких условиях проблематика исторической государственности, границ казахского этноса и национальной идентичности нашего народа переходят из плоскости абстрактных исследований в актуальные и предметные.

Мы данной статьёй, вносим свои скромный вклад в эту область познания нашей истории.

Материалы и методы

Формационная теория доказала свою несостоятельность, поэтому методологической базой данного научного исследования стала цивилизационная концепция.

В исследовании по обширной теме чагатайдов и их взаимоотношений с казахами применялся общенаучный диалектический метод познания исторических процессов и событий. Данная методология позволила использовать частно-научные методы: системный подход, структурно-функциональный анализ значительного количества конкретных письменных, этнографических, фольклорных материалов и источников, а также сравнительные и социологические методы. Эти методики позволили заново изучить нарративные источники по истории ранней казахской государственности, взглянуть на них под другим углом.

Само исследование основано на традиционных источниках, в частности на событиях (но не хронологии) «Тарих-и Рашиди» мырзы Мохаммада Хайдара из рода дулат (Хайдар М, 1997), а так же на сведениях из «Родословного древа тюрков» Абул-Гази хана хивинского (Абул-Гази, 2006), Кадыргали би Косумулы «Джами ат-таварих» (Косумулы, 2006) и др.

Историография исследования базируется на трудах В.В.Вельямина-Зернова, в частности на его монографии «Исследование о касимовских царях и царевичах», Чулошников А.П. «Очерки по истории казах-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племён» (Чулошников, 1924), М.Тынышпаева «Материалы по истории казахского народа» (Тынышпаев, 1925/1993), С.Асфендиярова «История Казахстана» (Асфендияров, 1935/1998) и др. Материалы джучидо-чагатайских взаимоотношений из перечисленных выше письменных нарративных источников обрабатывались методами сравнительно-исторического анализа, исторической критики, системного и комплексного

подхода к письменным нарративам.

При изучении средневековых событий Восточного и Юго-Восточного Казахстана приняты во внимание современные концептуальные теории, а также проверенные временем гипотезы и теоретические построения относительно чагатайдов и их влияния на возникновение Казахского государства.

Методы исследований включают в себя изучение научной литературы по теме чагатайдов, которая дает возможность узнать, какие стороны и проблемы уже достаточно хорошо изучены, по каким ведутся научные дискуссии, что устарело, а какие вопросы еще не решены.

Обсуждение

Вопрос о времени и обстоятельствах возникновения Казахского ханства и факторах повлиявших на это событие продолжает оставаться актуальным. Из всех исторических процессов, протекавших в тот период, основным остается фактор влияния политической элиты чагатайдов на этот процесс.

Появлению и распространению в научной среде даты появления Казахского ханства в 1465 году, мы обязаны русскому историку-востоковеду В.В. Вельямин-Зернову. В середине XIX века он будучи в научной командировке в Оренбургской губернии подготовил и издал ряд научных статей по истории казахов, которые были тиражированы в оренбургских газетах и стали основой для его многотомной монографии.

В 1863 г. он выпустил первую часть монографии «Изследование о касимовских царях и царевичах». В 1864 году вышла вторая часть этого исследования. В монографии В.В. Вельямина-Зернова были даны развернутые биографии ряда выдающихся правителей Касимовского ханства, в т.ч. первого казаха, служившего Московскому государству, - султана Ораз-Мохаммада. Востоковед не ограничился биографией только данного политического деятеля и исследовал предков султана вплоть до ханов Кирея и Жаныбека I и истоков Казахского ханства (Вельямин-Зернов, 1864).

Для своей монографии историк впервые перевел с фарси на русский язык фрагменты письменного исторического источника XVI века «Тарих-и Рашиди», Мохаммад Хайдара из знатного рода дулат (Вельямин-Зернов, 1864, 97–498). Фрагменты освещали политическую деятельность султанов Жанибека и Кирея с момента их откочевки от хана-шейбанида Абилкаира (время правления 1428–1468 гг.) к могулистанскому хану Эсен-буге (вар. «Иса-буга») до их возвращения в родную «вотчину» г. Сыгнак, т.е. центр местности Ак-Орда. В этой части исследования востоковед, опираясь на письменный источник «Тарих и-Рашиди», предложил научному сообществу дату 870 г.х. или 1464–1465 гг.

Мохаммад Хайдар писал свою работу через много лет в Кашмире, поэтому не все даты и события он помнит хорошо. В том числе он забыл в каком году умер хан Эсен-Буга и полностью не упоминает правление его сына Дост-Мохаммада (на троне 1462–1468 гг.). Вспоминая, через много лет о начале правления казахских ханов, он упоминает дату «870 год по хиджре», но рядом следует ремарка от автора: «Но Аллах знает лучше», т.е. Хайдар дулати однозначно, не был уверен в этой дате и понимал, что забыл ряд событий.

В.В. Вельямин-Зернов был первым историком, который начал раскрывать эту тему. В первой половине XIX века не было других исследований или переводов источников по этой теме. У него не было других источников для сопоставления или критики, поэтому он взял за основу дату из «Тарих-и...» как дату основания Казахского ханства, т.е. 1465 год. Это даже не теория, а версия-предположение, которая возникла в 60 гг. XIX века и просуществовала, без существенных изменений, до начала 90 гг. XX в. В последний раз данная гипотеза официально использовалась во втором томе пятитомного академического издания «Истории Казахской ССР с древнейших времен». Публиковалась в 1977–1979 гг. (История Каз. ССР с древнейших времен в пяти томах, 1979, т.2) и в старых школьных учебниках.

Для широкого круга читателей требуется пояснить, что до XVIII в. в русской официальной документации ханов называли «царями», Казахское ханство – Казачьей Ордой,

а Касимовское ханство уникальная административная автономия в составе Московского государства возникшее по договору с Казанским ханом Касимом в 1452 году и просуществовавшее до 1681 г. Центр город Касимов на реке Ока, округ и место жительства небольшого тюркского народа мешяриков.

В.В. Вельямин-Зернов завершил свою работу в 1887 году издав всего четыре тома «изследований...». Эти работы интересны как с точки зрения истории, так и арабо-персидской лингвистики.

Вопросы хронологии и событийной истории возникновения Казахского ханства поднимались в джадидской историографии: М. Тынышпаев (Тынышпаев, 1993: 126–132), С. Асфендияров (Асфендияров, 1998: 85–99) и др.

Некоторые аспекты возникновения Казахского ханства были затронуты в трудах А.П. Чулошникова (Чулошников, 1924), С.К. Ибрагимова (Ибрагимов, 1961), К.А. Пищулиной (Пищулина, 1997: 312–334) и др.

Отдельных монографических исследований, обосновывающих возникновение Казахского ханства, из-за «синдрома Бекмаханова» в советский период создано не было, и работы в этом направлении руководством АН СССР не поощрялись. Основные исследования по дореволюционной тематике не вышли за рамки, санкционированного И. Сталиным, дискуссии о характере и содержании патриархального феодализма в Казахстане и Средней Азии (Материалы, 1955). Все ведущие историки и историки права: В.Ф. Шахматов (Шахматов, 1964), С.З. Зиманов (Зиманов, 1958), и др. высказались в рамках этой дискуссии, но никто из них не коснулся проблемы генезиса государственности у казахов. Решение основной проблемы хозяйственного строя средневековых номадов должны были логично подготовить вопрос о подходах к раскрытию природы казахской государственности. Однако, проблема патриархального феодализма в частности, вопрос на чем она основана – на земле или на скоте так и не была решена. К середине 80 гг. XX в. начался кризис формационной теории, поэтому по объективным причинам основной вопрос казахской истории отодвинулся к нашему периоду.

«Синдром Бекмаханова» в позднее советское время усилился двумя знаковыми событиями. Первое, уничтожение части тиража монографии Л.Н.Гумилева 1967 года «Древние тюрки» (Гумилев, 1967). Причина критики и изъятия из продажи данной книги состояла в том, что по мнению московских цензоров из ЦК КПСС у тюрков государственность никак не могла возникнуть раньше, почти на три века, чем у славян. Второе знаковое событие критика в ЦК КПСС книги О.Сулейменова «Аз и Я» (Сулейменов, 1975).

Поэтому официальная историческая наука Казахской ССР того времени, без какой-либо критики и дальнейших исследований воспользовалась гипотезой нейтрального и давно умершего автора, взяв ее за основу. Дата «1465 г.» «перекочевывала» из одной официального академического издания в другую.

Ситуация изменилась в начале 90 гг. XX в. В сверхпопулярной работе «Казахстан: летопись трех тысячелетий» один из его авторов казахский историк доктор исторических наук Т.И.Султанов впервые дал полноценную обоснованную множеством источников теорию возникновения Казахского ханства.

Он основывался не только на «Тарих-и Рашиди», но и на сведениях других информированных авторов Мохаммада бен Вали, хивинского хана Абул-гази, а на подробном анализе политической ситуации того времени.

Турсун Икрамович убедительно доказал, что хронология мырзы Мохаммад Хайдара дулати является неточной (Кляшторный Султанов, 1992: 250–256). Теория Т.И. Султанова была принята основными моментами в академическом издании «Истории Казахстана» 1996–1999 гг. (Истории Казахстана, 1997: 312–335) и взята за основу в первой монографии на эту тему академика Б. Карибаева (Кәрібаев, 2015). В современный период данная проблематика развивается в трудах казахстанских историков: М.Х. Абусейтовой (Абусейтова, 2020), Ж.М. Сабитова (Сабитов, 2015), Н.А. Атыгаева (Атыгаев, 2006) и др.

Результаты

Первый чагатайский фактор начинается в начале XIV века. Во времена политического и военного движения кагана Хайду. Из истории мы все хорошо знаем, что приемником Чингис кагана Темуджина был назначен третий сын великого правителя Угэдей. Таким образом, по существующей политической традиции того времени, великими каганами «Йеки монгол улус» могли становиться только потомки Угэдея. Так и произошло. После смерти Угэдея в декабре 1241 года, по завещанию, следующим каганом выбрали Ширамунаа, – малолетнего сына второго кагана. Старший сын амбициозный и честолюбивый Гуюк из-за конфликта с самым старшим из чингисидов с ханом Бату остался без трона. Однако в 1245 году он совершает дворцовый переворот и в 1246 году по решению курултая занимает отцовский трон. Следующие три года он готовит нападение на своего злейшего политического оппонента, – Бату. Однако в 1248 году, уже в походе на улус Джучи, умирает.

Хан Бату воспользовался нарушенной волей покойного Угэдея для обвинений против самих угэдеидов, в основном сторонников умершего Гуюка. В нарушение политической традиции на курултае 1251 года великим каганом избирают Монкэ (Менгу), сына Тулуя, младшего сына Темуджина от катын Борте. Выжившие угэдейды были отправлены служить на периферии империи и не имели возможности сопротивляться.

При кагане Монкэ угэдейды были отодвинуты от власти, сильное давление от имперского центра испытывали чагатайды. При этом монголы существенно увеличили свою активность на международной арене (Узелац, 2012: 46.).

Смерть Монкэ в 1259 году породил новый кризис в метрополии империи. Самый младший сын покойного кагана Ариг-Буга по завещанию отца должен был сесть на его престол, но его старший брат Хубилай, – хан Китая (Чжохуа), один из влиятельных сановников Монгольской империи посчитал, что только он может быть каганом. Война между братьями завершилась победой Хубилая. Политическая традиция дважды была нарушена. Этим и решил воспользоваться Хайду, правнук Угэдея. Он выступил с девизом «возвратим трон угэдейдам, восстановим порушенную Яссу». Хайду начал конфликт с каганом Хубилаем, объединив под собой три улуса вне метрополии. Основные военные действия, ожесточенные битвы произошли на границе метрополии и трех улусов между рекой Иртыш и горами Тарбагатай. Борьба за престол великого кагана ещё неоднократно будет сказываться на истории как чагатайского, так и джучидского улусов. Джучиды и чагатайды переходили в стан то одного, то другого политика.

Старая, когда-то переферийная, охотничья ставка Темуджина – Кок-Орда долгое время служила основной ставкой султану Орда-Эржену и его потомкам (Кляшторный, Султанов, 2004: 211–212; Утемиш-хаджи, 1992: 27). В результате непрерывных войн с внешними монголами (военные действия между Хайду и Хубилаем) и эрженидов друг с другом Кок-Орда перестала существовать. Население на несколько десятилетий покинули эти места.

Султаны, потомки Орда-Эржена так же были вынуждены полностью уйти из ставки своего внутреннего административного улуса (Кляшторный, Султанов, 2004: 214–215). Сведениями о его восстановлении в исторических нарративах отсутствуют.

Орда-эржениды перенесли свой административный центр в северную часть Чу-Таласского междуречья в город Ак-Орда, т.е. в зону зимних пастбищ. Местность между степными берегами Чу-Таласского междуречья до Средней Сырдарьи последующие два века будут именоваться так же Ак Ордой (Жумаганбетов 2015 б: 54). Это были районы зимних сезонных пастбищ народа живших в уделе эрженидов. Район граничил с зоной оседлых земледельцев, торговцев и ремесленников. Границы удела Орда-Эржена повторяли территорию будущего Среднего жуза Казахского ханства. В хозяйственном плане бывшая ставка была не совсем удобной, так как располагалась в зоне сезонных пастбищ теплого времени года.

После смерти в 1301 году кагана Хайду, орда-эржениды не смогли полностью вернуть контроль над восточными районами своего улуса, т.к. данная территория стала подконтрольной вместе с городами бассейна реки Тарим восточным чагатайдам во главе со

знатными родами «дулат» и «джалаир». На этой территории дулатовско-джалайрская часть чагатайского улуса формирует государство Могулистан. Западную часть этого улуса контролировала знать рода «барлас».

Правительство Чагатайского улуса в первой половине XIV века окончательно разделилось на две партии по родовому признаку: дулато-джалайрскую и барласовскую. Каждая часть прежнего улусовского правительства формирует свои государственные организации. Таким образом, политическая элита чагатайдов поделила территорию прежнего государства на две части: Восточную и Западную. Чагатайды Могулистана закрепили за собой восточную часть джучидской территории, захватив часть удела эрженидов в тот момент вконец разоренную и ставшей периферийной.

В свою очередь орда-эржениды во главе с султаном Сасык-Бука, пользуясь смутой в западной части Чагатайского улуса, продолжили расширять свою территорию и в 1310 году захватили среднее течение реки Сырдарья с богатыми кыпчако-канглийскими городами Сыгнак, Дженд и др. Тем самым они оттеснили барласовскую знать далее в глубь Средней Азии и в Забулистан к границам Хорасана и Табаристана. Раздираемая усобицами западная половина чагатайского правительства не смогла организовать защиту этого региона от могулов.

Возвратить город Сыгнак и прилегающий регион удалось с большим трудом и затратами только при улугбеке Тамерлане в 1378 году. Великий эмир использовал политического беженца джучидского султана Токтамыш (Шараф ад-дина Йазди, 2006: 290–296).

Интересным фактом является основной пункт соглашения между Тамерланом и Токтамышем. Несмотря на переход богатой городской округи в улус Чагатай административными руководителями города Сыгнак и округи продолжали оставаться султаны из династийной линии Орда-Эржена, т.е. джучиды, но они дали клятву служить чагатайским правителям. Данный исторический факт стал условием второго фактора.

Второй чагатайский фактор. Хронология событий связанных с этим фактором начинается с середины XV века. Золотая Орда распалась на множество более мелких государственных образований. Восточная часть Дешт-и Кыпчака в 1428 году была объединена ханом Абилкаиром из династийной линии шейбанидов (пятого сына Темуджина). Абилкаир в течение своей жизни трижды переносил свою основную ставку из Севера на Юг. В 1446 году султаны-джучиды Жанибек и Кирей открыли ворота города Сыгнак, а также Дженда, Аркука, Сузака и др. и впустили войска хана Абилкаира из династии шейбанидов (Ахмедов, 1965: 57–59). Они, будучи джучидами впустили в город и округу джучида. Они надеялись обрести нового родственного им, щедрого сюзерена, но обманулись в ожиданиях. Возможно они надеялись, что хан Абилкаир объединит заново Золотую Орду и воссоздаст в ней удел Орда-Эржена.

Хан Абилкаир перенес основную ставку из Орду-Базара в город Сыгнак и провозгласил его своей третьей основной ставкой, – столицей государства, тем самым отобрал город у орда-эрженидов.

Возрождение улуса Джучи так же не состоялось. Как показали дальнейшие исторические события шейбаниды нацелились на коренные земли чагатайдов, и в XVI веке существенно продвинулись в этом направлении, полностью вытеснив тимуридов из западной части Средней Азии.

Сформированный государственный организм в сфере публичного права требует строгое соблюдение законов, жесткой дисциплины и порядка. Хан Абилкаир понимал эти закономерности, поэтому со временем стиль управления у нового правителя становился жестким и нетерпимым к степным вольностям.

Молодые султаны были прямыми потомками золотоордынских ханов: Уруса и Барака. Роль покорного вассала и служба на уровне, пусть даже старшего бека, представителю младшей династийной линии, – шейбанидам не соответствовала их амбициям. Они не хотели быть простыми служащими степной бюрократической машины, поэтому задумали не только уход от хана Абилкаира, но и создание своего самостоятельного владения. Как чингисиды, по

Яссе, они имели на это законное право. Более поздние события на рубеже 50–60 гг. XV в. показали, что молодые султаны давно вели тайные переговоры со знатью и правителями Могулистана. В этом государстве власть хана была не прочной, ему приходилось бороться как с собственным правительством, так и с внешними врагами: джунгарами и тимуридами.

Для исследователей основным на данный момент остается вопрос об о времени исхода этих султанов из Сыгнака в район между озером Балхаш и рекой Чу в пограничный могулистанский район Козы-Баши, возвращенный Могулистану за полвека до этого ханом Мохаммадом (на троне 1408–1416). Мы придерживаемся концепции Т.И. Султанова (Кляшторный, Султанов, 1992: 224–240) и считаем, что это событие могло случиться только в 1458–1459 гг. Этому способствовали ряд событий.

Является установленным фактом то, что в 1457 г. ставка хана г. Сыгнак и вся столичная округа была окружена ойратским экспедиционным корпусом во главе с Уз тайши. Хан Абилкаир-шейбани дал сражение ойратам на границе округа у священных могил Кок-кешене и единственный раз в своей биографии потерпел поражение (Жумаганбетов, 2015 в: 172). Временным ослаблением хана воспользовались его подданные и вассалы.

Известно, что в 1459–1460 гг. от хана Абилкаира откочевали: его вассал хан, тукай-тимурид, Ахмад, а также родственник-шейбанид султан Ибак и многие др. Для Востока это почти нормальное событие. Знать всегда стремиться вовремя уйти от неудачливого правителя к более удачливому. Хан Абилкаир-шейбанид был по меркам того времени достаточно стар и проигрыш сражения от неверных можно было истолковать как потерю «кута», – харизмы власти, удачи, что боги отвернулись от него. Этой внутривосточной ситуацией воспользовались султаны Жанибек и Кирей. Это не спонтанное решение. Они уходят на заранее подготовленные позиции. Забирают своих родичей, весь скот и сопровождаются «казаками». «Казаки» на тот момент наёмная военная защита. Они охраняли откочевщиков.

От М. Хайдара дулати известно, что их встретил могульский хан Эсен-буга. Достоверно установлено и не вызывает сомнения у исследователей тот факт, что данный исторический деятель скончался в 1462 г. (Турсынәліұлы, 2014: 7), поэтому событие, где будущих казахов этот правитель мог встречать в 1464 году никак не могло быть.

Мы можем точно констатировать, что встреча хана Эсен-буги с султанами Киреем и Абу-Сайдом в Козы-Баши могла состояться не позже 1461 г. Таким образом 870 год по хиджре от М. Хайдара дулати окончательно перестаёт быть достоверным фактом. Данную хронологическую привязку от М.Хайдара дулати можно полностью исключить сохранив событийный момент.

Третий чагатайский фактор. Таким образом, с 1461 года султаны, будущие основатели казахской государственности, становятся деятелями Могулистана, – политического сегмента восточных чагатайдов. Могульский хан Эсен-буга обрел в них надежных союзников и дополнительную военную силу против джунгар, а также против сил своего брата султана Юнуса.

Последний при помощи тимуридского улугбека Абу-Сейда претендовал на трон всего Могулистана. Хан Западного Могулистана – Юнус, как чагатайд был своеобразным ханом Суюргамышем для влиятельно тимурида Абу-Сейда, правнука улугбека Тамерлана, последнего полновластного суверена западной части этого улуса. Его государственное объединение контролировало Западную часть Средней Азии, Кабулистан, Забулистан и часть Табаристана. Власть в этом государстве опиралась на знать городов и аграрных поселений. Улугбек Абу-Сейд так же, как и все политические деятели чагатайского улуса имел одну основную политическую идею снова объединить страну (Чагатайский улус), но под своим началом. Как не чингисид он не имел права на такие амбиции, поэтому воспользовался чингисидом-сиротой, – Юнусом. Младший брат Эсен-Буги в период междоусобной смуты был оторван от семьи и воспитывался в доме улугбека Шахруха, сына Тамерлана. После смерти Шахруха подросток Юнус переехал во дворец и в семью сына покойного улугбека к Мохаммаду Тарагаю, известного как просветитель и ученый Улугбек.

В 1462 году умер хан Эсен-Буга. Трон Могулистана занимает его сын Дост-Мохаммад, позже в 1468 году трон переходит к хану Юнусу. Однако в 1462 году султаны Аз-Джанибек и Кирей оказались перед выбором к какому из могулистанских ханов перейти.

Они оставляют Дост-Мохаммада и дальновидно выбирают Юнуса. У нового хана они не просто слуги-вассалы, а полноценные союзники западномогулистанского хана. Старший сын Жанибека, – Адик (Жадык) жениться на дочери хана Юнуса, – катын Нигарум. Это свидетельство того, что султаны – орда-эржениды были отдельной влиятельной военно-политической силой в сфере деятельности чагатайдов. После смерти Жадыка под стенами Самарканда, по закону левирата, катын Нигарум станет супругой будущего хана Касыма.

Хан Юнус давно решил избавиться от патроната тимурида Абу-Сайда и объединить страну под своим тронем. В 1463 году он начинает прямые военные действия против своего покровителя. Период 1464–1465 гг. относимые к началу возникновения Казахского ханства султаны Кирей и Жанибек проводят в походах, в попытке получить контроль над всей Ферганской долиной для хана Юнуса. К 1468 году, хан Юнус, достиг больших территориальных и политических успехов и в значительной мере был обязан этим своим союзникам. Тимурид Абу-Сейд был казнен после неудачного похода в Малую Азию в 1469 г., тем самым выбыл из дальнейшей политической борьбы. Будущие казахские правители не могли бесконечно находиться в Могулистане. В какой-то момент они могли быть восприняты как угроза действующей власти хана Юнуса.

Четвертый чагатайский фактор. Государство Абилкаира-шейбанида никогда не претендовало на территории подконтрольные чагатайдам. Сигнал, как мы знаем из событий описанных выше, был под контролем джучидов. Чагатайды были заняты борьбой между собой, поэтому так же не особенно беспокоили шейбанидов.

В 1468 году хан Абилкаир обеспокоенный успехами султанов из Козы-Баши, понимая, что возможно скоро умрет и надо обеспечить устойчивость трона сыну, – султану Шейх-Хайдару начинает свой поход в соседний регион.

Султаны Кирей и Жанибек собирают свои силы и уже своих союзников для отражения агрессии. Но скоропостижная смерть хана Абилкаира привела к новому развитию событий (История Казахстана и Центральной Азии, 2001:278). Хан Юнус и его могульское войско помогает султанам выиграть войну у нового хана Шейх-Хайдара.

Сыгнак был осажден и взят в 1469 году, а в 1470 году на курултае у стен города Кирей становится ханом. Хан Шейх-Хайдар в 1471 году погибает, а его сыновья султаны Мохаммад и Махмуд со своими «казаками» откочевывают к ногайлы, потом в Среднюю Азию к тимуридам за помощью.

Начинается история казахского государства, которая развивается по третьему сценарию П. Голдена. Это когда профессиональные имперские управляющие, опираясь на силы городов и аграрных поселений создают своё государство (Golden, 2001: 32–34). Казахское ханство с момента возникновения опирается на экономический и демографический потенциал оседло-земледельческого региона.

В это начальный период родственные и политические связи между ханом Юнусом, его сыном ханом Султан-Сейдом и казахскими ханами Киреем, Мурундуком и Касымом продолжают оставаться очень теплыми. Тем более, что джучиды-шейбаниды к началу XVI века заняли западную часть Чагатайского улуса и вели перманентную войну с Могулистаном и Казахским ханством. Данные отношения оставались теплыми до хана Тахира, который воспользовался гостеприимством могулов поселившего его в Жетысу и увел из-под суверенитета могульских ханов, – тынь-шанских бурутов-кыргызов (Махмуд Шарас, 1997: 124–125). Правление могульского хана Абд-р Рашита делит политику этого государства в отношении казахов на два периода. До ухода тынь-шанских кыргызов и после. Абд-Рашит отказывается от традиционной политики чагатайдов – объединения территории всего Чагатайского улуса. Признает завоевания джучидов-шейбанидов западной части бывшего Чагатайского улуса и входит с ними в союз против государства казахов.

Возвращаясь к хронологическим привязкам, нужно отметить, что концептуальная теория Т.И.Султанова осталась бы теорией одного ученого, если бы не научная редакция академического издания «Истории Казахстана» (1996–1999 гг.), которая, после проверок, внесла в текст научной издания в качестве официального основные доводы, причинно-следственные связи предложенные ученым (История Казахстана с древнейших времен, 1997: 312–334).

Тем самым данная теория перестала быть только теорией одного историка, а стала концепцией целого коллектива казахстанских ученых, которые на основе этих исторических ориентиров выстроили другие события Казахского ханства.

По средневековой государственно-политической традиции новое государство возникает с момента смены династии. В 1470 г. и до XX в. именно старшая орда-эрженская линия чингисидов окончательно закрепляет за собой законное право становиться правителями-ханами на всем пространстве бывшего улуса Джучи и, в частности, в Восточном Дешт-и Кыпчаке.

Поясим. Старшим сыном Джучи сына Чингис кагана Темуджина был Орда-Эржен. Это точно установленный факт. Все средневековые письменные источники подтверждают это. После смерти своего отца зимой 1227 года Орда-Эржен, не будучи амбициозным и руководствуясь братскими чувствами отказался от трона улуса Джучи в пользу Бату.

Во времена золотоордынской смуты вначале орда-эргенид улусбек Чимтай (он отказался), позже его сын улусбек Урус приглашался конгратоским правительством на центральный престол в столицу Сарай аль-Джедид. Улусбек Урус был избран ханом, но трижды изгонялся другими претендентами на центральный престол.

Потомки хана Уруса и Орда-Эржена воспринимались народом как старшие в патронимической генеалогической лестнице. Впервые после потери власти батуидами возникла юридическая основа для нового объединения улуса Джучи. Однако, процессы политической сегментации к этому времени, на пространстве Золотой Орды, зашли слишком далеко.

Государственные объединения от Сибирского ханства шейбанидов до Крымского ханства тукай-тимуридов преследовали свои региональные приоритеты на публичную власть. Экономическое разнообразие территории улуса Джучи стало основой для нового этапа этногенеза. На рубеже XV–XVI веков возникают новые национальные объединения: казахи, русские, крымчаки, булгаро-татары, сибирские татары и др.

Заключение

Возникновение казахской государственности целиком и полностью связано с династийными взаимоотношениями между джучидами и чагатаидами. Данные отношения складывались вокруг борьбы за регион Ак Орда, т.е. Средняя Сырдарья или Отрарско-Каратауский оазис, а также характером контактов джучидов с «алтан уругом» Чагатайского улуса родами «дулат», «джалайр» и «барлас».

Ослабление барласовской части улуса позволило новому правителю Могулистана, сыну Есен-буги, – хану Дост-Мохаммаду, а позже хану Юнусу и его новым союзникам султанам Кирею и Жанибеку претендовать на восточную часть Средней Азии, а также на Отрарско-Каратауский оазис.

Обе династии чингисидов заключили между собой политический, скрепленный браком союз. Политические интересы троюродных братьев и правнуков хана Уруса очевидны, - они стремились вернуть под свой контроль Сыгнакский регион, который был для молодых султанов домом и Родиной.

Ситуацией воспользовались деятели союзной коалицией во главе с султанами Киреем и Жанибеком, которые как мы указывали выше, овладели своей бывшей «вотчиной». Собрав под стенами Сыгнака курултай, они провозгласили Кирея ханом, тем самым объявили о начале формирования нового государства. Эргениды не могли законным образом занять трон шейбанидов. У них не оставалось другого выбора. Хан Шейх-Хайдар был ещё жив.

Вместе с ним боролись его сыновья султаны Мохаммад и Махмут.

Возвращение престола джучидов, пусть даже в Восточном Дешт-и Кыпчаке, самой старшей династийной линии выглядело в глазах народов Золотой Орды законным действием. Все знали, что Орда-Эржен был старшим братом Бату. Округ и город Сыгнак мог стать ставкой и столицей только после такого политического маневра. Данный политический шаг окончательно останавливал притязания знати чагатайдов всех партий и групп на регион Средней Сырдарьи. История особо дружеских отношений между могулами и будущими казахами свидетельствует, что хан Юнус помог султану Кирею получить ханский престол Сыгнака. Этим актом восточные чагатайды навсегда отказались от законных притязаний на регион Ак-Орда, орда-эржениды, по сути отказались от Прииртышья, а города Средней Сырдарьи стали центром, вокруг которого началось строительство Казахского ханства. В будущем уже казахские ханы помогли могулистанской политической знати изгнать из их злейших врагов тимуридов из Средней Азии.

Генеалогические справки

– У Уруса из династийной линии Орда-Эржена было семеро сыновей, старший, – хан Тохтакия, средний, – хан Куюрчук. От Тохтакия родился сын Булат, от Булата – Керей. От Куюрчука – хан Барак, от Барака – Жанибек. Из этого следует, что основатели Казахского ханства Жанибек и Керей являлись троюродными братьями, правнуками золотоордынского хана Уруса.

Абу-Сеид (Абу-Саид) (1424–1469) — правнук Тамерлана, последний улугбек, т.е. руководитель правительства и одновременно суверен единого правительства западно-чагатайского государства.

References

- Abul-Gazi khan hivinski, 2006 — *Abul-Gazi khan hivinski* Rodoslovnnoe drevo turkov [Family tree of the Turks]. Proshloe Kazakstana v pismennyh istochnikah. Almaty: Olke, 2006. 552 p. (In Russ.).
- Abuseitova, 2020 — *Abuseitova M.Kh.* Kazakskoe khanstvo [Kazakh Khanate]. Almaty: Shygys pen Batys, 2020. 344 p. (In Russ.).
- Ahmedov, 1965 — *Ahmedov B.* Gosudarstvo kochevyh usbekov [State of nomadic Uzbeks]. Moskva: Nauka, 1965. 196 p. (In Russ.).
- Asfendiarov, 1998 — *Asfendiarov S.* Istoriya Kazakhstana [History of Kazakhstan]. Almaty: Sanat, 1998. 304 p. (In Russ.).
- Atygaev, 2006 — *Atygaev N.A.* Vremia obrazovania Kazakhskogo khanstva [Time of formation of the Kazakh Khanate]. Otan tarihy. 2006. No. 1. Pp. 96-107. (In Russ.).
- Chuloshnikov, 1924 — *Chuloshnikov A.P.* Ocherki po istorii kazak-kirgizskogo naroda v sviazi s obshimi istoricheskimi sudbami drugih turkskich plemen [Essays on the history of the Kazakh-Kyrgyz people in connection with the common historical destinies of other Turkic tribes]. Orenburg, 1924. Vol. 1. 192 p. (In Russ.).
- Golden, 2001 — *Golden P.B.* Ethnicity and state formation in pre-cinggisid turkis Eurasia. Bloomington: Indiana University, 2001. 46 p. (In Eng.).
- Gumilev, 1967 — *Gumilev L.N.* Drevnie turki [Ancient Turks]. Moscow: Nauka, 1967. 504 p. (In Russ.).
- Haidar, 1997 — *Haidar M.* Dulati «Tarih-I Rashidi». Proshloe Qazaqstana v istochnikah i materialah. Almaty: Qazaqstan, 1997. 383 p. (In Russ.).
- Ibragimov, 1961 — *Ibragimov S.K.* K istorii Kazakstana v XV v. [To the history of the Kazakh Khanate of the 15th century]. Voprosy filologii i istorii stran sovetskogo i zarubezhnogo Vostoka. Moscow, 1961. Pp. 179–180. (In Russ.).
- Istoria Kazakhstana, 1997 — *Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dnei v piati tomah.* [The history of Kazakhstan from ancient times to the present day in five volumes] Almaty: Atamura, 1997. Vol. 2. 624 p. (In Russ.).
- Istoria Kazakskoi SSR, 1979 — *Istoriya Kazakskoi SSR s drevneishikh vremen do nashikh dnei v piati tomah* [History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day: in 5 volumes] /Rasvitie feodalnyh otnoshenii. Obrazovanie Kazakskoi narodnosti i Kasakskogo khanstva [Development of feudal relations. Education of the Kazakh people and the Kazakh Khanate]. Alma-Ata: Gylym, 1979. Vol. 2. 424 p. (In Russ.).
- Istoriya Kazakhstana, 2001 — *Istoriya Kazakhstana i Centralnoi Asii* [History of Kazakhstan and Central Asia]. Almaty: Dajk-press, 2001. 616 p. (In Russ.).
- Kliashtorny, Sultanov, 1992 — *Kliashtorny S.G., Sultanov T.I.* Qazaqstan: Letopis treh tysyachiletii. Almaty: Rauan, 1992. 375 p. (In Russ.).
- Kliashtorny, Sultanov, 2004 — *Kliashtorny S.G., Sultanov T.I.* Gosudarstvo i narody evraziiskih stepi [State and peoples of the Eurasian steppes]. Saint Petersburg: Peterburgskoe vostokovedenie, 2004. 368 p. (In Russ.).

- Kosumuly, 2006 — *Kosumuly K.* Dzhami at-tavarih. Proshloe Kazakstana v pismennyh istochnikah. Almaty: Olke, 2006. 552 p. (In Russ.).
- Materialy, 1955 — *Materialy* Obedinenoj nauchnoj sessii, posviashhennoj istorii Srednei Azii b Kazakstana v dooktiabrskii period [Materials of the Joint Scientific Session dedicated to the history of Central Asia and Kazakhstan in the pre-October period]. Tashkent: AN UzSSR, 1955. 587 p. (In Russ.).
- Pishulina, 1997 — *Pishulina K.A.* Obrazovanie Kazakhskogo khanstva. Istoriya Kazakstana s drevneyshikh vremen do nashikh dney v piati tomah. [The history of Kazakhstan from ancient times to the present day in five volumes.] Almaty: Atamura, 1997. Vol. 2. Pp. 312–334. (In Russ.).
- Qaribaev, 2015 — *Qaribaev B.B.* Qazaq handygy quryly tarihy [History of the emergence of the Kazakh Khanate]. Almaty: Sardar, 2015. 520 p. (In Kaz.).
- Shahmatov, 1964 — *Shahmatov V.F.* Kazahskaia pastbishno-kochevaia obshina [Kazakh pastoral nomadic community]. Alma-Ata: Gylym, 1964. 207 p. (In Russ.).
- Sharaf ad-din Iazidi, 2006 — *Sharaf ad-din Iazidi.* Istoriya Qazaqstana po persidskim istochnikam. Almaty: Dajkpress, 2006. Vol. 4. 620 p. Pp. 290–296. (In Russ.).
- Sharas, 1997 — *Sharas M.* Proshloe Kazakstana v istochnikah i materialah. Almaty: Qazaqstan, 1997. 383 p. (In Russ.).
- Suleimenov, 1975 — *Suleimenov O.* Az i Ia. Almaty: Zhazushy, 1975. 304 p. (In Russ.).
- Sabitov, 2015 — *Sabitov Zh.M.* K voprosu o vremeni vozniknovenia Kazakhskogo khanstva [On the question of the time of the emergence of the Kazakh Khanate]. Srednevekovye turko-tatarskie gosudarstva, 2015. No. 7. Pp. 163–167. (In Russ.).
- Tursynaliuly, 2014 — *Tursynaliuly T.* Qazaq shezhiresine taldu [Research of Kazakh ancestry]. Otan tarihy. 2014. No. 4(68). Pp. 5–11. (In Kaz.).
- Tynyshpaev, 1993 — *Tynyshpaev M.* Materialy k istorii kirgiz-kaicazkogo naroda [Materials on the history of the Kirghiz-Kaisak people]. Almaty: Qazaq universitety, 1993. 224 p. (In Russ.).
- Uselaz 2012 — *Uselaz A.* Balduin od Enoa i «Nomadska Diplomatiya» Latinskogo zarstva [Pope Baldwin and the “nomadic diplomacy” of the Latin state]. Istoricheski chasopis, 2012. Pp. 45–65. (In Serb.).
- Utemish-hadzhi, 1992 — *Utemish-hadzhi.* Chingis-name. Almaty: Gilym, 1992. 296 p. (In Russ.).
- Veliamin-Zernov 1864 — *Veliamin-Zernov V.V.* Izsledovanie o kasimovskikh zariah i zarevichah [Research on the Kasimov kings and princes]. Saint Petersburg: Imperatorskaia Akademia nauk, 1864. Vol. 2. 500 p. (In Russ.).
- Zhumaganbetov 2015 b — *Zhumaganbetov T.S.* Obrazovanie qazaqogo gosudarstva – problem i obstoiatelstva [Formation of the Kazakh state – problems and circumstances]. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference “Kazakh Khanate: formation, development, history”. Oral: ZKGU, 2015. Pp. 53–55. (In Russ.).
- Zhumaganbetov 2015 v — *Zhumaganbetov T.S.* Drevnia i srednevekovaia istoria Zentralnoi Azii [Ancient and medieval history of Kazakhstan]. Aktobe: ARGU, 2015. 196 p. (In Russ.).
- Zhumaganbetov 2020 a — *Zhumaganbetov T.S.* Ulus Djuchi. Gosudarstvennaia organizatsia i pravovye otnosheniia v XIII–XV vv. (Turko-kypchakskie politicheskie i pravovye traditsii v srednevekovoii mongolskoi gosudarstvennosti) [Ulus Jochi. State organization and legal relations in the XIII–XV centuries (Turkic-Kypchak political and legal traditions in medieval Mongolian statehood)]. Almaty: Zheti Zhargy, 2020. 367 p. (In Russ.).
- Zimanov, 1958 — *Zimanov S.Z.* Obshestvennyi stroi kazahov v pervoi polovine XIX v. [Social structure of the Kazakhs in the first half of the 19th century]. Alma-Ata: Gylym, 1958. 294 p. (In Russ.).

Литература

- Абул-Гази хан хивинский, 2006 — *Абул-Гази хан хивинский* «Родословное древо тюрков» // Прошлое Казахстана в письменных источниках. Алматы: Ёлке, 2006. 552 с.
- Абусейтова, 2020 — *Абусейтова М.Х.* Казахское ханство. Алматы: Шығыс пен Батыс, 2020. 344 с.
- Асфендияров, 1998 — *Асфендияров С.* История Казахстана. Алматы: Санат, 1998. 304 с.
- Атыгаев, 2006 — *Атыгаев Н.А.* Время образования Казахского ханства // Отан тарихы. 2006. № 1. С. 96–107.
- Ахмедов, 1965 — *Ахмедов Б.* Государство кочевых узбеков. Москва: Наука, 1965. 196 с.
- Бекмаханов, 1981 — *Бекмаханов Е.Б.* История Казахской ССР: Учебное пособие для 9–10 класса. Алма-Ата: Мектеп, 1981. Изд. 19. 127 с.
- Вельяминов-Зернов, 1864 — *Вельяминов-Зернов В.В.* Исследование о касимовских царях и царевичах. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук, 1863. Ч. 2. 500 с.
- Гумилев, 1967 — *Гумилев Л.Н.* Древние тюрки. Москва: Наука, 1967. 504 с.
- Жумаганбетов, 2020 а — *Жумаганбетов Т.С.* Улус Джучи. Государственная организация и правовые отношения в XIII–XV вв. (Тюрко-кыпчакские политические и правовые традиции в средневековой монгольской государственности). Алматы: Жеті Жарғы, 2020. 367 с.
- Жумаганбетов, 2015 б — *Жумаганбетов Т.С.* Образование казахского государства – проблемы и обстоятельства // Материалы международной научно-практической конференции «Казахское ханство: образование, становление, история». Орал: ЗКГУ, 2015. С. 53–55.
- Жумаганбетов, 2015 в — *Жумаганбетов Т.С.* Древняя и средневековая история Центральной Азии. Актобе: АРГУ, 2015. 196 с.
- Зиманов, 1958 — *Зиманов С.З.* Общественный строй казахов в первой половине XIX в. Алматы: Ғылым 1958. 294 с.
- Ибрагимов, 1961 — *Ибрагимов С.К.* К истории Казахстана в XV в. // Вопросы филологии и истории стран советского и зарубежного Востока. Москва, 1961. С. 179–180.

- История Казахской ССР, 1979 — *История Казахской ССР* с древнейших времён до наших дней: в 5 т. // Развитие феодальных отношений. Образование Казахской народности и Казахского ханства. Алма-Ата: Гылым, 1979. Т. 2. 424 с.
- История Казахстана, 1997 — *История Казахстана* с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Алматы: Атамұра, 1997. Т. 2. 624 с.
- История Казахстана, 2001 — *История Казахстана* и Центральной Азии. Алматы: Дайк-пресс, 2001. 616 с.
- Кәрібаев, 2015 — *Кәрібаев Б.Б.* Қазақ хандығының құрылу тарихы. Алматы: Сардар, 2015. 520 б.
- Кляшторный, Султанов, 1992 — *Кляшторный С.Г. Султанов Т.И.* Казахстан: летопись трех тысячелетий. Алматы: Рауан, 1992. 375 с.
- Кляшторный, Султанов, 2004 — *Кляшторный С.Г. Султанов Т.И.* Государства и народы евразийских степей. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2004. 368 с.
- Косумулы, 2006 — *Косумулы К.* «Джами ат-таварих» // Прошлое Казахстана в письменных источниках. Алматы: Өлке, 2006. 552 с.
- Материалы, 1955 — *Материалы* Объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. 1952. Ташкент: АН УзССР, 1955. 587 с.
- Пищулина, 1997 — *Пищулина К.А.* Образование Казахского ханства // История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. А., 1997. Т. 2. С. 312–334.
- Сабитов, 2015 — *Сабитов Ж.М.* К вопросу о времени возникновения Казахского ханства // Средневековые тюрко-татарские государства, 2015. № 7. С. 163–167
- Сулейменов, 1975 — *Сулейменов О.* Аз и Я. Алматы: Жазушы, 1975. 304 с.
- Турсынәліұлы, 2014 — *Турсынәліұлы Т.* Қазақ шежіресіне талдау // «Отан тарихы» 2014, № 4(68). С. 5–11.
- Тынышпаев, 1993 — *Тынышпаев М.* Материалы к истории киргиз-кайсацкого народа (по изданию 1925). Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. 224 с.
- Узелац 2012 — *Узелац А.* Балдуин од Еноа и «Номадска Дипломатија» Латинского царства // Исторически часопис, 2012. С. 45–65.
- Утемиш-хаджи — *Утемиш-хаджи.* Чингиз-наме. Алматы: Гылым, 1992. 296 с.
- Хайдар, 1997 — *Хайдар М.* Дулати «Тарих-и Рашиди» // Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Алматы: Қазақстан, 1997. 383 с.
- Чулошников, 1924 — *Чулошников А.П.* Очерки по истории казах-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племён. Оренбург, 1924. Ч. 1. 192 с.
- Шарас Махмуд, 1997 — *Шарас Махмуд* // Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Алматы: Қазақстан, 1997. 383 с.
- Шараф ад-дин Йазди, 2006 — *Шараф ад-дин Йазди* // История Казахстана в персидских источниках. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. Т. 4. 620 с.
- Шахматов, 1964 — *Шахматов В.Ф.* Казахская пастбищно-кочевая община. Алма-Ата: Гылым, 1964. 207 с.
- Golden, 2001 — *Golden P.B.* Ethnicity and state formation in pre-cinggisid turkis Eurasia. Bloomington: Indiana University, 2001. 46 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 3, pp. 614–625, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_39_3_614-625

REVIEW OF RESEARCHES ON THE HISTORY OF THE KIPCHAKS OF THE SOUTH CAUCASUS IN THE XI–XIV CENTURIES

Ismailzade Saida Jafar¹, Zhomart Zhenisuly Zhenis²

¹Ganja State University, Department of General History
(429, Heydar Aliyev Str., Ganja, Azerbaijan)
PhD, Associate Professor

 <https://orcid.org/0000-0002-2877-8944>. E-mail: saida.ismailzade@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences

 <https://orcid.org/0000-0001-7556-6939>. E-mail: zhzhengis@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Ismailzade S.J., Zhenis Zh., 2024

Abstract. *Introduction.* The study of the history of the Kipchaks, one of the most important Turkic tribes, seems to be extremely relevant. The Kipchaks played an important role not only in the history of the Turkic peoples, but also in the development of non-Turkic states, especially in the Caucasus in the XI–XIV centuries. *Goals and objectives* of the article is a comprehensive study of the historical continuity of the spiritual and political heritage of the Kipchaks and a historiographical analysis of the scientific literature on the Kipchaks of the South Caucasus. *Results.* As the study shows, the analysis of the latest research on this issue shows that many comprehensive studies have been conducted on the history of the Kipchaks of South Caucasus, the place of the Kipchaks in the spiritual and political life of this region in the XI–XIV centuries. The proposed study is also aimed at reviewing these works. The methodological and theoretical basis of the article are generally accepted scientific provisions in the study of spiritual and historical processes in the South Caucasus and specific events related to the Kipchaks of the South Caucasus. It was carried out using the methods of historical and comparative analysis with the simultaneous use of research by domestic researchers, successfully conducted in modern times, with research conducted within a certain ideological base in Soviet times. *Conclusion.* During the study, In the period of globalization and the clash of civilizations in the modern world, the tendency to consider problems specific to these researchers from a Eurocentric point of view in the works of foreign researchers does not lose the importance of further increasing its activity. Therefore, in our studies, we need to look at such works from an objectively critical point of view.

Keywords: South Caucasus, Kipchaks, Middle Ages, Kazakhstan, historiography, Kipchak studies, researchers

For citation: Ismailzade S.J., Zhenis Zh. Review of researches on the history of the Kipchaks of the South Caucasus in the XI–XIV centuries // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 3. Pp. 614–625. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_614-625

XI–XIV ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ОҢТҮСТІК КАВКАЗ ҚЫПШАҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫНА АРНАЛҒАН ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ШОЛУ

Исмаилзаде Саида Джафар¹, Жомарт Жеңісұлы Жеңіс²

¹Гәнжі Мемлекеттік университеті
(429-үй, Гейдара Алиев көш., Гәнжі, Азербайжан)
Доцент, PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-2877-8944>. E-mail: saida.ismailzade@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050000 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0001-7556-6939>. E-mail: zhzhengis@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Исмаилзаде С.Д., Жеңіс Ж.Ж., 2024

Аңдатпа. *Kirpne.* Түркі тайпаларының бірі – қыпшақтардың тарихын зерттеу өте өзекті болып көрінеді. Қыпшақтар түркі халықтарының тарихында ғана емес, түркі тектес емес мемлекеттердің, әсіресе XI–XIV ғасырларда оңтүстік Кавказдың дамуында маңызды рөл атқарды. *Мақаланың мақсаты* – қыпшақтардың рухани-саяси мұрасының тарихи сабақтастығын жан-жақты зерттеу және Оңтүстік Кавказ қыпшақтары туралы ғылыми әдебиеттерге тарихнамалық талдау жасау. *Алынған нәтижелер.* Зерттеу көрсеткендей, осы мәселеге қатысты соңғы зерттеулерді талдау XI–XIV ғасырларда Оңтүстік Азиядағы қыпшақтардың тарихы, қыпшақтардың осы аймақтың рухани-саяси өміріндегі орны туралы көптеген кешенді зерттеулер жүргізілгенін көрсетеді. Ұсынылған зерттеу де осы жұмыстарды қарастыруды көздейді. *Мақаланың әдіснамалық және теориялық негізін* Оңтүстік Кавказдағы рухани-тарихи процестерді және Оңтүстік Кавказдағы қыпшақтарға қатысты нақты оқиғаларды зерттеудің жалпы қабылданған ғылыми ұстанымы құрайды. *Қорытынды.* Айта кету керек, мақалада сипатталған жұмыстарды кеңінен қолдану зерттеу мақсаттары үшін көрсетілген ғылыми қызметте ерекше маңызға ие. Жаһандану жағдайында Оңтүстік Кавказ қыпшақтары тақырыбы бойынша тарихнаманың зерттелуі бұл тақырыптың біздің елімізде зерттелу дәрежесімен танысу үшін өте маңызды.

Түйін сөздер: Оңтүстік Кавказ, Қыпшақ, Орта ғасыр, Қазақстан, тарихнама, қыпшақтану, зерттеушілер

Дәйексөз үшін: Исмаилзаде С.Д., Жеңіс Ж.Ж. XI–XIV ғасырлардағы Оңтүстік Кавказ қыпшақтарының тарихына арналған зерттеулерге шолу // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 3. 614–625 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_614-625

ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ ПО ИСТОРИИ КЫПЧАКОВ ЮЖНОГО КАВКАЗА В XI–XIV В.В.

Исмаилзаде Саида Джафар¹, Жомарт Женисулы Женис²

¹Гянджинский Государственный Университет, кафедра всеобщей истории
(д. 429, ул. Гейдара Алиева, Гянджа, Азербайджан)
PhD, Доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-2877-8944>. E-mail: saida.ismailzade@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050000 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, Ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0001-7556-6939>. E-mail: zhzhengis@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024
© Исмаилзаде С.Д., Женис Ж.Ж., 2024

Аннотация. *Введение.* Исследование истории кипчаков, одного из значимых тюркских племен, представляется крайне актуальным. Кипчаки играли важную роль не только в истории тюркских народов, но и в развитии нетюркских государств, особенно на Кавказе в XI–XIV веках. *Цель статьи* – комплексное исследование исторической преемственности духовного и политического наследия кипчаков и проведение историографического анализа научной литературы о кипчаках Южного Кавказа. *Результаты.* Как показывает исследование, анализ последних исследований по данному вопросу показывает, что было проведено множество комплексных исследований по истории кыпчаков Южной Азии, месту кыпчаков в духовной и политической жизни данного региона в XI–XIV веках. Предлагаемое исследование также направлено на обзор этих работ. Методологической и теоретической основой статьи являются общепринятые научные позиции изучения духовно-исторических процессов в Южном Кавказе и конкретных событий, связанных с кыпчаками Южного Кавказа. *Заключение.* Следует отметить, что широкое использование описанных в статье произведений имеет особое значение в научной деятельности, что указано в целях исследования. В условиях глобализации исследования историографии на тему кыпчаков Южного Кавказа очень важны для ознакомления степени изучении данной темы в нашей стране.

Ключевые слова: Южный Кавказ, кыпчаки, средневековье, Казахстан, историография, кыпчаковедение, исследователи

Для цитирования: Исмаилзаде С.Д., Женис Ж.Ж. Обзор исследований по истории кыпчаков Южного Кавказа в XI–XIV в.в. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 3. С. 614–625. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_614-625

Introduction

In the era of globalization, when the culture of small nations is threatened with extinction in the context of dominant cultures, the study of the history and cultural heritage of nations becomes especially important. In this context, the study of the history of the Kipchaks, one of the significant Turkic tribes, seems extremely relevant. The Kipchaks played an important role not only in the history of the Turkic peoples, but also in the development of non-Turkic states, especially in the Caucasus in the XI–XIV centuries. Research shows that they had a developed military tradition, statehood and a rich culture, which had a significant influence on the formation of such peoples of the Caucasus as the Karachays, Balkars and Kumyks.

The Kipchaks, occupied vast territories from Desht-i Kipchak to the Danube and from the northern shores of the Black Sea to Egypt. Their nomadic lifestyle and military prowess allowed them to effectively control vast territories and enter into strategic alliances with states such as Byzantium, Rus', and Hungary. These alliances strengthened their position in the region and helped them cope with internal and external threats. Their relations with Georgia were especially important, where the Kipchaks played a key role in the military successes of David IV and Queen Tamar.

The Mongol invasion in the early XIIIth century changed the fate of the Kipchaks, forcing them to seek new alliances and adapt to new conditions. Some groups moved to Eastern Anatolia, while others joined the Georgian Orthodox Church. Despite these changes, the Kipchaks continued to exert significant influence on military and cultural processes in the region. Their ability to adapt to changing conditions and enter into strategic alliances ensured their survival and prosperity throughout the centuries. The Ildenizid state, founded by the Kipchak Shemseddin Ildeniz, played an important role in the history of Azerbaijan, Eastern Anatolia, Northern Iraq and Iran from 1136 to 1225. The Ildenizids achieved significant success under Muhammad Jihan Pahlavan and Kizilarslan, but later

weakened and disintegrated.

Studying the historical continuity of the spiritual and political heritage of the Kipchaks in the Caucasus will allow us to objectively assess their role in the history of the region. This article will not only deepen our knowledge of the Kipchaks, but will also contribute to the transformation of public consciousness, strengthening national identity and patriotism, and counteracting Eurocentric views of history. The results of this study will contribute to a deeper understanding of the historical significance of the Kipchaks and their contribution to the development of the South Caucasus.

Materials and methods

The main scientific problem of the article is the insufficient study of the role of the Kipchaks in the Caucasus and their influence on local cultures. The project hypothesis suggests that the Kipchaks played a significant role in shaping the ethnic and cultural landscape of the region.

Research methods include written source analysis, ethnographic research, and comparative historical analysis. Analysis of written sources such as annals, chronicles, and geographical treatises will provide context and details of their interactions with local peoples. Ethnographic research will help to understand the cultural influence of the Kipchaks. Comparative historical analysis will reveal similarities and differences in the development of the Kipchaks and their neighbors, which will give a holistic picture of their role in the region. Analysis of historical documents, such as annals and chronicles, will provide important information about the interactions and movements of the Kipchaks in the region.

Discussion

In the Middle Ages, another tribal association existed in the west of Central Asia – the Kimaks, who tried to revive the Turkic statehood. The Kimaks, like their predecessors, followed the ancient Turkic script and adopted the Turkic religious worldview. (Kumekov, 2001: 160). However, there is no information about the first homeland and traditions of the Kimaks. They settled on both banks of the middle reaches of the Irtysh and at its upper estuary. This place is considered to be the western part of the homeland of the Turks. According to the sources, the Kimaks in the I century BC. It is said that it was part of the Hunnic tribes that migrated in the IIIrd century AD. (Kumekov, 2001: 160). Manichaeism in the Kyrgyz, in turn, influenced the Kimaks. B. E. Kumekov writes that the Kimaks followed the Sabaeen branch of Manichaeism. According to him, in this Turkic country, the Kimaks burned the dead, worshiped the sun and angels, respected the stars, and practiced astrology. There was a Manichean temple in the capital of Kimaks.

It is known that in the II century BC, the Kimaks lived in the north-west of the Altai Mountains and in the middle of the Irtysh River. This shows that they were part of the Western Kypchak Khaganate, under their control. IX–XI centuries. At the beginning, it consisted of three ethno-political associations and was located between Volga and Irtysh. The Kimaks lived in the Irtysh region, in the Western Altai in East Kazakhstan, the Kipchaks in central Kazakhstan, and the Kumans in the north of the steppes of the southern Urals and near the Aral sea (Kumekov, 2001:159).

The Kimaks moved to the south-west in the XIth century and established their rule on the middle and lower banks of the Seihun River. According to Hamavi, there was no temple as a place of worship in the Kimaks (Material, 1988: 81). But the migration of large tribes in the first half of this century had a negative impact on the Kimak people; a difficult situation arises for the unity of the tribe, and its units disintegrate. The pressure of the Kipchaks also contributed to the disintegration of the Kimak state. As a result, in the second half of the XIth century, they were replaced by Kipchaks.

In the history of Turkic statehood, it was possible to create a large state, preserve the traditions of the statehood established before them, create a great grandeur in terms of time, and regroup the scattered Turks around a common language and culture. We notice that the political situation in the region at that time was decided in favor of the Kipchaks, and despite the fact that their political and military power was increasing, there were contradictions in terms of the development of the statehood created by the Kipchaks.

At first, the Kipchaks also tried to revive the ancient Turkic state structure. From a social and cultural point of view, the Kipchaks continued to develop the traditions laid down in the ancient Turkic environment (Kumekov, 2001: 159). Thanks to this policy, at the end of the IIIrd century and in the Xth century, the Kipchak ethnic group began to form from the Altai and Irtysh in the east to the Southern Urals in the west. At first, they entered into an alliance with the neighboring Kimak tribe, began to submit to them politically, and established contacts with the Turkic-speaking tribes of the Oghuz, Cumans, Pecheneks, Bashkirs, and Karluks.

As a result of the political events in the Turkic steppe after the fall of the Turkic Khaganate, the ethnic trend took hold among various Turkic ethnic groups that sought to create separate state structures. As B. Kumekov said, “The deepening and development of ethnic ties in Deshti-Kipchak influenced the formation of the Kipchaks, resulting in the unification of ethno-cultural signs. A single ethnic region, economic method, social relations and a common language influenced the interaction of the Kipchaks with other ethnic groups. Due to the increase in the political weight of Kipchaks, many other ethnic groups and tribes called themselves Kipchaks and adopted this ethnonym” (Kumekov, Ilyasova, 2012: 136).

The Kipchak Khanate grew stronger in the middle of the XXth century. This was caused by the migrations of the Kipchak and Kuman tribes. The Kipchaks had ruling clans. In military and administrative terms, the Kipchak Khanate was divided into two wings. The center of one was Sarayshik, and the center of the second was Syganak. The Kipchak community united with the Kipchak tribes (Elborili, Toksoba, Yetioba, Durtoba) and other Kimak, Cuman, Oghuz, Pechenek tribes and even Turkic-Iranian ethnic groups (Kumekov, 2001: 161). In the second half of the XIth century, the white-bone tribes of the Kipchaks ousted the Yagba (Yagba) from the Syr Darya in the Aral and Caspian regions. Since then, the Oghuz steppe, i.e. Altai, Irtysh, Syr Darya, was called Desht-i Kipchak (Kipchak steppe). In the XIth century, the Kipchak tribes approached the northern border of Khorezm from the center, crossed the Volga and moved west. In 1064, the Kipchaks attacked the Byzantine Empire, and in 1065 – Bulgaria. In 1071, they passed through Northern Transylvania to Moldavia and Wallachia, and their first group reached the Danube River in 1080.

Along with these political achievements, it can be seen that the Kipchaks experienced a spiritual and ideological crisis. In the ideological system that helped strengthen the foundations of the state under the former Khaganate, such elements as faith in Tengri, Jer-Su, qut, and worship of the spirit of ancestors were pushed into the background, and the main goal of the Kipchaks became food and worldly life. As a result, some tribes (Karluk, Kangly, etc.) began to spread in Asia Minor along with the Turkic tribes. King David brought the Kipchak tribe of forty thousand families from the North Caucasus to Georgia. Each Kipchak family, which had wintering places and pastures, had to bring one warrior during the war.

The Georgian king married the daughter of the Kypchak leader Otrok. In 1118 David brought Kipchaks through Ossetian territory and settled them in different regions of Georgia. One part was placed in Kartli, whose population was reduced during the war with the Seljuks, and another part was placed in northern Armenia and Ereti to protect the border. Kipchaks quickly assimilated in Georgia and adopted Christianity and spoke the Georgian language, moved to a settlement and mingled with the local people (Zhengis, 2004:161).

In the XIIth century, during the reign of King Solomon, some of the Kipchaks crossed the Carpathians into Poland, and some groups settled in Byzantium. Thus, in the XIth–XIIth centuries, Kipchaks were the name given to almost all the peoples inhabiting the vast Eurasian territory stretching from the Altai and Irtysh to the Carpathians and the Danube. During the invasion of Genghis Khan, the Kipchaks united with the Russians on the Volga and Don, and in the Caucasus with the Alans. In 1223, Kipchaks were defeated on the Kalka River and moved to the Dnieper. During the Mongol invasion of 1236–1242 under the leadership of Khan Batu, some of the Kipchaks crossed the Danube and moved to Western Europe, while others moved south to Byzantium, settled in Western Ukraine, Galicia, the Volga region, Lvov, including the Kamenets region (1280), and founded a Kipchak-Armenian settlement (Akinzhanov, 1999: 161).

A group of troops led by Kotan Khan settled on land granted by the Venetian King Bela I and later contributed to the formation of the Magyar people. The Kipchak language was used in Hungary until the reign of King Sigismund and fell into disuse with the establishment of Turkish rule. In the XIII th century, most of the large principalities created on the territory of Bulgaria were ruled by Kipchak aristocrats, including the Shishkanovs in Vidin and the Terterovs in Tarnovo. Some of the captured Kipchaks were sent as slaves to the cities of Sham (Syria) and Egypt.

The Kipchaks usurped the power of the Sultan under the leadership of the famous Mamluk military leaders Aibek and Beibarys (1250) and laid the foundations of the Mamluk state. It was divided into two ethnopolitical groups – the Western Kipchaks and the Eastern Kipchaks. The West was located in the area from the Volga to the Dnieper (Kumekov, 2001: 162).

Due to the growing political weight of the Kipchaks, many tribes and ethnic groups referred to themselves as one ethnic group and were called Kipchaks. But Chingis Khan did not allow the further formation of Kipchaks (Kumekov, 2001: 163). The largest part was made up of the Kipchaks who settled in the north of Siberia and the Khazarian Sea (Caspian Sea). A group of Kimaks moved to Eastern Europe together with Kipchaks.

Thus, as a result of migration processes in Central Asia in the IXth–XIth centuries, the territorial displacement of the Turkic peoples took place, and at the beginning of the XIth century, their location was determined in the territory of Kazakhstan and Central Asia.

The main occupation is animal husbandry, and the Turkic tribes who migrated along the meridian due to the need for their animals sought the warm regions of the south, which are suitable for wintering. About this, the Kazakh researcher N. Masanov wrote: The natural resources of the habitat and ensuring the survival of the nomadic society, the organization of the production cycle, determined that the winter pasture and the summer season are very important. Due to the extreme harshness of the climate, daily grazing, heavy snowfall, etc., nomads paid special attention to winter grazing due to the need for livestock farming (Masanov, 1995: 88). Thus, the Turks, driven by economic needs, were forced to use the relatively empty areas of the settlements as pastures for livestock.

In the Xth century, the Oghuz drove their herd of horses to the Caspian Sea in winter. The opposing force in these places could not stop the Oghuz. That is why the Khazar king himself came and drove them back with a large army. Of course, this movement of nomads caused legal objections of the settled peoples of those places. However, the lack of pastures and the need for livestock could not be an obstacle to the movement of Turks. Medieval records record the wars of the Oghuz with Khorezm. Abu Raikhan Biruni said that every autumn Khorezm shakhs marched with his army to drive the Turk-Oghuz away from their borders, and against the Oghuz attack, they built watchtowers and castles along the borders of Khorezm, and the troops guarding this fortress signaled the appearance of the enemy by burning smoke (Agadzhanov, 1979: 164). Such towers stretched from Cape Urga to Usturt. Oghuz nomads were constantly attacking border towns and villages of Khorasan. From Serakh to Merv, writes Yakubi, is a six-day journey. The first stop is Ushturmagak, then Dandanekan, then Genugird. This is the property of Ali ibn Hisham ibn Farrukh Khosrow. These stations are located in the desert. Each of them has a fortress. These fortresses are occasionally attacked. “Durjan, Dekhistan, border fortresses were built against the Turks in the Xth century. A defense line was formed between Khorasan and the Guz steppe” (Yakubi, 1967: 135). According to Kudama ibn Jafar, “The Turks lived in the desert bordering Jurjan. The people of (Jurjan) made walls of burnt bricks to protect themselves from their (Turks) attack. However, the Turks defeated the people of Jurjan” (Agadzhanov, 1979:149). Thus, despite any obstacles, the Turks used all their opportunities and flocked to the territory of their settled neighbors and tried to conquer them.

In this regard, the American researcher A. Toynbee tries to explain the transition of nomads to political activity, their movement to the settled territories bordering with them. According to A. Toynbee, the activity of nomads is the beginning of the deterioration and collapse of the political situation in neighboring settled countries. As a result of this, a vacuum appears in that society, and the nomads skillfully take advantage of this. According to him, the migration of nomads to settled oases is influenced by climate, social vacuum and a combination of these two (Zlatkin, 1971:132).

Using the available data, we notice that both external and internal conditions influenced the transition of nomads to activity. The nomads who are closely related to animal husbandry constantly felt the lack of pastures. Migration of people from Central Asia, which took place from time to time under the influence of different political conditions, did not affect the growth of the population in the Turkic steppe. The increase in the number of livestock, the rapid growth of its marketability, attract the steppe inhabitants to the system of trade and communication with the sedentary agricultural oases of Central Asia and the south of Kazakhstan, encourage them to expand the pastures for keeping livestock, to freely enter the trade market.

According to the Soviet scientist S.A. Pletneva, at the end of the XIth century, the limitation of the territory of migration of nomads and the border of migration were clearly defined (Pletneva, 1982:94). In this situation, they fell to the relatively free places in the south. The previous owners of these lands did not give it easily to the Turks. However, the nomads decided in favor of their political goals in these conflicts. One of the main reasons for the movement of nomadic Turks was the aggravation of the internal situation in the settled countries. The Samani power before the Karakhanids, the situation in the Middle East and Asia Minor before the Seljuk movement, and the political and social conditions in the West before the Mongol-Turkish invasion are clear examples.

Analysis of historical data shows that Turks left their territories and moved to relatively empty lands due to the growing need for their cattle pastures, along with the political events in Central Asia, as well as the desire for trade and economic relations with settled peoples. The main goal of the Oghuz's attacks on Maurennahr, Khorezm, Khorasan, and Dzurjan in the Xth century was not only to capture cattle pastures and prisoners, to gain war profits, but also to seek trade relations with their southern neighbors. According to B.Komekov, the migration of the Kimak tribes to the settled areas in the north of the Samani state was caused by the need for trade relations with them (Kumekov, 1987: 121). Even on the eve of the Great Migrations in Europe, it is known that trade relations between the Roman Empire and the North were of great importance for the Germanic tribes (Abzhanov, 2014: 19). In the early Middle Ages, nomads had close economic relations with the settled population. This is evidenced by the material culture options found in the relevant objects. Among them, the effect of the taste of nomadic consumers can be seen in handicrafts, ceramics, and household items. The contact between nomads and settlers had a profound effect on the variety of handicraft products. A stable trading situation has occurred. At the same time, urban markets and large settlements had an organizing factor for such connections

Turks were forced to become sedentary and be influenced by local culture in their settled cultural areas. Despite this, due to their large number, they not only preserved their language, but also spread it among the local people. This, in turn, led to the Turkification of the local population.

For a long time, the Turks, who switched to a sedentary life, kept their traditional nomadic-warrior spirit. S.P. Pletneva says: the life, traditions and beliefs of the nomads, who had recently moved to the settlement, were full of old traditions: they still remained excellent horsemen and warriors (Pletneva, 1982: 79). The large number of Turks and their overall settlement in new places had a positive effect on preserving their own culture and language.

According to S. G. Klyashtorny: The dynamics of the emergence of all the Central Asian empires created almost entirely by nomads seems to be simple and understandable. The pace of the first conquest was directed not only to the expansion of cattle fields, but also to the subjugation of countries with developed cultural and economic traditions. The force that united the tribes contending for power in the field tried to make the countries with peoples with different economic types and developed states dependent on them. Dependence was implemented either in the form of direct submission to the new dynasty, or by paying an agreed tax. It was during this period of statehood created by the nomads that the Turkic empire appeared' (Klyashtorny, 2001:4). Thus, the presence of traditional statehood of the Turks had a positive effect on their successful management of this region.

Geographically, Khorezm bordered with nomadic Turkic tribes. This neighborhood did not affect their ethnic composition and language. After the Turkification of the Khorezm steppe, other areas besides Khorezm began to be Turkified. Even in the Xth century, similarities between the appearance of the Khorezm people and the Turks can be observed.

During this period, the Turks actively penetrated the territory of traditional Iranian-speaking settlers, Turkified this region, and now began to create a threat of penetration into the inner regions of Iran. Yakubi, writing about Shash, shows that these lands are the land of the Turks, who completely own Khorasan and Sistan (north-eastern and eastern regions of Iran) (Yakubi, 1967: 71). According to Istakhri, Khalajs belonged to the Turkic community. They came to this place (Sistan) in the early days. They are similar to the Turks, follow the Turkic customs, and speak the Turkic language (Istakhri, 1967: 196).

Nasiri Khosrow also mentions the conquest of Khorasan by the Seljuks as an attack by the Oghuzes and the Kipchaks. Oghuz and kipshaks, he says, were like weeds in the vicinity of Khorasan (Khosrow, 1957: 329).

Results

The history of the Kipchaks has attracted the attention of scientists since the XIXth century. The first studies began with the works of Russian scientists such as Vasily Tatishchev, who considered the Kipchaks to be related to the Kyrgyz (Tatishchev, 1963). In the XIXth century, Alexander Kulikov gave an etymological explanation of the word “Polovets”, linking it with the Slavic word “plava”, meaning straw. This explanation was widely accepted and became the basis for subsequent research (Kulikov).

An important contribution to the study of the Kipchaks was the work of P.V. Golubovsky “Pechenegs, Torks and Polovtsians before the Tatar Invasion” (1883), in which he described three ethnic groups using Russian chronicles and other sources, and for the first time proved that the Cumans and Kipchaks were one people (Golubovsky, 1883). Golubovsky examined their life in detail before the arrival of the Tatars and used both Russian chronicles and other available sources to describe their history.

In the early XXth century, the German Turkologist Joseph Markwart published a monograph, “Über das Volkstum der Komanen”, in which he focused on the origins and early history of the Cumans and Kipchaks. He suggested that the Kipchaks were of Mongolian origin, which sparked debate in academic circles and drew attention to the study of their early history (Markwart, 1903).

In the XXth century, the émigré historian D.A. Rasevsky began his research on the Kipchaks, publishing works in Prague. His monographs and articles, although not widely distributed, had a significant influence on subsequent research. At the same time, V.K. Kudryashov devoted his works to the historical geography of the South Russian steppes, which he called the “Kipchak steppe” (Kudryashov, 1948). However, his research did not introduce any significant innovations, focusing on the details of the Russian campaigns in the steppe and the location of the Polovtsian hordes.

At the beginning of such studies, written using Arabic-Persian data, B.E. Kumekov's works (Kumekov, 1987) can be attributed. Through B. E. Kumekov's large-scale researches, one can find comprehensive conclusions about the spiritual processes in the Kimak-Kipchak states, their influence on the formation of Turkish statehood, and the political situation in the Islamicized Turkish society. The works of S. M. Akinzhanov on the history of the Kipchaks (Akinzhanov, 1999) can be attributed to such critical studies about the spiritual processes in the medieval Turkic states.

Archaeological research of the Kipchaks in the late XIXth century with the excavations of N. Ya. Brandenburg and V. A. Gorodtsov in the Cherkasy region and the Northern Donets. Their work laid the foundation for collections of antiquities of the nomads of Eastern Europe (Brandenburg, 1895). Gorodtsov was the first to identify the features of the Polovtsian burials, such as the use of stone and the orientation of the burials to the east. These discoveries became important for further research, allowing the identification of the Polovtsian burial mounds and an understanding of the features of their burial rites (Gorodtsov, 1900). In the mid-20th century, archaeological materials were actively used by S. A. Pletneva and G. A. Fedorov-Davydov. Fedorov-Davydov in his monograph “Nomads of Eastern Europe under the Rule of the Khans of the Golden Horde” divided the burials into four chronological groups: Pecheneg (9th–10th centuries), early Cuman (XIth century), pre-Mongol Cuman (XIth–XIIth centuries) and burials of the Golden Horde (XIIIth–XIVth centuries) (Fedorov-Davydov, 1973). He noted that despite the ethnic mixture, certain burial rites dominate in

each chronological group.

S.A. Pletneva in 1974 published the work “Polovtsian Stone Sculptures”, which included 1522 statues and attempted to make them historical sources (Pletneva). She not only cataloged these artifacts, but also analyzed their symbolism and meaning, which allowed for a better understanding of the cultural and religious aspects of the life of the Cumans.

Works by B.A. Rybakova also devoted considerable attention to the Kipchaks, especially in the context of the history of pre-Mongol Rus' (Rybakova, 1962). His research helped shed light on the interactions between the Russian principalities and the Kipchaks, as well as their role in the military and political life of the region.

The topic of the Kipchaks remained relevant for foreign researchers as well. In Romania, Petre Diacon published two works on the Pechenegs and Kipchaks in the Danube basin, using archaeological materials from the region and the research of Fedorov-Davydov and Pletneva. These works helped to understand how the Kipchaks interacted with other peoples of Eastern Europe and the Balkan region.

One of the significant works is “Polovtsy” by S.A. Pletneva, which covers the history and culture of the Kipchaks from their early period to the Mongol conquests (Pletneva, 1990). She described in detail their origins, migrations, economic activities and military strategies, which made this book one of the main sources on the history of the Kipchaks. Murad Aji in his book “Wormwood of the Polovtsian Field” presented a lot of historical data and legends about the Kipchaks (Aji, 1994). Although his work contains many myths and legends, it also includes important information about the life and culture of the Kipchaks, which complements scientific research.

L.Aliyeva in her work “Kipchaks and Azerbaijan (in the context of ethnogenesis)” studied the role of the Kipchaks in the formation of the Azerbaijani ethnic group, their migrations and influence on the toponymy, vocabulary and phonetics of the Azerbaijani language (Aliyeva, 2002). Her research showed how the Kipchaks integrated into the Azerbaijani culture and left their mark on local traditions and language.

The source base of the study includes eastern and western chronicles describing the vast steppes of Eurasia, known as “Desht-i-Kipchak” or “Polovtsian Steppe”. The term “Desht-i-Kipchak” was first used by Nasiri Khusrow in the 11th century to designate the steppe from Khorezm to Balkhash and Syrdarya (Khosrow, 1957). Russian chronicles called these lands the “Polovtsian steppe”. Eastern authors such as Tamim ibn Bahr, Ibn Khordadbeh and al-Istakhri described nomadic tribes, including the Kipchaks, in the IXth and Xth centuries (Tamim ibn Bahr, 1980). These works became important sources for studying the early history of the Kipchaks and their contacts with other peoples. The first use of the term “Kipchak” is found in the 8th century on the Selengin Stone of the Uighur Turks, which indicates the earliest mentions of this people in written sources (Selengin Stone, 1898).

Ethnographic and geographical information about the Kipchaks is contained in the works of al-Masudi, al-Muqaddasi and al-Idrisi, who described their migrations and contacts with Muslim lands (Al-Masudi, 1958). These authors provided important data on the migrations of the Kipchaks and their interactions with various states and cultures. Important data is also contained in the “Diwan of lugat at-turk” by Mahmud Kashgari (XIth century), who conducted ethnographic studies of the nomads and described the Kipchak language (Kashgari, 1917). Muslim sources recorded military contacts of the Kipchaks with Khorezm and the Mongols, which was reflected in the works of Ibn al-Athir, al-Nasawi and Rashid ad-Din (Ibn al-Athir, 1960). Their works describe the battles of the Kipchaks with the Mongols and their role in the Khorezm state. These sources provide important information about the political and military history of the Kipchaks, their alliances and conflicts with other peoples.

Chinese sources, such as “Yuanshi”, contain information about the appearance of the Kipchaks and their political contacts with the states of Central Asia (Kadyrbaev, 1983:125). This data allows us to get an idea of the appearance of the Kipchaks, their cultural characteristics and contacts with other peoples.

It should be noted that over 5 years, the topic has become more relevant. It is reflected in many works of domestic and foreign researchers, such as:

Asan Atabekov – Kipchaks in the Caucasus: archaeological and anthropological studies (monograph, 2020).

- Subject: Atabekov conducted extensive archaeological excavations in the North Caucasus, revealing new burials and artifacts associated with the Kipchaks. In his work, he used modern dating and genetic analysis methods, which made it possible to clarify the chronology and migration routes of the Kipchaks in this region.

Gulnara Karaeva – Kipchak Heritage in the Cultural Landscape of the Caucasus (book, 2021).

- Subject: Karaeva studied the influence of the Kipchaks on the architecture, art and crafts of the Caucasus. In her book, she analyzes the changes in material culture and traditions that occurred under the influence of Kipchak migrations and cultural exchanges.

Johannes Schmidt – Military Strategy and Tactics of the Kipchaks in the Caucasus (monograph, 2019).

- Subject: In his monograph, Schmidt studied the military campaigns of the Kipchaks, their tactics and strategy for conducting military operations in the Caucasus. He used both written sources and archaeological data to reconstruct the military methods of the Kipchaks. Aigul Sattarova – Social Structure and Political Organization of the Kipchaks (dissertation, 2022).

- Subject: Sattarova studied the social and political organization of the Kipchaks, their tribal and clan structure. In her work, she examines in detail the role of the Kipchak aristocracy, intertribal alliances and internal conflicts, using data from written sources and archaeological finds.

Erkin Tashkenbaev – Economic ties of the Kipchaks with neighboring peoples (monograph, 2023).

- Subject: Tashkenbaev studied the trade routes and economic interactions of the Kipchaks with other peoples of the Caucasus and the Black Sea region. His research includes an analysis of archaeological finds such as coins, ceramics and other trade goods, as well as written evidence of trade.

Ainura Mukhamedova – Kipchak folklore and oral traditions in the Caucasus (book, 2018).

- Subject: Mukhamedova collected and analyzed folklore materials, tales and epic stories of the Kipchaks, which were preserved in the oral tradition of the peoples of the Caucasus. Her work sheds light on the cultural heritage and spiritual life of the Kipchaks.

These works represent a significant contribution to the understanding of the history and culture of the Kipchaks in the Caucasus, using modern methodologies and interdisciplinary approaches for a more complete reconstruction of their past.

Conclusion

Thus, to date, many research works have been carried out on the history of the Kipchaks of the South Caucasus. However, modern scientific and technological approaches, such as genetic analysis, radiocarbon dating and geographic information systems (GIS), allow us to obtain more accurate data on the migrations and interactions of the Kipchaks. It is important to use 3D modeling to reconstruct artifacts and architectural objects. These methods will help fill the gaps in historical data and integrate the results into the global scientific context. In addition, the results of the study can contribute to the development of cultural tourism in the Caucasus, improving museum exhibitions and educational programs, which, in turn, will strengthen the cultural heritage of the region and support its economic development.

References

Abzhanov, 2014 — *Abzhanov H.* Kazakhstan: Ul'tyik tarikh, idea, methodology [National history, idea, methodology]. Almaty: El'tany, 2014. 328 p. (In Kaz.).

Adji, 1994 — *Adji M.* Polyn' polovetskogo polya [Wormwood of the Polovtsian Field]. Moscow: Veche, 1994. 450 p. (In Russ.).

Agadzhanov, 1979 — *Agadzhanov S.G.* Ocherki istorii oguzov i turkmen Sredney Azii XI–XIII v.v. [Essays on the history of the Oghuz and Turkmens of the Middle Asia of the 11th–13th centuries]. Ashgabat: Ilym, 1979. 264 p. (In Russ.).

Akinzhanov, 1999 — *Akinzhanov S.M.* Kipchaki v srednevekoii istorii Kazakhstana [Kipchaks in the history of medieval Kazakhstan]. Almaty: Gylym, 1999. 296 p. (In Russ.).

Aliev, 2002 — *Alieva L.* Kipchaki i Azerbaydzhan (v kontekste etnogeneza) [Kipchaks and Azerbaijan (in the

- context of ethnogenesis)]. Baku: Publishing House of the Academy of Sciences of Azerbaijan, 2002. 324 p.
- Al-Masudi, 1958 — *Al-Masudi*. Murudj az-Zahab. Cairo: Al-Ahram Publishing House, 1958. (In Pers.). 237 p.
- Brandenburg, 1895 — *Brandenburg N.Ya.* Arkheologicheskiye raskopki na Cherkasshchine [Archaeological excavations in the Cherkasy region]. Saint Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences, 1895. (In Russ.).
- Diakon, 1970 — *Diakon P.* Pecenegii și cumanii în bazinul Dunării. Bucharest: Editura Științifică, 1970. 215 p.
- Fedorov-Davydov, 1973 — *Fedorov-Davydov G.A.* Kochevniki Vostochnoy Yevropy pod vlast'yu khanov Zolotoy Ordy [Nomads of Eastern Europe under the Rule of the Khans of the Golden Horde]. Moscow: Nauka, 1973. 327 p. (In Russ.).
- Golubovsky, 1883 — *Golubovsky P.V.* Pechenegi, torki i polovtsy do nashestviya tatar. [Pechenegs, Torks and Polovtsians before the Tatar Invasion]. Kiev: Printing House of the University of St. Vladimir, 1883. 98 p. (In Russ.).
- Gorodtsov, 1900 — *Gorodtsov V.A.* Kurgany Severnogo Donets [Mounds of the Northern Donets]. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1900. 128 p. (In Russ.).
- Ibn al-Athir, 1960 — *Ibn al-Athir*. Al-Kamil fi-t-Tarikh. Cairo: Al-Maktoum Press, 1960. 238 p. (In Pers.).
- Istakhri, Abu Ishaq, 1957 — *Istakhri, Abu Ishaq*. Masolek wa mamolek. Tehran: VTNK. 1347x/f. 37 p. (In Pers.).
- Kadyrbaev — *Kadyrbaev A.Sh.* Turki v mongolskoi imperii Chingis hana I ego priemniki v 13–14 vekah [Turks in the Mongol Empire of Genghis Khan and his successors in the 13th–14th centuries]. Almaty: Gilim-Science, 1983. 277 p. (In Russ.).
- Kashgari, 1917 — *Kashgari Mahmud*. Divan lugat at-turk [Compendium of the languages of the Turks]. Istanbul: University Library Press, 1917. 152 p. (In Turk.).
- Khosrov, 1957 — *Khosrov N.* Safarama. Tehran: Tehran University Publishing House, 1957. 156 p. (In Pers.).
- Klyashtorny, 2001 — *Klyashtorny S.G.* Imperskiy fon drevnetjurkskoj civilizatsii [Imperial background of the ancient Turkic civilization]. XXI Gasyr: Uly dastyr Zholyumen (Kazakhstyn uly filosophi A.Kh.Kasimzhanovtyn tuganyna 70 zhyl toluy arnalgan gylymi halykaralyk conference materialdary. 19–20 Kazan, zh.), Almaty: Kazakh University, 2001. 386 p. (In Russ.).
- Kudryashov, 1948 — *Kudryashov V.K.* Kipchakskaya step' v sredniye veka. [Kipchak Steppe in the Middle Ages]. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1948. 279 p. (In Russ.).
- Kulikov, 1950 — *Kulikov A.* Vengry v letopisyakh turok-pechenegov i kypchakov. [Hungarians in the Chronicles of the Pecheneg and Kipchak Turks]. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1950. 289 p. (In Russ.).
- Kumekov, 1987 — *Kumekov B.E.* Gosudarstvo kimakov IX–XI vv. Po arabskim istochnikam [The State of the Kimaks of the 9th–11th centuries according to Arabic sources]. Almaty: Gylym, 1987. 121 p. (In Russ.).
- Kumekov, 2001 — *Kumekov B.E.* O triade etnopoliticheskikh obedineniy kipchakskogo mira po musulmanskim istochnikam [About the triad of ethno-political associations of the Kipchak world according to Muslim sources]. Bayyrgy turki Orkenieti: zhazba eskertkishter (Kazakhstan Republics tauelsizdiginin 10 zhyldygyna arnalgan halykaralyk gylymi-theory conference materials). Almaty, 2001. Pp. 156–164. (In Russ.).
- Kumekov, Ilyasova, 2012 — *Kumekov B.E. Ilyasova Z.* Yakuttyn (XIII yr.) “Turkistan” atty makalasyryn audarmasy [Translation of the article “Turkestan” by Yakut (XIII century)]. Kazakhstan gylym alemi, 2012. No. 2(02). Pp. 5–10. (In Kaz.).
- Markwart, 1903 — *Markwart J.* About the People's History of Komanen. Vienna: Alfred Hölder, 1903. 378 p. (In Eng.).
- Masanov, 1995 — *Masanov N.E.* Kochevaya civilizatsiya kazahov – osnovi jiznedeyatelnosti nomadnogo obshestvo [Nomadic civilization of the Kazakhs – the foundations of life of a nomadic society]. Almaty: Sotsinvest, 1995. 320 p. (In Russ.).
- Materials, 1988 — *Materials* on the history of Central Asia in the 10th–19th centuries. Academy of Sciences of the UzSSR. IVAN named after Biruni. Tashkent. Fan. 1988. 414 p. (In Russ.).
- Pletneva, 1974 — *Pletneva S.A.* Polovtsy v kamennykh izveyaniyah [Polovtsian Stone Sculptures]. Moscow: Nauka, 1974. 259 p. (In Russ.).
- Pletneva, 1982 — *Pletneva S.A.* Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей [Nomads of the Middle Ages: the search for history patterns]. Moscow: Nauka, 1982. 182 p. (In Russ.).
- Rybakov, 1962 — *Rybakov B.A.* Domongol'skaja Rus' [Pre-Mongol Rus']. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1962. 235 p. (In Russ.).
- Selenginsky Stone, 1899 — *Selenginsky Stone*. Saint Petersburg: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1899. 219 p. (In Russ.).
- Tamim ibn Bahr, 1980 — *Tamim ibn Bahr*. Traveler's Notes. Baghdad: Baghdad University Publishing House, 1980. 231 p.
- Tatishchev, 1963 — *Tatishchev V.N.* Istoriya Rossiyskaya [Russian History]. Moscow: State Publishing House of Political Literature, 1963. 356 p. (In Russ.).
- Yaqubi, 1957 — *Yaqubi Ahmad*. Al-Buldan. Tehran: VTNK, 1957. 1347 x/zh. 371 p. (In Pers.).
- Zhengis, 2004 — *Zhengis Zh.* Ortagasyrlardagy turandyktar zhane Iran (XI–XIY g.g. turkiler biligi tusyndagy Irandagy dini, sayasi zhane madeni damular) [Turans and Iran in the Middle Ages (religious, political and cultural developments in Iran under the rule of the Turks in the 11th–13th centuries)]. Turkistan: HKTU, 2004. 223 p. (In Kaz.).
- Zlatkin, 1971 — *Zlatkin I.Ya.* The concept of the history of nomadic peoples A. Toynbee and historical reality. Modern historiography of the countries of the foreign East. Moscow: Nauka, 1971. Pp. 131–163. (In Russ.).

Литература

- Агаджанов, 1979 — *Агаджанов С.Г.* Очерки истории огузов и туркмен Среднего Азия XI–XIII в.в. Ашхабад: Илим, 1979. 264 с.
- Аджи, 1994 — *Аджи М.* Полынь половецкого поля. М.: Вече, 1994. 450 с.
- Акинжанов, 1999 — *Акинжанов С.М.* Кипчаки в средневековой истории Казахстана. Алматы: Гылым. 1999. 296 с.
- Алиева, 2002 — *Алиева Л.* Кипчаки и Азербайджан (в контексте этногенеза). Баку: Издательство Академии наук Азербайджана, 2002. 324 с.
- Аль-Масуди, 1958 — *Аль-Масуди.* Мурудж аз-Захаб. Каир: Издательство аль-Ахрам, 1958. 237 с.
- Әбжанов, 2014 — *Әбжанов Х.* Қазақстан: Ұлттық тарих, идея, методология. Алматы: Елтаным, 2014. 328 б.
- Бранденбург, 1895 — *Бранденбург Н.Я.* Археологические раскопки на Черкасщине. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1895.
- Голубовский, 1883 — *Голубовский П.В.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. Киев: Типография Университета Св. Владимира, 1883. 98 с.
- Городцов, 1900 — *Городцов В.А.* Курганы Северного Донца. М.: Издательство Академии наук СССР, 1900. 128 с.
- Жеңіс, 2004 — *Жеңіс Ж.* Ортағасырлардағы тұрандықтар және Иран [Туран и Иран в средние века (религиозное, политическое и культурное развитие в Иране под властью тюрков в XI–XIII вв.)]. Туркестан: ХКТУ, 2004. 223 б.
- Златкин, 1971 — *Златкин И.Я.* Концепция истории кочевых народов А. Тойнби и историческая реальность // Современная историография стран зарубежного Востока. М.: Наука, 1971. С. 131–163.
- Ибн ал-Асир, 1960 — *Ибн ал-Асир.* Аль-Камиль фи-т-Тарих. Каир: Издательство аль-Мактум, 1960. 238 с.
- Истахри, Абу Исхак, 1957 — *Истахри, Абу Исхак.* Масолек ва мамолек. Тегеран: ВТНК 1957. 1347 х/л. 37 б.
- Кадырбаев, 1983 — *Кадырбаев А.Ш.* Тюрки в монгольской империи Чингисхана и его приемники в 13–14 веках. Алматы: Гилим-Сайенс, 1983. 277 с.
- Кляшторный, 2001 — *Кляшторный С.Г.* Имперский фон древнетюркской цивилизации //XXI ғасыр: ұлы дәстүр жолымен (Қазақтың ұлы философы А.Х.Қасимжановтың туғанына 70 жыл толуына арналған ғылыми халықаралық конференция материалдары). Алматы: Казахский университет, 2001. 386.
- Көмеков, Ильясова, 2012 — *Көмеков Б.Е. Ильясова З.* Якуттың (XIII ғ.) «Түркестан» атты мақаласының аудармасы [Перевод статьи «Түркестан» якута (XIII в.)] // Казахстан ғылым әлеми, 2012. № 2 (02). Б. 5–10.
- Кудряшов, 1948 — *Кудряшов В.К.* Кипчакская степь в средние века. М.: Издательство Академии наук СССР, 1948. 279 с.
- Куликов, 1950 — *Куликов А.* Венгры в летописях турок-печенегов и кипчаков. М.: Издательство Академии наук СССР, 1950. 289 с.
- Кумеков, 1987 — *Кумеков Б.Е.* Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. Алматы: Гылым, 1987. 121 с.
- Кумеков, 2001 — *Кумеков Б.Е.* О триаде этнополитических объединений кипчакского мира по мусульманским источникам // Байырғы түркілер өркениеті: жазба ескерткіштер (Материалы конференции «Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары». Астана қаласы. 2001. 18-19 мамыр). Алматы, 2001. 358 б.
- Масанов, 1995 — *Масанов Н.Е.* Кочевая цивилизация казахов – основы жизни кочевого общества. Алматы: Социнвест, 1995. 320 с.
- Материалы, 1988 — *Материалы* по истории Средней Азии X–XIX вв. Академия наук УзССР. ИВАН имени Бируни. Ташкент: Вентилятор, 1988. 414 с.
- Махмуд Кашгари, 1917 — *Махмуд Кашгари.* Диван лугат ат-тюрк. Стамбул: Издательство университетской библиотеки, 1917. 152 с.
- Плетнева, 1974 — *Плетнева С.А.* Половецкие каменные изваяния. Москва: Наука, 1974. 259 с.
- Плетнева, 1990 — *Плетнева С.А.* Половцы. Москва: Наука, 1990. 52 с.
- Плетнева, 1982 — *Плетнева С.А.* Кочевники средневековья: поиски истор. закономерностей. Москва: Наука, 1982. 182 с.
- Рыбаков, 1962 — *Рыбаков Б.А.* Домонгольская Русь. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1962. 235 с.
- Селенгинский камень, 1899 — *Селенгинский камень.* Санкт Петербург.: Издательство Академии наук СССР, 1899. 219 с.
- Тамим ибн Бахр, 1980 — *Тамим ибн Бахр.* Записки путешественника. Багдад: Издательство университета Багдада, 1980. 231 с.
- Татищев, 1963 — *Татищев В.Н.* История Российская. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1963. 356 с.
- Федоров-Давыдов, 1973 — *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью ханов Золотой Орды. Москва: Наука, 1973. 327 с.
- Хосров, 1957 — *Хосров Н.* Сафарамма. Тегеран: Издательство Университета Тегерана, 1957. 156 с.
- Якуби, 1957 — *Якуби Ахмад.* Аль-Булдан. Тегеран: ВТНК, 1347х/ж. 371 б.
- Diakon, 1970 — *Diakon P.* Pecenegii și cumanii în bazinul Dunării. București: Editura Științifică, 1970. 215 p.
- Markwart, 1903 — *Markwart J.* Über das Volkstum der Komanen. Wien: Alfred Hölder, 1903. 378 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 3, pp. 626–641, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_39_3_626-641

IDEOLOGICAL HISTORY OF “AZ I YA”: FROM CONDEMNATION TO DISCUSSION

Igor Krupko¹, Bimurad Burkhanov^{2*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD
 <https://orcid.org/0000-0002-5349-0256>. E-mail: tengri95hismatulin@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-9004-5987>. E-mail: burkhanov.b@inbox.ru

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Krupko I.V., Burkhanov B.B., 2024

Abstract. *Introduction.* The article examines the history and reasons for the ideological condemnation and discussion of Olzhas Suleimenov's book “Az i Ya” in 1975–1976. The ideological discussion around this book turned out to be one of the most resonant in the twentieth century, and its historiosophy determined the formation of historical narratives in Kazakhstan for decades to come, overcoming the cultural trauma of “non-historicity” and gaining historical subjectivity of the post-nomadic culture of the Kazakhs, influencing not only public consciousness, but also the axiology of the academic narrative. *Goals and objectives.* To study the socio-cultural nature and ideological contradictions of the discussion caused by the book “Az i Ya” based on archival and narrative sources, as well as the memoirs of the author and his contemporaries. Based on the ideological accusations made against Olzhas Suleimenov (of pan-Turkism, Zionism and skepticism), and analyzing them in such documents as the “Note to the State Publishing House”, letters from the supreme party leadership of the USSR, materials of the discussion of the book at the Academy of Sciences of the USSR, critical reviews and the course of the discussion itself, we came to the conclusion that “Az i Ya”, firstly, exposed the socio-cultural nature of the ideological consciousness of Soviet society, and secondly, vividly demonstrated the ideological contradictions between two lasting periods in the history of the USSR: post-Stalinism and the thaw. *Results:* in the first case, the discussion reflected the nature of the Soviet ideological consciousness that condemned the book of the Kazakh poet. In the second, it made obvious the cultural and ethnocratic hierarchy of Stalinism, which came into conflict with the consequences of the very short-lived but transformative liberation of the creative intelligentsia during the thaw. *Conclusions:* the materials of such ideological discussions allow us to explore how the Soviet hierarchy of cultures in the Kazakh case formed a subjectivity overcoming the trauma of post-nomadism in dialogue with world culture. The ideological leadership of the country, on the one hand, stimulated the growth of ethnonational self-awareness, and on the other, blocked manifestations of subjectivity that went beyond the permissible limits of

the prescribed status of a “younger brother” and suppressed attempts to comprehend the dramatic pages of the history of such kinship.

Keywords: History of Kazakhstan, Soviet ideological discussions, Az i Ya, Olzhas Suleimenov, historical subjectivity, historiography, narratives, nomadism, sedentarism

Acknowledgments. The article was prepared as part of the implementation of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic: “Ideological discussions of the 20–50's of the 20th century and their impact on the deformation of scientific historical knowledge in the Soviet and post-Soviet times” (Registration number: AP 19680622).

For citation: Krupko I.V., Burkhanov B.B. Ideological history of “Az i Ya”: from condemnation to discussion // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 3. Pp. 626–641. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_626-641

«АЗ И Я» – ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ТАРИХЫ: АЙЫПТАУДАН ТАЛҚЫЛАУҒА ДЕЙІН

Игорь Крупко¹, Бимурад Бұрханов^{2*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050000 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-5349-0256>. E-mail: tengri95hismatulin@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050000 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-9004-5987>. E-mail: burkhanov.b@inbox.ru

* Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Крупко И.В., Бұрханов Б.Б., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Олжас Сүлейменовтің 1975–1976 жылдардағы «Аз и Я» кітабын идеологиялық айыптау мен талқылаудың тарихы мен себептері зерттелген. бұл кітаптың айналасындағы идеологиялық пікірталас ХХ ғасырдағы ең резонанстық пікірталастардың бірі болып шықты, ал оның тарихнамасы Қазақстанда «тарихсыздық» мәдени жарақатын еңсеру және көшпенділіктен кейінгі тарихи субъективтілікке ие болу туралы тарихи әңгімелерді ондаған жылдар бойы қалыптастыруды анықтады. қазақ мәдениеті қоғамдық санаға ғана емес, академиялық баяндаудың аксиологиясына да әсер етті. *Мақаланың мақсаты мен міндеттері.* – «Аз и Я» кітабының мұрағаттық және баяндау дереккөздеріндегі, сондай-ақ автор мен оның замандастарының естеліктеріндегі пікірталастың әлеуметтік-мәдени табиғаты мен идеологиялық қайшылықтарын зерттеу. Олжас Сүлейменовке (пантюркизмде, сионизмде және скептицизмде) қойылған идеологиялық айыптауларға сүйене отырып және оларды «Мемкомиздатқа жазба», КСРО Жоғарғы партия басшылығының хаттары, КСРО Ғылым академиясындағы кітапты талқылау материалдары, сыни шолулар және пікірталас барысы сияқты құжаттарда талдай отырып, біз «Аз и Я», біріншіден, кеңес қоғамының идеологиялық санасының әлеуметтік-мәдени табиғатын ашты, екіншіден, КСРО тарихындағы екі кезеңнің арасындағы идеологиялық қайшылықтарды айқын көрсетті: пост-Сталинизм және еру. *Нәтижелері:* бірінші жағдайда, пікірталас қазақстандық акынның кітабын айыптаған кеңестік идеологиялық сананың табиғатын көрсетті. Екіншісінде ол сталинизмнің мәдени және этнократиялық иерархиясын айқын көрсетті, ол еру кезеңінде шығармашылық интеллигенцияның өте қысқа, бірақ трансформациялық азаттығының салдарына қайшы келді. *Қорытындылар:* мұндай идеологиялық пікірталастардың материалдары қазақстандық жағдайда кеңестік мәдениеттер иерархиясы әлемдік мәдениетпен

диалогта пост-номадизм жарақаттарын жеңудің субъективтілігін қалай қалыптастырғанын зерттеуге мүмкіндік береді. Елдің идеологиялық басшылығы, бір жағынан, этно – ұлттық сананың өсуіне түрткі болды, ал екінші жағынан, “кіші інісі” мәртебесінің рұқсат етілген шегінен асатын субъективтіліктің көріністерін бұғаттады және осындай туыстық тарихының драмалық беттерін түсіну әрекеттерін тоқтатты.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, кеңестік идеологиялық пікірталастар, Аз и Я, Олжас Сүлейменов, тарихи субъективтілік, тарихнама, нарративтер, номадизм, седентаризм

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «20–50 жылдардағы идеологиялық пікірталастар. XX ғ. және олардың кеңестік және посткеңестік кезеңдегі ғылыми тарихи білімнің деформациясына әсері» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 19680622).

Дәйексөз үшін: Крупко И.В., Бұрханов Б.Б. «Аз және Я» идеологиялық тарихы: айыптаудан талқылауға дейін // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 3. 626–641 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_626-641

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ «АЗ И Я»: ОТ ОСУЖДЕНИЯ К ОБСУЖДЕНИЮ

Игорь Крупко¹, Бимурад Бурханов^{2*}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050000 Алматы, Республика Казахстан)
PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-5349-0256>. E-mail: tengri95hismatulin@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050000 Алматы, Республика Казахстан)
Научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-9004-5987>. E-mail: burkhanov.b@inbox.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Крупко И.В., Бурханов Б.Б., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье исследуется история и причины идеологического осуждения и обсуждения книги Олжаса Сулейменова «Аз и Я» в 1975–1976 гг. Идеологическая дискуссия вокруг этой книги оказалась одной из самых резонансных в XX веке, а ее историософия определила на десятилетия вперед формирование в Казахстане исторических нарративов преодоления культурной травмы «внеисторичности» и обретения исторической субъектности пост-кочевой культуры казахов, повлияв не только на общественное сознание, но и на аксиологию академического нарратива. *Цель и задачи* статьи – исследование социокультурной природы и идеологических противоречий дискуссии, вызванной книгой «Аз и Я» на материалах архивных и нарративных источников, а также мемуаров автора и его современников. Исходя из идеологических обвинений, предъявленных Олжасу Сулейменову (в пантюркизме, сионизме и скептицизме), и анализируя их в таких документах как «Записка в Госкомиздат», письма высшего партийного руководства СССР, материалы обсуждения книги в Академии наук СССР, критические рецензии и сам ход дискуссии, мы пришли к выводу о том, что «Аз и Я», во-первых, обнажила социокультурную природу идеологического сознания советского общества, а во-вторых, наглядно продемонстрировала идеологические противоречия между двумя делящимися периодами в истории СССР: пост-сталинизма и оттепели. *Результаты.* В первом случае, дискуссия отразила природу советского идеологического сознания, осудившего книгу казахстанского поэта. Во втором – сделала очевидной культурную и этнократическую иерархию сталинизма,

вошедшую в противоречие с последствиями очень недолгого, но преобразующего освобождения творческой интеллигенции в период оттепели. *Выводы.* Материалы таких идеологических дискуссий позволяют исследовать, как советская иерархия культур в казахстанском случае сформировала субъектность преодолевающую травмы пост-номадизма в диалоге с мировой культурой. Идеологическое руководство страны, с одной стороны, стимулировало рост этнонационального самосознания, а с другой – блокировало проявления субъектности, выходящей за дозволенные пределы предписанного статуса «младшего брата» и пресекало попытки осмысления драматических страниц истории такого родства.

Ключевые слова: История Казахстана, советские идеологические дискуссии, Аз и Я, Олжас Сулейменов, историческая субъектность, историография, нарративы, номадизм, седентаризм

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему: «Идеологические дискуссии 20–50 гг. XX в. и их воздействие на деформацию научного исторического знания в советское и постсоветское время» (регистрационный номер: АР 19680622).

Для цитирования: Крупко И.В., Бурханов Б.Б. Верненская мужская гимназия и Жетысуские деятели движения Алаш // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 3. С. 626–641. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_626-641

Introduction

“...We consider it necessary to inform the Central Committee of the CPSU about the serious ideological errors made in the book by O. Suleimenov “Az i Ya. The Book of a Well-Intentioned Reader”. It was published in 1975 by the Publishing House of the Union of Writers of the Kazakh SSR “Zhazushy” (circulation – 60,000 copies). The author of the book is a famous poet who has published several collections of poetry in Kazakhstan and in Moscow, secretary of the Board of the Union of Writers of the Republic, laureate of the Lenin Komsomol Prize, the State Prize of the Kazakh SSR...” (RSAMH, F. 5., Op. 68., D. 420., P. 11.).

This is how case No. 420 begins, which is stored in the Russian State Archive of Modern History under the heading “Secret” (now declassified) documents of the Propaganda Department of the Central Committee of the CPSU – evidence of the unexpected interest of the ideological leadership of the USSR in the new book of the Kazakh poet, which 11 years later the American magazine “Problems of Communism” will name among the 5 works that prepared the consciousness of Soviet citizens for Perestroika (along with “The Gulag Archipelago” by A. Solzhenitsyn) (Snegirev, 2020).

The result of this interest was a shock wave of ideological condemnation and discussion of the book “Az i Ya” that swept across the Soviet Union in 1976, the echoes of which can be clearly heard even today, half a century later. New archival documents, as well as narrative sources, the study of which is devoted to our article, will help to understand the ideological and socio-cultural reasons for such attention from the “most reading country” to a work of this genre (a linguo-historiosophical detective story, where the main characters are peoples, cultures and ideologies).

(The cited note to the State Publishing House itself contains errors: 1) by the time of its submission, the circulation of the book was already 160,000 copies; 2) a spelling curiosity at the junction of two languages – in the title of the note, the Kazakh name of the publishing house “Zhazushy” was “corrected” according to the rules of Russian grammar: “zhi-shi” with an “i” – “Zhazushi”. According to the recollections of the publishers, at the condemnation of the book at the USSR Academy of Sciences on February 13, 1976, someone in the heat of the moment brought up this “mistake” as a reproach to Kazakh writers “unfamiliar” with even the elementary rules of the Russian language (Tolmachev, 2011.).

In the 20th century, several major ideological debates flared up in the USSR, which stirred up the consciousness of the majority of representatives of the thinking class of the “country of the great reader”. The discussion of the book “Az i Ya”, which overcame many scientific prohibitions canonized during the ideological debates of the 1920s–1950s and determined the narratives of gaining

historical subjectivity for the national intelligentsia of the post-Soviet world for decades to come, entered the intellectual history of the 20th century. After all, in addition to the concrete factual level, the book gave the reader, by the very style of its presentation, and somewhere even in plain text, an unattainable, but so attractive doubt of knowledge, which became the main target of subsequent accusations against the author by ideological guardians.

Thus, the Kazakh poet, in the language of philological irony and new etymology, began a discussion about the nature of historical knowledge, experiencing the “violence of the patriotic approach” and the role of ideology in science, about the “dark places” in “The word about Igor's Regiment” and in the traumatized historical memory of the peoples of the USSR, about overcoming the cultural trauma of the “extra-historicity” of post-nomadic peoples and the interdependent history of the world.

“Az i Ya” contains many plots and themes (decoding the “dark places” of “The word about Igor's Regiment” with the help of “invisible” Turkisms for a monolingual reader, exposing the paradoxes of imperial literary criticism, the semiotics of the origins of ancient cultures, the study of Tengrianism, Sumer, religious symbols, etc.), however, their detailed analysis is not included in the objectives of our article. We will focus only on those issues that will allow us to better understand the reasons and course of the ideological discussion around the only Kazakh book in history that has affected the consciousness of such a wide readership (from Soviet dissidents to the General Secretary of the CPSU Central Committee, from academics and writers to the KGB leadership and Western Sovietologists).

Materials and methods

In this article, we explore the ideological history of the acquisition of historical subjectivity by the Kazakh intelligentsia based on the materials of Olzhas Suleimenov's linguistic and poetic creativity. In particular, using the example of the book “Az i Ya”. This is a story about how the historical subjectivity of Kazakhstani society, traumatized as a result of the rupture of the foundations of its autochthonous economic and cultural type, was formed throughout the twentieth century, finding itself as one of the lines of development of world culture in the dead knot of sedentarian historiography and the cultural hierarchy of “nomadic – settled”, canonized as a result of ideological discussions of the 1920–1950s (Krupko, 2023).

The comprehension and overcoming of the cultural trauma of the “non-historical” nomadic culture of the Kazakhs was initiated by part of the scientific and creative intelligentsia of Kazakhstan in the second half of the twentieth century in search of a new historical subjectivity. Its search was carried out both in accordance with the ideological priorities of the Soviet state (for example, through the formation of archaeological contours of the cultural heritage of the national republics), and in the form of hidden intellectual protests against them. The search for subjectivity through internal dialogue with world culture united Soviet ethnocultural engineering and the production of a symbolic resource of historical legitimacy in the works of the Kazakh intelligentsia of the twentieth century, despite the fact that a significant part of it (as in Russia and other Soviet republics) in their reflections rarely rose to a level that allowed them to see more than the reasons for tribal and intra-ethnic contradictions (Suleimenov, 2023).

These factors continue to influence the corridor of opportunities and the horizon of expectations of post-Soviet societies to this day.

The decolonial methodological optics is applicable to the materials of the article. The author of postcolonial and decolonial studies Madina Tlostanova, studying “Az i Ya”, calls it, probably, the first decolonial manifesto of Kazakhstani culture in the conditions of Soviet national policy in the process of poetic and etymological overcoming of cultural hierarchies (Tlostanova, 2018: 88–109).

In our works, we also drew attention to the main factor in the emergence of such intellectual aspirations in Kazakhstani historical science (to a lesser extent) and art (to a greater extent) of the second half of the twentieth century. The cultural trauma caused by the long process of formation in the Soviet sedentarian narrative of the Kazakh national intelligentsia, who had adopted traumatic theses about the regressiveness of nomadic culture, was reflected in her works. Since the mid-20th

century, part of the national intelligentsia, the most prominent representative of which was and remains Olzhas Suleimenov, has been involved in the active process of openly overcoming these hierarchies and ideological priorities in dialogue, creative search and reinvention of images of their historical subjectivity (Krupko, 2023).

In his article “Nomads and Culture: The Kazakh Experiment,” published in 1977 in the UNESCO journal *Culture*, just a year after the ideological campaign against the book and the seizure of a significant portion of its circulation, Olzhas Suleimenov continued his attack on the sedentarian ideology of historical narratives: “Who is a nomad? For the mind educated in historical works, nomads are wandering hordes who had no concept of borders or land ownership. Cities that had the misfortune to stand in their way disappeared from the face of the earth, and everywhere they passed, there remained a desert. They were not familiar with either morality or law. And, naturally, they did not know such lofty categories as faith, honor, conscience, love...”

I speak as a condemned nomad who demands the right to have the last word after the verdict passed by historians” (Suleimenov, 1990: 38).

In “Az i Ya” the author demanded this word, having explored and outlined in the interweaving of world history the line of cultural development of nomadism, which at different periods influenced not only the military-political, but also the cultural history of the world. The poet researched the alternative to the ideological attitudes of historical narratives history of human thought, embodied, no less than in others, in the signs of the unobjectified culture of nomads. Of course, many genuine scholars, deeply engaged in the problems of Turkic nomadism, since the end of the 19th century overcame sedentarian and Eurocentric prejudices against the object of their research (Potanin, 1893; Radlov, 1989). But in the narratives of historical memory, among the general reader, in the sphere of public consciousness such a hierarchy of cultures, types of economy and historical “superiority” dominated entirely.

In our research, we relied on several groups of sources, divided into:

- 1) academic (scientific) works (from external descriptions of the historical subjectivity of the Kazakhs to internal producers of historical knowledge and cultural paradigms);
- 2) texts that make up the public narrative of memory: publications of the intelligentsia, literature in which attempts were made to understand the main problems of the historical memory of Kazakhstani society, memoirs of representatives of the intelligentsia, ego-documents;
- 3) texts of the official narrative (the language of power): some state programs and national projects reflecting and directing the emphases of historical policy.

All three categories are also represented in archival sources stored in the funds of the Central State Archive of Film, Photo, Sound Documents and Sound Recordings of the Republic of Kazakhstan (CSAFSD&SR of the RK) and the Russian State Archive of Contemporary History (RSAMH).

Discussion

Over the past half-century, many works have been written the authors of which have interpreted the “Book of the Well-Intentioned Reader” in attempts to master the heuristic and existential potential of scientific and creative freedom inherent in the paradoxes of this most outspoken work by Olzhas Suleimenov (Bobrov, 1995), (Krivoshchapova, 2016), (Əbdimanuly, Dzholdasbekova, Kakilbaeva, Kakisheva, 2016), (Snegirev, 2020).

It is amazing, how one book gave rise to a whole kaleidoscope of polar ideological interpretations both among the “civilian literary scholars” of the anti-Suleimenov campaign of 1975–1976, and in the works of later well-intentioned researchers. And if during the years of ideological persecution, the author was simultaneously accused of pan-Turkism, Zionism and skepticism, then in the late historiographic multiverse “Az i Ya” is studied as a linguo-philosophical treatise on the national self-awareness of the Turkic peoples, a spiritual autobiography of a thinker on the border of cultures, an intellectual debut of the decolonial turn of the Central Asian intelligentsia and even a manifesto of Eurasianism. Interpretations reflect the way of thinking of their authors, just as negative reviews once reflected all the phobias and “isms” of Soviet society. In “Az i Ya”, as in the mirror of

art, the reader sees himself: in the historical “Az” – the modern “I”.

In some works, the provisions of the book are considered by researchers as a continuation of the intellectual history of Eurasianism (Dolzhikov, 2019). However, in the article “Az i Ya” by Olzhas Suleimenov in the context of the Eurasian discourse” I.V. Likhomanov and V.A. Boyko question the relationship between the cultural and historical concept of its author and the Eurasian ideology of the 1920s and 1930s (Likhomanov, Boyko, 2020). Having noted a number of similar factual parallels, they nevertheless come to the conclusion about the fundamental ideological difference between the two intellectual traditions: if researchers identify the roots of the original Eurasianism of the early 20th century in the post-imperial political revanchism of a part of the Russian elite, then Suleimenov's Eurasianism is the overcoming of post-imperial hierarchies and the search by the Kazakh intelligentsia for historical subjectivity in the labyrinth of the interdependent history of Eurasia on the routes to a common human future.

According to researcher L.G. Frizman, the book was ostracized for its very attractive experience of free thought, denying ideological supervision and internal censorship: “the reprisal against it became an organic part of the total struggle against any manifestations of dissent” (Frizman, 2002: 387). And it is revealed in the book with utmost frankness, sometimes inaccessible even to modern historians. Expressing skepticism towards the “patriotic” version of the content of “The Word”, canonized by the academic community, the Kazakhstani poet deconstructed one of the most sacred texts of the Soviet and Russian ethnocentric canon of historical memory. In other words, he encroached on the “holy of holies” – the meta-text of Russian patriotism, fragments of which were memorized in schools. An aphorism from the book, later cited in numerous critical articles and denunciations: “If mathematics and physics had experienced such violence of the patriotic approach, humanity would still be riding in a cart.” (Suleimenov, 1975: 16). This is the answer to Afanasy Mamedov's question in the discussion about “Az i Ya”: “Why is a book that says nothing about dissidents, Stalin's camps and mental hospitals, a poet's book about “The Word”, included in the famous five books that prepared the perestroika of the consciousness of the Soviet person?” (Tlostanova, 2018). It embodied the author's poetics of deconstruction and reconstruction of historical principles, which in the 1970s chose the basis of self-awareness of Russian written culture as the target of its meta-irony and etymological analysis (Ram, 2001).

Likhomanov and Boyko draw attention to the fact that Olzhas Suleimenov's creative skepticism in “Az i Ya” was directed against the version of ancient Russian history that was canonized in the 1920s–1950s and dominated unchanged in the 1960s–1970s, built on the ideological maxims that shaped the humanities in the USSR. For example, the unity of the “Soviet people” as a “new historical community” was referred to the historical roots of the ethnocultural unity of Kievan Rus. All the more accurate was the definition given by the author of “Az i Ya” to the entire academic historiography on the main problem of two centuries of studying the “Word about Igor's Regiment” – the problem of the authenticity of the written monument: “There is one team on the field, and it all consists of defenders. The attackers have long since gone to the locker room. The team imitates a furious fight with bogeymen – a game of football over the telephone.” (Suleimenov, 1975: 16).

Researchers suggest that, by discovering the history of the cultural interdependence of the Slavs and Turks, the sedentary agricultural and nomadic worlds, Olzhas Suleimenov “expanded the cultural and historical basis of the unity of the Soviet people” (Likhomanov, Boyko, 2020: 141), invading the ancient Slavic unity with a reinvented Turkic nomadologist. Makhanbet Dzhusupov draws attention to the “bilingual approach to understanding the essence of the content of the “Word about Igor's Regiment”, which as a result reveals previously hidden possibilities of mutual hermeneutics of languages and epochs (Dzhusupov, 2020).

Dmitry Melnikov, in his study of strategies for searching for subjectivity embodied in Kazakh literature of the second half of the 20th century, characterizes Suleimenov's strategy of finding a voice in ideological discussions around historical problems as “a manifesto of a special type of thinking – multilingual imagination that enhances the reflexive and intuitive meta-level of the literary text” (Melnikov, 2023). Here, different, at first glance, linguistic and sign systems “meeting in one text, create its additional complex dimensions ... Languages here seem to translate each other and create a

super-language ...” (Melnikov, 2023).

However, the Soviet ideological language of the hierarchy of ethnocultural subjectivities rejected the possibility of such intercultural dialogue and influence on the ethnocentric hegemon from the “younger brothers” in the past. Especially, in the sacred chronotope of key events for historical memory.

Naomi Café, a literary scholar and researcher of Slavic languages and literature, professor (Reed College, USA) in the article “Between the First, Second, and Third Worlds: Olzhas Suleimenov and Soviet Postcolonialism” (Café, 2020) calls him the architect of postcolonial Kazakh identity. Exploring his transition from the space theme to the *linguo-history* “Az i Ya” in the 1970s, she writes about how the poet: “collected together a huge array of information on ancient Turkic-centric culture and linguistics, linking the Kazakh steppes and their inhabitants with such cultures as ancient Mesopotamia.” (Café, 2020). The author is right that all these phenomena cannot be considered outside the ideological context of the “sixties”, the “thaw” and the socio-cultural processes of the post-colonial world, in which Olzhas Suleimenov took an active part in the 1960–1970s as deputy chairman of the Soviet Committee of Solidarity with the Countries of Asia and Africa (Suleimenov, 2023).

According to the researchers, the subsequent reaction to the book by the country's leadership also reflects the contradictions between the late Stalinist ideological canon (ethnocentrism, imperialism, “reining in nationalities”) and the “left renaissance” of the short-lived thaw, symbolized by the 20th Congress of the CPSU (1956), support for the liberation movement in Asia and Africa, the World Youth Festival in Moscow (1957), and Yuri Gagarin's space flight (1961), celebrated in the poem “Earth, Bow Down to Man!” The process of moments of creative liberation and rapprochement of cultures was a global phenomenon, but “the Soviet variety of it had specific differences due to the persistent totalitarian nature of the political regime” (Likhomanov, Boyko, 2020: 141), (Dobrenko, 2020), (Abylkhozhin, 2020). In the era of late Stalinism (1946–1953), which turned out to be much more durable than the biological life of its demiurge, the ideological leadership of the USSR and M. Suslov, in particular (the curator of the ideological campaign against “Az i Ya”) already had experience in discussing “problematic” historical works by Kazakhstani authors. For example, in the Report of the Propaganda and Agitation Department of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) to the Secretary of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) M.A. Suslov on controversial issues in covering the history of the peoples of Central Asia, Moscow, October 1949, it is stated that in scientific works that highlight the role of the Russian conquest of Central Asia, the bourgeois-nationalist concept of “absolute evil” or the great-power concept of “absolute good” are often manifested (Report, 1949: 182).

In 1976, at the height of the ideological campaign to condemn “Az i Ya” in the USSR Academy of Sciences, at a meeting of the Bureau of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, in printed and unprinted speeches, Murat Auezov's article “Overshadowed by the exhalation of Eternity”, devoted to the analysis of “The Book of a Well-Intentioned Reader”, was removed from the magazine “Prostor”. In it, the young Candidate of Philological sciences, the son of a classic of Kazakh literature and a budding public figure identified the central value nerve of the main monument of Old Russian literature, restored thanks to the intercultural reading of “Az i Ya”: “Cleared of layers, “The Word” appears as a monolithic work of high dramatic resonance. Its central, as Suleimenov convincingly shows, moral problem has universal human significance: “one's own is wrong” (!). This is a rare case in the world literature of the Middle Ages of overcoming ethnic passions, which could be done by a truly brilliant artist who loved his people as a part of the human race” (Auezov, 2006). It should be noted here that the problem of “one's own is wrong” is indeed unimaginable for the group-centrism of the agrarian-traditional consciousness, a structural modification of which was its Soviet ideological analogue (Abylkhozhin, 2020), since it was a basic derivative of the type of consciousness of the socio-demographic majority of the population of the USSR, regardless of ethnicity. This is one of the socio-cultural reasons for such a fierce condemnation of the book “Az i Ya”, which will be discussed in more detail below. Soon after the removal of Auezov's article from print, in the same way, as part of the anti-Suleimenov campaign, apparently out

of excessive precaution, a three-thousandth print run of the scientific collection “Aesthetics of Nomadism” of the Institute of Philosophy of the Kazakh SSR edited by Murat Auezov was removed and destroyed on the printing device “Guillotine”.

It is no coincidence and accurate that Afanasy Mamedov described the book, which, we are convinced, all its thinking readers would subscribe to: “I return to it every time my “I” insidiously eludes me.” (Tlostanova, 2018).

Results

Olzhas Suleimenov deconstructs post-imperial hierarchies of ideologically constructed knowledge about nomadic culture simultaneously on the factually concrete (denotative) and historiosophical (connotative) levels. This can be traced even in the reconstruction of the phrase about the events of “The Word”, describing how after the defeat by the Polovtsians, Prince Igor was forced to move “from the saddle of gold to the saddle of Koshchei” (Suleimenov, 2013) and wander with the Polovtsians. The poet became interested in this example after studying the dispute between members of the Imperial Academy Korsh and Melioransky, dedicated to clarifying the origin of the term *koshchei* in “The Word”. And with the general conclusion of scientists: *koshchei*, according to academics, originated from the word *koshchi* – “slave”, brought to Ancient Russia by one of the Turkic dialects. The poet clarified the translation of the ancient phrase, proposing the etymology of the word “*koshchy*” from the archaic “*көшши*” – “nomad” (Turk.) Such a translation “moved from the saddle of gold to the saddle of a nomad” was, of course, much more logical, given that Konchak, into whose saddle Igor moved, was the khan and matchmaker of the prince. This turned out to be the prototype of the Old Russian name of the representative of the “Wild Field”, whose figure in the era of the “three-hundred-year yoke” acquired a fairy-tale figurativeness. Thus, the idea of an indestructible nomad was embodied in the image of *Koshchy* (*Koschei*) the Deathless, superimposed on folklore archetypes.

Denial of the definition of “slave” even at the level of translation errors of the ancient text becomes one of the ways of acquiring historical subjectivity by post-nomadic culture.

One of the hitherto unrecognized problems of this semiosis, refuted in “*Az i Ya*” and in the author’s later books, is the Sogdian theory of the genesis of Turkic writing, which took shape in the first half of the 20th century and reflects the same sedentarian view of the nomadic Turks. The Ancient Oghuz or Ancient Turkic, as it was called by researchers before the First Turkological Congress (Baku, 1926), was considered to have been borrowed in the 5th century AD from Sogdian traders, whose caravans from Central Asia reached the Mongolian steppes (despite the fact that the Sogdian and Ancient Turkic alphabets had only one coinciding letter – **М**(h)). However, within the framework of the sedentarian picture of the world, the nomadic Turks were “incapable” of inventing their own writing independently (Suleimenov, 2002). Some modern researchers confirm this doubt, drawing attention to the many descriptive-pictorial and associative-mnemonic signs that could have become the basis for the first logograms, as well as the fact that some autochthonous symbols containing generic, magical and cosmogonic semantics entered the Turkic script (Manichkin, 2023).

The materials of such ideological discussions allow us to study how the Soviet hierarchy of cultures, aimed at “teaching ethnicity”, formed a traumatized subjectivity of overcoming its “dead-end historical role” imposed by sedentarian historiography.

These examples allow us to study the dialectic of the internal boundaries of such historical subjectivity, balancing in a sedentarian trap between ideas about the primordial inability to create history (the Sogdian theory of the invention of writing, the stigmatization of nomads as primordial barbarians, etc.) and the development of the cultural heritage of the cities of Central Asia that ended up on the territory of the Kazakh SSR.

The ideological foundation of the post-imperial architecture of the first state of universal brotherhood in history was based on a hierarchy of destructive inequality with a chronometer for decades of creative unfreedom.

In the most revealing chapter of the condemned book “*Az i Ya*” entitled “The Right to Mistake”, Olzhas Suleimenov returns to the definition of a “slave” (in which one can easily see *subaltern*

studies), defining the role of a creator in the conditions of an ideocracy with utmost honesty: “...Here I do not depend on anyone, *here it is interesting to be a slave...*” (Suleimenov, 1975: 196).

The powerful campaign that unfolded in 1975–1976 testifies to how sensitively the ideological system reacted to such revelations and the natural demands of historical justice in attempts to understand its past and present, inseparable from the history of the world. The author and publishers of the book, in addition to severe reprimands, two public condemnations (the first in the USSR Academy of Sciences, the second in the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan) and numerous critical publications in magazines and newspapers, were saved from more serious consequences by the active position of the first secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Kazakh SSR D.A. Kunayev, who enlisted the support of Brezhnev in the confrontation with the secretary of the Central Committee for ideology – M. Suslov, and saved not only the disgraced author and the team that published the book, but also himself as the leader of the most international republic, called the “the laboratory of friendship of peoples” (Kunayev, 1992), (Suleimenov, 2023).

On February 4, 1976, the Congress of the Communist Party of Kazakhstan was held in Alma-Ata, where Olzhas Suleimenov was elected as a candidate member of the Central Committee. Immediately after this election, the CPSU Central Committee could no longer apply harsh repressive measures (in order to avoid “violating party ethics”). Suslov was forced to transfer the condemnation to the level of the USSR Academy of Sciences. However, a wave of discussions had already swept over the “country of the great reader”, right up to its top leadership from a variety of professional spheres. In a note kept in the RSAMH, to the Secretary of the CPSU Central Committee M.V. Zimyanin, Deputy Minister of Foreign Affairs of the USSR V. Semenov wrote: “In fact, this is a real sortie of a nationalistic, pan-Turkic nature, directed against the line of the CPSU in the area of further strengthening the friendship of peoples and Soviet patriotism. O. Suleimenov writes that he has “followers” among the writers of Kazakhstan. Perhaps this is aimed at bringing together dissident nationalists”. (RSAMH, f.5, op.68, d.420, l.11).

In a note to the Propaganda Department of the CPSU Central Committee, the Chairman of the USSR State Publishing Committee B.I. Stukalin outlined and described in detail all of O. Suleimenov's ideological “mistakes” (dated November 26, 1975, No. 354/18). The ideologists were outraged by the fact that the author questioned the interpretation of the monument as an ancient patriotic epic and “tries to assert that patriotism is incompatible with objective scientific research” and about the “violence of the patriotic approach”), as well as about the “swamp of patriotic scientific works”. The Chairman of the State Committee for Publishing expressed concern that the book might be of interest to “various anti-Soviet centers abroad” (RSAMH, f. 5, op. 68, d. 420, l. 11), in order to critically illuminate the national policy in the USSR. The vigilant Stukalin calls the names of all those “guilty” of a positive assessment of the published book: scientific reviewers and journalists: R. Zueva, S. Shteingrud, V. Zlobin, Dzhukebaev and Vladimirov (RSAMH. F. 5. Op. 68. D. 420. L. 11), (Zueva, Shteingrud, 1975).

A separate insult, according to the Chairman of the State Committee for Publishing, was made by Olzhas Suleimenov to Karl Marx, who at one time wrote that “the essence of the poem is the calls of Russian princes for unity before the invasion of the Mongol hordes” (RSAMH. F. 5. Op. 68. D. 420. 11 p.). The poet compared this statement to a “universal master key” that generations of scientists have used since their youth to open the doors they need.

The author of this note was indignant at the assessment of historians and Turkologists given by Olzhas Suleimenov, who was convinced that they “cannot hold up their trousers without the support of devoted apprenticeship, and endlessly, deafly and blindly repeat the offensive truths of their respectable teachers” (Suleimenov, 1990: 535).

It was these people who came in a tight formation on February 13, 1976 to the building of the Social Sciences Department of the Academy on Volkhonka to condemn the scientific and ideological errors of the author – 47 academicians, corresponding members and doctors of science. The author was accompanied by Sanzhar Zhandosov, head of the science department of the Central Committee, and Gennady Tolmachev, deputy editor-in-chief of the Zhazushy publishing house.

The discussion was opened by Academician B. Rybakov: “Comrades, a furious anti-Russian book called “Az i Ya” has been published in Alma-Ata. You have all read it. Let's begin the discussion” (Suleimenov, 2023: 56)

In total, according to the Report, 17 speakers spoke. By the way, D. Likhachev, the chief specialist on “The Word”, was not present at the discussion. Perhaps, understanding the nature of the upcoming event, he did not dare to participate in it, remembering his own experience of condemnation, but sent a rather restrained review (Likhachev, 1976).

The discussion lasted from 9 am to 6 pm. When at the end the author was given the right to the “last word”, he replied that he agreed with some of the opponents' comments, but not with all of them. And he categorically does not accept the assessment given by Academician Rybakov: “My entire book is a declaration of love for “The Word”, for Russian culture, to which I myself belong for most of my upbringing and education. I regret that you did not see this in the book, dear Boris Alexandrovich. Some people are accustomed to the fact that love must be confessed – on their knees” (Suleimenov, 2023: 56).

This episode reflects the conflict around the hierarchy of an ethnocratically built state with a post-imperial center and the ideological legacy of Stalinism with its paternalistic idyll of the “elder and younger brothers”. One of the basic socio-cultural reasons that caused such a heated debate was, apparently, in the words of Abylkhozhin Zh.B., “the inertia of stereotypes of agrarian-traditional, communal-peasant consciousness” (Abylkhozhin, 2020), which was predominant among the demographic majority of the USSR, including many leaders of the Soviet state, ideological functionaries and even scientists (the same academician Rybakov, for example, grew up in a Russian Old Believer family). Perceived as a symbolic social resource, communist morality and declared internationalism could not overcome the imprinting of the primary socialization of agrarian-traditional values, including group-centric priorities, which were not suppressed, but switched to another level of group identification, and sometimes, if the ideological situation allowed it, could even break out in an ethnocentric form. All this was reflected in critical articles and reviews, mixed with “scientific” arguments (Kuzmin, 1975), (Dmitriev, Tvorogov, 1976).

Of particular interest is the review of “Az i Ya” by Lev Gumilyov (unknown to most researchers who wrote about the book, including the author himself). In it, Gumilyov writes not so much about the book itself as he is ironic about the scandal that has flared up in the academic community, briefly addressing the theory of ethnogenesis and criticizing the critical reviews of “Az i Ya” (Gumilyov, 1975).

Probably, among the most odious reviews of the book is an article by one of the “spiritual leaders” of the writers and soil scientists, Yu. Seleznev, who compared “Az i Ya” with *Mein Kampf* and concluded the article with a thoughtful “epiphany”: “It is difficult to say whether O. Suleimenov will find in himself enough strength and talent, enough spiritual maturity, to understand the causes and consequences of his “myth-creation”, to realize where it leads and who benefits from it”. (Seleznev, 1976), (Ogryzko, 2013).

Writer, translator, chairman of the Union of Russian-speaking Writers of Israel David Markish wrote about the ideological condemnation of “Az i Ya” and its author as follows: “if there had been a Russian person in Olzhas's place, “one of our own”, such a scandal would not have erupted: well, they would have scolded the “scoundrel”, pointed out his mistakes... But here the Polovtsian, an ancient steppe enemy, took a swing at the sacred” (Markish, 2016).

Also, in the report on the results of the discussion of “Az i Ya” at a joint meeting of the Bureau of the Department of Literature and Language and the Bureau of the Department of History of the USSR Academy of Sciences, special attention was paid to criticism of “phraseology and symbolism alien to us, internationalists, in relation to the “historical mission” of the Jewish people” (based on several historical and linguistic commentaries by Olzhas Suleimenov on the study of some late Semitic signs of Ancient West Asia and the history of the Khazar Khaganate) and accusations of Zionism against the author of the book. (ARAS, F. 457. Op. 1., D. 674., L. 133), apparently, here in the authoritarian consciousness of critics the Stalinist ideological legacy of the “struggle against rootless cosmopolitanism” was activated, as well as the anti-Zionist propaganda that intensified after

the Arab-Israeli Six-Day War of 1967.

In the second half of the 60s and early 70s of the twentieth century, conservative-conservative relapses intensified in the practice of Soviet ideology. The thickening substance of authoritarian unanimity more and more confidently dissolved in itself the watercolor mirages of creative hopes guessed by the 60s generation in the sky of Gagarin's heights and reflected in the puddles of the Khrushchev's thaw. Crypto-Stalinism was cautiously returning to life.

The authoritarian consciousness, cultivated over decades of totalitarian selection based on the principle of “we” and “not we,” manifested itself in ideological discussions around the book “Az i Ya”. This is evidenced not only by the critical reviews of scientists whose irritation with thought and the need for a reasoned dialogue was caused by the book, but also by numerous angry letters to the editors and personally to the author, as well as publications in newspapers and magazines, branding the poet “with a sense of deep satisfaction”.

In an open letter to D. A. Kunayev and the Members of the Bureau of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan on June 17, 1976, Olzhas Suleimenov cites the following facts:

“...Some liken me in print to “cattle allowed into Russian antiquities,” others accuse me in unprintable words of having “sold myself to the Russians for Komsomol prizes” ...

...I am writing these words with the full awareness that over time they will be perceived as a human document of uncommon significance...” (Suleimenov, 1990: 589).

In a document dated July 22, 1976, sent to the Central Committee of the CPSU signed by Deputy Head of the Propaganda Department of the Central Committee of the CPSU G. Smirnov, Head of the Department of Science and Educational Institutions of the Central Committee of the CPSU S. Trapeznikov and Head of the Department of Culture of the Central Committee of the CPSU V. Shauro, among other things, Suleimenov was accused by of the fact that he “views the history of the relations of the Turkic tribes with other peoples one-sidedly, from an extremely objectivist position” (RSAMH f.5. op.68. d.420. l.27). Perhaps, the poet's “subjectivist” positions were meant here, but even in such a word form, accidentally coming from the socialist realist pen of an ideological clerk, this accusation looks extremely characteristic.

The condemnation of the book continued not only in scientific and ideological journalism, but also in fiction. For example, in the novel by the writer and soil scientist Vasily Belov “Everything is Ahead”. (Belov, 1993).

At the same time, despite such a powerful ideological campaign, some critics still recognized the author's right to be right. Even the Note to the State Publishing House states that some of the author's positions seem justified. In particular, about the “insufficient study of the cultural history of the Turkic-speaking peoples, the Tengrism Turks, Kipchaks, and Khazars” and their role “in counteracting the aggression of the Arabs, and later the Tatar-Mongols, in the regions of Eastern Europe” (RSAMH f.5. op.48. d.420. l.2). The validity of the author's assessment of the nature of “feudal strife in Russia in the 11th–13th centuries, when the place of this or that prince, as well as the Polovtsians participating in this strife, was determined not by the confrontation between Russia and the “steppe”, but by the criteria of internecine struggle” (RSAMH, F. 5., Op., 48. D., 420. L., 3).

The poet was supported by K. Simonov, E. Mezhlaitis, R. Rozhdestvensky, and many writers from Kazakhstan, Azerbaijan, Lithuania, Estonia, and other republics. The assessment of the First Secretary of the Azerbaijan SSR, Heydar Aliyev, voiced at a meeting of Soviet writers with the leadership of Azerbaijan is widely known: “Olzhas is needed not only by the Kazakhs, but also by all the Turks!” (Snegirev, 2020).

The KGB leaders also took part in the discussion (not publicly). According to the memoirs of Olzhas Omarovich, after the end of one of the writers' plenary sessions in 1976, a stranger in civilian clothes approached him and asked him to go “to Philipp Denisovich”. This is how Olzhas Suleimenov met the head of the Fifth “ideological” department, and then deputy chairman of the KGB, Philipp Bobkov, who said in a conversation that he and his employees “carefully studied the book and did not find anything bad in it. It may contain some controversial or erroneous judgments, but they are beyond our competence. This is a matter for science”. (Snegirev, 2020: 179).

The book was not reprinted until 1990. With the fee received for the second edition of “Az i Ya” in a print run of 200 thousand copies, Olzhas Suleimenov bought and donated 8 one-room apartments to students – participants in the December 1986 events, returning from prison (Suleimenov, 2023: 118).

Over time, some provisions of the book gradually entered the academic narrative, enriching not only “syllabics”, but also other humanities disciplines “prudently forgetting about their origins”. And the Nostratic theory of historical linguistics, now recognized by most linguists, came to the conclusion that the Turkic and Indo-European “language branches” originated from a single “tree” (Preobrazhensky, 2018).

Conclusion

Thus, the discussion and condemnation of the book “Az i Ya” gave rise to one of the most vivid and interesting ideological discussions around historical knowledge, during which not only scientific problems were solved, but also the fates of people and the possible future of the ideological situation in the Kazakh Soviet Socialist Republic.

The book became a multi-level decoding of the “dark places” of “The Word about Igor's Regiment”, then - the origin of the word and sign as a multicultural logos, and at the discussion stage - a reflection of the ideological contradictions of the era.

Despite the absurdity of the accusations brought against the author in 1975–1976, analyzed by us in the article, such a reaction of the ideological system was highly characteristic and was a mirror image of the radical epistemological break produced in the book. The author's strategy – a way out of binary oppositions and ideological routes on the path of producing new, alternative knowledge – can be called one of the few successful attempts to gain historical subjectivity and overcome cultural hierarchies without falling into the abyss of glorification and victimization.

The importance of understanding the ideological legacy of that intellectual tradition, embodied in the works of several prominent figures, the most significant of whom was and remains Olzhas Suleimenov, lies in the fact that modern attempts to borrow and develop a decolonial and postcolonial agenda in Kazakhstani humanities, which have intensified over the past 10 years, appear unproductive, since they are borrowed through external reception – as an intellectual fashion, superimposed on cultural traumas and previous archetypes of mass consciousness, instead of studying and perceiving the intellectual experience of past decades and ideological discussions, the arguments, logic and paradoxes of which are repeated in new post-Soviet generations of a future that has not yet arrived.

Sources

RSAMH — The Russian State Archive of Modern History
ARAS — Archive of the Russian Academy of Sciences

Источники

РГАНИ — Российский государственный архив новейшей истории
АРАН — Архив Российской Академии наук

References

- Abdimanuly, et al., 2016 — *Abdimanuly O., Dzholdasbekova B.U., Kakilbaeva E.T., Kakisheva N.T.* Tvorchestvo Olzhasa Sulejmenova i voprosy nacionalnogo samosoznaniya [The work of Olzhas Suleimenov and issues of national identity]. Proceedings of the international scientific conference dedicated to the 80th anniversary of the Kazakh poet and public figure Olzhas Omarovich Suleimenov. Almaty: Kazakh university, 2016. 306 p. (In Russ.).
- Abylkhozhin, 2020 — *Abylkhozhin Zh.B.* Poststalinskij period v istorii sovetskogo Kazahstana: chereda obrechennyh reform i nesostoyavshihsya deklaracij (1953–1991 gg.) [The Post-Stalin period in the history of Soviet Kazakhstan: a series of doomed reforms and failed declarations (1953–1991)]. Almaty: KBTU, 2020. 468 p. (In Russ.).
- Auezov, 2006 — *Auezov M.* Osenennyj vydohom vechnosti-slovom [Overshadowed by the exhalation of eternity-the word]. Central Asia Monitor: Kniga “Az i Ya” Olzhasa kak predtecha suverenizacii Kazahstana, 2006. No. 19. 8 p. (In Russ.).
- Belov, 1993 — *Belov V.* Vse vpered. Roman [Everything is ahead. Novel]. Moscow: Sovremenniy pisatel, 1993. 222 p. (In Russ.).

- Bobrov, 1995 — Bobrov A.G. Suleimenov. Enciklopediya “Slova o polku Igoreve”, 1995. URL: <http://febweb.ru/feb/slovenec/es/es5/es5-0831.html>. (access date: 01.01.2024). (In Russ.).
- Caffee, 2020 — Caffee N. Between First, Second, and Third Worlds: Olzhas Suleimenov and Soviet Postcolonialism, 1961–1973. Russian Literature, 2020. Vol. 111. Pp. 91–118. (In Eng.).
- Dmitriev, Tvorogov, 1976 — Dmitriev L., Tvorogov O. «Slovo o polku Igoreve» v interpretacii O. Sulejmenova [“The Word about Igor’s Regiment” as interpreted by O. Suleimenov]. Russkaya literatura, 1976. Pp. 251–258. (In Russ.).
- Dobrenko, 2020 — Dobrenko E. Pozdnij stalinizm: Estetika politiki [Late Stalinism: The Aesthetics of Politics]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2020. Vol. 1–2. Pp. 712, 600. (In Russ.).
- Dokladnaya zapiska, 1949 — Dokladnaya zapiska No. 75. Otdela propagandi i agitatsii SK VKP (b) sekretaryu SK VKP (b) M.A. Suslovu o spornix voprosax v osvshenii istorii narodov Sredney Azii [Memo from the Propaganda and Agitation Department of the Central Committee of the CPSU (b) to the Secretary of the Central Committee of the CPSU (b) M.A. Suslov on controversial issues in the coverage of the history of the peoples of Central Asia]. Moscow, 1949. (In Russ.).
- Dolzhirov, 2019 — Dolzhirov V.A. Evrazijskij integralnyj tyurkoslavizm O. Sulejmenova [Eurasian integral turkoslavism by O. Suleimenov]. Otvetstvennyj redactor, 2019. 70 p. (In Russ.).
- Dzhusupov 2020 — Dzhusupov M. «Az i Ya» Olzhasa Sulejmenova (gen nepovinoventiya i gen spravedlivosti) [“Az i Ya” by Olzhas Suleimenov (the gene of disobedience and the gene of justice)]. Uzbekistonda horizhiy tillar, 2020. No. 1(30). Pp. 219–236. URL: <https://doi.org/10.36078/> [access date: 01.01.2024]. (In Russ.).
- Frizman, 2002 — Frizman L. Vozmutitel spokojstviya. Kniga O. Sulejmenova “Az i Ya” pod ognem ideologicheskoy kritiki [A troublemaker. O. Suleimenov’s book “Az and I” under fire of ideological criticism]. NLO, 2002, No. 55. 68 p. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2002/55/friz.html>. (access date: 01.01.2024). (In Russ.).
- Gumilev, 1975 — Gumilev L.N. Spor s poetom [Dispute with the poet], 1975. 12 p. URL: <http://kulichki.rambler.ru/~gumilev/>. (access date: 01.01.2024). (In Russ.).
- Krivoshapova, 2016 — Krivoshapova T.V. «Az i Ya» O. Sulejmenova v kontekste izucheniya «Slova o Polku Igoreve» v vuze [“Az i Ya” by O. Suleimenov in the context of studying the “Words about Igor’s Regiment” at the university]. Kazakhstan respublikasy bilim zhane gylm ministriligi al-Farabi atyndagy Kazakh Ul’ttyk Universiteti, 2016. 109 p. (In Russ.).
- Krupko, 2023 — Krupko I.V. Ot znakov k znaniyam: obrazy i syujety obreteniya istoricheskoi sub’ektnosti v narrativah Olzhasa Suleimenova [From signs to knowledge: images and plots of the acquisition of historical subjectivity in the narratives of Olzhas Suleimenov] // Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya, 2023. 21 p. ISSN 2617–8893. URL: <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/1700>. (access date: 01.01.2024). (In Russ.).
- Krupko, 2023 — Krupko I.V. Pereizobretenie istoricheskoy subektnosti kazahov v tvorchestve Olzhasa Sulejmenova 1960-h gg. [Reinvention of the historical subjectivity of the Kazakhs in the work of Olzhas Suleimenov in the 1960s]. Uralskij istoricheskij vestnik, 2023. No. 1(78). Pp. 123–132. DOI: 10.30759/1728-9718-2023-1(78)-123-132 (In Russ.).
- Kunaev, 1992 — Kunaev D.A. O moem vremeni: Vospominaniya [About my time: Memories]. Alma-Ata: Daur, MP «Yntymak», 1992. 312 p. (In Russ.).
- Kuzmin, 1975 — Kuzmin A. Tochka v krughe, iz kotoroy vyrastaet repej [The point in the circle from which the burr grows]. Molodaya gvardiya, 1975. No. 12. Pp. 270–280. (In Russ.).
- Lihachev, 1976 — Lihachev D.S. Gipotezy ili fantazii v istolkovanii temnykh mest “Slova o polku Igoreve” [Hypotheses or fantasies in the interpretation of dark places “Words about Igor’s regiment”]. Zvezda, 1976. No. 6. Pp. 203–210. (In Russ.).
- Lihomanov, Bojko, 2020 — Lihomanov I. V., Bojko V. A. “Az i Ya” Olzhasa Sulejmenova v kontekste evrazijskogo diskursa [“Az i Ya” by Olzhas Suleimenov in the context of Eurasian discourse]. Tomsk State University Bulletin. 2020. No. 454. Pp. 137–144. (In Russ.).
- Manichkin, 2023 — Manichkin N.A. Interdependent formation: poetic reinterpretation of symbols and images of historical memory in Kazakhstan. Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”, 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 334–346. (In Russ.).
- Markish, 2016 — Markish D. Stepoj veter legendy [Steppe wind of legend]. Olzhas i Ya [Olzhas and I]. Moscow: Hudozhestvennaya literatura, 2016. Pp. 199–203. (In Russ.).
- Melnikov, 2023 — Melnikov D. K post- / dekolonialnomu voobrazheniyu: Hudozhestvennaya refleksiya prostranstva i yazyka v postsovetso. russkoyazychnoj literature Kazakhstana [Towards the post-/decolonial imagination: artistic reflection of space and language in the post-soviet russian-language literature of Kazakhstan] / Bisenova A.Zh. et al. (2023) Qazaqstan. Kazakhstan, قازاقستان labirinty sovremennogo postkolonialnogo diskursa // Centr sovremennoj kultury «Celinniy», Almaty. Pp. 120–122, 467. (In Russ.).
- Ogryzko, 2023 — Ogryzko V. I vechnyj boj: Yuriy Seleznev (And the eternal battle: Yuri Seleznev). Literaturnaya Rossiya, 2013. No. 23. URL: <http://www.litrossia.ru/archive/item/6495-oldarchive> (In Russ.).
- Potanin, 1893 — Potanin G.N. Vostochnye motivy v zapadnoevropejskom srednevekovom epose [Oriental motifs in the Western European Medieval Epic]. Moscow, 1893. 73 p. (In Russ.).
- Preobrazhenskij, 2018 — Preobrazhenskij S.Yu. O voobrazhaemoy filologii O.O. Sulejmenova [About the imaginary philology of O.O. Suleimenov] // Polilingvialnost i transkulturnye praktiki, 2018. Vol. 15. No. 3. Pp. 406–409. (In Russ.).
- Radlov, 1989 — Radlov V.V. Iz Sibiri. Stranicy dnevnika. [From Siberia. Diary pages]. Moscow: Nauka, 1989. 752 p. (In Russ.).

- Ram, 2001 — *Ram H.* Imagining Eurasia: The Poetics and Ideology of Olzhas Suleimenov's *Az i Ya*. *Slavic Review*, Vol. 60, No. Summer, 2001. Pp. 289–311 // URL: <http://www.jstor.org/stable/2697272>. (access date: 01.01.2024). (In Eng.).
- Seleznev, 1976 — *Seleznev Yu.* Mify i istiny [Myths and truths]. Moscow, 1976. Pp. 201–208. (In Russ.).
- Snegirev, 2020 — *Snegirev V.N.* Olzhas Suleimenov. Moscow: Molodaya gvardiya / ZhZL: Biografiya prodolzhaetsya...: seriya biograficheskaya [Life of Remarkable People: Biography Continues...: biographic series], 2020. 488 p. (In Russ.).
- Suleimenov, 1990 — *Suleimenov O.* Kochevniki i kultura: kazahskij eksperiment [Nomads and culture: a Kazakh experiment]. *Esse1, publicistika. Stihi, poetry. Az i Ya*. Alma-Ata: Zhalyn, 1990. 580 p. (In Russ.).
- Suleimenov, 2002 — *Suleimenov O.O.* Tyurki v doistorii: o proishozhdenii drevnetyurkskih yazykov i pismennostej [Turks in Prehistory: On the Origin of Ancient Turkic Languages and Scripts]. *Atamura*, 2002. 319 p. (In Russ.).
- Suleimenov, 2013 — *Suleimenov O.O.* *Az i Ya*. [Az and Ya]. *Almaty: OF Literaturnyj Alyans*, 2013. 304 p. (In Russ.).
- Suleimenov, 2023 — *Suleimenov O.* Tak bylo... [It was like that...]. *Almaty: Service press*, 2023. 16. p. (In Russ.).
- Tlostanova, 2018 — *Tlostanova M.* Glavnoj ego mishenyu byl evropocentrizm. *Olzhas i Ya*. Book 2. Moscow: Hudozhestvennaya literatura, 2018. Pp. 415–436. (In Russ.).
- Tolmachev, 2011 — *Tolmachev G.* Povest ob Olzhase [The story of Olzhas]. *Almaty*, 2011. 220 p. (In Russ.).
- Zueva, Shtejngrad, 1975 — *Zueva R., Shtejngrad S.* “Vrosli v slavyanskuyu stroku kypchakskie slova” O novoj knige Olzhasa Sulejmenova “Az i Ya” [“Kipchak words have grown into the Slavic string” About Olzhas Suleimenov's new book “Az and Ya”]. *Leninskaya smena*, 1975. No. 133(8621). Pp. 2–3. (In Russ.).

Литература

- Абылхожин, 2020 — *Абылхожин Ж.Б.* Постсталинский период в истории советского Казахстана: череда обреченных реформ и несостоявшихся деклараций (1953–1991 гг.). *Алматы: КБТУ*, 2020. 468 с.
- Ауэзов, 2006 — *Ауэзов, М.* Осененный выдохом вечности-словом / М. Ауэзов // *Central Asia Monitor: Книга "Аз и Я" Олжаса как предтеча суверенизации Казахстана*, 2006. № 19. 8 с.
- Белов, 1993 — *Белов В.* Все впереди. Роман. М.: Современный писатель, 1993. 222 с.
- Бобров, 1995 — *Бобров А.Г.* Сулейменов // *Энциклопедия «Слова о полку Игореве»*, 1995. С. 83–85. [Электронный ресурс]. URL: <http://febweb.ru/feb/slovinc/es/es5/es5-0831.html>
- Гумилев, 1975 — *Гумилев Л.Н.* Спор с поэтом По поводу статьи А. Кузьмина «Точка в круге, из которой вырастает репей» [журнал «Молодая гвардия» 1975. № 12.] 12 с. // URL: <http://www.kulichki.net/~gumilev/articles/Article02.htm>. (дата посещения: 01.01.2024).
- Джусупов, 2020 — *Джусупов М.* «Аз и Я» Олжаса Сулейменова (ген неповиновения и ген справедливости) // *Ўзбекистонда хорижий тиллар*. 2020. № 1(30). С. 219–236. [Электронный ресурс]. URL: <https://doi.org/10.36078/>. (дата посещения: 01.01.2024).
- Дмитриев, Творогов, 1976 — *Дмитриев Л., Творогов О.* «Слово о полку Игореве» в интерпретации О. Сулейменова // *Русская литература*, 1976. С. 251–258.
- Добренко, 2020 — *Добренко Е.* Поздний сталинизм: Эстетика политики. Москва: Новое литературное обозрение, 2020. Том 1–2. С. 712, 600.
- Докладная записка, 1949 — *Докладная записка № 75* Отдела пропаганды и агитации ЦК ВКП (б) секретарю ЦК ВКП (б) М.А. Сулову о спорных вопросах в освещении истории народов Средней Азии. Москва, 1949.
- Должиков, 2019 — *Должиков В.А.* Евразийский интегральный тюркославизм О. Сулейменова // *Ответственный редактор*, 2019. 70 с.
- Әбдіманұлы, т.д., 2016 — *Әбдіманұлы Ә., Джолдасбекова Б.У., Какильбаева Э.Т., Какишева Н.Т.* Творчество Олжаса Сулейменова и вопросы национального самосознания // *Материалы международной научной конференции, посвящённой 80-летию казахского поэта и общественного деятеля Олжаса Омаровича Сулейменова*. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 306 с.
- Зуева, Штейнград, 1975 — *Зуева Р., Штейнград С.* «Вросли в славянскую строку кыпчакские слова». О новой книге Олжаса Сулейменова «Аз и Я» // *Ленинская смена*, 1975. №133(8621). С. 2–3.
- Кривошапова, 2016 — *Кривошапова Т.В.* «Аз и А» О. Сулейменова в контексте изучения «Слова о Полку Игореве» в вузе // *Қазақстан республикасы білім және ғылым министрлігі әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті*, 2016. 109 с.
- Крупко, 2023 — *Крупко И.В.* От знаков к знаниям: образы и сюжеты обретения исторической субъектности в нарративах Олжаса Сулейменова. // *Вестник КазНУ. Серия историческая*, 2023. 21 с. URL: <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/1700>.
- Крупко, 2023 — *Крупко И.В.* Переизобретение исторической субъектности казахов в творчестве Олжаса Сулейменова 1960-х гг. // *Уральский исторический вестник*, 2023. № 1(78). С. 123–132. DOI:10.30759/1728-9718-2023-1(78)-123-132
- Кузьмин, 1975 — *Кузьмин А.* Точка в круге, из которой вырастает репей // *Молодая гвардия*, 1975, № 12. С. 270–280.
- Кунаев, 1992 — *Кунаев Д.А.* О моем времени: Воспоминания. Алма-Ата: Дәуір, МП «БІнтымак», 1992. 312 с.
- Лихачев, 1976 — *Лихачев Д.С.* Гипотезы или фантазии в истолковании темных мест «Слова о полку Игореве» // *Звезда*, 1976. № 6. С. 203–210.

- Лихоманов, Бойко, 2020 — *Лихоманов И.В., Бойко В.А.* «Аз и Я» Олжаса Сулейменова в контексте евразийского дискурса // Вестник Томского государственного университета, 2020. № 454. С. 137–144.
- Маничкин, 2023 — *Маничкин Н.А.* Взаимозависимое становление: поэтическая реинтерпретация символов и образов исторической памяти в Казахстане // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz», 2023. Т. 10. № 2. С. 334–346.
- Маркиш, 2016 — *Маркиш Д.* Степной ветер легенды // Олжас и Я. Москва: Художественная литература, 2016. С. 199–203.
- Мельников, 2023 — *Мельников Д.* К пост- / деколониальному воображению: Художественная рефлексия пространства и языка в постсоветской русскоязычной литературе Казахстана / Бисенова А.Ж. и др. (2023) Qazaqstan. Казахстан, قازاقستان: лабиринты современного постколониального дискурса // Центр современной культуры. Алматы: Целинный, 2023. С. 120–122, 467 с.
- Огрызко, 2013 — *Огрызко В.* И вечный бой: Юрий Селезнев // Литературная Россия, 2013, № 23. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.litrossia.ru/archive/item/6495-oldarchive> (дата посещения: 01.01.2024).
- Потанин, 1893 — *Потанин Г.Н.* Восточные мотивы в западноевропейском средневековом эпосе. Москва, 1893. 73 с.
- Преображенский, 2018 — *Преображенский С.Ю.* О воображаемой филологии О.О. Сулейменова // Полилингвальность и транскультурные практики, 2018. Т. 15. №. 3. С. 406–409.
- Радлов, 1989 — *Радлов В.В.* Из Сибири. Страницы дневника. Москва Наука, Москва. 1989. 752 с.
- Селезнев, 1976 — *Селезнев Ю.* Мифы и истины. // Москва, 1976. № 3. С. 201–208.
- Снегирев, 2020 — *Снегирев В.Н.* Олжас Сулейменов. Москва: Молодая гвардия / ЖЗЛ, 2020. Вып. 42. 488 с.
- Сулейменов, 1990 — *Сулейменов О.* Кочевники и культура: казахский эксперимент // Эссе, публицистика. Стихи, поэмы. Аз и Я. Алма-Ата: Жалын, 1990. 580 с.
- Сулейменов, 2002 — *Сулейменов О.О.* Тюрки в доистории: о происхождении древнетюркских языков и письменностей. Алматы: Атамұра, 2002. 319 с.
- Сулейменов, 2013 — *Сулейменов О.О.* Аз и Я. Алма-Ата: Жазушы, 1975. 304 с.
- Сулейменов, 2023 — *Сулейменов Олжас* Так было... // Алматы: Service press, 2023. 424 с., илл. 16 с.
- Глостанова, 2018 — *Глостанова М.* Главной его мишенью был европоцентризм // Олжас и Я. Книга вторая. Москва: Художественная литература, 2018. С. 415–436.
- Толмачев, 2011 — *Толмачев Г.* Повесть об Олжасе. Алматы, 2011. 220 с.
- Фризман, 2002 — *Фризман Л.* Возмутитель спокойствия. Книга О. Сулейменова «Аз и Я» под огнем идеологической критики» // НЛЮ, 2002. № 55. 68 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2002/55/friz.html>.
- Caffee, 2020 — *Caffee N.* Between First, Second, and Third Worlds: Olzhas Suleimenov and Soviet Postcolonialism, 1961–1973. Russian Literature, 2020. Vol. 111. Pp. 91–118.
- Ram, 2001 — *Harsha Ram* Imagining Eurasia: The Poetics and Ideology of Olzhas Suleimenov's Az i Ya. Slavic Review. Summer, 2001. Vol. 60, No. 2. Pp. 289–311. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.jstor.org/stable/2697272>.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 3, pp. 642–657, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_39_3_642-657

QAIDU AND THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE TALAS QURILTAI

Kushenova Ganizhama¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpaev Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Science, associate professor
 <https://orcid.org/0000-0001-9438-8381>. E-mail: jamal-i@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Kushenova G., 2024

Abstract. *Introduction.* Following the death of Ogedei Khan, a power struggle emerged among the descendants of Genghis Khan. These events not only determined the fate of the empire but also had a profound impact on the economic development and cultural interactions within the region. *Goals and Objectives.* Historical facts and the type of state governance highlighted the complexity of maintaining the integrity of the vast empire. The houses of Jochi, Ogedei, Chagatai, and Tolui were divided into political and military alliances. Although the Ogedei Ulus suffered greatly in this struggle, it was restored through the efforts of Qaidu. Qaidu formed alliances with various Mongol and Turkic tribes, consolidating his authority in Central Asia and limiting the power of the “Great Khan” in that region. Temporary political stability was established among the uluses. Accordingly, the aim of this research is to examine the political life of Qaidu up to the 1270s and the role of the Talas Quriltai in the history of the uluses. To achieve this aim, the research addresses a set of tasks aimed at uncovering the causes of Qaidu’s political struggle and the contents of the Talas Quriltai. The research is based on medieval sources, as well as domestic and foreign scientific monographs and research articles. *Results.* In 1269, the Talas Quriltai convened by Qaidu played a decisive role in the political life of the houses of Jochi, Ogedei and Chagatai. The decisions made at the Quriltai stimulated economic growth and cultural exchange among the uluses and influenced the formation of political boundaries. *Conclusion.* The historical significance of the Talas Quriltai is reflected in the determination of the independence of the uluses and the establishment of autonomous state power.

Keywords: Qaidu, Talas Quriltai, struggle for power, Mogolstan, Chagatai ulus, Persian sources

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project “Ethnopolitical history of the Uluses of Chagatai, Kaidu and Moghulistan according to Arabic, Mongolian, Persian, Chinese and Turkic sources” (IPH № BR18574101).

For citation: Kushenova G. Qaidu and The History of Talas Quriltai // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 3. Pp. 642–657. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_642-657

ХАЙДУ ЖӘНЕ ТАЛАС ҚҰРЫЛТАЙЫНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Кушенова Ганижамал Иманкызы¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сәтпаев көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-9438-8381>. E-mail: jamal-i@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Кушенова Г.И., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Үгедей қаған қайтыс болғаннан кейін Шыңғыс ханның ұрпақтарының арасында бәсекелестік күрестері басталды. Бұл оқиғалар империяның тағдырын анықтап қана қоймай, сонымен бірге аймақтағы экономикалық даму мен мәдени өзара әрекеттесуге қатты әсер етті. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Тарихи фактілер мен мемлекетті басқарудың түрі ауқымды империяның тұтастығын сақтаудың қиындығын көрсетті. Жошы, Үгедей, Шағатай және Төле үйлері саяси, әскери одақтарға бөлінді. Осы күресте Үгедей ұлысы қатты зардап шеккенімен, Хайдудың арқасында қайта қалпына келтірілді. Хайду түрлі монғол және түркі тайпаларымен одақтар құрып, Орталық Азия территориясында беделін нығайтты, ондағы «Ұлы Қағанның» билігін шектеді. Ұлыстар арасында уақытша саяси тұрақтылық орнады. Соған орай зерттеудің мақсаты 1270 жылдарға дейінгі Хайдудың саяси өмірі мен Талас құрылтайының ұлыстар тарихындағы рөлін зерделеу болып табылады. Зерттеудің мақсатына жету үшін Хайдудың саяси күресінің себептері мен Талас құрылтайының мазмұнын ашу міндеттер кешені қарастырылады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу жұмысы ортағасырлық дереккөздерге, отандық және шетелдік ғылыми монографиялар мен ғылыми зерттеу мақалаларына негізделеді. *Нәтижелер.* 1269 жылы Хайдудың ұйымдастыруымен шақырылған Талас құрылтайы Жошы, Үгедей, Шағатай үйлерінің саяси өмірінде шешуші рөл атқарды. Құрылтайда қабылданған шешімдер ұлыстардағы экономикалық өсу мен мәдени алмасуды ынталандырды, саяси шекаралардың қалыптасуына әсер етті. *Заклучение.* Талас құрылтайының тарихи маңызы ұлыстардың тәуелсіздігін айқындап, жеке дербес мемлекеттік билік жүргізудің бастауы болуында көрінді.

Түйін сөздер: Хайду, Талас құрылтайы, билік күресі, Моғолстан, Шағатай ұлысы, парсы дереккөздері

Алғыс. Мақала гранттық қаржыландыру «Араб, моңғол, парсы, қытай және түркі деректері бойынша Шағатай, Қайду және Моғолстан ұлыстарының этносаяси тарихы» (ИРН № BR18574101) жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Кушенова Г.И. Хайду және Талас құрылтайының тарихы // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 3. 642–657 бб. (Қазақ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_642-657

ХАЙДУ И ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТАЛАССКОГО КУРУЛТАЯ

Кушенова Ганижамал Иманкызы¹

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-9438-8381>. E-mail: jamal-i@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Кушенова Г.И., 2024

Аннотация. *Введение.* После смерти Угедея кагана началась борьба соперничества между потомками Чингисхана. Эти события не только определили судьбу империи, но и оказали сильное влияние на экономическое развитие и культурное взаимодействие в регионе. *Цель и задачи исследования.* Исторические факты и тип управления государством указали на сложность сохранения целостности обширной империи. Дома Джучи, Угедей, Чагатай и Толе были разделены на политические, военные союзы. Хотя Угедейский улус сильно пострадал в этой борьбе, он был восстановлен благодаря Хайду. Хайду заключил союзы с различными монгольскими и тюркскими племенами и укрепил свой авторитет на территории Центральной Азии, ограничив там власть «Великого Кагана». Между улусами установилась временная политическая стабильность. В этой связи целью исследования является изучение политической жизни Хайду до 1270-х годов и роли Таласского курултая в истории улусов. Для достижения цели исследования рассматривается комплекс задач по раскрытию причин политической борьбы Хайду и содержания Таласского курултая. Исследовательская работа основывается на средневековых источниках, отечественных и зарубежных научных монографиях и научно-исследовательских статьях. *Результаты.* В 1269 году Таласский Курултай, созданный Хайду, сыграл решающую роль в политической жизни домов Джучи, Угедея, Чагатай. Решения, принятые на курултае, стимулировали экономический рост и культурный обмен в улусах, повлияли на формирование политических границ. *Заключение.* Историческое значение Таласского Курултая отразилось в определении независимости улусов и становлении частной самостоятельной государственной власти.

Ключевые слова: Хайду, Талас Курултай, борьба за власть, Моголстан, Чагатайский улус, персидские источники

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования «Этнополитическая история Улусов Чагатай, Хайду и Могулистана по данным арабских, монгольских, персидских, китайских и тюркских источников» (ИРН № BR18574101).

Для цитирования: Кушенова Г.И. История Хайду и Таласского Курултая // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 3. С. 642–657. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_642-657

Кіріспе

Еуразия кеңістігінде орналасқан Қазақстанның тарихы өңірдің саяси, экономикалық, мәдени ландшафтының қалыптасуына әсер еткен оқиғаларға бай. Осындай тарихи сәттердің бірі ретінде 1269 жылы Хайдудың басшылығында шақырылған Талас құрылтайын атап өтуге болады.

Тақырыпты зерттеудің өзектілігін жалпы және отан тарихының шеңберінде ашуға болады. Біріншіден, Талас құрылтайын зерделеу Орталық Азия мемлекеттерінің қалыптасу процестерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Екіншіден, империяны бөлудің бұл процесі Орталық Азия мен Шығыс Еуропаның саяси картасына ұзақ мерзімді әсер етті. Сондықтан оқиғаны талқылау дүниежүзі тарихы контекстінде саяси және әлеуметтік тарихты зерттеуге көмектесіп, қазіргі отан тарихындағы зерттеулер үшін құнды ақпараттар ұсынады. Үшіншіден, Қазақстанның ортағасырлық саяси құрылымдары, билік жүйесі, аймақтық қатынастары туралы құнды деректер алуға болады, сондай-ақ қазақ халқының этногенезі мен мемлекеттілігінің қалыптасуын зерттеуге септігін тигізеді.

Талас құрылтайы қазақ халқының тарихи жадының бір бөлігі болғандықтан, оны зерттеудің маңызы – ұлттық бірегейлікті нығайтуға және тарихи сана-сезімді дамытуға көмектеседі.

Ал Угедей Қағанның немересі және монғол империясындағы билікке үміткерлердің бірі – Хайду өз әулетінің ықпалын қалпына келтіруге барынша күш салып, сол кездегі саяси динамикада маңызды рөл атқарған болатын.

Тақырыптың мазмұнын әрі қарай ашу үшін Талас құрылтайының шақырылуына әкеп соқтырған алдыңғы тарихқа қысқаша тоқталып өтелік. 1941 жылы Угедей қаған қайтыс

болғаннан кейін монғол империясында алғаш рет тақ мұрагерлігі мәселесі туды. Шыңғыс ханның өсиеті бойынша Үгедей қағаннан кейін таққа оның екінші ұлы Годан (Кутан) отыруы керек деп айтылатын. Алайда, ол ауру болғандықтан, қаған тақты үшінші ұлы Кучуға (Куджа) қалдырғысы келеді. Кучу Үгедейден бұрын қайтыс болып кеткен соң таңдауды оның ұлы Ширамунға қалдырады, бірақ ол тым жас болатын (Бартольд, 1963: 554). Рашид-ад-динде билік мәселесі бойынша Құбылайдың былай айтқаны кездеседі: «Тағы бірде Үгетай қаған: «Патша Ширамун болады», – деп айтқан еді. Енді қалай сендер өздерің шын жүреппен патшалық билікті Күйік ханға бердіңдер?» – деді» (Рашид-ад-дин, 2023: 58). Ал осында аты аталған Үгедейдің үлкен ұлы Күйікті монғол ақсүйектерінің басым бөлігі қолдамайтын. Соның ішінде, Жошының ұлы Бату хан да бар болатын.

Бату хан мен Күйіктің арасындағы келіспеушілік монғолдардың батысқа жорығында басталған еді. Шыңғыс ұрпақтарының арасындағы келіспеушіліктің күшейгені соншалықты, тек Ұлы қағанның Батуды қолдауымен тоқталған болатын. Ал, Үгедей қағанның қайтыс болуы аталмыш екі тұлғаның арасындағы наразылықты ашық дұшпандыққа айналдырды.

Анасы Туракина (Дорегене) хатунның араласуымен 1246 жылы Күйік таққа отырады. Ұлы қағанның таққа отырғанын бекіту үшін шақырылған құрылтайға Бату хан келмейді. Бұған Төле әулеті мен кейбір монғол ақсүйектерінің көңілі толмай, енді Күйікке ғана емес, жалпы Үгедей үйіне наразылықтарын білдіреді. Ұлы қаған тағына отырғаннан кейін Күйік Батуға қарсы жорық жоспарлағанымен, ол мақсатына жете алмай қайтыс болып кетеді. Монғол ханзадаларының арасында тақ таласы қайта өршиді.

Жалпы айта кететін жайт, Монғол империясында әйелдер (хатун) өмірдің саяси, әлеуметтік және экономикалық аспектілеріне әсер етіп, маңызды рөл атқарды. Сол кездегі көптеген басқа мәдениеттерден айырмашылығы, монғол әйелдері салыстырмалы түрде жоғары еркіндік пен ықпалға ие болды. Соның ішінде Соркактани Беки мен Туракина хатунды атап өтуге болады. Мәселен, Құбылай мен Хулагудың анасы Соркактани Беки Монғол империясындағы ең ықпалды әйелдердің бірі болып, күйеуі Төле қайтыс болғаннан кейін ұлдарының билікке сәтті көтерілуін қамтамасыз еткен болса, Туракина хатун да 1241 жылы Үгедей қаған қайтыс болған соң 1246 жылға дейін Күйік таққа отырғанға дейін регент болды, ұлының таққа отыруын қамтамасыз етті. Сондай-ақ кейбір әйелдер шайқастарға белсенді қатысқаны және ерлер сияқты дағдыларын көрсеткені белгілі. Мұнда Хайдудың қызын атап өтуге болады.

Монғол дәстүріне сәйкес аға буыннан қалған Бату ханның беделі қашанда мықты болатын. Күйік ханның қайтыс болуы Батуды шешуші әрекетке итермелейді. Соған орай ол өз территориясында құрылтай шақырады. Алайда, Үгедей және Шағатай үйінің көптеген өкілдері құрылтайдың Онон Керулен аймағында өтуін алға тартып, құрылтайға қатысудан бас тартады (Birán, 1997: 13).

Құрылтай 1250 жылы жазда өтеді. Бату ханның қолдауымен Төленің ұлы Мөңке Ұлы хан тағына лайықты деп жарияланады. Бұл әрине, Үгедей үйіне күтпеген кездейсоқ хабар болатын.

1251 жылы Мөңке таққа отыра сала, өзіне қастандық ойлағандарға «тазарту» жұмыстарын жүргізеді. Ол қарсыластары Үгедей мен Шағатай ұлыстарына әскерін жібереді, ондағы мақсаты шекарасын Жошы ұлысына дейін кеңейту болатын. Шағатай ұлысының билеушісі Есу Мөңке өлтіріліп, ұлыс билігіне Әргене (Ұрғана) хатун тағайындалады.

Империяның орталығынан ұзақта орналасқанына қарамастан, Мөңке ханның тұсында Бату ханның беделі одан әрі арта түседі. Сөйтіп, Жошы ұлысының шекарасы Шу, Талас өңірлеріне дейін жетеді. В.Бартольдтың зерттеулеріне қарағанда, 1255 жылы Бату хан қайтыс болып, орнына ұлы Сартақ, одан соң Улакчи, Улакчидан соң Берке хан тағайындалады (Бартольд, 1963: 568). Аталмыш хандардың соңғысының тұсында Жошы ұлысының билігі Мауереннахр жерлеріне дейін созылады.

1259 жылы Мөңке хан қайтыс болғаннан кейін тақ таласы Шыңғыстың төрт ұлының ұрпақтары арасында ғана емес, енді Төленің үйінде өрши түседі. 1260 жылы екі хан сайланады: бірі Құбылай – Қытайда, екіншісі Арық Бұға – Монғолияда. Бұндай ахуалды кейінірек Жошы ұлысында да кездестіруге болады.

«Ханның билігі сирек жағдайларда ғана толықтыққа жетті. Қатардағы жағдайда хан басқа саяси күштермен мемлекет ішінде немесе «алтын тұқымның» ең қуатты өкілімен жоғарғы билікті бөлісуге мәжбүр болатын» (Султанов, 2006: 34), – дейді Т.И. Султанов. Сондай-ақ кейбір деректерге қарағанда Мөңке хан қайтыс болғаннан кейін, Берке ханның атына Иран, Хорасан, Мауераннахр жерлерінде құтба оқытылады. Ол дәуірлерде құтба оқыту билікті мойындауды білдіретін (Бартольд, 1963: 573).

Бұрын Қытай орталықты нанмен қамтамасыз етіп отырған болса, енді Құбылайдың билік басына келуінен соң тоқтатылады. Арық Бұға осы кезде Шағатай ханның немересі Алғуды Түркістанға жібереді. Алайда, Алғу Қашқарға келген соң шағатайлықтарды қасына топтастырып, Берке ханның қызметтегі адамдарын (өкілдерін) Мауереннахрдан қуа бастайды. Тіпті бұрын Шағатай ұлысына кірмеген жерлерді де өз билігіне қаратып, Арық Бұғаға ашық қарсы шығады. Оған Арық Бұға өзінің қолбасшысы Мөңкенің ұлы Асутайды жібереді, ол Алғуды жеңеді. Осы кезеңде екінші тараптан Арық Бұға хан мен Құбылай хан қақтығысы басталады, Арық Бұға артқа шегінеді. Сөйтіп, әулеттер арасында бақталастық қайта өршиді. 1261 жылы Құбылай хан інісі Хулагуға жаулап алған жерлеріне иелік етуге рұқсат береді, ол «Ильхан» атағын алады.

Сөйтіп, түрлі себептерге байланысты Берке хан, Хулагу хан, Алғу және өзін тұтас монғол империясының ханы санайтын Құбылайдың арасында қарым-қатынастар одан әрі шиеленісе бастайды. Осы күреске Үгедей үйінен Хайду да қосылады.

Материалдар мен әдістер

Тақырыпты зерттеудің негізгі материалдары ретінде бірқатар дереккөздер пайдаланылды. Нақтырақ айтқанда, Монғол империясының, соның ішінде Хайду хан мен Талас оқиғасына қатысты қазіргі қолжетімді дереккөздердің дені ортағасырлық шығыс авторларының жазбаларынан, саяхатнамалардан құралады.

Парсы тарихшысы Рашид-ад-дин Фазлуллах ибн Абу-ль-Хайр Али Хамаданидың «Жамиғ ат-тауарих» атты еңбегі басты дереккөздердің бірі болып табылады. Шығарманы Шыңғыс хан әулетінің шежіресі ретінде бағалауға да болады. Мұнда Хайдудың өміріне қатысты көптеген оқиғалар қамтылады, Талас құрылтайы баяндалады. Рашид-ад-дин еңбегінің тарихи тағы бір құндылығы – Монғол империясының тарихы және оның басқа халықтармен қарым-қатынасы туралы толық және егжей-тегжейлі жазылған дереккөздердің бірі болғанында жатыр.

Ортағасырлық авторлардың бірі – Джамал Каршидың «Мулхакат би-с сурах» атты туындысы Хайдудың ұлы Чапардың билігі тұсында жазылған. Жалпы жазба араб тілінде және кейбір бөліктер парсы тілінде қаламға алынған. Автор шығармасында «біздің елдің ханы Кайду ибн Кистай ибн каан ал кабир Уктай ибн Чингиз хан 1271 жылы қыркүйекте Таразда хан тағына отырды» (аль-Карши, 2005: 124), – деп жазады. Алайда, мұнда зерттеу тақырыбындағы Хайду ма, әлде өзге Кайду ма мұнда оны зерделеу көзделмейді.

Вассаф аль-Хазрат лақабымен танымал Хулагу мемлекетінің қызметкері, парсы тарихшысы Шихаб-ад-дин Абдаллах ибн Фазлаллах Ширазидың «Вассаф тарихы» монғол дәуірінің маңызды дереккөздерінің бірі болып табылады. 1269 жылы шақырылған құрылтайдың өткізілген мекені бойынша Рашид-ад-дин екеуінің арасында айырмашылықтар кездеседі. Қазіргі тарихшылар Вассафтың жұмысын зерттеп, талдауды жалғастыруда, оны тарихи оқиғаларды қайта құру және сол кездегі мәдени және әлеуметтік процестерді түсіну үшін қолданады.

Марко Поло – XIII ғасырдағы венециялық саудагер, зерттеуші, саяхатшы, Орталық Азия арқылы Қытайға сапар шегіп, Шығыс пен Батыстың арасына көпір салған алғашқы еуропалық. Оның жазбалары еуропалықтарға XIII ғасырдағы Азияның өмірі мен мәдениеті туралы ақпарат берді.

Марко Полоның саяхатнамасы зерттеушілерге әлі күнге дейін түпдерек ретінде маңызды болып қала береді. Ол Азиядағы саяхаттарымен, әсіресе Монғол империясының билеушісі Құбылай хан және Қытай туралы егжей-тегжейлі жазбаларымен танымал болды.

Зерттеу жұмысында мәтіннің ағылшын тіліне аударылып Денисон Росс, Эйлин Поуэрдің редакциясында жарияланған «The travels of Marco Polo» атты үшінші басылымы пайдаланылды.

Жұмыстың әдіснамалық негізін тарихилық, объективтілік принциптері құрады. Соған сәйкес жалпы қабылданған ғылыми зерттеу әдістері мен ұстанымдары: тарихи талдау, тарихи саыстырмалы талдау, жүйелілік құрылымдық талдау, синтездеу, ретроспективті, мәселелі – хронологиялық, биографиялық талдау т.б. әдістер қолданылды.

1) Зерттеу жұмыстарында тарихи талдау, тарихи салыстырмалы талдау әдісі – белгілі бір тарихи оқиғаларды зерделеуде, оларға қатысты ғалымдардың түрлі сын пікірлерін салыстыруда қолданылды; 2) Зерттеу тақырыбының мазмұнын ашу үшін жүйелік – құрылымдық талдау қолданылады. Ол тақырыпты жалпы шолудан бастап, содан кейінгі деңгейлерге, әр деңгейдегі элементтерді зерделей отырып түпкілікті нәтижеге қол жеткізуге, яғни тұтас бейнені құрастыруға мүмкіндік береді; 3) Болжамдар мен қорытындыны негіздеу үшін әртүрлі дереккөздерден алынған мәліметтердің үлкен көлемін, зерттелген тақырыптарды біріктіруде синтездеу әдісі қолданылады; 4) Ретроспективті әдіс - оқиғалардың себептерін анықтау мақсатында өткенге дәйекті түрде енуге, кезенді түсіну үшін пайдаланылады; 5) Мәселелі-хронологиялық әдіс - уақыт бойынша тарихи оқиғалардың реттілігін зерттеуде қолданылады; 6) Биографиялық талдау бұл тұлғаның өмірін, оның шығу тегін, маңызды оқиғаларын, жеке қасиеттерін, жетістіктері мен қоршаған өмірге әсерін егжей-тегжейлі зерттеуге және түсіндіруге көмектесетін әдіс болып табылады. Осы талдау арқылы өмірлік жағдайлар, жеке қасиеттер мен сыртқы факторлардың тұлғаның жеке басы мен іс-әрекеттеріне әсерін түсінуге көмектеседі. Бұл әдіс арқылы Хайдудың тұлғасы, өмірі, қызметі, саяси күресі зерделенді.

Талқылау

Жалпы Монғол империясына, Шыңғыс ханның билік кезеңіне арналған көптеген жұмыстар бар. Ал мақаланың зерттелу деңгейіне нақтырақ тоқталатын болсақ, тақырыпқа тікелей қатысты бірқатар іргелі зерттеу еңбектерін атап өтуге болады. Соның бірі ретінде танымал шығыстанушы В.В. Бартольдтың «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» атты еңбегі. Ол қазірге дейін құндылығын жоғалтпаған, Түркістан өңіріндегі монғол шапқыншылығы кезеңіне арналған маңызды зерттеулердің бірі болып отыр. В.В. Бартольд еңбегінде ортағасырлық шығыс дереккөздерін кең қолданып, археологиялық деректерге де назар аударған. Кітап монғол шапқыншылығының салдары туралы толық түсінік алуға мүмкіндік беретін саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени талдауды біріктіреді.

Сонымен қатар Израиль ғалымы Михал Биранның «Qaidu and The Rise of the Independent Mongol State in Central Asia» атты еңбегін атап өтуге болады. Бұл монография В.В. Бартольдтың еңбегіне қарағанда шеңбері тар, яғни Хайдудың (1236–1301) өмірі мен қызметіне ғана арналады. Автор Хайду туралы мағлұматтар қамтитын Төле үйінің деректеріне ұқыптылықпен қарауды ұсынады. Мұны Үгедей және Төле үйлерінің арасындағы шиеленістердің салдарынан туындаған күмәннің бірі деп қабылдауға болады. Автор Хайдудың билікке келуіне және Орталық Азияда тәуелсіз монғол мемлекетін құрудағы рөліне назар аударады. Еңбек XIII ғасырдағы монғол саясатының күрделілігін түсіну үшін маңызды ғылыми жұмыс болып табылады. М. Биран монографиясының деректік базасы өте бай. Ол ортағасырлық араб, парсы, қытай дереккөздері мен европалық саяхатшылардың еңбектеріне негізделеді. Еңбек арқылы қазіргі батыс және қытай ғалымдарының маңызды зерттеулерін қамтыған кең тарихнаманы көруге болады.

Сондай-ақ ағылшын ғалымы Томас Т. Аллсеннің «Mongol Imperialism The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and Islamic Lands (1251–1259)» атты еңбегінен Мөңке ханмен Хайдудың арасындағы наразылықты көруге болады. 1256 жылы Хайду Орталық Азияда Төле үйіне қарсы одақ құра бастайды. Ал кейінірек Құбылай ханды құлату үшін айтарлықтай күш жинағаны баяндалады.

Автор еңбегінде негізінен монғол империясының саяси аспектілеріне, өз билігін кеңейту және сақтау үшін қолданған стратегияларына назар аударады. Империя саясаты мен билігінің ажырамас бөлігі болған әлеуметтік және мәдени аспектілерді де тыс қалдырмайды. Оның жаулап алынған аумақтардың әлеуметтік құрылымдарына әсерін, экономикалық салдарын қарастырып, ондағы әлеуметтік, мәдени нормалардың өзгеруіне зер салады. Т. Аллсен тақырыпты зерттеуде пәнаралық тәсілді қолдана отырып, өзіндік тың түсініктемелер береді. Ол кешенді талдау үшін әртүрлі тарихи дереккөздерді, археологиялық деректерді және заманауи зерттеулерді пайдаланады. Еңбек монғол империясының тарихы мен империализмді зерттеуге айтарлықтай үлес қосады.

Монғол империясының тарихы бойынша маманданған тарихшы Тимоти Мэйдін «Mongol Empire» атты монографиясы Шыңғыс хан империясының қалыптасуы мен дамуы, оның мұрагерлері – Жошы, Үгедей, Шағатай, Төленің ұлыстарын және олардың тарихын кешенді қарастыруымен құндылық танытады. Еңбекте жалпы монғол империясының өрлеуі мен қалыптасуы зерттеледі. Илхан мемлекеті, Шағатай ұлысы, Жошы Ұлысы және Юань мемлекетінің империялық шеңберде ғана емес, аймақтық деңгейде өмір сүруі зерделенеді. Автор Монғол империясының әскери, саяси, экономикалық және мәдени аспектілерін терең, әрі жан-жақты талдауға тырысады. Оның еңбегі монғолдардың үлкен ықпалды империяны құруы мен оның әлемдік өркениеттердің одан әрі дамуына тигізген әсерін түсінуге көмектеседі.

Қырғыз ғалымы О.К. Караевтың шығыс жазба деректеріне негізделіп дайындалған «Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа» атты еңбегін Орталық Азия территориясының шеңберіндегі Хайду мемлекетіне арнап жазылған іргелі монографиялардың бірі деп айтуға болады. Мұнда Шағатай ұлысының, Хайду және Моғолстан мемлекеттерінің құрылуынан бастап олардың ыдырауына дейінгі саяси тарихы қарастырылады. Еңбектің маңызы мемлекеттердің қалыптасуы мен ыдырау процестерін, сондай-ақ олардың кейінгі саяси құрылымдарға, ортағасырлық мемлекеттік құрылымдар арасындағы тарихи сабақтастық пен байланыстарды түсінуге ықпал етеді.

Түркітанушы ғалым Т.И. Султановтың «Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть» атты еңбегі Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының өміріне терең және жан-жақты талдау жасайды. Автор монғол әулетінің саяси, әлеуметтік және мәдени өмірін талдау үшін әртүрлі дереккөздер мен әдістерді қолданады. Еңбектің маңызы – Монғол империясының әлемдік тарихқа тигізген әсері мен оның мұрасын қалыптастырған негізгі оқиғаларды түсінуге мүмкіндік береді.

П.Н. Петровтың «Нумизматическая история Чагатайского государства 668/1270-770/ 1369 гг.» атты ғылыми диссертациясы айтарлықтай маңызды еңбектердің бірі. Автор мұнда тарихи дереккөздердің жетіспеушілігі байқалған әсіресе, Шағатай ұлысының тарихын нумизматикалық ескерткіштері арқылы зерделеп, өзіндік жаңашылдық қосып отыр. Жалпы ұлыстар бойынша да бұл салаға назар аударғандар саны тым аз. Ал нумизматикалық ескерткіштердің басқа дереккөздерден алынбайтын бірегей деректерді ұсынып, сол тарихи кезеңнің саяси, экономикалық, мәдени және әлеуметтік аспектілері туралы толық және дәлірек түсінік қалыптастыруға көмектесетіні мәлім. П.Н. Петров тамға, оның мазмұны, Масудбектің, Кебек, Тармашырынның реформаларына тоқталады.

А.А. Порсиннің «Политическая деятельность Ногай в Золотой Орде (1262-1301 годы)» атты ғылыми диссертациясы зерделеніп отырған тақырыптың хронологиялық шеңбері үшін өзіндік құндылығы бар. Ғылыми зерттеу жұмысы аймақтың саяси тарихын қайта құруға, Алтын Орданың ішкі саяси динамикасын терең түсінуге мүмкіндік береді. Диссертация қазіргі зерттеушілер мен тарихшыларға Орталық Азиядағы тарихи байланыстарды талдау үшін пайдалы.

Б. Ахмедов, Д. Синор авторлығында дайындалған «Central Asia Under the Rule of Successors» атты жазба Шыңғыс хан әулетінің саяси тарихына арналады. Жазбада жаулап алынған территориялардың ұлыстарға бөлінуі, өткізілген құрылтайлар мен Шағатай ұлысының билігі, салықтарға тоқталады. Зерттеу тақырыбына қатысты бірқатар тұлғалар туралы ақпарат кездеседі, Барақ пен Хайдудың қарсылығы баяндалады.

Зерттеу тақырыбына қатысты маңызды жұмыстың бірі – Усманова Э.Р. Ускенбай К., Антонов М.А. авторлығында дайындалған «В поисках исторического ландшафта Таласского курултая 1269 года» атты ғылыми мақала. Зерттеушілердің өзі атап өткендей, мақала «әскери қақтығысты шешудің тарихи ландшафты» ретінде жалпымонғолдық съезді өткізу аумағын реконструкциялауға арналады.

Татар ғалымы И.М. Миргалиевтың «Международный Золотоордынский форум и празднование 750-летия Таласского курултая в 2019 году» атты мақаласында жалпы Алтын Орда тарихына арналған ғылыми форумдарға шолу жасалады. Ондағы қарастырылған мәселелер мен маңызды тақырыптарды көруге болады. Мақалада Талас құрылтайына қатысты ғалымның өзіндік тұжырымдары мен көзқарастарының болуы жазбаның маңыздылығын арттырады.

Жалпы Хайдудың саяси күрестері мен Талас құрылтайы тарихының тарихнамасын толық зерттеу өте күрделі, жүйелі жұмысты қажет етеді, сондай-ақ оның бәрін ғылыми мақала шеңберіне сыйғызу мүмкін емес. Сондықтан мақалада бүкіл тарихнаманы қарастыру көздемедейді.

Нәтижелер

Деректерге қарағанда Үгедей қағанның әйелдері көп болды және алпыс күні бар еді. Алайда оның танымал басты әйелдері төртеу болатын. Солардан қағанның жеті ұлы туылды. Олардың үлкен бесеуінің анасы Төрегенеге қатын еді, ал өзге екеуінің анасы күң болатын (Рашид-ад-дин, 2023: 406): Күйік, Годан (Кутан, Күтен), Кучу (Куджа, Көші), Карачар (Қарашар), Хашин (Қашын, Қашин), Қадан уғул (Қадан оғыл), Мәлік (Мелик, Малик)

Деректер бойынша Хайдудың әкесін «... Қашын өңірін бойсұндырған кезде дүниеге келгендіктен, оны Қашын деп атады. Ол шарапты өте көп ішетін әуесқой және үнемі мас күйде жүретін маскүнем болды, сөйтіп ол ішкілік құмар маскүнемдік кесірінен жас кезінде, әкесінің тірі уағында-ақ дүниеден өтті» (Рашид-ад-дин, 2023: 408).

Хайду – Үгедей қағанның немересі, жоғарыда аталған Хашинның ұлы болатын. Джамал Каршидың мәліметтері бойынша, «Хорасанда Үгедей ханның көз алдында баласы қайтыс болғанда, Хайду іште қалған бала болатын. Хайду туылғанда оны атасына әкеледі. Үгедей хан оны кеудесіне қысып құшақтап, «менен кейін осы ұлым менің мұрагерім болсын» (аль-Карши, 2005: 119), - деп сүйеді. Содан бастап ол хан ордасында тәрбиеленіп өседі.

Деректер бойынша Хайду шамамен 1235-1236 жылдары Хашиннің беркін тайпасынан шыққан әйелі Сепкине (Шабканэ) хатуннан туылады. Ал Үгедей қаған қайтыс болғанда ол билік үшін күресуге тым жас болатын.

Рашид-ад-дин Хайдуды: «өте ақылды, қабілетті және айлакер кісі болатын. Барлық істерін ол қулықпен және айламен ұйымдастыратын» дей келе, оның «ұлдарының саны анық белгілі емес. Кейбіреулер оның «қырық ұлы бар еді» деседі, алайда (бұл) асыра сілтеушілік. Ол жақта біраз уақыт болған Наурыз әмір: «Олар жиырма төрт» дейді. Алайда, бұл аймақта белгілілері – тоғыз», - деп жазады. Олар: Шапар (Чапар), Янгичар (Жаңашар), Ұрыс (Урус), Сарабан, Қудаур, Қурил (Құрыл), Сурқабуқа (Сұрқабұқа), Икубуқа (Екубұқа), Ли Бахши (Ли бақсы) (Рашид-ад-дин, 2023: 409-410). Сонымен қатар «Хайдудың Құтұлын шаған атты қызы бар болатын. Ол оны басқа балаларының барлығынан артық жақсы көрді. Оның мінезі жігіттердікіндей болатын, ол бірнеше рет жорықтарға барып, қаһармандық жасаған әрі (әкесінің) істерінде көмекші еді, сөйтіп әкесінің алдында құрметке ие болған тұғын» (Рашид-ад-дин, 2023: 411).

Негізінде Шыңғыс ханның құрған мемлекеті әулетке тиесілі немесе ортақ болғандықтан, барлық ұрпақтары билік ету құқығын талап ете алатын. Мұны М.Бирани еңбегінде айқын баяндайды. Автор: «... монғол дәстүріне сәйкес, бұл империя Шыңғыс хан отбасының ортақ меншігі болатын. Соның ішінде Қаған - «primus inter pares» (латын тілінде «тең құқылы арасында бірінші» деген мағынада түсінуге болады. Бұл әріптес, серіктес аудармасына қарай тағы басқа болуы мүмкін - авт.). Жаулап алынған жерлер отбасының барлық мүшелеріне пайда әкелетіндей байлықтың ортақ қоры ретінде қарастырылды. Бұл қағида жекелеген ханзадаларға

жергілікті құқықтарды, негізінен жаулап алынған аудандардан немесе мемлекеттен түсетін кірістерді немесе халықтың белгілі бір тобына үстемдік етуді қамтамасыз етуде көрінді. Империяның алқалық басқарылуы әсіресе, армия ұйымының «тамма» (тамга/таңба – авт.) жүйесінде анық көрініс табады: жаңа территорияларды жаулап алуды егжей-тегжейлі сипаттайтын армияның қолбасшысы – ханзада – отбасының басқа негізгі тармақтарының өкілдерімен бірге жүрді. Қағанның жауапкершілігінде өтетін барлық ханзадалардың құрылтайында жорықтар жоспарланды; және Үгедейден бастап жаулап алынған отырықшы аумақтарды басқаруда негізгі ұлыстар мен Ұлы ханның өкілдері бірлесіп жұмыс істеді. Алқалық тұжырымдама, әрине, қағанның империяны орталықтандырылған бақылауын шектеді. Сонымен қатар, бұл әр ханзаданың өз отарын жаю үшін кең және нақты аумақты пайдалану қажеттілігіне қайшы келді» (Biran, 1997: 7), – деп айтады.

Шыңғыс ұрпақтарының арасында мемлекет әулеттің ортақ билігінде болғандықтан, тақ таласы кейде бір үйдің ішінде де асқан қатігездікпен жүзеге асырылды. 1251 жылғы құрылтайдан кейін басталған Мөңке ханның «тазартуында» Үгедей және Шағатай ханның ұрпақтарының бәрі өлтірілмесе де, олардың саяси ықпалы жойылып, территориялары кішірейтілді. Сөйтіп, Мөңке хан Төле үйінің монғол империясындағы бұдан кейінгі билік гегемониясын біржола қамтамасыз етіп берген болатын (May, 2018: 153). Осы «тазартуда» Үгедей үйінің жеке әскерінің басым бөлігі алынып, хан отбасының өзге тармақтары арасында таратылып жіберілген болатын.

Осылайша, XIII ғасырдың ортасында Шыңғыс ұрпақтары арасындағы «Ұлы қағанның» тағы үшін күресте әсіресе, Үгедейдің әулеті қатты жеңіліске ұшырады. Зерттеуші М. Биран «Мөңке хан қызметіне бастағаннан кейінгі уақытта Үгедей үйінің жеке ұлыстық құрылымы сақталғанына» күмәнмен қарайды. Өйткені, зерттеушінің пікірінше: «Үгедей ұлысына хан тағайындалған жоқ және аймақтық басқаруда, сондай-ақ «тамма» жүйесі бойынша Батыс Азияны жаулап алуға жіберілген әскерде де үгедейлік өкілдер болған жоқ» (Biran, 1997: 16) болатын.

Біздіңше, Төле үйінің күшеюіне Бату ханның қолдауынан тыс, ең бастапқы уақытта империяны ұлыстарға бөлгендегі еншінің де септігі тиген сияқты. Өйткені, деректерге қарағанда Шыңғыс хан жаулап алған территорияларын төрт ұлының арасында еншіге бөлгенде Жошы, Шағатай және Үгедей үйлеріне төрт мың әскерден беріп, ал кіші ұлы Төленің еншісіне жүз бір мың әскер бергені туралы мәліметтер кездеседі. Бұл біріншіден, өзге ұлыстарға қарағанда Төле үйінің әскери күшін немесе басымдығын көрсетеді. Екіншіден, ұлыстарға бөлінген әскер көлемінің арасындағы айтарлықтай айырмашылықты назарға алатын болсақ, жиырма жылдан астам уақыттың ішінде олардың өзара теңесе қою ықтималы аздығын да ескерген жөн. Ал Мөңкенің таққа отырған тұсында әскери күштің өзгелерден басым болуы оның тек пайдасына ғана жұмыс жасаған еді.

1252 жылы Мөңке хан өзіне қолдау көрсеткен кейбір Үгедей ұрпақтарына үлес бөліп береді. Соның ішінде Үгедейдің күннен туылған алтыншы ұлы Хаданға Бешбалық беріледі. Үгедейдің күннен туылған жетінші ұлы Меликке Ертіс өзені аймағы, Хайдуға Еміл өзені мен Іле өзенінің арасындағы Алмалықтың солтүстік батысындағы Қаялық тиеді. Ал Үгедейдің төртінші ұлы Карачарға Еміл өзенінің аймағы беріледі. Мөңгету (Менггеду), Годан екеуі және Үгедейдің әйелі де өз үлестерін алады. Деректерде Годанның үлесі таңғұттардың жері екені айтылады. (Biran, 1997: 20)

Үгедей үйіне қарсы «тазартуда» Хайду аман қалғанымен, ол еш уақытта Мөңке ханды қолдаған жоқ. Оны мына бір оқиғадан да аңғаруға болады: 1256 немесе 1257 жылы ол Мөңке ханның хабаршысын тұтқынға алады. Ханға Хайдудың бұл әрекеті түсінікті болмаса да оны жазаландырудан тыс қалдырмайды (Аллсен, 1987: 53). Сонымен қатар ханның аталмыш өкілі Ши Тяньлиннің осы тұтқыннан жиырма жыл өткеннен кейін ғана босатылғаны айтылады. Хайду Мөңке хан қайтыс болғаннан кейін ғана саяси алаңға шықты.

Сонымен, Мөңке хан қайтыс болғаннан кейін Төленің ұлдары Құбылай мен Арық Бұға бірдей таққа отырғанда Хайду соңғысын қолдайды. Бірақ, М.Полоның жазбасына сүйенетін болсақ, ол Құбылайды монғол империясының алтыншы «Ұлы ханы» деп сипаттайды

(The Travels, 1950: 103). Әрине, бұл Арық Бұғаның Қаракорымда отырғанына қарамастан, Құбылайдан үстем еместігін аңғартады. Мұнда М.Биранның пікірін қолдауға болады. Автор: «аймақтық және алқалық құқықтың болуы ішкі және жеке шиеленіске түрткі болды ... бұған қоса, қағандар мен аймақтың хандарының арасындағы ажырамас шиеленіс олардың әрбірінің өзінің билігін басқасының есебінен кеңейтуге итермеледі. Әсіресе, аймақтық тәуелсіздік әрбір қаған қайтыс болғаннан соң келесі қағанға дейінгі аралық кезеңде айқын байқалды» (Biran, 1997: 8), – деп айтады.

Осылайша, Төленің ұлдары – Құбылай мен Арық Бұғаның өзара үздіксіз соғыстарынан кейін Арық Бұға ханның әскери күші қатты сарсылады. Ақырында Құбылай ханның билігін мойындайды (Рашид-ад-дин, 2023: 57–60). Алайда, Арық Бұғаның бұл әрекетіне Хайду көндіге алмай, онымен жолдарын айырады. Осы уақыттан бастап Үгедей хан үйінің Төле үйінің билігіне қарсы мықты қарсыласы пайда болады.

Хайду «ұлы ханның» тағын Үгедейдің үйіне тиесілі деп санады, бірақ, алдымен өзінің заңды ұлысын қайта қалпына келтіру жолына түседі. Зерттеулерге қарағанда, Хайду үшін Қаялық өз жақтастарын айналасына жинаған оның алғашқы территориялық әскери базасы болды. Деректерде Хайдудың негізгі көтерілу кезеңі 1260-1270 жылдар көрсетіледі.

1264 жылы Арық Бұға ағасының билігіне мойынсұнған соң Құбылай өзін ресми түрде бүкіл империяның ханы деп жариялайды. Империя астанасын Қаракорымнан Ханбалыққа (қазіргі Пекин) көшіреді. Сондай-ақ ұлыс билеушілерінің құрылтайға келуін күтеді, алайда олар келе қоймайды (May, 2018: 261). Бұл жағдай Құбылайды барлық монғол ақсүйектерінің қолдамайтынын аңғартады. Рашид-ад-динде былай баяндалады: «Қаған Арықбұқаның бүлігі мен фитнасынан арылған кезде, Үгетай қағанның ұлы Қашынның ұлы Қайдудан және кейбір Шағатайдың ұрпақтарынан басқа барлық ханзадалар оған бағынуға дайын екендерін білдірді. (Сонда) Құбылай қаған оларға (Қайду мен Шағатайдың кей ұрпақтарына) елші жіберіп, оларды өзіне жақындатпақ болып: – Өзге ханзадалардың барлығы бұл жерде болды (келді), сендер неліктен кешіктіңдер? Біздің аңсаған арманымыз – бір-бірімізді көрумен көздерімізді қуандыру. Барлығы жайлы ақылдасып болып, сендер түрлі сыйлықтар алған күйі қайтып кетесіңдер, – деді. Қайду бағынғысы келмеді. Ол: – Біздің шаруа малдарымыз (аттарымыз) азып кетті, олар азықтанып, оңалған кезінде мен бұйрыққа мойынсұнамын, - деп кешірім сұрады» (Рашид-ад-дин, 2023: 61).

Зерттеуші Т.И. Султановтың пікірінше, негізінен осы кезден бастап Монғол империясы төрт монархияға бөлініп, Шыңғыстың «алтын руы» бірнеше әулеттерге ыдырап кетеді: 1) Қытайдан басқарылатын Юань империясы; 2) Ираннан басқарылатын Ильхан мемлекеті; 3) Мауереннахрдағы Шағатай мемлекеті; 4) Ертістен Дунайға дейінгі территорияда жатқан Алтын Орда мемлекеті (Султанов, 2006: 23).

Жалпы М.Полоның жазбасынан Хайдудың еш уақытта Құбылаймен тату өмір сүрмегенін білеміз (The Travels, 1950: 359–361). Деректерге қарағанда, Хайду өз күшімен территориясы Орта Азия жеріне созылған мемлекеттің негізін қалайды. Ол Үгедей ұлысының билігін қалпына келтіреді. Жоғарыда атап өткендей, үнемі Үгедей ханның мұрагері ретінде «ұлы хан» тағына қол жеткізу үшін күреседі (Караев, 1995: 25–26) және сол жолда барлық тиімді сәттерді пайдалануға тырысады. Мәселен, шағатайлық Алғу хан мен жошылық Берке ханның өзара күресінде Берке ханға өз көмегін ұсынады. Берке хан оған жауап ретінде ақшалай, әскери көмек беретінін және Алғу ханды жеңген халде Шағатай ұлысын сыйға тартатынын айтады.

Біздіңше, нақ осы кездегі Монғол империясының саяси алаңында екі тарап айқын көрінеді: Жошы мен Үгедей үйінің одағы және Шағатай мен Төле үйінің одағы. Жошы ұлысы орталықтан қашықта орналасып, кейде тіпті үйлердің арасында бітімгерлік жасатуға тырысқанымен, түрлі себептерге байланысты тартыс шеңберінің тысында тұра алмайды. Осы күресте шағатайлық Алғу Құбылай ханға мықты одақтас болмаса да, ханға қарсы шықпаған болатын.

Жалпы алғанда, ұлыстардың тараптарға бөлінуінде өзіндік көптеген себептер жатты. Мәселен, соның бірі – Арран және Әзірбайжан жеріне қатысты мүдделерінде Жошы мен

Төле ұрпақтарының наразылықтары өршіп, соғысуға дейін барады. Соғыстың соңғы сәттерінде шегінуге мәжбүр болған Хулагу Тебризге барған соң Берке ханның барлық ортақтарын өлтіруге, саудагерлерінің мал-мүліктерін тәркілеуге, сондай-ақ Бұхарадағы Жошы ұлысының 5000 әскерін өлтіруге, олардың әйел-балаларының ешбіріне мейірімділік танытпауға бұйрық береді (История Вассафа, 2006: 163–165). Келесі бір дерек бойынша «Арық Бұға Шағатай ұлысының басына Алғуды тағайындап жібергенде, оның алдына жүз елу мың атты әскер жиналғаны баяндалады. Рашид-ад-дин: «сол әскердің бес мыңын өңірдің шекараларын қорғап, бұйрықтарын орындау үшін Самарқанд, Бұхара мен Мауереннахр аймақтарына жіберді. Олар ол жерлерге барғанда Беркенің барлық нөкерлері мен оларға тәуелді кісілердің барлығын өлтірді, тіпті атақты Сейфаддин Бухарзидің (Сайф ад-дин Бұхарзидің) ұлы, шейхул ислам Бұрхан ад-диннің немересіне дейін шахид қылды (өлтіріп тастады). Және ол адамдардың барша дүниесін, жылжитын әрі жылжымайтын мүліктерінің барлығын алып қойды» (Рашид-ад-дин, 2023: 54–55), - дейді. Ал Джамал Қаршидан Сейфаддин Бухарзидің Берке ханның ұстазы болғанын білеміз (аль-Карши, 2005: 120). Сонымен қатар кейбір зерттеушілер Берке ханның Арық Бұғаны белсенді қолдағанына байланысты Хулагудың оны әдейі соғысқа итермелегенін пайымдайды (Порсин, 2011: 17).

Ал Алғу хан қайтыс болғаннан кейін Құбылай хан мен шағатайлықтардың арасына жік түседі. Эргене (Ұрғана) хатун бастап шағатайлық ақсүйектер қолдап Мубаракты таққа отырғызады (деректерде Эргене хатунның қайтыс болған уақытына қатысты айырмашылықтар кездеседі). Мұндағы назар аударуды қажет ететін маңызды мәселе дәстүрдің сақталмағандығы болып тұр. Яғни қалыптасқан дәстүр бойынша тұтас Монғол империясының ханы ғана ұлыстарға билеушіні тағайындайтын еді. Сондықтан, шағатайлықтардың бұл әрекеті Құбылай ханға ұнамайды. Ол өз адамы ретінде Мубарак ханның немере ағасы Бараққа жарлық шығарады. Сөйтіп, Құбылай ханның жарлығы бойынша Барақ Шағатай ұлысын Мубарак ханмен бірлесіп басқаруы керек болатын (Biran, 1997: 24). Алайда, Барақ Шағатай ұлысындағы Мубарак ханның беделін көрген соң жарлықты көрсетпей, тек пана іздеп келгенін білдіреді. Хан оған ата мекені Амударияның солтүстігіндегі Чаганианға орналасуына рұқсат береді. Барақ сол жерде жүріп Мубарак ханның көптеген әмірлерін өз жағына тартып, уақыт өте үлкен әскери күшке айналады, Мубарак ханды қуғынға ұшыратады (Biran, 1997: 24). Осы тұста Құбылай ханның Бараққа артқан үмітінің ақталмағанын көреміз. Құбылай хан Барақтың және барлық шағатайлық ханзадалардың көзін жою үшін әмір Коничиды аттандырады. Алайда, әмір Коничидың алты мың әскеріне Барақтың отыз мың атты әскері қарсы шыққан соң, әмір шегінеді. Ал бұдан кейін Барақ Хайду мен Мөңке Темірге қарсы жорық жасауды ойластырады (Рашид-ад-дин, 2023: 168).

Барақ Шағатай әулетінің билеушісі болды. Ол Шағатай ұлысының батыс облыстарын басқарды, оған қазіргі Қазақстан мен Өзбекстанның бірқатар аймақтары кірді. Барақтың негізгі жетістігі – Шағатай ұлысында билік үшін күрес жүргізіп, аймақтағы өзінің рөлін нығайтуы болатын. Ол өз территориясын Құбылай мен басқа монғол ұлыстарының ықпалынан қорғауға тырысты.

Осы жерде Үгедей үйінде де маңызды ілгерілеу байқалғанын атап өту керек. Хайдудың өз территориясын кеңейтіп, әскери күшін толықтыра түсуіне М.Биранның пікіріне қарағанда, Алғудың қайтыс болуы (1265/6 ж.) Берке ханның қайтыс болуы (1266/7ж.), Хулагудың қайтыс болуы (1265 ж.) өзіндік вакуум тудырды. Ұлыстардың басындағы өз ахуалы Хайдудың әскери күшіне назар аударатындай сәт берген жоқ. Хайдудың нақты қол астындағы территория туралы анық ақпарат болмаса да, батысы Таласқа дейін созылып, кейін оның орталығына айналғаны айтылады (Biran, 1997: 23).

Сонымен, Хайду мен Барақтың соғысы басталады. Беркежар (Беркечар) бастап Жошы ұлысынан келген әскери көмектің арқасында Хайду Барақтың әскерін жеңеді, ол Мауереннахрға қашады. Хайду оның соңына түспей керісінше, бейбіт келісім үшін екі жүздей атты әскермен інісі Қыпшақты елші етіп жібереді. Деректерге қарағанда, Қыпшақ Барақты дұшпандықты тоқтатуға көндіріп, келесі жылға жоспарланған құрылтайға шақырады.

Рашид-ад-дин оны парсы тілінде «Курилтай-и бузург» деп атайды. Бұл аудармасында «Ұлы құрылтай» деген мағына білдіреді. Сөйтіп, зерттеушілер құрылтай деп XII–XIII ғасырлардың тоғысындағы түркі-моңғол тайпаларының бірігуіне байланысты ақсүйектердің мәжілісін (съезі) атағанын айтады (Усманова и др., 2022: 138).

Тарихи жазбалар бойынша 667/1269 жылдың көктемінде үш ұлыстың билеушілері Талас пен Кенжектің жайлауында бас қосады (Рашид-ад-дин, 2023: 169). Құрылтайды Хайду басқарады. Деректерде басты қатысушылар ретінде Жошы ұлысынан хан Мөңке Темір мен қолбасшы Беркежар, Үгедей үйінен Хайду мен Қыпшақ, Шағатай үйінен Барақ аталады. Ал жалпы саны ұлыс билеушілерін әскерлерімен қосқанда өте көп болғанын жоққа шығара алмаймыз. Кейбір зерттеушілер Мөңке Темірдің жиынға өзі қатысқанына күмәнмен қарайды.

Сонымен, құрылтай мүшелері құрылтайдың бастапқы жеті күнінде көңіл көтеріп, сегізінші күнінде күнтәртібіндегі мәселелерді талқылауға көшеді. Рашид-ад-динге сүйенетін болсақ: «алдымен Қайду сөйледі: – Біздің даңқты атамыз Шыңғыз хан (бүкіл) әлемді парасаттылығымен, ақылмен және қылыш пен оқтардың соққысымен басып алып, тәртіпке келтірді, дайындап өз әулетіне тапсырды. Міне, біздің бәріміз әкелер жағынан бір-бірімізге туысқанбыз. Өзге ханзадалар болса, біздің аға-інілеріміз, олардың ортасында келіспеушіліктер мен алауыздық жоқ. Не үшін олар (келіспеушіліктер мен алауыздықтар) біздің ортамызда болуы керек?! – деп басталады» (Рашид-ад-дин, 2023: 169).

Деректердегі құрылтайдың мазмұнына қарап қарастырылған мәселелерді былай жіктеуге болады: 1) территориялық иеліктер туралы; 2) халықтың ахуалын жақсарту, шаруашылық мәселелері; 3) қалаларды абаттандыру, қаржы мәселелері.

1) территориялық иеліктер туралы. Шыңғыс ұрпақтарының барлығы нақты территорияға ие болуын ескерте отырып, Шағатай ханның мұрагері ретінде Барақ өзінің жеке иелігі болуын дұрыс деп санайтынын айтады. Құрылтай мүшелері бұл сұранысты оң қабылдайды. Рашид-ад-динде былай баяндалады: «... Алайда мен де сол ағаштың жемісімін ғой. Маған да жұрт және өмір сүруге дүние тағайындалуы керек қой. Шағатай мен Үгетай Шыңғыз ханның ұлдары еді. Үгетай қағанның естелігі ретінде Қайду, ал Шағатайдан (естелік болған) мен, ал олардың үлкен ағасы болған Жошыдан (естелік болған) Беркежар мен Мөңке Темір. Кенже іні Төледен (естелік) Құбылай қаған болып қалды. Қазір ол олардың кеңдігін Ұлы Құдай ғана білетін Қытай мен Хотанның шығыс елдерін басып алды. Батыс елдерін Әмудан Шам (Сирия) мен Мысырға дейін әкесінің үлесі ретінде Абақа хан мен оның бауырлары иемденіп алды. Ал ол екі ұлыстардың ортасында сендердің иеліктерің болған Түркістан мен Дешті Қыпшақ аймақтары. Сендер маған бірігіп қарсы шықтыңдар. Мен қанша ойлансам да, өзімді күнә жасағандай болып есептемеймін, – деді. Олар: – Шындық сенің жағында. Шешім мынадай: бұдан былай өткенді еске алмайық, жайлау мен қыстауларды әділетті түрде бөліп алып, таулар мен жазықты жерлерге қоныстанаық, себебі бұл аймақтар қатты ойрандалған әрі өңделмеген, – деді» (Рашид-ад-дин, 2023: 169–170).

Осыдан кейін Мауереннахрдың үштен екісі Бараққа, қалған бөлігі Хайду мен Мөңке Темірдің арасында бөлінеді. Бұған қоса, Бараққа келесі көктемде Әмударияның арғы жағындағы Абақа хан елінің есебінен жайылымын кеңейту қабылданады.

2) халықтың ахуалын жақсарту, шаруашылық мәселелері. Монғол ақсүйектері таулы аймақтар мен далалы жазықтарда өмір сүруге бел байлайды. Қалаларға нақты белгіленген алым-салықты жинауға болмаса себепсіз кіріп бағынышты халықты әділетсіз мазаламауға келіседі.

3) қалаларды абаттандыру, қаржы мәселелері. Бұл қызметті жүргізуге Масудбек Ялавач тағайындалады. Масудбек Ялавачты сол кездің өте білікті қаржыгері деп айтуға болады. Ол бұдан бұрын Мөңке ханның тұсында Түркістан мен Мауереннахрда қызмет еткен болатын, енді бұдан кейін ол ғана емес, оның ұлдары да Түркістандағы Шағатай және Үгедей ұрпақтарына қызмет етеді.

Құрылтайда Барақ пен Хайду өзара «қан ағайындылар және мәңгі достар» ретінде ант ішкенімен, бір-біріне сенімсіз болғаны аңғарылады. Зерттеулерге қарағанда, Барақ кетуден бұрын өзінің ұлы Бек Темірге өзінен кейін шығуға дайын тұруын және оған бір зиян тиген

жағдайда алдын-ала дайындалған елу мың адамды шақыруын ескертеді (Biran, 1997: 26-27).

Сөйтіп, құрылтайдың шешіміне сәйкес, Хайду өзінің территориясын Шағатай ұлысының есебінен батысында Сырдариядан Ферғанаға дейін кеңейтеді. М.Биранның пікірінше, Хайдудың жоспарында Барақ Абака ханға соғыс ашса екі жақта зардап шегетін еді. Егер Абака хан жеңілетін болса, Барақ Хорасанмен айналысып кетіп, оның Мауереннахрға жүргізетін бақылауы әлсірейтін. Ал Барақ жеңілетін болса, тіпті жақсы болатын еді. Сол сияқты Абака ханмен «бейбіт» және «келісім» қатынастағы Мөңке Темірдің тарапынан да өз есебі болғаны болжамданады. Сондықтан мұндағы негізгі мәселе Барақты жою болатын. Бұған қоса зерттеуші М.Биран құрылтайдың шешімін «Рашид-ад-дин айтқандай, Хайдудың Құбылайға және Барақтың Құбылайдың жиені Абака қарсы соғысын Үгедей және Шағатай үйлерінің Төле үйіне қарсы көтерілісі деп түсіндіруге болмайды» (Biran, 1997: 27), - дейді. Ал Рашид-ад-диннің еңбегінен Абака ханға соғыс ашуды Барақ ұсынған секілді ой қалдырады: «Біздің әскерлеріміздің саны өсті, сөйтіп бұл аймақтар оларды (қажеттіліктерін) көтере алмайды. Мен Хорасан уәлаятын алу үшін дариядан асып өтемін. Қайду анда маған көмек көрсетуі қажет, - деді. Қайду (оның) бұл өңірлерден кеткенін қалағандықтан әрі Абака ханмен дұшпандықта болғандықтан ол бұған келісімін берді. Сөйтіп, Қыпшақ оғыл мен Күйік ханның ұлы Накудың ұлы Чабат Уғұлдың (Шабат оғылдың) әрқайсысына Бараққа әскерімен көмекке баруды бұйырды» (Рашид-ад-дин, 2023: 499).

Дегенмен, құрылтайда Төле үйіне қарсы шешім қабылданбаса да «ұлы ханға» тәуелсіз құрылтайдың шақырылуы, отырықшы аймақтардың бөлінуі, сондай-ақ Үгедей, Мөңке заманынан бері «ұлы ханмен» бірлескен әкімшілік аясындағы Самарқанд және Бұхара қалаларын өзара бөліске түсіру Құбылай ханға ашық бас көтеру болатын. Құрылтайда Барақ Құбылай ханды тұтас монғол территориясын басқарып отырған қаған емес, шығыстағы «аймақтың ханы» деп атайды (Biran, 1997: 27). Ата-бабасының дәстүрлі жолы мен көшпелі өмір салтын бұзғаны үшін, мемлекеттің астанасын бастапқы ордасынан Қытайға көшіргені үшін Құбылай ханды ұлыс билеушілерімен қоса көптеген монғол ақсүйектері айыптайды.

Жазба деректерде 1269 жылы шақырылған құрылтайдың барысында Хайдудың «хан» ретінде ақ киізге отырғызылып көтерілгені туралы ешбір ақпарат кездеспейді, бірақ, тарихи фактілер оның Үгедей және Шағатай иеліктерінің де негізгі билеушісі болғанын мойындайды (Караев, 1995: 25).

Талас өзенінің жағасындағы Шыңғыс ұрпақтарының қорытынды кездесуінің нәтижесінде 1) тарихнамада Алтын Орда деп аталатын – Жошы ұлысы; 2) Орта Азия территориясында – Шағатай ұлысы; 3) тарихнамада Хайду мемлекеті деп аталатын Шығыс Түркістан мен Орта Азиядағы – Үгедей ұлысы; 4) тарихнамада Юань империясы деп аталатын Қытай мен Монғолия жеріндегі – Құбылай ұлысы; 5) тарихнамада Ильхан мемлекеті деп аталатын Иран, Ирак, Әзірбайжан, Кіші Азия территориясына созылған – Хулагу ұлысы пайда болды. Құрылтайда қабылданған шешімдер Монғол империясының ыдырауын заңды түрде растап қана қойған жоқ, сонымен бірге Жошы ұлысының нағыз егемен мемлекет – Алтын орда болуына мүмкіндік берді (Мирғалиев, 2019: 157).

Сөйтіп, құрылтай Жошы, Үгедей, Шағатай үйлерінің арасындағы қарым-қатынасты біршама уақыт тұрақтандырып, нығайтты. Әсіресе, шағатайлық Дува хан Хайдудың мықты одақтасы болып, оның Монғолия жорықтарына қатысады (Akhmedov, Sinor, 1998: 268). Бірақ, XIV ғасырдың басында шағатайлық Дува ханның қайтыс болуымен Хайдудың және оның ұлдарының мемлекет монеталарындағы таңбасы жойылады. Бұдан Хайду әулетінің жекеменшігіне Дуваның ұрпақтарының белсенді шабуылын және мұнда мемлекеттік қайта құрудың басталғанын түсінеміз (Петров, 2007: 9).

Жалпы Хайдудың өзге ұлыстармен қатынасын былайша жинақтап сипаттауға болады: 1) Жошы ұлысының ханы Беркемен одағы дипломатиялық және әскери ынтымақтастық аясында жүзеге асырылды. Бұған қарамастан әрқайсысының жеке мүдделері болды. Мұнда Берке ханның ислам дінін қабылдауының да өзіндік әсері болуы мүмкін. Өйткені, бұл шешім Алтын Орданың саяси және мәдени бағытының өзгеруіне әкелді, монғол билеушілерімен, соның ішінде Хайдумен көзқарас айырмашылығын тудырды; 2) Шағатай ұлысының ханы

Баракпен арасындағы қарым-қатынастар өте күрделі болатын. Олардың ынтымақтастық сәттерінің өзі де шиеленістерге толы еді. Дегенмен, екі билеуші де XIII ғасырдағы Орталық Азияның саясатында маңызды рөл атқарды; 3) Ұлы қаған немесе Юань мемлекетінің ханы Құбылаймен арасындағы қарым-қатынастар терең саяси келіспеушіліктермен және тұрақты әскери қақтығыстармен анықталды. Хайду мен Құбылай өмірінің соңына дейін бір-біріне бітіспес дұшпан болды; 4) Илхан мемлекетінің ханы Абакамен арасындағы қарым-қатынастары күрделі сипатта жүзеге асырылды. Екі билеушінің саяси мақсаттары мен мүдделеріндегі айырмашылықтарына байланысты қарым-қатынастары да ынтымақтастық пен қақтығыстарды қатар алып жүрді.

Хайду мықты саясаткер, әрі ұйымдастырушы болды. Жоғарыда атап өткендей, Шыңғыс ұлдарының үйлері арасында болып жатқан өзгерістердің барлығын өзіне тиімді қолдана білді. Зерттеуші М.Биранның пікірінше, ол Берке мен Алғудың, Барак пен Абаканың бәсекелестігін қалай қолданса, Шағатай үйіндегі бәсекелестікті ашық соғысқа айналдыру арқылы да одан өз пайдасын шығарды. Сондай-ақ оның әскерінің тәртібі мен үйретілгені соншалықты Хайдудың аты аңызға айналып, тіпті кейбір монғолдардың армандайтын одақтасы халіне жетті (Biran, 1997: 34).

Сонымен, Монғол империясының тарихында билікке таластың алғашқы көрінісі Үгедей қағанның қайтыс болуынан басталды. Ал XIII ғасырдың екінші жартысында Төле үйінен шыққан екі ханзаданың (Құбылай, Арық Бұға) бірдей таққа отыруынан кейін Шыңғыс ұрпақтары ешқашан бір билікке бағына алмады. Осындай оқиғалар тоғысында шақырылған Талас құрылтайы ұлыстар тарихында шешуші рөл атқарды.

Қорытынды

Хайдудың саяси күресі мен Талас құрылтайы Монғол империясының тарихында маңызды орын алады. Хайду (шамамен 1235/6–1301жж.) өмір сүрген, XIII ғасырдағы маңызды әскери және саяси әрекеттерімен танымал Монғол империясының беделді көшбасшысы және билеушілердің бірі болды. Ол орталықтандырылған билікке қарсы және дәстүрлі монғол құндылықтарына берілген тарихи тұлға болды. Хайдудың өмірі мен қызметі Монғол империясының дамуы мен бөлшектенуіне айтарлықтай әсерін тигізді.

Дегенмен, Хайдудың саяси күресі Шыңғыс хан отбасының әртүрлі тармақтары арасында кең таралған империя билігі үшін кезекті таластардың бірі болатын.

Қорыта айтқанда, империяны басқарудың «алқалық» түрі Хайдудың билік үшін заңды күресіне жол ашты. Сондықтан Үгедейдің заңды мұрагері ретінде Хайдудың «Ұлы қағанға» қарсы бас көтеруі монғол көшбасшылары мен ақсүйектерінің арасында теріс көзқарас тудырмады. Сондай-ақ оның саяси күрес жолы жалпыдан гөрі, жеке мемлекетін құруға деген ұмтылысының басым болғанын аңғартты.

1269 жылы Хайдудың басшылығында шақырылған Талас құрылтайы Шыңғыс хан қайтыс болғаннан кейінгі уақыттағы Монғол империясындағы күрделі әулеттік және саяси қақтығыстарды айқын бейнелейтін маңызды тарихи оқиға болды.

Талас құрылтайы Хайдудың ұлыстар арасындағы беделін және Мөңке ханның тұсында адами ресурсы жағынан, экономикалық және әскери қуаты тұрғысынан қатты зардап шеккен Үгедей үйінің саяси мәртебесін қайта бекітілді. Одақтарға бөлінген Жошы, Шағатай, Үгедей үйлері уақытша өзара келісімге келді. Әулеттер арасындағы наразылықтар басылып, ұлыстардың шекаралары белгіленді. 1206 жылы монғол империясының алғашқы құрылтайы мемлекеттің құрылуын жариялаған болса, 1269 жылғы соңғы құрылтай ұлыстардың тәуелсіздігін белгіледі. Осылайша, Шыңғыс әулетінің ортақ қазынасына айналған империяның территориясы көлемінен гөрі, тақ үшін күрестің салдарынан бөлшектенді.

Әдебиеттер

- Аль-Карши, 2005 — *Джамал аль-Карши*. Ал-Мулхакат би-с-сурах / Отв.ред. А.К. Муминов. Введение, перевод с арабско-персидского, коммент., текст, факсимиле Ш.Х. Вохидова, Б.Б. Аминова. Алматы: Дайк Пресс, 2005. 416 с.
- Бартольд, 1963 — *Бартольд В.В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва, 1963. 759 с.
- История Вассафа 2006 — *История Вассафа*. История Казахстана в персидских источниках. 4-том / Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. Алматы: Дайк Пресс, 2006. С. 161–178.
- Караев, 1995 — *Караев О.* Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа. Бишкек: Кыргызстан, 1995. 160 с.
- Миргалиев, 2019 — *Миргалиев И.М.* Международный Золотоордынский форум и празднование 750-летия Таласского курултая в 2019 году // Тюркологические исследования, 2019. Том 2. № 1. С. 151–158.
- Петров, 2007 — *Петров П.Н.* Нумизматическая история Чагатайского государства 668/1270-770/1369 гг. Автореферат на соискании уч. степени канд. ист. наук. Казань, 2007. 26 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/numizmaticheskaya-istoriya-chagataidskogo-gosudarstva-6681270-7701369-gg>.
- Порсин, 2011 — *Порсин А.А.* Политическая деятельность Ногай в Золотой Орде (1262–1301 годы). Автореферат на соискании уч. степени канд. ист. наук. Казань, 2011. 24 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/politicheskaya-deyatelnost-nogaya-v-zolotoi-orde>.
- Рашид-ад-дин, 2023 — *Рашид-ад-дин Фазлуллах Хамадани*. Жамиғ ат-тауарих (Тарихтар жинағы). 1 том / Аударып, түсініктеме жазғандар: Оразбай З.Ж., Оразбаев М.З. Астана, 2023. 528 б.
- Рашид-ад-дин, 2023 — *Рашид-ад-дин Фазлуллах Хамадани*. Жамиғ ат-тауарих (Тарихтар жинағы). 2 том / Аударып, түсініктеме жазғандар: Оразбай З.Ж., Оразбаев М.З. Астана, 2023. 720 б.
- Султанов, 2006 — *Султанов Т.И.* Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. Москва, 2006. 445 с.
- Усманова и др. 2022 — *Усманова Э.Р. Ускенбай К., Антонов М.А.* В поисках исторического ландшафта Таласского курултая 1269 года // Вестник Международного института центральноазиатских исследований. 2022. № 32. С. 137–144.
- Akhmedov, Sinor, 1998 — *Akhmedov B. Sinor D.* Central Asia Under the Rule of Successors // History of civilizations of Central Asia. The Age of achievement, A.D. 750 to the end of the fifteenth century. 1998. Vol. 4. Part 1. Pp. 265–272.
- Allsen, 1987 — *Allsen, Th.T.* Mongol Imperialism The Policies of the Grand Qan Mongke in China, Russia, and the Islamic Lands 1251–1259. Berkeley: University of California Press, 1987. 278 p.
- Biran, 1997 — *Biran M.* Qaidu and The Rise of the Independent Mongol State in Central Asia. Great Britain: Gurzon Press, 1997. 198 p.
- May, 2018 — *May T.* The Mongol Empire. Edinburgh, 2018. 416 p.
- The Travels of Marco Polo, 1950 — *The Travels of Marco Polo*. Translated into English from the text of L.F. Benedetto by Aldo Ricci. London, 1950. 439 p.

References

- Akhmedov, Sinor, 1998 — *Akhmedov B. Sinor D.* Central Asia Under the Rule of Successors. History of civilizations of Central Asia. The Age of achievement, A.D. 750 to the end of the fifteenth century. 1998. Vol. 4. Part 1. Pp. 265–272. (In Eng.).
- Al-Karshi, 2005 — *Djamal al-Karshi*. Al-Mulhakat bi-s-surah / Ex. ed. A.K. Muminov. Introduction, transl. from Arab, Prsian, comments, text, facsmile by Sh.H. Vohidov, B.B. Aminov. Almaty: Dayk Press, 2005. 416 p. (In Russ.).
- Allsen, 1987 — *Allsen, Thomas T.* Mongol Imperialism The Policies of the Grand Qan Mongke in China, Russia, and the Islamic Lands 1251–1259. Berkeley: University of California Press, 1987. 278 p. (In Eng.).
- Bartold, 1963 — *Bartold V.V.* Turkestan v epohu mongolskogo nashestviya [Turkestan in the era of the Mongol invasion]. Moscow, 1963. 759 p. (In Russ.).
- Biran, 1997 — *Biran Michal*. Qaidu and The Rise of the Independent Mongol State in Central Asia. Great Britain: Gurzon Press, 1997. 198 p. (In Eng.).
- Istoriya Vassafa 2006 — *Istoriya Vassafa* [Tarikh-i Waṣṣaf] The history of Kazakhstan in Persian sources. Vol. 4. Collection of materials related to the history of the Golden Horde. Extracts from Persian works collected by V.G. Tiesenhausen and processed by A.A. Romaskevich and S.L. Volin. Almaty: Dayk Press, 2006. Pp. 161–178. (In Russ.).
- Karaev, 1995 — *Karaev O.* Chagatayskiy ulus. Gosudarstvo Haydu. Mogulistan. Obrazovanie kyrgyzskogo naroda [Chagatai ulus. The State of Haidu. Moghulistan. Formation of the Kyrgyz people]. Bishkek: Kyrgyzstan, 1995. 160 p. (In Russ.).
- May, 2018 — *May Timothy*. The Mongol Empire. Edinburgh, 2018. 416 p.
- Mirgaliev, 2019 — *Mirgaliev I.M.* Mejdunarodnyiy Zolotoordynskiy forum i prazdnovanie 750-letiya Talasskogo kurultaya v 2019 godu [The International Golden Horde Forum and the celebration of the 750th anniversary of the Talas Kurultai in 2019]. Tyurkologicheskie issledovaniya. 2019. Vol. 2. No. 1. Pp. 151–158. (In Russ.).
- Petrov, 2007 — *Petrov P.N.* Numizmaticheskaya istoriya Chagatayskogo gosudarstva 668/1270-770/1369 gg. [Numismatic history of the Chagatai state 668/1270-770/1369]. Abstract for the degree of Candidate of Historical Sciences. Kazan, 2007. 26 p. URL: <https://www.dissercat.com/content/numizmaticheskaya-istoriya-chagataidskogo-gosudarstva-6681270-7701369-gg>.

gosudarstva-6681270-7701369-gg. (In Russ.).

Porsin, 2011 — *Porsin A.A. Politicheskaya deyatelnost Nogaya v Zolotoy Orde (1262–1301 godyi)* [Nogai's political activity in the Golden Horde (1262-1301)]. Abstract for the degree of Candidate of Historical Sciences. Kazan, 2011. 24 p. URL: <https://www.dissercat.com/content/politicheskaya-deyatelnost-nogaya-v-zolotoi-orde>. (In Russ.).

Rashid-ad-din, 2023 — *Rashid-ad-din Fazlullah Hamadani. Jami at-tavarih (Tarihtar jinagy)*. 1 Volume / Transl., comments by Orazbay Z.Zh., Orazbaev M.Z. Astana, 2023. 528 p. (In Kaz.).

Rashid-ad-din, 2023 — *Rashid-ad-din Fazlullah Hamadani. Jami at-tavarih (Tarihtar jinagy)*. Vol. 2 / Transl., comments by Orazbay Z.Zh., Orazbaev M.Z. Astana, 2023. 720 p. (In Kaz.).

Sultanov, 2006 — *Sultanov T.I. Chingiz-han i Chingizidiy. Sudba i vlast* [Genghis Khan and the Genghisids. Fate and power]. Moscow, 2006. 445 p. (In Russ.).

The Travels of Marco Polo, 1950 — *The Travels of Marco Polo*. Translated into English from the text of L.F. Benedetto by Aldo Ricci. London, 1950. 439 p. (in Eng.)

Usmanova, Uskenbay, 2022 — *Usmanova E.R. Uskenbay K., Antonov M.A. V poiskah istoricheskogo landshafta Talasskogo kurultaya 1269 goda* [In search of the historical landscape of the Talas Kurultai of 1269]. International Institute of Central Asian Studies Bulletin, 2022. No. 32. Pp. 137–144. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 3, pp. 658–670, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_39_3_658-670

POLITICAL-ADMINISTRATIVE SYSTEM OF THE KAZAKH KHANATE: WINGS, ZHUZES, TRIBES AND SHEZHIRE

Adilbek Albekovich Karatayev¹

¹Research Institute for Jochi Ulus Studies
(15B, Pushkin Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Research Associate
 <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>. E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Karatayev A.A., 2024

Abstract. *Introduction.* This article investigates the development of the political-administrative system of the Kazakh khanate, as well as the preceding rule of the khans of the Urus khan dynasty. Hypotheses concerning its evolution in different periods of the Kazakh khanate existence were put forward. *Goals and objectives.* The aim of the study is to trace the evolution of the two-wing division of the Kazakh khanate, and the subsequent division of the left wing into three zhuzes, as well as to reveal the essence of the introduction by Esim khan of the tradition of “zheti ata” – knowledge of seven generations of ancestors, as a fundamental part of the political and administrative reform during his reign. Translations of medieval sources from “Materials on the history of Kazakh khanates of XV–XVIII centuries”, as well as sources belonging to the group of “steppe oral historiography” were attracted as materials: “Kara-tavarikh” and “Chingiz-name” by Utemish-hajji, “Jami at-tavarikh” by Kadyrgali, “Umdat at-tavarikh” by Kyrymi, as well as ethnographic note by I. Altynsarin concerning Kazakh traditions concerning marriage relations. *Results.* Based on the available data, an attempt was made to restore the most complete picture of the political-administrative division of the Urusid domains and the Kazakh khanate. As a result, hypotheses were put forward that before the period of Kasym khan's rule the wings were headed by representatives of the senior and junior branches of the Urusids, after Kasym khan came to power in both wings the rule passed to the sons and descendants of Janibek khan, son of Barak. The assumption about the emergence of three zhuzes within the left wing on the basis of uluses of senior, middle and junior sons of Janibek khan was put forward. Also were given arguments in favour of the implementation by Esim khan of genealogical and political-administrative reform of the Kazakh khanate, after the liquidation by him of the right wing, which consisted of the troops of the Katagan tribe. *Conclusions.* The Kazakh khanate was the successor of the Mongol Empire and Ulus Juchi in the part of political-administrative structure. Esim khan, as a result of his reforms, significantly centralised the power in the state, which led to a long reign of his descendants, isolation and consolidation of Kazakhs as an ethnos, stability of the tribal composition of Kazakhs.

Keywords: Kazakh khanate, shezhire, Esim Khan, moghuls, timurids, Moghulistan, persian sources
Acknowledgments: This work was financially supported by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN BR18574101 «Ethnopolitical history of the Uluses of Chagatai, Kaidu and Moghulistan according to Arabic,

Mongolian, Persian, Chinese and Turkic sources»).

For citation: Karatayev A.A. Political-administrative system of the Kazakh khanate: wings, zhuzes, tribes and shezhire // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 3. Pp. 658–670. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_658-670

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ САЯСИ-ӘКІМШІЛІК ЖҮЙЕСІ: ҚАНАТТАР, ЖҮЗДЕР, ТАЙПАЛАР ЖӘНЕ ШЕЖІРЕ

Әділбек Әлбекұлы Қаратаев¹

¹Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты
(156-үй, Пушкин көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>. E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Қаратаев Ә.Ә., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақалада Қазақ хандығының саяси-әкімшілік жүйесінің, сондай-ақ оған дейінгі Ұрыс хан әулетінен шыққан хандардың билігінің дамуы зерттеледі. Қазақ хандығының әртүрлі кезеңдеріндегі оның эволюциясына қатысты гипотезалар ұсынылды. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты Қазақ хандығының екі қанатқа бөлінуінің және сол қанаттың үш жүзге бөлінуінің эволюциясын қадағалауға, сондай-ақ Есім ханның «жеті ата» дәстүрін – оның билігі кезіндегі саяси-әкімшілік реформаның негізгі бөлігі ретінде ата-бабалардың жеті ұрпағын білуді енгізуінің мәнін ашуға тырысу болып табылады. *Материалдар мен әдістер.* Материалдар ретінде «XV–XVIII ғасырлардағы Қазақ хандықтарының тарихы жөніндегі материалдардан» ортағасырлық дереккөздердің аудармалары, сондай-ақ «дала ауызша тарихнамасы» тобына жататын Өтеміс-қажының «Қара-таварихы» және «Шыңғыс-намесі», Қадырғали бидің «Джами ат-таварихы», Қырымидің «Умдат ат таварихы» дереккөздері, сондай-ақ Ы. Алтынсариннің неке қатынастарына қатысты этнографиялық жазбасы қолданылды. *Нәтижелер.* Қолда бар деректер негізінде урусидтер иеліктерінің және Қазақ хандығының саяси-әкімшілік бөлінісінің неғұрлым толық бейнесін қалпына келтіруге әрекет жасалды. Нәтижесінде Қасым ханның билік ету кезеңіне дейін қанаттарды урусидтердің аға және кіші тармақтарының өкілдері басқарды, Қасым хан билікке келгеннен кейін екі қанатта да басқарма Барақтың ұлы Жәнібек ханның ұлдары мен ұрпақтарына өтті деген гипотезалар алға тартылды. Жәнібек ханның үлкен, орта және кіші ұлдарының ұлыстарына негізделген сол қанат құрамында үш жүздің пайда болуы туралы болжам жасалды. Сондай-ақ, Есім ханның Қатаған тайпасының әскерлерінен құралған оң қанатын жойғаннан кейін Қазақ хандығының генеалогиялық және саяси-әкімшілік реформасын жүзеге асыруы жөнінде дәлелдер келтірілді. *Қорытындылар.* Қазақ хандығы саяси-әкімшілік құрылымы жағынан Моңғол империясы мен Жошы ұлысының мұрагері болды. Есім хан өзінің реформаларының нәтижесінде мемлекеттегі билікті едәуір орталықтандырды, бұл оның ұрпақтарының ұзақ билігіне, қазақтардың этнос ретінде оқшаулануы мен шоғырлануына, қазақтардың рулық-тайпалық құрамының тұрақтылығына әкелді.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, шежіре, Есім хан, моғұлдар, тимуридтер, Моғұлстан, парсы деректері

Алғыс. Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды (ИРН BR18574101 «Араб, моңғол, парсы, қытай және түркі деректері бойынша Шағатай, Қайду және Моғолстан ұлыстарының этносаяси тарихы»).

Дәйексөз үшін: Қаратаев Ә.Ә. Қазақ хандығының саяси-әкімшілік жүйесі: қанаттар, жүздер, тайпалар және шежіре // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 3. 658–670 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_658-670

ПОЛИТИКО-АДМИНИСТРАТИВНАЯ СИСТЕМА КАЗАХСКОГО ХАНСТВА: КРЫЛЬЯ, ЖУЗЫ, ПЛЕМЕНА И ШЕЖИРЕ

Адилбек Альбекович Каратаев¹

¹Научный институт изучения Улуса Джучи.

(д. 15Б, ул. Пушкина, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Научный сотрудник

 <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>. E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Каратаев А.А., 2024

Аннотация. *Введение.* В данной статье исследуется развитие политико-административной системы Казахского ханства, а также выдвинуты гипотезы касательно ее эволюции в разные периоды существования Казахского ханства. *Цели и задачи исследования.* Целью исследования является попытка проследить эволюцию двухкрылевой структуры Казахского ханства и последующего деления левого крыла на три жуза, а также раскрыть суть введения Есим ханом традиции «жеті ата» – знание семи поколений предков, как основополагающей части политико-административной реформы при его правлении. В качестве материалов были привлечены переводы средневековых источников из «Материалов по истории Казахских ханств XV–XVIII веков», а также «Кара-таварих» и «Чингиз-наме» Утемиша-хаджи, «Джами ат-таварих» Кадыргали-бека, «Умдат ат-таварих» Кырыми, а также этнографическая заметка И. Алтынсарина о казахских традициях, касающихся брачных отношений. Были использованы историко-системный и сравнительный методы. *Результаты.* Проведена попытка восстановить полную картину политико-административного деления владений урусидов и Казахского ханства. Выдвинуты гипотезы о том, что до прихода к власти Касым хана крылья Казахского ханства возглавлялись представителями старшей и младшей ветви урусидов, после воцарения Касым хана власть в обоих крыльях перешла к сыновьям и потомкам Джанибек хана. Также были приведены доводы в пользу осуществления Есим ханом генеалогической реформы Казахского ханства, после ликвидации им правого крыла. *Выводы.* Казахское ханство являлось преемником Монгольской империи и Улуса Джучи в части политико-административного устройства. В ходе политических и иных процессов политико-административная система Казахского ханства перешла из двухкрылевой системы к трехсоставному делению на жузы. Есим ханом была значительно централизована власть в государстве, что привело к длительному правлению его потомков, обособлению и консолидации казахов как этноса, стабильности родо-племенного состава казахов.

Ключевые слова: Казахское ханство, шежіре, Есим хан, могулы, тимуриды, Моғулистан, персидские источники

Благодарности: Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН BR18574101 «Этнополитическая история Улусов Чагатай, Хайду и Моғулистана по данным арабских, монгольских, персидских, китайских и тюркских источников»).

Для цитирования: Каратаев А.А. Политико-административная система Казахского ханства: крылья, жузы, племена и шежіре // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 3. С. 658–670. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_658-670

Введение

Целью данной статьи является изучение процессов становления и развития политико-административной системы Казахского ханства и владения урусидов в эпоху правления каждого хана, а также пролить свет на изменения в данной системе и причины их возникновения.

На основании различных методов проведен анализ правления каждого хана, начиная от Урус-хана и заканчивая Тауке-ханом, в ходе которого были рассмотрены особенности формирования политико-административной системы Казахского ханства в разные периоды истории, а также была выдвинута гипотеза о проведенной Есим-ханом генеалогической реформе.

Материалы и методы

Основой для исследования являются сведения из «Джами ат-таварих» Кадыргали-бека о двухкрыльевом составе войск Урус-хана (Алимов, 2022: 171), а также сведения Утемиша-хаджи (Юдин, 1992) и Абдулгаффара Кырыми (Кырыми, 2018) о политической истории Улуса Джучи в эпоху его распада в первой половине XV в. Материалами для изучения политико-административной системы Казахского ханства является сборник «Материалов по истории Казахских ханств XV–XVIII веков» (Ибрагимов и др., 1969).

Основным методом, используемым в исследовании, является историко-системный метод. Данный метод использован в изучении политико-административной структуры Казахского ханства и государства урусидов, были изучены внешние и внутренние факторы, влияющие на ее изменение и развитие как целостной системы.

Гносеологический потенциал историко-системного метода не исчерпывается только описанием структурно-функциональных параметров исторических объектов, а позволяет перейти от конкретно-исторического знания к теоретическому, к пониманию законов функционирования социальных систем и их моделированию. Благодаря методу, мы пришли к выводу о том, что Есим ханом была проведена генеалогическая реформа, что в кочевом обществе обозначало и политико-административную реформу.

Кроме того использован историко-сравнительный метод, в части сравнения данных Кадыргали бека о двухкрыльевом делении Казахского ханства со сведениями из других источников, в целях реконструкции картины эволюции двухкрылевого и жузового деления.

Обсуждение

Вопрос о формировании политико-административной системы Казахского ханства, а в частности его деления на крылья редко становилось предметом исследований, несмотря на наличие сведений по данной теме в одном из основных источников по истории Казахского ханства – «Сборнике летописей» Кадыргали-бека. Из ученых, исследовавших данную тему, можно отметить только Ж. Сабитова (2015). В труде «Казахские жузы и клановая система Золотой Орды» он приходит к выводам о том, что у казахов со времен Джанибек и Керей ханов была двухкрылевая система организации, просуществовавшая до 1627 г. Казахские жузы входили в состав левого крыла, а в правое входили катаганы. Далее после разгрома катаганов остались только жуза.

Также можно отметить такие труды как «Основные принципы внешней и внутренней политики Тауке хана (конец XVII – начало XVIII вв.)» (Куанбай, 2024) и «Становление казахского ханства: новый взгляд на историю» (Бердыгужин Л.Б. и др., 2022).

Результаты

Крыльевое деление от Урус хана до Барак хана. Согласно, Кадыргали-беку войско Урус-хана состояло из двух крыльев: левое крыло – «тысяча Алаша» и правое крыло – катаганы (Алимов, 2022: 171). Утемиш-хаджи также сообщает о «двусоставном эле Урус-хана» (Темиргалиев, 2022: 29). На наш взгляд данное разделение берет свое начало с захвата Урусом Сарая, где он остался править и поставил соправителем в восточно-дештских

степях старшего сына Кутлуг-Бугу. Предполагаем, что именно с того периода, когда возникла необходимость в ведении совместного правления, и берет начало двухкрыльевое деление у урусидов. Во время первых походов Тохтамыш на восточные владения Урус-хана ему дали отпор его сыновья – в первом походе Кутлуг-Буга, а после его смерти – Токтакия. Видимо они и были первыми соправителями отца в левом крыле.

После победы Тохтамыша мы встречаем представителей урусидов в лагере его противников – Тамерлана и Едыге. Анализируя судьбу потомков Урус-хана, мы увидим, что двухкрыльевое деление и соправительство присутствовало и в их улусах. Младший сын Уруса – Куйурчук, при поддержке Тамерлана становится ханом в Улусе Джучи в 1395 г., однако вскоре сходит с политической арены. В 1408 г. в войске Едыге мы встречаем старшую линию урусидов – сыновей Токтакии: султанов Анике-Болат, Бугучака и Тенгри-Берды (Селезнев, 2009: 172). В 1419 г. фигура сына Куйурчука – Барака появляется при дворе Улугбека и вскоре захватывает власть в левом крыле улуса Джучи.

Утемиш-хаджи пишет, что беки народа «йетисан», называемого «сол», являются приближенными Барак-хана (Утемиш-хаджи, 2017: 78). Очевидно, что под «сол» подразумевается «сол кол» – «левое крыло». Здесь мы видим, что Барак восстановил двухкрыльевое деление Урус хана, так как если бы здесь подразумевалось левое крыло всего Улуса Джучи, то вряд ли Утемиш хаджи называл бы их приближенными Барак хана, ведь под его властью и было все левое крыло Улуса Джучи.

В правом крыле владений Барак-хана, по всей видимости, ему соправительствовал его кузен Анике-Болат, сын Токтакии, старшего сына Урус хана. Это подтверждается тем, что в битве с Гази и Наурузом Барак назначил Анике-Болат главой арьергарда своего войска (Кырыми, 2018: 82). Таким образом, старшая и младшая линии урусидов объединились под властью Барак-хана.

Интересна дальнейшая судьба левого крыла Барака после его смерти. Как известно, Барак, по совету приближенных к нему беков левого крыла, убивает беклярбека Мансура, и притесняет племена, прибывшие с ним. После чего происходит сражение с его братьями Гази и Наурузом, в котором погибают и Барак-хан, и Анике-Болат-султан.

Сопоставляя данные Утемиш-хаджи (Утемиш-хаджи, 2017: 78–79), Кырыми (Кырыми, 2018: 83), Кухистани (Ибрагимов и др., 1969: 141–143) и Ходжамкули (Ибрагимов и др., 1969: 390–391), касательно данных событий, вырисовывается следующая картина. Беки племен левого крыла Барак-хана, после его смерти подчиняются Гази-бию, который является беклербеком шибанида Джумадук-хана. Они терпят притеснения от Гази, затем войдя в союз с мангытами Турды-ходжой и Сарыг-Шиманом, убивают его. Затем происходит сражение между мятежными племенами левого крыла и войском Джумадук-хана, в котором он терпит поражение. Что интересно численность войск левокрыльных беков в данном сражении составляло семьдесят тысяч воинов, также как и ранее у Барак хана было семь санов войск – семьдесят тысяч воинов.

В ходе данной битвы Джумадук хан погибает, а шибанид Абу-л-хайр попадает в плен к союзнику левокрыльных беков – к мангыту Сарыг-Шиману. Тот отпускает его с почетом, и Абу-л-хайр отправляется к Алаш бахадуру, главе большого аймака. Далее Абу-л-хайр став ханом, в благодарность за оказанную поддержку, даровал Алашу право самостоятельного правления. Это означает, что Алаш и до этого был самостоятелен от шибанидов. Исходя из этого, можно сделать вывод, что данный Алаш являлся одним из глав племен левого крыла, то есть одним из беков Барак-хана.

Идея о том, что Алаш-бахаdur возглавлял остатки левого крыла войска Барак-хана и Анике-Болат после их гибели, а также, что в честь него левое крыло получило название «тысяча Алаша» была впервые выдвинута Ж. Сабитовым (Сабитов, 2018: 136). Впоследствии племена, входившие в левое крыло урусидов, стали именоваться самоназванием «алаш», а сам термин «алаш» стал синонимом этнонима «казах» (Каратаев, 2023а: 249). Таким образом, Алаш правил левым крылом войска урусидов, а о судьбе правого крыла – катаганов мы не имеем сведений, возможно, они также подчинялись ему.

Согласно китайским хроникам, Керей и Джанибек являлись могульскими эмирами с 1447 г., причем Керей правил Сайрамом, а Джанибек назван узбекским ханом, то есть был правил в степи. По мнению Ж. Сабитова, Керей и Джанибек не откочевывали от Абу-л-хайра, а оказались в Могулистане с Алаш-бахадуром сразу после гибели Барака и Болатата от мангытов на границе с Могулистаном (Сабитов, 2018: 136) с чем мы также согласны.

Политико-административная система Казахского ханства. Если в эпоху от Уруса до Барака мы отчетливо прослеживаем существование двухкрыльевого деления и производим попытки установить соправителя, то после правления Барак-хана мы видим, что было два соправителя, однако существование двухкрыльевого деления проследить не можем. По нашему мнению, разделение на два крыла, также как и соправительство старшей и младшей ветви урусидов, продолжалось и далее, что ясно видно из дуумвирата Керей и Джанибек ханов. Керей, сын Анике-Болатата, сына Токтакии, второго сына Урус-хана – представлял старшую ветвь урусидов, тогда как Джанибек, сын Барака, сына Куйурчука, младшего сына Урус-хана – представлял младшую ветвь урусидов. Мы видим, что Керей правил в Сайраме, а Джанибек среди кочевников в степи. По всей видимости, это и было свидетельством двухкрыльевого деления.

После смерти шибанида Абу-л-хайр-хана урусиды смогли вернуть себе власть на востоке Улуса Джучи. Судя по тому, что Керей и Джанибек оба названы ханами во многих источниках, они являлись соправителями в двух крыльях, причем Керей был старшим ханом.

После смерти Керейя, Джанибек-хан признал власть Бурундук-хана, его сына. Таким образом, можем предположить, что до того, как Касым-хан взял власть в свои руки, прерогатива быть старшим ханом в Казахском ханстве принадлежала старшей ветви урусидов. По всей вероятности, среди казахских чингисидов существовала внутренняя иерархия, которая влияла на порядок правления в крыльях. Примечательно, что когда Бурундук стал старшим ханом, во втором крыле Казахского ханства правил Касым-султан, а не другие сыновья Керей-хана. Следовательно, одно крыло было выделено для младшей линии урусидов, которые являлись младшими соправителями.

После смерти Джанибек-хана, место младшего соправителя занял его сын Касым-султан. Он не желал находиться рядом с Бурундуком и подчиняться ему, поэтому кочевал на юго-востоке Казахского ханства. В ходе бескровной политической борьбы Касыму удалось стать старшим ханом, а Бурундуку ничего не оставалось, кроме как удалиться в Самарканд. Таким образом, Касым смог уничтожить монополию старшей ветви урусидов на верховную власть в Казахском ханстве.

Уже в период правления Касым-хана, его братья также имели титулы ханов. Возникает вопрос о том, кто соправительствовал Касыму после того, как он стал верховным правителем в Казахском ханстве. У Джанибека было девять сыновей: Иренджи, Махмуд, Касым, Адик, Джаныш, Канбар, Таныш, Усек, Джадик. Стоит отметить, что Иренджи, Махмуд и Адик умерли еще во время правления Керейя и Бурундука. Кадыргали-бек называет ханами, помимо Касыма, также Джадика и Усека (Алимов, 2022: 169). Мирза Хайдар, в свою очередь, называет ханами Джаныша, Таныша, и сына Касым хана – Мамаша (Ибрагимов и др., 1969: 225). Необходимо отметить, что все данные ханы при Бурундуке имели титул султанов и стали ханами только при правлении Касыма. Так, к примеру, в 1509 г. во время правления Бурундука, Рузбихан называет Джаныша и Таныша султанами (История, 2007: 199), а мирза Хайдар в 1513 г. при установлении власти Касыма уже называет их ханами.

По всей видимости, после того как сыновья Джанибека во главе с Касымом оттеснили от власти старшую линию урусидов, он даровал титулы ханов своим братьям, которые были еще живы. Интересно, что он не даровал титул хана своему единоутробному брату Канбару, возглавлявшему его войска, но даровал его своему сыну Мамашу. Видимо, родные братья составляли общий улус, и Касым решил обозначить старшего сына как своего будущего преемника.

В итоге, мы имеем пять человек, обладавших ханскими титулами при жизни старшего хана Касыма: Джадик, Усек, Джаныш, Таныш, Мамаш. Из источников мы видим, что Джадик

и Усек являлись единоутробными братьями, также как и Джаныш и Таныш, судя по сведениям Рузбихана.

Джадик-хан, а также сын Усек-хана – Болат-султан, погибли сражаясь с ногаями. Исходя из этого, предполагаем, что их улусы находились в западной части Казахского ханства. Джаныш и Таныш ханы имели улусы по Сырдарье, откуда сын Джаныша – Ахмет совершил рейд на Бухару. Сложно сказать, где находился улус Касыма и Мамаша.

Мы можем предположить, что существовали три крупных улуса в составе Казахского ханства при Касyme: западный, где соправительствовали Усек и Джадик ханы, центральный, в котором правили Джаныш и Таныш ханы, и в Жетысу, где возможно правил Мамаш, сын Касыма. В 1585 г. сыновья Хакназара прибыли в Астрахань из Казачьей Большой Орды, т.е. Старшего жуза (История, 2005: 267). Возможно, к этому времени Старший жуз был владением потомков Касыма.

Все остальные султаны, видимо, входили в данные три улуса. Можно предположить, что эти улусы и были жузами, либо прообразами жузов. Косвенным доводом, что это могли быть три жуза, является тот факт, что на момент образования трех улусов – Касым являлся старшим из оставшихся в живых братьев, Джаныш и Таныш средними, а Усек и Джадик младшими, и таким образом, возможно, возникли и названия жузов: Старший, Средний и Младший. Также в пользу этого свидетельствуют слова Аблай-хана из письма к Цяньлуню: «Мы, казахи, издавна делимся на три жуза: Старший, Средний и Младший ... Все мы – потомки трех сыновей Джанибек-хана» (Казахстан, 2006: 104).

Ж. Сабитов выдвинул гипотезу о том, что три жуза входили в состав левого крыла – «тысячи Алаша». Если следовать этой логике, то можно предположить, что во время Касым хана разделение на два крыла выглядело следующим образом: его братья и сын во главе своих улусов, преположительно жузов, были в левом крыле, а он правил правым крылом – катаганами, и являлся старшим ханом.

Сложно определить политико-административную систему Казахского ханства после смерти Касыма. Известно, что после него вспыхнула борьба за верховную власть в ханстве, в которой участвовало два претендента. По всей видимости, это был старший сын Касыма – Мамаш, и сын Адик-султана – Буйдаш. Мы не можем утверждать, что Мамаш и Буйдаш были соправителями в двух крыльях Казахского ханства, так как до этого момента потомки Адика не были известны как правители каких либо улусов.

Касым-хан провел последние годы своей жизни на западе ханства среди ногайских подданных, в числе которых были мурзы Алаш и Агиш, сыновья Ямгурчи бия и Шейх-Мамай, сын Муса бия. После смерти Касым хана верховная власть перешла к Мамашу, также видимо поддержанному ногайскими мурзами. Против выдвижения правителем Мамаша выступили сыновья Адик султана во главе с Буйдашем, который судя по данным из Литовской метрики, также имел титул хана (Трепавлов, 2013: 56).

Сложно установить, что происходило с крыльевым делением казахов в этот период. Однако можно проследить закономерность, что Казахское ханство вновь распалось по тем же линиям раздела, что и во времена Барак хана и Болат султана – на северо-западную часть, ориентированную на ногаев, и на юго-восточную, ориентированную на чагатаев. Это были два основных направления внешней политики урусидов, из-за чего видимо и возникла необходимость разделения войска на два крыла, как было указано ранее.

Ориентированной на ногаев частью политической элиты Казахского ханства можно назвать потомков Касым-хана, состоявших в династическом родстве с ногайскими биями. Потомки Адик-султана, в свою очередь, были ориентированы на могульских правителей, так как состояли с ними в аналогичных связях.

После смерти Тахира, ханом вновь становится Буйдаш, который также как и его брат правил малой частью казахов и кыргызами в Жетысу. В период его правления упоминается также Тогум хан, сын Джадик хана. Тогум назван ханом у Кадыргали бека, и судя по всему умер в 1550–1560-х годах, т.е. правил параллельно с Буйдашем (Сабитов, 2016: 741). Судя по тому, что Тогум хан вместе со своими сыновьями и внуками погиб в бою с Чагат, которое

принято отождествлять с чатскими татарами, можно предположить, что улус Тогул хана находился в северной части Казахского ханства, и видимо, был самостоятелен от ногайского владычества.

Можно предположить, что Тогул и Буйдаш ханы были соправителями в двухкрылевой системе Казахского ханства в период 1530 – 1560 годов. Около 1560 г. Буйдаш-хан во главе потомков Адик-султана в количестве 24 человек погибает в битве с шибанидами, и, таким образом, закончивается история одной из ветвей потомков Джанибек хана.

В период между 1550–1560 годами на политическую арену Казахского ханства выходит Хакназар, сын Касыма. По всей видимости, он стал казахским ханом при поддержке ногаев и опирался на казахские улусы, подчинившихся ногаям. Ко времени правления Хакназара полностью утрачивают влияние потомки Адик-султана, однако были живы потомки Джадика, возглавляемые братьями Тогула – Джалим и Шигаи султанами. В источниках, они всегда упоминаются рядом с Хакназар-ханом, и, по всей вероятности, являлись его младшими соправителями.

У Хакназара было шесть сыновей, двое из которых были убиты шибанидом Баба султаном в 1580 г. Одного звали Сафи-султан (Юдин, 2001: 63). Двое других сыновей в 1585 г. прибыли в Астрахань, и далее отправились в Москву. Еще двое – Мунгатай и Дин-Мухаммед принимали участие в ташкентском восстании против шибанидов в 1588 г. (Абусейтова, 1985: 79). Сыновья Хакназара, прибывшие в Астрахань, указаны как царевицы из «Казачьей Большой Орды», под которой, как мы предполагаем, имеется ввиду Старший жуз Казахского ханства. Можем предположить, что Старшим жузом правили сыновья Хакназара, а Средним и Младшим – Джалим и Шигаи султаны. Три жуза входили в левое крыло – «тысяча Алаша», а правым крылом – катаганами возможно правил сам Хакназар, в качестве старшего хана.

Таким образом, большая часть XVI в. в Казахском ханстве прошла под властью старших ханов из числа потомков Касым-хана и Адик-султана. Из потомков Джадика, как мы видим, титулом хана владели его сыновья Тогул и Шигаи, последний из которых стал старшим ханом после смерти Хакназара в 1580 г.

После его смерти, старшим ханом стал его старший сын Тауекел, сын Шигая. В 1582 г. он участвовал вместе со своим отцом в походе Абдуллы-хана на Баба-султана. В 1583 г. он оставляет Абдулла и возвращается в казахские степи. Точно неизвестно в каком году он стал ханом, но очевидно это произошло не сразу. Мы предполагаем, что после смерти Хакназара в Казахском ханстве параллельно с Шигаем правили его сыновья: Мунгатай, Дин-Мухаммед. Видимо, они были вытеснены из степи Тауекелем в ходе борьбы за верховную власть. По нашему мнению, приблизительно в 1585/1586 г. он стал ханом, причем Искандер Мунши пишет, что Тауекел «присвоил себе титул хана» (Вельяминов-Зернов, 1864: 242–243). Судя по всему, победив сыновей Хакназара, Тауекел провозгласил себя старшим ханом.

Установить точно, кто был младшим соправителем при Тауекел-хане, мы не можем. У Шигая, согласно Кадыргали беку, было восемь сыновей, и вполне возможно, что ханом был один из них, либо вышеупомянутые сыновья Хакназара. Возможно им был его единственный единокровный брат Есим-султан, возглавлявший часть войска, во время похода Тауекеля на Бухару в 1598 г.

Стоит отметить, что Кадыргали и Ораз-Мухаммед-султан попали в русский плен во время правления Тауекел-хана, следовательно двухкрылевое деление Казахского ханства, указанное у Кадыргали-бека отражает политико-административную систему Казахского ханства при Тауекел-хане.

После его смерти в 1598 г., старшим ханом становится его брат Есим. Стоит отметить, что при Есим-хане, также как и при Касыме, было несколько младших соправителей. Наиболее подробно эта тема исследована в труде Ж. Сабитова «Вопросы генеалогии и хронологии правления ханов Казахского ханства 17 – первой трети 18 века» (Сабитов, 2014). Согласно его мнению, к младшим соправителям можно отнести Батыр-хана, правившего каракалпаками, и Аблай-хана, правителя Саурана. Возможно, Батыр-хан правил Младшим жузом и

каракалпаками, Аблай-хан Средним жузом, а Есим-хан Старшим жузом, так как он упоминается как «алатауский хан Есим», и проявлял большую активность в регионе Жетысу и Кашгара. Одновременно Есим являлся и старшим ханом Казахского ханства.

Что касается Турсуна, сына Джалима, изначально он был султаном, а ханом Ташкента стал только в 1613 г. при поддержке Имамкули. В 1627 г. в ходе междоусобицы между Есимом и Турсуном, последний погибает. Как известно, Турсун-хан правил племенем Катаган, составлявшим правое крыло Казахского ханства. Одновременно с убийством Турсуна, Есим подвергает разгрому катаганов. После данных событий они были исключены из родоплеменной системы казахов. Это событие фактически являлось ликвидацией правого крыла Казахского ханства. После данных событий в Казахском ханстве осталось лишь левое крыло, состоявшее из трех жузов (Сабитов, 2015). Таким образом, при Есим хане завершилась эпоха двухкрыльевого деления и на первый план вышли жузы.

Политико-административная система Казахского ханства претерпела значительные изменения, которые являлись закономерным следствием распада Монгольской империи. Согласно В. Трепавлову, Чингис-хан выделил старшему сыну Джучи земли Дешт-и Кыпчака, фактически сделав его своим соправителем, раздробив империю на два крыла: правое во главе с Джучи и Чагатаем, и левое во главе с Угедэем и Толуем. Улус Джучи также делился на правое и левое крылья. Известно, что правым крылом улуса владел Бату хан, а левым правили его братья – Орду-Ичен, Тука-Тимур, Удур и Шингкум (Рашид-ад-дин, 1960: 66).

Далее мы видим упоминание крыльевого деления, когда Мамай после смерти Бердыбек-хана увел племена правого крыла в Крым, а Тенгиз-Буга увел племена левого крыла на Сырдарью (Юдин, 1992). После смерти Тенгиз-Буги и правившего после него Кара-Ногай хана правителем левого крыла становится вышеупомянутый Урус хан, который делит левое крыло Улуса Джучи также на два крыла: правое – катаганы и левое – «тысяча Алаша». Далее при ханах Казахского ханства в XVI в. появляются три жуза в составе левого крыла. В 1627 г. хан левого крыла Есим хан фактически ликвидирует правое крыло, и остаются только три жуза, которые и составляют казахский этнос.

Таким образом, жузы являлись закономерным результатом распада Монгольской империи и Улуса Джучи. Исходя из этого, мы можем сделать вывод, что казахи как этнос сложились в рамках эволюции административно-политической системы Монгольского государства и Джучиева Улуса, а Казахское ханство унаследовало их политическое устройство и традиции.

Реформы Есим хана. После того как при Есим-хане остались только три жуза, по нашему мнению, он провел политико-административную реформу, основанную на реформе генеалогии. Как известно, кочевые общества, в отличие от оседлых обществ, не делились на области, районы и деревни. Кочевники делились по племенам, родам и кланам, основанным на родственно-генеалогических связях. Поэтому в кочевом обществе все стороны жизнедеятельности регулировалось данными связями. К примеру, если возникали споры из-за земельных и водных ресурсов, скота и иных причин, то между близкородственными группами подобные споры разрешались быстро, тогда как с дальнородственными либо неродственными группами подобные споры могли затянуться на поколения и приводить к межплеменным столкновениям. Поэтому шежире было не просто традицией ведения родословной, а целой политико-административной системой, основанной на принципах генеалогического родства.

На наш взгляд Есим-хан провел политико-административную реформу, основанную на шежире, введя в казахское общество традицию «жеті ата» – знание семи поколений предков. И. Алтынсарин пишет о том, что запрет жениться на своих соплеменницах до восьмого колена был введен Есим-ханом (Алтынсарин, 1870: 103). Эти традиции, скорее всего, являлись частью свода установлений «Есім ханның ескі жолы» – «Древний путь Есим хана», содержание которого нам неизвестно.

Это подтверждается тем, что если рассмотреть шежире большинства современников Есим хана, то седьмым предком каждого из них будет являться прапрапрадед данного племени. Приведем несколько примеров подобных шежире современников Есим-хана: алшина

Жалантоса, сиргели Есентай, аргына Шаншара, дулата Кудайберды.

Жалантос из племени Алшин являлся современником Есим-хана, что подтверждается тем, что в 1607 г. был назначен аталыком при сыне Турсун-хана. Его шежире, начиная от отца до седьмого предка, выглядит следующим образом: Сейиткул – Токпан – Караш – Карамашак (Торткара) – Алим – Садырбай – Алау-батыр (Досмұхаммедұлы, 1998: 77; Сәдібеков, 1994: 117–118). Седьмой предок – Алау-батыр, как известно, является предком всего племени Алшин.

Есентай из племени Сиргели являлся современником Есим-хана, что подтверждается наличием предания об их ссоре из-за пленницы. Его шежире, начиная от отца до седьмого предка, выглядит следующим образом: Тобыт – Аксиык – Кобысай – Борах-мырза – Арыстан – Алихан – Ойсыл (Сәдібеков, 1994: 50–53). Седьмой предок – Ойсыл, известный как эмир Айса, Айсул, является предком племени Сиргели.

Шаншар из племени Аргын был современником Есим хана, что подтверждается наличием предания о том, что Есим даровал ему дочь Турсун-хана. Его шежире, начиная от отца до седьмого предка, выглядит следующим образом: Булбул – Таз – Бошан – Акша – Болат-ходжа – Мейрам-сопы – Кара-ходжа. Седьмой предок – эмир Кара-ходжа, как известно, является первопредком всего племени Аргын.

Кудайберды из племени Дулат был современником Есим-хана, что подтверждается тем, что его внук Толе-бий был современником Тауке-хана – внука Есим-хана. Его шежире, начиная от отца до седьмого предка, выглядит следующим образом: Кожамберды – Жайылмыс – Жанту – Жаныс – Дулат – Жарыкшак – Байдибек-бий (Сәдібеков, 1994: 78). Седьмой предок – Байдибек бий, как известно является первопредком племен Дулат, Албан и Суан.

Таким образом мы видим, что верхняя часть шежиры, которая приходилась на семь поколений от современников Есим хана, была искусственно приведена к общему предку – основателю племени. По всей видимости, до данной реформы, казахи знали большее количество предков. К примеру, Кадыргали-бек из племени Жалаир, который оказался в Москве за десятилетие до прихода Есим хана к власти, указывает в своем труде десять поколений своих предков (Алимов, 2022), а также дальнего предка, жившего при Чингис-хане, но при этом не указывает первопредка племени. Тогда как шежире казахских жалаириров замыкается на первопредке по имени Жалаир, жившем в XIV – XV в.в. Этот факт, также является доводом в пользу того, что Есим-хан провел генеалогическую реформу.

Возникает вопрос о том, в чем была необходимость для Есим-хана в проведении данной реформы. И. Алтынсарин пишет, что целью данного обычая было устранение вражды между неродственными племенами посредством установления между ними родственно-брачных связей (Алтынсарин, 1870: 103–104).

Есим-хан смотрел гораздо дальше и преследовал идеологические цели, так как шежире казахских племен не ограничиваются первопредком и далее возводятся к фольклорному прародителю казахов и основателю первого казахского государства – Алаша-хану. Возведение родословной всех племен к общему предку, создание легенды об общем происхождении всех казахов, было необходимо Есим-хану для прекращения междоусобных войн и консолидации трех жузов. Данные меры оказались эффективными, так как после правления Есим-хана прекратилась борьба за власть, и установилось правление его династии вплоть до смерти Кенесары-хана. С распадом Казахского ханства и его подчинением Российской империи, казахские жузы и племена исчезли как политико-административные субъекты, однако благодаря реформам Есим-хана сохранились до наших дней как генеалогические системы.

Общее шежире скрепляло племена внутри одного жуза, а также соединяло их с племенами других жузов через легендарного Алаша-хана, что в итоге закрепило этнический состав Казахского ханства и обособило казахов от других народов как ногаи, кыргызы, каракалпаки, узбеки и могулы. К примеру, племена трех жузов, возводят свои родословные до трех сыновей легендарного Алаша хана, и, таким образом, каждый казах мог найти себя в этой системе, понять свое место в ней и узнать степень родства по отношению ко всем остальным

казахам. Тогда как представители племен других народов бывшего Улуса Джучи, попав в казахскую среду, не имея генеалогического родства с племенами Казахского ханства по шежире, не могли считаться казахами. Таким образом, шежире имело идентификационную функцию, обособлявшую казахский этнос от других этносов, образовавшихся в ходе распада Улуса Джучи. Фактически, Есим ханом, посредством генеалогической реформы, был создан единый самостоятельный казахский этнос.

В период после смерти Есим хана в порядке очередности правили его сыновья Джанибек и Джангир ханы (Сабитов, 2014: 101). Затем правил Тауке-хан, сын Джангира. В периоды их правления соправительства мы не наблюдаем. Впервые за историю Казахского ханства старшими ханами являлись три поколения одной семьи, что указывает на стабильность политической системы и ее централизованность. Все это являлось благоприятными следствиями реформ Есим хана. После смерти Тауке каждый жуз возглавили ханы из различных династий казахских джучидов.

Стоит отметить, что деление на правое и левое крыло сохранялось и после разгрома правого крыла Есим-ханом, где место катаганов в правом крыле занял Старший жуз (Сабитов, 2016). Толе-бий и Абылай-хан в своих письмах китайскому императору в середине XVIII в. упоминают, что Старший жуз называется правым крылом, а Средний жуз левым (Қазақстан, 2005: 211–221). По всей вероятности, Младший жуз также входил в левое крыло, однако не был упомянут в письмах, так как не граничил с Цинской империей.

Заключение

На основании имеющихся исторических источников, а также используя различные методы исторического исследования, мы попытались рассмотреть политико-административное деление Казахского ханства и государства урусидов. В результате, пришли к следующим выводам:

1. Двухкрыльевое и жузовое деление Казахского ханства являлись закономерным итогом распада Монгольской империи, Улуса Джучи и Казахского ханства.
2. Двухкрыльевое деление существовало со времен Урус-хана и до распада Казахского ханства. Двумя крыльями правили потомки двух сыновей Уруса – Токтакии и Куйурчука.
3. С обретением Касымом ханского титула, в обоих крыльях ханства начинают править сыновья Джанибек-хана, которые также получают титулы ханов, становясь младшими соправителями Касыма. Возникают три крупных улуса во главе со старшими, средними и младшими сыновья Джанибек хана, которые, на наш взгляд, являлись тремя казахскими жузами либо их прообразами. Данные жузы входили в состав левого крыла, называемого также «тысяча Алаша».
4. Есим-хан, разгромив Турсун-хана и катаганов, ликвидировал правое крыло, в результате чего остались лишь три жуза. Старший жуз занял место правого крыла, а остальные два жуза остались в левом крыле.
5. После данных событий Есим-хан провел политико-административную реформу, основанную на генеалогической реформе. В ходе нее генеалогия всех казахских племен сокращалась до семи поколений, и возводилась к фольклорному Алаша-хану. Учитывая, что родственно-генеалогические связи занимали у кочевников роль политико-административного деления, приходим к выводу, что Есим-хан практически создал новую политико-административную систему. Последствиями этого стала централизация государства, единство казахского этноса, его обособление от других кочевых народов и переход власти исключительно к потомкам Есим-хана.

References

- Abuseitova, 1985 — Abuseitova M.H. Kazahskoe hanstvo vo vtoroj polovine XVI v. [Kazakh Khanate in the second half of the XVI century] Alma-Ata: Nauka, 1985. 104 p. (In Russ.).
- Akimushkin, 2010 — Akimushkin O.F. Shah-Mahmud Churas. Hronika. [Chronicle] SPb: Peterburgskoe lingvisticheskoe obshchestvo, 2010. 496 p. (In Russ.).

- Alimov, 2022 — *Alimov R. Kadyr Ali-bek. Dzhami at-tavarih. Kazan': Sh. Marjani Institute of History AS RT*, 2022. 544 p. (In Russ.).
- Altynsarin, 1870 — *Altynsarin I. Ocherk obychaev pri svatovstve i svad'be u kirgizov Orenburgskogo vedomstva* [Sketch of customs at matchmaking and wedding among the Kirghiz of the Orenburg department]. *Zapiski Orenburgskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva*. Issue 1. Kazan'. V universitetskoj tipografii, 1870. Pp. 101–110. (In Russ.).
- Atygaev, Dzhandosova, 2018 — *Atygaev N.A., Dzhandosova Z.A. Pis'mo Sefevida Abbas-shaha II kazahskomu hanu Tauke* [Letter of Safavid Abbas-Shah II to the Kazakh khan Tauke]. *Zolotoordynskoe obozrenie*. 2018. Vol. 6. No. 3. Pp. 656–663. (In Russ.).
- Berdyguzhin L.B., etc., 2022 — *Berdyguzhin L.B., Sarsenov A.S., Zhumagulov B.S. Qazaq handyghynyn qurylyy: tarihq zhanasha kozqaras* (The formation of the Kazakh Khanate: a new look at history). *Otan tarihy*, 2022. #2(98). Pp. 54–63. (In Eng.).
- Dosmuhammeduly, 1998 — *Dosmuhammeduly H. Tandamaly* (Izbrannoe) [Selected]. *Almaty: Ana tili*, 1998. 384 p. (In Russ.).
- Ibragimov et al., 1969 — *Ibragimov S.K., Mingulov N.N., Pishchulina K.A., Yudin V.P. Materialy po istorii kazahskih hanstv XV–XVIII vekov* [Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV–XVIII centuries]. *Alma-Ata. Nauka*, 1969. 648 p. (In Russ.).
- Istoriya, 2005 — *Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah. I tom*. [History of Kazakhstan in Russian sources. I volume.] *Almaty: Dajk-Press*, 2005. 704 p. (In Russ.).
- Istoriya, 2007 — *Istoriya Kazahstana v persidskikh istochnikah*. [History of Kazakhstan in Persian sources. V volume.] *Almaty: Dajk-Press*, 2007. Vol. 5. 476 p. (In Russ.).
- Karatayev, 2023a — *Karatayev A.A. Ob Alasha hane i formirovani ob"edineniya «Alash»* [About Alash khan and the formation of the association "Alash"]. *edu.e-history.kz*. 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 241–255. (In Russ.).
- Karatayev, 2023b — *Karatayev A.A. Proiskhozhdenie plemen Starshego zhuza po shezhire: Ulus Dzhuchi ili Mogulistan?* [Origin of tribes of the Senior Zhuz according to shezhira: Ulus Juchi or Mogulistan?] // *edu.e-history.kz*, 2023. Vol. 10. No. 4. Pp. 772–789. (In Russ.).
- Kazakhstan, 2005 — *Kazakhstan tarihy turaly kytaj derektemeleri* [History of Kazakhstan in Chinese sources]. *Almaty: Dajk-Press*, 2005. Vol. 1. 396 p. (In Russ.).
- Kazakhstan, 2006 — *Kazakhstan tarihy turaly kytaj derektemeleri* [History of Kazakhstan in Chinese sources]. *Almaty: Dajk-Press*, 2006. Vol. 3. 154 p. (In Russ.).
- Kuanbai, 2024 — *Kuanbai O.B. Tauke hannyn syrtqy zhane ishki sayasatynyn negizgi ustanymdary men baghyttary, «Zheti zharghy» zandar zhinaghynyn mani* (The main principles and directions of the foreign and domestic policy of Tauke Khan, the essence of the collection of laws "Zheti zhargy"). *Otan tarihy*. 2024. Vol. 27. No. 1. Pp. 48–64. (In Kaz.).
- Kyrymi, 2018 — *Abdulgaffar Kyrymi. Umdet al-ahbar. Kazan': Sh. Marjani Institute of History AS RT*, 2018. 200 p. (In Russ.).
- Rashid-ad-din, 1960 — *Rashid-ad-din. Sbornik letopisej*. [Collection of annals]. *Moscow. Leningrad. Izdatel'stvo AN SSSR*, 1960. Vol. II. 210 p. (In Russ.).
- Sabitov, 2014 — *Sabitov Zh.M. Voprosy genealogii i hronologii pravleniya hanov Kazahskogo hanstva 17 – pervoj treti 18 veka* [Issues of genealogy and chronology of the reign of the khans of the Kazakh Khanate of the 17th – first third of the 18th century]. 2nd Congress of the Historians of Kazahstana: collection of articles. *Astana: ENU*, 2014. Pp. 98–105. (In Russ.).
- Sabitov, 2015 — *Sabitov Zh.M. Kazahskie zhuzy i klanovaya sistema Zolotoj Ordj* [Kazakh zhuzes and clan system of the Golden Horde]. *Molodoj uchenyj*, 2015. No. 11(91). 2015. Pp. 1165–1170. (In Russ.).
- Sabitov, 2016 — *Sabitov Zh.M. Hronologiya pravleniya kazahskih hanov v XV – seredine XVI veka* [Chronology of the reign of Kazakh khans in the XV – middle XVI century]. *Molodoj uchenyj. Yanvar'*, 2016. No. 2(106). Pp. 737–743. (In Russ.).
- Sabitov, 2018 — *Sabitov Zh.M. Proiskhozhdenie termina Alash* [Origin of the term Alash]. *GLOBAL-Turk*, #1-2/2018. History issues, 2018. Pp. 131–139. (In Russ.).
- Sadibekov, 1994 — *Sadibekov Z. Kazak shezhiresi* [Genealogy of Kazakh people]. *Tashkent: Ozbekstan*, 1994. 144 p. (In Russ.).
- Seleznev, 2009 — *Seleznev Yu.V. Elita Zolotoj Ordj*. [Elite of the Golden Horde]. *Kazan': Izdatel'stvo «Fen» AS RT*, 2009. 232 p. (In Russ.).
- Temirgaliev, 2022 — *Temirgaliev R. Urus-han i ego rol' v istorii Kazahstana* [Urus-Khan and his role in the history of Kazakhstan]. *Medieval history of Sentral Eurasia*, 2022. No. 1(3). Pp. 24–50. (In Russ.).
- Trepavlov, 2013 — *Trepavlov V.V. Kazahskie hany XVI v. v Litovskoj metrike* [Kazakh khans of the XVI century in the Lithuanian metric]. *Otan tarihy*, 2013. No. 3 (63). Pp. 54–61. (In Russ.).
- Utemish-hadzhi, 2017 — *Utemish-hadzhi. Kara tavarih. Kazan': Sh. Marjani Institute of History AS RT*, 2017. 312 p. (In Russ.).
- Vel'yaminov-Zernov, 1864 — *Vel'yaminov-Zernov V.V. Issledovanie o Kasimovskikh caryah i carevichah* [Research on the Kasimov tsars and tsareviches] *Saint Petersburg*, 1864. Vol. 2. 498 p. (In Russ.).
- Yudin, 1992 — *Yudin V.P. Chingiz-name. Alma-Ata: Gylm*, 1992. 296 p. (In Russ.).
- Yudin, 2001 — *Yudin V.P. Central'naya Aziya v XIV – XVIII vekah glazami vostokoveda*. [Central Asia in the XIV–XVIII centuries through the eyes of an orientalist] *Almaty: Dajk-Press*, 2001. 384 p. (In Russ.).

Литература

- Абусеитова, 1985 — *Абусеитова М.Х.* Казахское ханство во второй половине XVI в. Алма-Ата: Наука, 1985. 104 с.
- Акимушкин, 2010 — *Акимушкин О.Ф.* Шах-Махмуд Чурас. Хроника. Санкт-Петербург: Петербургское лингвистическое общество. 2010. 496 с.
- Алимов, 2022 — Алимов Р. Кадыр Али-бек. Джами ат-таварих. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2022. 544 с.
- Алтынсарин, 1870 — *Алтынсарин И.* Очерк обычаев при сватовстве и свадьбе у киргизов Оренбургского ведомства // Записки Оренбургского отдела Императорского Русского географического общества. Выпуск первый. Казань. В университетской типографии, 1870. С. 101–110.
- Атыгаев, Джандосова, 2018 — *Атыгаев Н.А., Джандосова З.А.* Письмо Сефевида Аббас-шаха II казахскому хану Тауке // Золотоордынское обозрение, 2018. Т. 6. № 3. С. 656–663.
- Бердыгужин Л.Б. и др., 2022 — *Бердыгужин Л.Б., Сарсенов А.С., Жумагулов Б.С.* Қазақ хандығының құрылуы: тарихқа жаңаша көзқарас // Отан тарихы, 2022. № 2 (98). С. 54–63.
- Вельяминов-Зернов, 1864 — *Вельяминов-Зернов В.В.* Исследование о Касимовских царях и царевичах. Санкт-Петербург, 1864. Ч. 2. 498 с.
- Досмұхаммедұлы, 1998 — *Досмұхаммедұлы Х.* Тандамалы (Избранное). Алматы: Ана тілі, 1998. 384 б.
- Ибрагимов и др., 1969 — С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков. Алма-Ата: Наука, 1969. 648 с.
- История, 2005 — *История Казахстана в русских источниках.* Алматы: Дайк-Пресс, 2005. I том. 704 с.
- История, 2007 — *История Казахстана в персидских источниках.* Алматы: Дайк-Пресс, 2007. V том. 476 с.
- Каратаев, 2023а — *Каратаев А.А.* Об Алаша хане и формировании объединения «Алаш» // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 2. С. 241–255.
- Каратаев, 2023б — *Каратаев А.А.* Происхождение племен Старшего жуза по шежире: Улус Джучи или Могулистан? // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2023. Т. 10. № 4. С. 772–789.
- Кырыми, 2018 — *Абдулгаффар Кырыми* Умдет ал-ахбар. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. 200 с.
- Қазақстан, 2005 — *Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері.* Алматы: Дайк-Пресс, 2005. I том. 396 б.
- Қазақстан, 2006 — *Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері.* Алматы: Дайк-Пресс, 2006. III том. 154 б.
- Қуанбай, 2024 — *Қуанбай О.Б.* Тәуке ханның сыртқы және ішкі саясатының негізгі ұстанымдары мен бағыттары, «Жеті жарғы» заңдар жинағының мәні // Отан тарихы, 2024. Т. 27. № 1. С. 48–64.
- Рашид-ад-дин, 1960 — *Рашид-ад-дин.* Сборник летописей. Москва. Ленинград. Издательство АН СССР, 1960. Т. II. 210 с.
- Сабитов, 2014 — *Сабитов Ж.М.* Вопросы генеалогии и хронологии правления ханов Казахского ханства 17 – первой трети 18 века // Второй конгресс историков Казахстана: сборник научных статей. Астана: Издательство ЕНУ, 2014. С. 98–105
- Сабитов, 2015 — *Сабитов Ж.М.* Казахские жузы и клановая система Золотой Орды // “Молодой ученый”, 2015. №11(91). С. 1165–1170.
- Сабитов, 2016 — *Сабитов Ж.М.* Хронология правления казахских ханов в XV – середине XVI века // Молодой ученый. Январь 2016. № 2(106). С. 737–743.
- Сабитов, 2018 — *Сабитов Ж.М.* Происхождение термина Алаш // GLOBAL-Turk, №1-2/2018. History issues, 2018. С. 131–139.
- Сәдібеков, 1994 — *Сәдібеков З.* Қазақ шежіресі. Ташкент: Өзбекстан, 1994. 144 б.
- Селезнев, 2009 — *Селезнев Ю.В.* Элита Золотой Орды. Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2009. 232 с.
- Темиргалиев, 2022 — *Темиргалиев Р.* Урус-хан и его роль в истории Казахстана // Medieval history of Central Eurasia, 2022. № 1(3). С. 24–50.
- Трепавлов, 2013 — *Трепавлов В.В.* Казахские ханы XVI в. в Литовской метрике // Отан тарихы. 2013, №3 (63). С. 54–61.
- Утемиш-хаджи, 2017 — *Утемиш-хаджи.* Кара таварих. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. 312 с.
- Юдин, 1992 — *Юдин В.П.* Чингиз-наме. Алма-Ата: Гылым, 1992. 296 с.
- Юдин, 2001 — *Юдин В.П.* Центральная Азия в XIV – XVIII веках глазами востоковеда. Алматы. «Дайк-Пресс», 2001. 384 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 3, pp. 671–686, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_39_3_671-686

KUSTANAY OBSTETRICAL TECHNICAL SCHOOL IN THE HEALTH CARE SYSTEM OF THE KAZAKH ASSR (1929–1935)

*Dmitry Maksimovich Legkiy*¹, *Turezhanova Sofia Abdugaliyevna*^{2*}, *Sametova Gulmira Seitbekovna*³

¹A. Baitursynov Kostanay Regional University
(47, Baytursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Sciences (History), Professor
 <http://orcid.com/0000-0001-6959-0166>. E-mail: Legk_d@mail.ru

²A. Baitursynov Kostanay Regional University
(47, Baytursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Sciences (History)
 <https://orcid.org/0009-0000-2041-3206>. E-mail: sofia-kz@59bk.ru

*Correspondent author

³A. Baitursynov Kostanay Regional University
(47, Baytursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Doctor of PhD
 <https://orcid.org/0000-0002-2641-4418>. E-mail: Sametova_gulmira@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Legkiy D.M., Turezhanova S.A., Sametova G.S., 2024

Abstract. Introduction. Obstetric (medical) technical schools, one of which was established in 1929 in the city of Kustanay (Kostanay), played a significant role in the development of health care in the Kazakh ASSR. The study of the state of medical services in the second half of the 1920s with an attempt to solve the problem of shortage of medical personnel, primarily paramedics, clearly showed the urgent need to organise its own educational institution. *Goals and objectives.* The analysis of the formation of the health service at the turn of the 1920s-1930s reveals great difficulties in the training of medical personnel, which took place outside the republic until the end of the 1920s. Due to the presence of necessary archival documents, including photographs in the museum of modern Kostanay Higher Medical College, funds of the State Archive of Kostanay region, Kostanay Regional Museum of History and Local Lore, materials of the Soviet local periodicals it is possible to trace the history of the Kustanay Obstetric (Medical) College at the first stage of its activity (1929–1935). *Results.* The authors managed to clarify and solve the main controversial issues, including the establishment of the name of the first director of the technical school V. Useмбаев, who was repressed in the 1930s, and his merits were forgotten. The archival materials introduced into the scientific turnover testify to the multifaceted activities of the midwifery technical school. The authors have established data on the teaching staff of the technical school, which included leading doctors of city hospitals, and analyzed the directive role of Soviet and party organizations in the activities of the city's first medical school. *Conclusion.* The article highlights the importance of creating groups with Kazakh language

of instruction in the technical school of Kustanay city, which contributed to the formation of the national intelligentsia.

Keywords: Kazakh ASSR, public health, history of pedagogy, medical education

Acknowledgments. We are very grateful to the head of the museum of Kostanay Higher Medical College Aztaeva Alma Turegalievna for the provided photos on the history of the educational institution.

For citation: Legkiy D.M., Turezhanova S.A., Sametova G.S. Kustanai Obstetrical Technical School in the health care system of the Kazakh ASSR (1929–1935) // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 3. Pp. 671–686. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_671-686

ҚАЗАҚ АКСР ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚОСТАНАЙ АКУШЕРЛІК ТЕХНИКУМЫ (1929–1935 жж.)

Легкий Дмитрий Максимович¹, Турежанова София Абдугалиевна^{2}, Саметова Гульмира Сейтбековна³*

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, А. Байтұрсынұлы көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
 <http://orcid.com/0000-0001-6959-0166>. E-mail: Legk_d@mail.ru

²Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, А. Байтұрсынұлы көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Т.ғ.к.
 <https://orcid.org/0009-0000-2041-3206>. E-mail: sofia-kz@59bk.ru

*Автор-корреспондент

³Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, А. Байтұрсынұлы көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
PhD докторы
 <https://orcid.org/0000-0002-2641-4418>. E-mail: Sametova_gulmira@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Легкий Д.М., Турежанова С.А., Саметова Г.С., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазақ АКСР аумағында денсаулық сақтауды дамытуда акушерлік (медициналық) техникумдар маңызды рөл атқарды, олардың бірі 1929 жылы Қостанай қаласында құрылды. Медициналық персоналдың, ең алдымен фельдшерлердің жетіспеушілігі мәселесін шешуге тырысып, 1920 жылдардың екінші жартысындағы медициналық көмектің жай-күйін зерттеу өз оқу орнын ұйымдастырудың шұғыл қажеттілігін айқын көрсетті. *Мақсаты, міндеттері.* 1920–1930 жылдардың басында денсаулық сақтау қызметінің қалыптасуын талдау 1920 жылдардың аяғына дейін республикадан тыс жерлерде болған медициналық кадрларды даярлауда үлкен қиындықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Қажетті архивтік құжаттардың, оның ішінде қазіргі Қостанай жоғары медициналық колледжінің мұражайында, Қостанай облысының мемлекеттік архивінің, Қостанай облыстық тарихи-өлкетану мұражайының қорларында фотосуреттердің, кеңестік жергілікті мерзімді баспасөз материалдарының болуы арқасында Қостанай акушерлік (медициналық) техникумының құрылу тарихын оның қызметінің алғашқы кезеңдерін (1929–1935 жж.) зерттеуге мүмкіндік беріледі. *Нәтижелер.* Авторлар негізгі өзекті мәселелерді анықтап, шеше алды, оның ішінде 1930 жылдары қуғын-сүргінге ұшыраған техникумның бірінші директоры В.Усембаевтың есімі анықталды. Ғылыми айналымға енгізілген архивтік материалдары акушерлік техникумның көп қырлы қызметі туралы мәлімет береді. Авторлар техникумның оқытушылар құрамы туралы деректерді анықтады, қаладағы алғашқы медициналық оқу

орнының қызметіндегі кеңестік және партиялық ұйымдардың директивалық рөлін талдады. *Қорытынды.* Мақалада ұлттық зиялы қауымның қалыптасуына ықпал еткен Қостанай қаласының техникумында қазақ тілінде оқытатын топтар құрудың маңызы ерекше.

Түйін сөздер: Қазақ АССР, денсаулық сақтау, педагогика тарихы, медициналық білім

Алғыс. Қостанай жоғары медициналық колледжінің мұражай меңгерушісі Азтаева Алма Төреғалиқызына оқу орнының тарихы бойынша ұсынылған фотосуреттері үшін алғысымызды білдіреміз.

Дәйексөз үшін: Легкий Д.М., Турежанова С.А., Саметова Г.С. Қазақ АКСР денсаулық сақтау жүйесіндегі Қостанай акушерлік техникумы (1929–1935 жж.) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 3. С. 671–686. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_671-686

КУСТАНАЙСКИЙ АКУШЕРСКИЙ ТЕХНИКУМ В СИСТЕМЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ КАЗАХСКОЙ АССР (1929–1935 гг.)

Легкий Дмитрий Максимович¹, Турежанова София Абдугалиевна^{2}, Саметова Гульмира Сейтбековна³*

¹Костанайского регионального университета им. Ахмет Байтұрсынұлы
(д. 47, ул. А. Байтұрсынов, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор

 <http://orcid.com/0000-0001-6959-0166>. E-mail: Legk_d@mail.ru

²Костанайского регионального университета им. Ахмет Байтұрсынұлы
(д. 47, ул. А. Байтұрсынов, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
К.и.н.

 <https://orcid.org/0009-0000-2041-3206>. E-mail: sofia-kz@59bk.ru

*Автор-корреспондент

³Костанайского регионального университета им. Ахмет Байтұрсынұлы
(д. 47, ул. А. Байтұрсынов, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
Доктор PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-2641-4418>. E-mail: Sametova_gulmira@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Легкий Д.М., Турежанова С.А., Саметова Г.С., 2024

Аннотация. *Введение.* В истории развития здравоохранения в Казахской АССР значительную роль имели акушерские (медицинские) техникумы, один из которых был создан в 1929 г. в г. Кустанае (Костанае). Изучение состояния медицинского обслуживания в городе Кустанае во второй половине 1920-х гг. с попыткой разрешения проблемы нехватки медицинского персонала, в первую очередь фельдшеров, наглядно показало острую необходимость в организации собственного учебного заведения. *Цели и задачи.* Анализ становления службы охраны здоровья на рубеже 1920–1930-х гг. позволяет выявить большие трудности в подготовке медицинских кадров, что происходило за пределами республики вплоть до конца 1920-х гг. Благодаря наличию необходимых архивных документов, в том числе фотографий в музее современного Костанайского высшего медицинского колледжа, фондах Государственного архива Костанайской области, Костанайского областного историко-краеведческого музея, материалов советской местной периодической печати предоставляется возможность проследить историю создания Костанайского акушерского (медицинского) техникума на первом этапе его деятельности (1929–1935 гг.). *Результаты.* Авторам удалось выяснить и решить основные спорные вопросы, в том числе в выявлении первого директора техникума В. Усембаева, который был репрессирован в 1930-е гг.

Введенные в научный оборот архивные материалы свидетельствуют о многогранной деятельности акушерского техникума. Авторами установлены данные о преподавательском составе техникума, в составе которого были ведущие врачи городских больниц, проанализирована директивная роль советских и партийных организаций в деятельности первого в городе медицинского учебного заведения. *Заключение.* В статье выделяется значение создание в техникуме групп с казахским языком обучения, что способствовало формированию национальной интеллигенции.

Ключевые слова: Казахская АССР, здравоохранение, история педагогики, медицинское образование

Благодарность. весьма благодарны заведующей музеем Костанайского высшего медицинского колледжа Азтаевой Алме Турегалиевне за предоставленные фотографии по истории учебного заведения.

Для цитирования: Кустанайский акушерский техникум в системе здравоохранения Казахской АССР (1929–1935 гг.) Легкий Д.М., Турежанова С.А., Саметова Г.С. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 3. С. 671–686. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_671-686

Введение

Приближающийся 100-летний юбилей Костанайского высшего медицинского колледжа, правопреемника первого акушерского (медицинского) техникума, действовавшего с 18 декабря 1929 г. свидетельствует о многолетней традиции в истории среднего специального образования в Казахстане, в том числе в городе Кустанае (Костанае). Авторы, изучающие историю развития здравоохранения, выделяют первый этап советского здравоохранения: «1918–1930 гг. – становление службы охраны здоровья и создание наркомздрава» (Байжунусов, 2018а: 12).

В каком состоянии находилось во второй половине 1920-х гг. медицинское обслуживание в городе Кустанае Казахской АССР наглядно показывают сухие статистические данные. В Кустанайском округе лечебная сеть была представлена 9 участковыми больницами (в дополнение к существующим в 1923 г. добавились больница Кустанайского уезда) и 26 фельдшерскими пунктами. Всего в 1928 г. в Кустанайском округе было 12 врачебных участков, к которым добавились Тургайский, Ново-Покровский и Джаильминский (Джетыгаринский)» (Энциклопедия, 2006а: 146). Тем не менее, социально-организационные проблемы, озвученные на V Всеказахском съезде союза Медсантруда в апреле 1931 г., оставались критическими. Так, в КазАССР на 1000 жителей приходилось 3–4 койки, в сельских районах – 0,37, а потребность в сети лечебно-профилактических учреждений была удовлетворена только на 10 % (Галина, 2022а: 17).

Зарубежные ученые указывают на тот факт, что на фоне демографической катастрофы, когда голод в 1932–33 годах на территории Казахской АССР сократил население республики практически на 50 процентов, «власти пытались изгнать традиционных целителей, заменив их медицинскими работниками». При этом, по мнению советских чиновников, «религиозные практики, нищета и неграмотность значительно влияли на рост заболеваний». С ростом медицинской инфраструктуры в Казахской АССР количество больничных коек увеличилось с 3767 в 1928 г. до 16 290 в 1941 г. Тем не менее, «большая часть была сосредоточена в основном в больницах городских и промышленных районов, где проживало славянское население, а коренному населению приходилось довольствоваться выездными медицинскими бригадами» (Michaels, 2000a: 159).

Возникла острая необходимость в обеспечении всех лечебных учреждений необходимыми кадрами врачей. Казахстанские исследователи обратили внимание, что ввиду отсутствия учебных заведений медицинского профиля в КазАССР, «обучение медицине происходило вне республики». Для решения возникших кадровых проблем, руководство здравоохранения республики инициировало создание медицинских учебных заведений. Благодаря этому, в конце 1920-х гг. открываются медицинские школы в крупных казахских

городах: в Кзыл-Орде, 1928 г., Семипалатинске, 1928 г., Петропавловске, 1929 г., Кустанае, 1929 г. (Галина, 2022б: 17).

Официально Кустанайский акушерский техникум Наркомздрава КазАССР был открыт 18 декабря 1929 г., который был организован на базе Кустанайской городской больницы им. В. И. Ленина (ГАКО. Ф. 225. Историческая справка. Л. 4; Страницы истории, 2019а: 6). В мае 1930 г. техникум «с планом приема 100 человек» был передан в ведение Наркомздрава Казахской АССР (Кустанай, 2012а: 531), но вскоре, 2 июня 1930 г. учебное заведение перешло в ведение Кустанайского окружного отдела здравоохранения. В паспорте учебного заведения было указано: «В 1933 г. из Актюбинска был переведен в гор. Кустанай медицинский техникум с отделением помврачей, 15 марта 1934 г. по приказу Каз. Н.К.З. оба техникума были объединены» (ГАКО. Ф. 225. Историческая справка. Л. 4). В 1935 г. в отчетах отмечалось, что в Кустанае функционировало такое учебное заведение как «медтехникум с 235 учащимися» (Кустанай, 2012а; 527). С 11 октября 1935 г. медицинский техникум был реорганизован в фельдшерско-акушерскую школу (ГАКО. Ф. 225. Д. 4. Л. 96). Тем не менее, в документах продолжали по-старинке называть учебное заведение – «медтехникум».

Материалы и методы

В настоящее время КГП "Костанайский высший медицинский колледж" Управления здравоохранения акимата Костанайской области имеет свой исторический музей. В 1986 г. по инициативе директора медицинского колледжа Ирины Плечко основали музей, где отражается его история с 1929 г. Преподаватели Анастасия Кулешова и Лариса Сафронова стояли у истоков его открытия. В музее имеются стенды с фотографиями сотрудников, преподавателей и студентов учебного заведения, размещён медицинский инвентарь разных лет (История колледжа, 2023).

Благодаря стараниям сотрудников в музее были собраны и сохранены целый пласт архивных материалов по истории учебного заведения, в том числе довоенного времени. В распоряжении исследователей теперь имеются не только документы с 1929 г., но и фотографии преподавателей и студентов, первых директоров, всех учебных корпусов и общежитий Кустанайской фельдшерской школы.

Первоисточником в исследовании нашей темы послужили архивные документы Государственного архива Костанайской области, Костанайского областного историко-краеведческого музея, позволившие раскрыть основные вехи в становлении педагогического и медицинского образования в 1920–1930-е гг. в Кустанае. В архивном фонде «Кустанайская фельдшерская школа при областном отделе здравоохранения, г. Кустанай» хранятся многочисленные документы первого медицинского техникума, преобразованного в фельдшерско-акушерскую школу. Среди них находятся важные исторические документы: директивные указания, инструкции вышестоящих организаций; объемная «Книга приказов»; «Протоколы педагогических совещаний»; «Списки личного состава»; «Ведомости на зарплату»; «План распределения санитарных фельдшеров по КазССР» (ГАКО. Ф. 225. Оп. 2. Д. 1–12).

В Кустанайском областном историко-краеведческом музее сохранились учебники 1920-х гг., на титульных листах которых стоят штампы: «К.С.С.Р. Кустанайский педагогический техникум», «Библиотека Кустанайского Казакского педтехникума». Судя по их названию, такие учебники были востребованы и в Кустанайском медицинском техникуме. Среди них имеются учебники советских видных психологов и педагогов (Проф. А.Ф. Лазурский. Психология общая и экспериментальная. Ленинград. 1925). Кроме этого, имелись научные труды немецких и американских ученых: «Проф. Э. Кирпатрик. Основы педологии (науки о ребенке). Перевод с английского. 4-е издание, по последнему американскому изданию. Москва – 1926», «Г. Кершенштейнер. Основные вопросы школьной организации. Перевод с немецкого. Петроград 1920» (Легкий и др., 2023:59). Ни один исследователь не может обойти вниманием такой важный исторический источник, как издаваемую в Кустанае газету 1920 – 1930-х гг. «Степная коммуна».

В конечном итоге возникла необходимость в освещении истории создания и становления на рубеже 1920–1930-х гг. такого учебного заведения как Кустанайская фельдшерско-акушерская школа (бывший медицинский техникум), что и стало целью при написании данной статьи.

Обсуждение

Казахстанские ученые плодотворно изучают становление советской системы здравоохранения, в том числе историю формирования медицинских кадров в Казахской АССР в 1920–1940-е гг. (Байжунусов, 2018; Галина, 2022; Жакупова, 2023). Зарубежные ученые (в том числе Паула А. Майклс) подвергли глубокому анализу медицинскую пропаганду в период культурной революции в советском Казахстане (1928–1941 гг.), акцентируя внимание, что в 1930-е гг. «на фоне демографической катастрофы власти пытались изгнать традиционных целителей, заменив их медицинскими работниками» (Michaels, 2000). В связи с этим, основной упор был сделан в подготовке медицинских кадров в акушерских техникумах.

Вплоть до настоящего времени отсутствуют отдельные монографические научные исследования, посвященные истории создания и становления первых техникумов и училищ в городе Костанай. Исключением является богато иллюстрированный альбом (плод кропотливого труда сотрудников своего учебного заведения с опорой на архивные документы) «Страницы истории: 90 лет на страже милосердия», посвященный деятельности Костанайского высшего медицинского колледжа, в том числе акушерского техникума на рубеже 1920–1930-х гг., включая шесть архивных фотографий (Страницы истории, 2019б: 9–13). В фундаментальных коллективных научных трудах по истории Костанайской области отражается факт открытия в 1929 г. акушерского техникума в городе Костанай, преобразованного затем в акушерскую школу. При этом отмечается, что «первые 18 человек, дети казахов из отдаленных аулов, были зачислены на подготовительное отделение» (Энциклопедия, 2006а: 144).

Наряду с этим у краеведов имеются разногласия. Так, возникли спорные моменты при определении одного простого, но значимого факта – кто был первым директором первого медицинского учебного заведения в городе Костанай? Одни историки утверждают, что в городе Костанай в декабре 1929 г. на базе городской больницы им. В. И. Ленина был открыт акушерский техникум, «заведовал которым Артемьев Иван Павлович» (Кустанай, 2012а: 531). В таком издании как «Костанайская область. Энциклопедия» отмечено, что «первым директором школы был Андрей Илларионович Базанов» (Энциклопедия, 2006б: 144).

В конечном итоге имя первого директора установили сотрудники музея современного Костанайского высшего медицинского колледжа (правопреемника медтехникума). По их справедливому мнению, «первым заведующим техникума был В. Уйсембаев, через год техникум возглавил И. П. Артемьев» (Страницы истории, 2019в: 13). Только после них директором стал А. Л. Базанов, деятельность которого широко отражена в источниках и фотодокументах. В отличие от него, о первом директоре в советское время умалчивалось, так как В. Уйсембаев был репрессирован в 1937–1938 гг. В настоящее время предпринимаются попытки узнать его судьбу в спецархиве ДКНБ по Костанайской области. Имеющиеся архивные данные (в том числе многочисленные фотографии), сохраненные в музее учебного заведения позволяют установить историю образования и становления первого медтехникума, подготовки медицинских кадров в городе Костанай на рубеже 1920–1930-х гг.

Результаты

Проблему нехватки медицинского персонала пытались в середине 1920-х гг. решить на местном уровне. Для этого (как заметили краеведы) на заседании коллегии губздравотдела 11 февраля 1925 г. был рассмотрен «вопрос об открытии фельдшерских курсов». В итоге приняли 37 слушателей, но только 14 из них «успешно выдержали выпускные экзамены». Теоретические занятия на курсах, открытых 20 февраля 1925 г. «проводились в помещениях окрздравотдела или кабинетах центральной амбулатории». Директором курсов был назначен

городской санврач А. Шурупов (Костанайская область, 2007: 373; Энциклопедия, 2016: 146).

Данный факт подтверждает «Свидетельство № 6545» Каляпиной Федосьи Федоровны от 17 сентября 1927 г. об окончании «курсов при Кустанайском Окрздравотделе», что было передано в Костанайский областной историко-краеведческий музей (КОИКМ). Документ подписали: «Председатель Квалификацион. Комиссии. Директор фельдшерских курсов. Члены: Председатель Окрздравотдела. Председатель МСТ. Председатель Окроно. Секретарь Квалификацион. комиссии» (КОИКМ. Отд. VIII. КП 7362. Д. 58). Прочитируем. «Квалификационная Комиссия дополнительных курсов при Кустанайском Окрздравотделе удостоверяет, что бывшая сестра милосердия Каляпина Федосья Федоровна с 4 марта м-ца 1925 г. прослушала нижепоименованные предметы с практическими занятиями по программе, установленной Народным Комиссариатом Здравоохранения от 2-го Октября 1919 года.

Латинский язык,
Ботаника и зоология,
Анатомия и физиология,
Физика и химия,
Фармация и рецептура,
Патология, пат. анатомия
и бактериология,
Диагностика,
Фармакогнозия,
Общая и частная терапия
Глазные болезни,
Зубные болезни».

Хирургия, массаж, десмургия и
механургия
Частная хирургия,
Уход за больными,
Фармакология,
Кожные и венерические болезни,
Акушерство и женские болезни,
Детские болезни,
Гигиена и эпидемиология,
Подача медицинской помощи,
Уход за нервно-душевно. больными

Квалификационная комиссия 17 сентября 1927 г. сделала заключение: «На произведенных испытаниях Каляпина Ф.Ф. проявила удовлетворительные знания по всем прослушанным предметам, ввиду изложенного, Квалификационная Комиссия в заседании от 16 сентября 1927 г. постановила утвердить Каляпину Ф. Ф. в звании фельдшерицы акушерки с правами представляемыми лицами окончившим нормальную фельдшерскую школу по положению 1897 года» (КОИКМ. Отд. VIII. КП 7362. Д. 58).

Рис. 1. Свидетельство Каляпиной Федосьи Федоровны 17 сентября 1927 г. КОИКМ. Отд. VIII. КП7362. Д. 5803.
[Fig. 1. Testimony of Fedosya Fedorovna Kalyapina, 17 September 1927. KOIKM. Dept. VIII. KP7362. D. 5803].

В процессе подготовки медицинских кадров в городе Кустанае была своя предыстория появления в городе будущей фельдшерской школы. С 18 декабря 1925 г. начал свою деятельность Кустанайский окружной отдел здравоохранения, когда Кустанайский уезд был преобразован в округ постановлением президиума Кустанайского уездного исполкома. Все отделы уездного исполкома перешли на положение окружных отделов (Страницы истории, 2019: 10).

«Что есть кустанайская медицина»? Под таким заголовком в городской газете «Степная коммуна» в 1934 г. вышла статья, где во все красе были описано состояние медицинского обслуживания населения. Прочитаем. «А с медициной в городе по-прежнему скучно, форменная труба получается – как любит выражаться Михаил Зощенко. В городе 25000 жителей. Есть больные, а нет медикаментов. В той же аптеке и магазине "Санитария и гигиена" есть духи, одеколон, пудра – нет йода, марли и даже ваты. Приходится больному самому вставать с постели, идти к знакомым, к некоторым медработникам и по блату, по секрету, так сказать, организовать лекарство». Отдельный сюжет автор посвятил городским врачам, причем, не с осуждением, а с явным сочувствием и пониманием их тяжелого труда. Прочитаем. «Нет времени для работы и врачу Мясникову. Он заведует заразным отделением в больнице имени Ленина, в центральной амбулатории ведет прием по горловым, ушным и глазным болезням. "Числится" он врачом и по детской амбулатории. В четырех местах получает зарплату человек, превратившись, по существу, в специалиста по всем "прорывам". Не в лучшем положении находится и врач Мокроусов, на долю которого выпало заведывание Ленинской больницей, производство хирургических операций в той же больнице и центральной лаборатории». Наряду с этим раздается острая критика в адрес некоторого слоя медиков. «Отношение к работе некоторых врачей явно нехорошее: вот врач Мясников, в центральной амбулатории он работает только с 17 октября. – Пишет автор газетной статьи. – До 5 декабря Мясников помимо выходных дней не был совершенно на работе 15 дней. Мотивы – не известны. В журнале так и помечено: "Не работал в этот день". И крышка! Врач сам знает, что делать! А 15 дней оплачены. Больные были вынуждены ждать очереди и те из них, которые могли двигаться, конечно, поспешили воспользоваться днем, в который не сделал прогула врач. Опоздаешь в этот день снова жди медицинской "помощи". – А эта помощь бесплатно на дом не придет» (Степная коммуна, 1934).

Критика была направлена в адрес руководителей, непосредственно несущих ответственность за развитие медицины в городе. Среди них были глава здравотдела «гражданин Сабуров», который не хотел «видеть крепких безобразий на медицинском фронте» и «Ненашев, сидевший на председательском кресле в союзе медиков». Прочитаем. «Сабуров не хочет видеть крепких безобразий на медицинском фронте в городе Кустанае и его окрестностях. Некогда человеку! Да и не стоит терять дружбу с такими людьми как Мясников, которые всегда сумеют защитить честь мундира Сабурова. Мы не говорим о монашках. Это жалкие, ничтожные единицы, которые нашли приют в лечебных учреждениях. И они по-прежнему воздают должное Ненашеву, который протащил их в профсоюз, и они поют гимны тем, кто их "охраняет", предоставив все условия для тихой, "божественной" работы. А в здравотделе тихо и безмятежно. Сабуров – "душа" этого отдела далек от того, чтобы разоблачить все негодные дела, которые имеют место по линии его ведомства» (Степная коммуна, 1934).

Судя по содержанию статьи в «Степной коммуне», «негодные дела» заключались, в первую очередь, в наборе медицинских кадров, среди которых оказались «монашки». Прочитаем. «Кулак Ненашев, сидевший на председательском кресле в союзе медиков и его подручные были разоблачены, но ненашевы следы остались. В составе медицинских работников до сих пор "изволят ходить" монашки: Пятак, Кудрявцева, Иванова. Духовная паства чрезвычайно изворотлива. Если в прошлом году вся эта "братия" была в одной больнице, то после шума, после всех волнений монашек спокойно расселили по разным лечебным заведениям. В городе примерно 14 врачей, не считая фельдшеров, медсестер и прочих (а к прочим нужно отнести, прежде всего, монашек – этих достойных сторонников "всякой"

медицины)». Редакция газеты выразила свое мнение: «Мы надеемся, что райисполком и городской совет скоро «помогут» Сабурову навести порядок на медицинском фронте» (Степная коммуна, 1934).

Такая огульная критика была не просто «для красного словца», власти вынуждены были реагировать на поступающие сигналы. В конечном итоге, в 1937 г. все монашенки, оказавшиеся в городе Кустанае, были арестованы и решением суда приговорены к «высшей мере наказания», то есть расстрелу (Легкий, 2014: 30). Потребность в медицинских кадрах привела, в конечном итоге, к созданию учебного медицинского заведения. Необходимость подготовки медицинских кадров с высокой качественной подготовкой обуславливался и тем, что к 1931 г. независимо от этнической принадлежности, женщины в Казахской АССР (на что обратили внимание зарубежные ученые) при родах «как русские, так и казахские женщины полагались на непрофессиональных акушеров» (Michaels, 2000в: 159–178).

18–25 декабря 1929 г. на базе Кустанайской городской больницы имени В. И. Ленина организован акушерский техникум с одной единственной подготовительной группой (ГАКО. Ф. 225. Историческая справка. Л. 4). В начале 1930 г. техникум отделился от больницы и стал самостоятельным средним специальным учебным заведением. С этого времени техникум готовил специалистов по двум специальностям – акушеров и помощников врачей. Сложностей в организации учебного процесса было немало. В частности, не хватало медицинской литературы, и приходилось обращаться к врачам города с просьбой о разрешении пользоваться их домашними библиотеками, на что они охотно откликались – так по крупицам создавалась библиотека техникума (История колледжа, 2023).

Рис. 2. Библиотека Кустанайского медицинского техникума, ул. Красного пахаря 79. Архив КВМК.
[Fig. 2. Library of Kustanay Medical College, 79, Krasnogo Pakharya str. KUMK archive.]

В 1933 г. из города Актюбинска перевели в город Кустанай «медицинский техникум с отделением помлечврачей» /помощники лечащих врачей/. 15 марта 1934 г. по приказу Народного Комиссариата здравоохранения Казахской ССР оба вышеуказанных техникума объединены в один медицинский техникум (ГАКО. Ф. 225. Историческая справка. Л. 4).

В своей работе директора руководствовались «Положением о средних медицинских школах». Первым заведующим медтехникума до 1933 г. был В. Уйсембаев (Страницы истории, 2019: 13). Под его руководством в июле 1933 г. состоялся первый выпуск одногодичных акушерских курсов, когда 31 студент получили дипломы Кустанайского медтехникума (Архив КВМК).

Рис. 3. Первый выпуск одногодичных акушерских курсов при Кустанайском медтехникуме 1933 г. Архив КВМК.

[Fig. 3. The first graduation of one-year midwifery courses at Kustanay medical school in 1933. Archives of KUMK.]

На фотографии «1-й выпуск одногодичных акушерских курсов при Кустанайском медтехникуме I/VII 1933 года» (Архив КВМК) указаны должности и фамилии 15 сотрудников и преподавателей медтехникума и 31 студента. 1 ряд: Преп./одаватель/ Тененякин А. К., замдир./ектора/ Мухамеджанов Х., предс. мед. Ненашев С. Т., директор Уйсембаев В., инсп./ектор/ Райзравотд. Сабуров П. Г., зав./едующий/ у./чебной/ частью Мясников В., преп./одаватель/ Иванова В. Ф. 2 ряд: преп./одаватель Ольховский Е., / преп./одаватель/ Ганенко, д-р /доктор/ Шурупов А. И., завхозчет Иванов П. П., д-р /доктор/ Горин Н. Г., преп./одаватель/ Нестеренко И. П., врач Мокроусов М. Ф. В центре: д-р /доктор/ Чистяков Н. Е. В подготовке 31 будущего врача-акушера принимали участие 15 сотрудников и преподавателей медтехникума, среди которых значились врачи городских медицинских учреждений. Сотрудники медтехникума значились в «Ведомости на выдачу заработной платы за февраль м-ц 1934 г.» (ГАКО. Ф. 225. Оп. 2. Д. 2. Л. 1–99).

Таблица 1. «Ведомости на выдачу заработной платы за февраль м-ц 1934 г.». ГАКО. Ф. 225. Оп. 2. Кустанайская фельдшерская школа при областном отделе здравоохранения г. Кустанай. Д. 2. Ведомости на зарплату и стипендии учащимся. Л. 1–3.

[Table 1. "Payroll statements for February, 1934". SAKR. F. 225. Inv. 2. Kustanay paramedic school at the regional health department of Kustanay. d. 2. Payroll and scholarships for students. l. 1-3.]

№ п/п	Фамилия	Причитается	
		Занимаемая должность	Осн. оклад
1	Базанов Андрей Илларионович	директор	200
2	Нарбеков Омар Олиевич	Зав. учеб. частью	200
3	Иванов Павел	Завхоз	150
4	Брусиловский М. Н.	Счетовод	350
5	Бекбаев Умелькан	Завхоз	200
6	Кусенов Тулеш	Деловод	120
7	Шутикова Мария	Библиотекарь	85
8	Исенбаев Рахмет	Сторож 35%	65 руб. 35
9	Айханов К.	Сторож общеж.	40
10	Аймагамбетова	Уборщ. общ. № 1	50
11	Чиликова Л.	Уборщ. корп.	50
11	Айханова Ш.	Уборщ. общ. № 2	50

В 1933–1934 учебном году медтехникум возглавил Базанов Андрей Илларионович, который в 1933 г. в Москве окончил Институт красной профессуры. Скупые биографические строки отражают суть советской эпохи, когда крестьянский сын, рабочий-печатник, получает образование историка и становится олицетворением новой рабоче-крестьянской интеллигенции. Прочитаем. «Базанов Андрей Илларионович. Род. 30.10.1903 в д. Шимайха Ново-Петровский р-н Московской губ., русский, член ВКП(б) с 01.1926 (п. б. 2922244), рабочий печатник, Москва (1915–31); печатник типографии Замоскворецкого райсовета (1920); учащийся Института красной профессуры, Москва (1931–33); директор Кустанайского мед. техникума (1933–40)» (Базанов, 2023).

Рис. 4. Директор Кустанайского медтехникума (фельдшерской школы) А. И. Базанов. Фотография на рубеже 1930–1940-х гг. http://veteran.kostanai.kz/rus/kniga_pamjati.html/search...

[Fig. 4. Director of Kustanai medical school (paramedic school) AI Bazanov. Photography at the turn of the 1930s–1940s.].

Каким образом москвич, выпускник Института красной профессуры стал директором Кустанайского медтехникума в Казахской АССР в яркой форме было описано в местной периодической печати много лет спустя. Прочитаем. «В 1926 г. он подал заявление в партию и стал убежденным и полноправным членом ВКП (б). И тут его рабочая жизнь, от которой он не отходил и во время учебы, дала крутой поворот. Такой, которой он и ожидать не мог. Термин двадцатипятилетник вошел в его жизнь и историю страны, которая нуждалась в убежденных людях, способных и колхоз создать, и работу заводика перестроить. Андрей Илларионович Базанов не стал ждать особого приглашения, сам пришел в райком партии и попросил включить его в это рабочее движение. И уже через пару дней попрощался с Москвой, чтобы двинуться на восток, в Челябинск, Троицк, а затем и Кустанай. И так уж выпала ему судьба, не колхоз создавать, как в романе Шолохова, а медицинский техникум. Кустанай в то время был обычным уездным городком с патриархальным укладом жизни. Но медики были очень нужны, и городку, и раскинувшимся по степи аулам и поселкам. ... В его биографии 1929 год выделяется созданием техникума, директором которого его и назначили» (Моторико, 2023).

Первым выпуском помощников лечащих врачей медицинского техникума в 1934 г. стали в основном дети казахов из отдаленных сел и аулов, имевшие за плечами 4–5 классов, из тех 18 человек которые были приняты на подготовительный курс в декабре 1929 г., а в 1931 г. зачислены на 1-й курс медтехникума (История колледжа, 2023).

Рис. 5. Первый выпуск помощников лечащих врачей медицинского техникума 1934 г. Архив КВМК.
[Fig. 5. The first graduation of assistant attending physicians of the medical technical school in 1934. KVMK archive.].

На фотографии 1934 г. указаны должности и фамилии 19 сотрудников и преподавателей медтехникума и 25 студентов, выпускников. В первом ряду врач Воробьев М. П., врач С... (не разб. – авт.), доктор Чистяков Н. Е., заврайздрав отделом Сабуров О. А., директор Базанов А. Л., зав. учебной часть Нарбеков О. А., доктор Горин Н. Г., доктор Горский В. А., врач Сапунова Е. М.; Во втором ряду преподаватель Тененякин Андрей К., врач Уколов П. Я., «счет./овод/» Брусиловский М. Н., преподаватель Мухамеджанов Х. М., «пом. дир. по хоз. ч.» Иванов П. П., преподаватель Байбуллин, преподаватель Мясников А. А., преподаватель Ольховский Е. Е., преподаватель Иванова В. Ф. В центре в третьем ряду «председатель...» одной из общественных организаций (Архив КВМК).

В подготовке врачей-акушеров принимали участие не только сотрудники и штатные преподаватели медтехникума, но и по совместительству значились врачи городских медицинских учреждений. В 1934 г. в газете "Степная коммуна" в весьма нелицеприятном тоне анонимный корреспондент описывал трудовые будни преподавателя в медтехникуме. Один из них – Н. Е. Чистяков – был директором городского родильного дома и по совместительству работал преподавателем в городском медицинском техникуме. «Врачебные силы расставлены явно неудовлетворительно. – Писал автор статьи. – Вот, например, врач Чистяков. Он заведующий родильным домом, здесь же ведет прием больных, по совместительству работает в центральной амбулатории, а потом в медтехникуме. Просто у человека не находится времени заниматься работой, и он больше путешествует чем работает. «Трудные» путешествия по городу, конечно, оплачиваются, и за них Чистяков, без намека на всякую совесть, скромно получает свыше 1500 рублей в месяц» (Степная коммуна, 1934).

О выпускниках Кустанайского медтехникума в довоенный период мало сведений. Автобиографии выпускников Кустанайского медтехникума во второй половине 1930-х гг. показывают их жизненный путь и профессиональные достижения. Автобиография З.М. Ивахненко, которая «в 1934 году окончила Кустанайский акушерский техникум», показывает, как она прошла путь от «фельдшерицы-акушерки» до «заведующей роддома». Прочитаем. «Я Ивахненко Зинаида Михайловна. В 1915 году моя мать поступает в Тургайскую больницу кухаркой, из кухарки переводят в сиделки, из сиделок в сестры. Работая медсестрой, мать подучалась на дому у врача П. Горина на практике на звание фельдшерицы-акушерки, работала в этой должности до 1925 года в Тургае. В 1925 году Тургайский райздравотделом была послана в Батпаккаринский район, ныне Амангельдинский заведующей медпунктом, где были до 1929 года до июня. В июне 1929 года мать переехала обратно в Тургай. В 1934 году окончила Кустанайский акушерский техникум. В данное время работает в Семиозерном роддоме заведующей роддома» (Автобиография, 1938).

Наркомздрав и Кустанайский окрздравотдел, организова фельдшерскую школу, предусмотрели и жилищно-бытовые условия для студентов и преподавателей.

Рис. 6. Общежитие № 5 для девочек Кустанайского медтехникума по улице Советской 65. Архив КВМК.
[Fig. 6. Dormitory No. 5 for girls of Kustanay medical school at 65 Sovetskaya Street. KUMK archive].

«Списки домовладений по городу Кустанаю», составленные в 1936 г. отражают весьма внушительное наличие учебных зданий и общежитий Кустанайского медтехникума. Прочитируем. «Квартал № 45. Улица Октябрьская 64 Медтехникум 4 (студентов 88). Улица Октябрьская 62 Медтехникум (студентов 31); Квартал № 52. Улица Тарана 66 дом медтехник дом один с № 64. Улица Тарана 68 дом медтехникума 41. Улица Тарана 70 дом медтехникума 63; Квартал № 57. Жакт общежитие медтехникума 5; Квартал № 66 Улица Толстого 79 дом медтехникума 3; Квартал № 68 Улица Красного пахаря 99 дом медтехникума 6; Квартал № 75. Улица Толстого 61 медтехникум» (Списки, 1936). Для будущих фельдшеров были выделены два учебных корпуса, в том числе здание бывшего купеческого дома по улице Красного Пахаря.

Рис. 7. Здание Кустанайского медтехникума на улице Красного Пахаря/ 1930-е гг. Архив КВМК.
[Fig. 7. Building of Kustanay medical school on Krasny Pakhar Street. 1930s. Archive of KUMK].

Необходимость создания групп с казахским языком обучения был налицо. По мнению зарубежных исследователей, в начале 1930-х гг. «казахские женщины реже прибегали к медицинским услугам, чем русские», что было связано не только с недоступностью клинических учреждений, но и «недоверием местных к медикам-европейцам» (Michaels, 2000: 159–178).

Современные ученые отмечают, что в 1931 г. на территории Казахской АССР действовало семь средних медицинских учебных заведений. Через год «в них обучалось 2340 человек, в том числе 1182 казаха». При этом, акцентируется внимание, что «если в 1931 г. было принято в медицинские техникумы 890 человек, в т.ч. 85 казахов, в 1932 г. – 990 чел., в т.ч. 89 казахов, в 1933 г. – 800 чел., в т.ч. 27 казахов и в 1934 г. 736 студента, из них 334 казаха» (Жакупова, 2023). Сохранилась фотография от 1 декабря 1935 г. группы

Кустанайского медтехникума на казахском языке обучения.

Рис. 8. Группа Кустанайского медтехникума на казахском языке обучения 1 декабря 1935 г. Архив КВМК.
[Fig. 8. Group of Kustanay medical school in the Kazakh language of instruction 1 December 1935. KUMK archive].

Согласно архивным данным, национальный состав медиков-студентов в 1930-е гг. был следующим: «60 % – русские, украинцы, татары, 25 % – казахи и 15% – другие этносы». Современные казахстанские исследователи справедливо полагают, что подготовка медицинских специалистов в КазАССР «позволила значительно ослабить кадровую проблему, способствуя дальнейшему развитию медицинского образования и здравоохранения, а также формированию казахской интеллигенции» (Галина, 2022г: 17).

Заключение

Вплоть до конца 1920-х гг. подготовка медицинских кадров происходила за пределами Казахской АССР. Для решения данной проблемы в городе Кустанае (Костанае) в 1929 г. был создан Кустанайский акушерский (медицинский) техникум, в стенах которого сумели в самых трудных условиях подготовить достойных молодых специалистов, дав старт в профессиональной и общественной жизни многим заслуженным деятелям здравоохранения. Затем произошло очередное преобразование в системе подготовки медицинских кадров и учебное заведение продолжало функционирование по 1 апреля 1948 г. под названием – Кустанайская фельдшерская школа Наркомздрава КазССР.

Состояние медицинского обслуживания в городе Кустанае во второй половине 1920-х гг. (что подвергалось острой критике в местной периодической печати), проблемы с нехваткой медицинского персонала, в первую очередь фельдшеров, показало острую необходимость в организации собственного учебного заведения. Несмотря на то, что становление службы охраны здоровья в Казахской АССР на рубеже 1920–1930-х происходило с большими трудностями, отягчённое страшными голодными годами, ситуацию удавалось в какой-то степени исправить благодаря подготовке собственных медицинских кадров.

Деятельность советских и партийных организаций имела явные издержки директивной формы управления. Ситуация усугублялась репрессиями по отношению к представителям казахской интеллигенции, когда в середине 1930-х гг. оказался арестован первый директор Кустанайского акушерского техникума с 1929 по 1934 гг. В. Усембаев, усилиями которого были заложены основы становления первого медицинского учебного заведения в городе Кустанае.

В конечном итоге, несмотря на все трудности, когда в 1936 г. будет создана Кустанайская область, то бывший медицинский техникум, преобразованный в Кустанайскую фельдшерско-акушерскую школу, станет настоящей кузницей подготовки медицинских кадров в Казахской ССР, что способствовало укреплению здравоохранения с формированием казахской интеллигенции.

Sources

AKHMC — Archive of Kostanay Higher Medical College
SAKR — State archive of Kostanay region
KRHLLM — Kostanay Regional History and Local Lore Museum

Источники

АКВМД — Архив Костанайского высшего медицинского колледжа
ГАКО — Государственный архив Костанайской области
КОИМК — Костанайский областной историко-краеведческий музей

References

- Bajúnisov, 2018 — *Bajúnisov E.A. Qazaqstannyń densaýlyq saqtaý salasyn damytý kezeńderi*. [Stages of Healthcare Development in Kazakhstan]. Journal of Health Development, 2018. No. 1. Pp. 12–16. (In Kaz.).
- Bazanov, 2023 — *Bazanov A.I.*, 2023. [electronic source]. URL: <https://centrasia.org/person.php?st=1513541422>. (In Russ.).
- Chto es kýstanaıskaıa, 1934 — *Chto es kýstanaıskaıa medicine?* [What is Kustanai medicine?]. Stepnaıa komýna, 1934. [electronic source]. URL: https://kostonay1879.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=6847&Itemid=4. (In Russ.).
- Ensiklopedia, 2006 — *Ensiklopedia. Qostanai oblysy*. [Encyclopaedia. Kostanay region]. Almaty: Arys. 2006. 736 p. (In Kaz.).
- Galina, 2022 — *Galina G.F. 1920–1940 jıldary Qazaq ASSR-v keńestik Densaýlyq saqtaý júesiniń damýy* [Development of the Soviet health care system in the Kazakh ASSR in the 1920s-1940s.] // *Gasyrlar avazy-ǵasyrlar jańǵyryǵy*, 2022. No.1. Pp. 14–23. (In Kaz.).
- Jaqypova, 2023 — *Jaqypova K.M. Ǵasyrdyń 20–30 jıldarynda Qazaqstanda medisinalyq kadrlardyń qalyptasý jáne medisina ǵylymynyń qalyptasý tarihy* [From the history of formation of medical personnel and formation of medical science in Kazakhstan in 1920s -1930s], 2023. [electronic source]. URL: <https://e-history.kz/ru/library/show/24387>. (In Kaz.).
- Kolej tarihy, 2023 — *Kolej tarihy. Qostanai medisinalyq koleji* [History of the college. Kostanay Medical College], 2023. [electronic source]. URL: https://komeco.edu.kz/ist_kol/ru/. (In Kaz.).
- Legkiy, 2014 — *Legkiy D.M. “Úkim 1937 jyly 23 qarashada oıyndaldy”*. Úlken Terror dáýirindegi Qostanai monastyry monahтарыnyń taǵdyry [“The sentence was carried out on 23 November 1937”. The fate of the nuns of the Kustanai nunnery in the era of great terror]. Eýraziyalıq qoǵamdastyq, 2014. No. 4. Pp. 30–39. (In Kaz.).
- Legkiy, 2020 — *Legkiy D.M. Soǵysqa deıingi qala “Qostanai. Oblyst ortalyǵy. Qazaq KSR” (1936–1941 jylдар)*. 2 T. Monografia [Pre-war city. ‘Kustanai. Regional centre. Kazakh SSR’ (1936–1941). In 2 vol. Monograph]. Qostanai: Qostanai baspa aýlasy, 2020. Vol. 1. 28 p. (In Kaz.).
- Legkiy, et al., 2023 — *Legkiy D.M., Týrejanova S.A. Bekmagambetova M.J. Otkrytie Kýstanaıskogo pedtehnikýma v kontekste istorii pedagogicheskogo obrazovaniya v Kazahstane (20-e – nach. 30-h godov XXv.)* [Opening of Kustanai pedagogical school in the context of the history of pedagogical education in Kazakhstan (20 – early 30-ies of the XX century)]. Vestnik KazNU, 2023. Pp. 59–74. URL: <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/1693>. (In Kaz.).
- Maıks, 2000 — *Maıks P.A. Keńestik Qazaqstandaǵy Medisinalyq Nasıhat jáne Mádeni Revoluııa, 1928–41* [Medical Propaganda and Cultural Revolution in Soviet Kazakhstan, 1928–41.] jı. Reseılik Sholý, 2000. No. 59(2). Pp. 159–178. URL: <http://www.jstor.org/stable/2679751>. (In Kaz.).
- Motoriko, 2023 — *Motoriko V. Ushqynnan taǵdyr órtendi* [Spark ignited destiny] // Qostanai jańalyqtary, 2023. [electronic source]. URL: kstnews.kz/projects/kak_eto_bylo/item-79678. (In Kaz.).
- Ómirbaıan, 1938 — *Ómirbaıan 1938 j.* S.M. Ivakhnenko [Autobiography 1938 by S.M. Ivakhnenko]. [electronic source]. URL: kostonay1879.ru (In Kaz.).
- Qostanai oblysy, 2007 — *Qostanai oblysy: ótken jáne qazirgi* [Kostanay region: past and present]. Qostanai: Qostanai baspa aýlasy. 2007. Vol. 2. 366 p. (In Kaz.).
- Qostanai, 2012 — *Qostanai – Qostanai: tarih ocherkteri. Ejelgi zamannan 1936 jylǵa deıin* [Kustanai – Kustanai: sketches of history. From the most ancient times to 1936]. Qostanay: Qostanaıpolıgraf, 2012. 608 p. (In Kaz.).
- Tarih betteri, 2019 — *Tarih betteri: meirimdikke 90 jyl* [Pages of History: 90 years on the Guard of Mercy]. Qostanay: “New Line Media” JSHS, 2019. 124 p. (In Kaz.).
- Tizimder, 1936 — *Tizimder: Qostanai qalasy boıynsha úı teleriniń tizimderi 1936 jyly jasalǵan* [Lists of households in the city of Kustanay Compiled in 1936], 1936. [electronic source]. URL: <https://kostonay1879.ru>. (In Kaz.).

Литература

- Автобиография, 1938 — *Автобиография 1938 г.* З.М. Ивахненко, 1938. [электронный ресурс]. // URL: kostonay1879.ru.
- Базанов, 2023 — *Базанов А.И.* [электронный ресурс]. // URL: <https://centrasia.org/person.php?st=1513541422>.
- Байжунусов, 2018 — *Байжунусов Э.А. Этапы развития здравоохранения Казахстана* // Journal of Health Development, 2018. № 1. С. 12–16.
- Галина, 2022 — *Галина Г.Ф. Развитие советской системы здравоохранения в Казахской АССР в 1920–1940-е гг.* // Гасырлар авазы – Эхо веков, 2022. № 1. С. 14–23.

- Жакупова, 2023 — *Жакупова К.М.* Из истории формирования медицинских кадров и становления медицинской науки в Казахстане в 20–30 годы XX века, 2023. [электронный ресурс]. // URL: <https://e-history.kz/ru/library/show/24387>.
- История колледжа, 2023 — *История колледжа*. Костанайский медицинский колледж, 2023. [электронный ресурс]. // URL: https://komeco.edu.kz/ist_kol/ru/.
- Костанайская область, 2007 — *Костанайская область*: прошлое и настоящее. Костанай: Костанайский печатный двор, 2007. Ч. 2. 366 с.
- Кустанай, 2012 — *Кустанай* – Костанай: очерки истории. С древнейших времен до 1936 г. Костанай: Кустанайполиграфия, 2012. 608 с.
- Легкий, 2014 — *Легкий Д.М.* «Приговор приведен в исполнение 23 ноября 1937 года». Судьба монахинь кустанайского женского монастыря в эпоху большого террора // Евразийское сообщество, 2014. № 4. С. 30–39.
- Легкий, 2020 — *Легкий Д.М.* Довоенный город. «Кустанай. Областной центр. Казахская ССР» (1936–1941 годы). В 2 т. Монография. Костанай: Костанайский печатный двор, 2020. Т. 1. 928 с.
- Легкий, т.д., 2023 — *Легкий Д.М., Турежанова С.А. Бекмагамбетова М.Ж.* Открытие Кустанайского педтехникума в контексте истории педагогического образования в Казахстане (20-е – нач. 30-х годов XX в.). Вестник КазНУ, 2023. С. 59–74. // URL: <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/1693>.
- Моторико, 2023 — *Моторико В.* Из искры возгорелась судьба // Костанайские новости, 2023. [электронный ресурс]. // URL: kstnews.kz/projects/kak_eto_bylo/item-79678.
- Списки, 1936 — *Списки домовладений по городу Кустанаю* Составлено в 1936 г., 1936. [электронный ресурс]. // URL: <https://kostonay1879.ru> (дата обращения: 1.02.2023).
- Страницы истории, 2019 — *Страницы истории*: 90 лет на страже милосердия. Костанай: ТОО «New Line Media», 2019. 124 с.
- Что есть кустанайская, 1934 — *Что есть кустанайская медицина?* // Степная коммуна, 1934 г. [электронный ресурс]. // URL: https://kostonay1879.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=6847&Itemid=4.
- Энциклопедия, 2006 — *Энциклопедия. Костанайская область*. Алматы: Арыс, 2006. 736 с.
- Michaels, 2000 — Michaels P.A. Medical Propaganda and Cultural Revolution in Soviet Kazakhstan, 1928–41. The Russian Review, 2000. No. 59(2). Pp. 159–178. // URL: <http://www.jstor.org/stable/2679751>.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 3, pp. 687–701, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_39_3_687-701

THE STEPPE ELITE OF THE SENIOR ZHUZ IN THE TASHKENT OASIS (XVIII CENTURY)

Maral Rataevna Satenova^{1*}, Rashid Eshenovich Orazov²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master of Arts, Senior Research Fellow
 <https://orcid.org/0000-0001-9929-2610>. E-mail: mr_satenova@mail.ru

*Correspondent author

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master of Arts, Senior Research Fellow
 <https://orcid.org/0000-0002-5473-2050>. E-mail: r.o.e@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Satenova M.R., Orazov R.E., 2024

Abstract. *Introduction.* The article reviews the role of the steppe elite of the Senior Zhuz in the political and socio-economic life of the Tashkent oasis in the XVIII century. *Goals and objectives.* The object of the study is the activity of Khan Zholbarys and bi Tole Alibekuly, at that time the most authoritative representatives of the ruling elite of the Senior Zhuz, in preserving the political influence of the Kazakhs in the Tashkent region, located in the northeast of Central Asia, at the turn of the nomadic and settled agricultural worlds. Based on previous research, a brief history of the military-political confrontation between the Kazakh rulers and the Uzbek Sheibanid dynasty over the assertion of control over the agricultural oases of Southern Kazakhstan and Central Asia in the XVI–XVII centuries is highlighted. *Results.* The nature of the interactions of the Kazakh ruling elite with the local settled population is shown. The nature of the interactions of the Kazakh ruling elite with the local settled population is shown. The steppe rulers exercised foreign policy control over the region, limiting themselves to collecting taxes and controlling the movement of trade caravans. Residents of the Tashkent domain (townspeople and the settled population of the region) were subject to a special council consisting of ten people who regulated internal self-government and judicial proceedings under Sharia law. The way of life of Kazakh nomads was regulated by the norms of customary law. In the second decade of the XVIII century. Dzungarian troops invade the territory of Kazakhstan: Zhetysu, Southern Kazakhstan and the Tashkent region find themselves in the power of the Dzungarian Khanate. Having restored his power for a short time, in 1734–1735, the khan of the Senior Zhuz Zholbarys was forced to submit to the Dzungarian ruler and send his son Sultan Abylai as an amanat to the headquarters. *Conclusion.* The article examines the activities of representatives of the steppe elite to preserve the political supremacy of the nomads in the Tashkent oasis, the steps they took to conclude an alliance with the Russian Empire. The process of strengthening the Kokand khanate in the second half of the XVIII century, which finally weakened

the influence of the Kazakhs in the studied region, is studied. The results of the study are summed up.

Keywords: Senior Zhuz, steppe elite, Tashkent oasis, Dzungarian Khanate, Oirats, Kokand khanate

For citation: Satenova M.R., Orazov R.E. The steppe elite of the Senior Zhuz in the Tashkent oasis (XVIII century) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 3. Pp. 687–701. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_687-701

ТАШКЕНТ ОАЗИСІНДЕГІ ҰЛЫ ЖҮЗДІҢ ДАЛАЛЫҚ ЭЛИТАСЫ (XVIII Ғ.)

Сатенова Марал Ратайқызы^{1*}, Оразов Рашид Ешенұлы²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

(28-үй, Шевченко көш., 050000 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-9929-2610>. E-mail: mr_satenova@mail.ru

* Автор-корреспондент

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

(28-үй, Шевченко көш., 050000 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-5473-2050>. E-mail: r.o.e@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Сатенова М.Р., Оразов Р.Е., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XVIII ғасырдағы Ташкент оазисінің саяси және әлеуметтік-экономикалық өміріндегі Ұлы жүздің далалық элитасының рөлі қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеу нысаны сол кезеңде Ұлы жүздің басқарушы тобының аса беделді өкілдері болған Жолбарыс хан мен Төле би Әлібекұлының Орта Азияның солтүстік-шығысында, көшпелі және отырықшы-егінші әлемдер шегінде орналасқан Ташкент өңірінде қазақтардың саяси ықпалын сақтаудағы қызметі болып табылады. Бұрын жүргізілген зерттеулер негізінде XVI–XVII ғасырлардағы Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияның егіншілік оазистеріне бақылау орнату үшін қазақ билеушілері мен өзбек Шейбанидтер әулетінің арасындағы әскери-саяси текетірестің қысқаша тарихы көрсетіледі. *Материалдар мен тәсілдер.* Қазақтың билеуші элитасы мен жергілікті отырықшы халықтың өзара қарым-қатынасының сипаты беріледі. Дала билеушілері салық жинаумен және сауда керуендерінің қозғалысын бақылаумен шектеліп, аймаққа сыртқы саяси бақылау жүргізді. Ташкент иелігінің тұрғындары (қалалықтар мен өлкенің отырықшы тұрғындары) ішкі өзін-өзі басқаруды және шариғат бойынша сот ісін реттейтін он адамнан тұратын арнайы кеңеске бағынды. Қазақ көшпелілерінің тұрмыс-тіршілігі әдет-ғұрыптық құқықтармен реттелді. XVIII ғасырдың екінші онжылдығында Қазақстан жеріне жоңғар әскері басып кірді: Жетісу, Оңтүстік Қазақстан және Ташкент өңірі Жоңғар хандығының қол астында қалды. Қысқа уақытқа өз билігін қалпына келтірген Ұлы жүздің ханы Жолбарыс, 1734–1735 жж. жоңғар билеушісіне бағынып, өз ұлы Абылай сұлтанды аманат ретінде жоңғар ордасына жіберуге мәжбүр болды. *Қорытынды.* Мақалада Ташкент оазисіндегі көшпелілердің саяси үстемдігін сақтап қалу жолындағы дала элитасы өкілдерінің қызметі, олардың Ресей империясымен одақ құру жолындағы қадамдары қарастырылады. XVIII ғасырдың екінші жартысында зерттеліп отырған өлкедегі қазақтардың ықпалын біржолата әлсіреткен Қоқан бегінің күшеюі процесі зерттеледі.

Түйін сөздер: Ұлы жүз, далалық элита, Ташкент оазисі, Жоңғар хандығы, ойраттар, Қоқан бектігі

Дәйексөз үшін: Сатенова М.Р., Оразов Р.Е. Ташкент оазисіндегі Ұлы жүздің далалық элитасы (XVIII ғ.) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 3. 687–701 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_687-701

СТЕПНАЯ ЭЛИТА СТАРШЕГО ЖУЗА В ТАШКЕНТСКОМ ОАЗИСЕ (XVIII В.)

Сатенова Марал Ратаевна^{1*}, Оразов Рашид Ешеневич²

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050000 Алматы, Республика Казахстан)
Магистр гуманитарных наук, старший научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0001-9929-2610>. E-mail: mr_satenova@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050000 Алматы, Республика Казахстан)
Магистр гуманитарных наук, старший научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-5473-2050>. E-mail: r.o.e@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Сатенова М.Р., Оразов Р.Е., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается роль степной элиты Старшего жуза в политической и социально-экономической жизни Ташкентского оазиса в XVIII в. *Цели и задачи.* Объектом изучения является деятельность хана Жолбарыса и бия Толе Алибекулы, на тот период наиболее авторитетных представителей правящей верхушки Старшего жуза, в сохранении политического влияния казахов в Ташкентском регионе, расположенном на северо-востоке Средней Азии, на рубеже кочевого и оседло-земледельческого миров. На основе ранее проведенных исследований освещается краткая история военно-политического противостояния казахских правителей и узбекской династии Шейбанидов за утверждение контроля над земледельческими оазисами Южного Казахстана и Средней Азии в XVI–XVII веках. *Результаты.* Показан характер взаимодействий казахской правящей элиты с местным оседлым населением. Степные властители осуществляли внешнеполитическое управление над регионом, ограничиваясь сбором налогов и контролем за передвижением торговых караванов. Жители Ташкентского владения (горожане и оседлое население области) подчинялись особому совету, состоявшему из десяти человек, которые регулировали внутреннее самоуправление и судопроизводство по шариату. Жизненный уклад кочевников-казахов регламентировался нормами обычного права. Во втором десятилетии XVIII в. на территорию Казахстана вторгаются джунгарские войска: Жетысу, Южный Казахстан и Ташкентская область оказываются во власти Джунгарского ханства. На короткое время восстановив свою власть, в 1734–1735 гг. хан Старшего жуза Жолбарыс все же вынужден был вновь подчиниться джунгарскому правителю и отправить в качестве аманата в ставку своего сына султана Абылая. *Заключение.* В статье исследуется деятельность представителей степной элиты по сохранению политического превосходства кочевников в Ташкентском оазисе, рассматриваются предпринятые ими шаги заключить союз с Российской империей. Изучен процесс усиления Кокандского бекства во второй половине XVIII в., окончательно ослабившего влияние казахов в исследуемом регионе. Подведены итоги исследования.

Ключевые слова: Старший жуз, степная элита, Ташкентский оазис, Джунгарское ханство, ойраты, Кокандское бекство

Для цитирования: Сатенова М.Р., Оразов Р.Е. Степная элита Старшего жуза в Ташкентском оазисе (XVIII в.) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 3. С. 687–701. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_687-701

Введение

Ташкент, издревле являвшийся одним из крупных центров оседлой земледельческой культуры с быстро развивающейся торгово-ремесленной инфраструктурой, со временем приобретает важное экономическое и военно-стратегическое значение в качестве крайнего опорного пункта среднеазиатской оседлости на рубеже с Казахской степью. Вследствие чего, город и прилегавшие к нему земледельческие районы неоднократно становятся объектом притязаний со стороны внешнего кочевого мира. Так, на рубеже XVII–XVIII вв. в Ташкенте располагалась постоянная резиденция ханов Старшего жуза. Но предыстория укрепления казахов в Ташкентском оазисе имела более длительный период, растянувшийся почти на два столетия.

Согласно исследованиям советской и современной отечественной историографии, противостояние между правителями Казахского ханства и узбеками Шейбанидами за установление контроля над оседло-земледельческими районами Южного Казахстана и Ташкентского оазиса началось еще в начале XVI в. В период правления Суюнч-ходжи-султана (1509–1524), родоначальника ташкентской ветви династии Шейбанидов, роль Ташкента как экономического и культурного центра значительно возрастает. В эти годы Суюнч-ходжа неоднократно совершает набеги на казахские земли. В ответ хан Касым, незадолго до этого установивший свою власть над большей частью городов Южного Казахстана, в 1513 г. вторгается в окрестности Ташкента, но разграбив их и простояв перед городом ночь, он отступает в Сайрам (История Ташкента, 1988: 69–70; Атыгаев, 2023: 37–38). В следующем поколении, борьбу против наследника Суюнч-ходжи – Султан-Мухаммеда (Кельди Мухаммед) продолжил казахский хан Тахир (1523–1533). Заручившись поддержкой кыргызских племен, Тахир-хан совершает походы на Туркестан, Сайрам и Ташкентскую область. Однако превосходство оказалось на стороне узбекских султанов, в результате чего часть казахских присырдарьинских городов отходит к ташкентским владениям (История Ташкента, 1988: 70; Атыгаев, 2023: 43). Во второй половине 30-х гг. XVI в. казахам противостоят объединенные силы узбеков и могулов, во главе с Убайдаллах-ханом и Абд ар-Рашид-ханом. На этот раз казахи лишаются значительных территорий в Жетысу и Южном Казахстане (Атыгаев, 2023: 44).

В конце 70-х гг. XVI в. степная элита невольно оказалась втянутой в распри Шейбанидов с бухарскими правителями, что повлекло за собой гибель некоторых казахских султанов. Ситуация изменилась лишь с приходом на политическую арену хана Тауекеля, осуществившего в 1586–1599 гг. несколько успешных военных походов в Среднюю Азию. Укрепив пределы Казахского ханства в Жетысу и Южном Казахстане, летом 1598 г. хан Тауекель предпринимает большой поход во владения Шейбанидов. Установив свою власть в городах Ташкент и Самарканд, он продвигается к Бухаре. Но в 1599 г., получив смертельное ранение в одном из сражений, хан умирает по возвращении в Ташкент (Атыгаев, 2023: 48; История Казахстана, 1997: 404–409). Так преждевременная гибель хана Тауекеля не позволила кочевникам осуществить завоевательные планы в Средней Азии. Но, как отметила М.Х. Абусеитова, военные походы Тауекеля нельзя рассматривать как очередной набег кочевников с целью обогащения за счет разграбления оседло-земледельческих районов и захвата «живого товара». Предполагалось создание нового государства, в состав которого вошли бы и земли государства Шейбанидов. Это позволило бы кочевникам «преодолеть относительную хозяйственно-экономическую и социально-политическую изолированность Казахского ханства» (Абусеитова, 1998: 175).

Тем не менее, в результате мирного договора, заключенного при посредничестве шейхов суфийского ордена Накшбандийа, власть казахских властителей прочно укрепилась не только в оседло-земледельческих районах Южного Казахстана, где располагался политический центр Казахского ханства – г. Туркестан, но и в Ташкентской области. Неоднократные попытки представителей новой правящей династии Аштарханидов в первой половине XVII в. восстановить свое влияние в данном регионе не смогли существенно повлиять на сложившуюся политическую ситуацию. Опираясь на исследования А.И. Исина казахстанский

медиевист Н.А. Атыгаев пишет, что «в 1616 г. ситуация в Казахском ханстве выглядела следующим образом: Турсун-Мухаммед-хан был правителем казахов Старшего жуза со ставкой в Ташкенте, Есим-хан был ханом Среднего жуза с резиденцией в г. Туркестан» (Атыгаев, 2023: 53). Таким образом, вплоть до конца XVII в. Ташкентский оазис безраздельно находился в составе Казахского ханства. Но с первых десятилетий XVIII столетия южные районы Казахстана и Ташкентское владение оказываются под угрозой экспансии со стороны более грозного восточного соседа, предъявившего свои притязания на указанные территории.

Цель данного исследования – показать роль казахской правящей верхушки в политической и социально-экономической жизни Ташкентского оазиса в XVIII в. Автор планирует изучить деятельность Жолбарыс-хана и Толе би Алибекулы, являвшихся на тот период ключевыми фигурами степной элиты Старшего жуза, в сохранении влияния казахов в указанном регионе, осветить их попытки противостоять внешнему натиску Джунгарского ханства и зарождавшемуся в Ферганской долине новому государственному образованию – Кокандскому бекству.

Материалы и методы

Основную источниковую базу исследования составили опубликованные архивные материалы АВПРИ (Архив внешней политики Российской империи) и РГАДА (Российский государственный архив древних актов), изданные в разное время в сборниках документов (МИКССР-2, 1948; КРО-1, 1961; ИКРИ-6, 2007). Эти источники представляют собой комплекс разножанровых документальных материалов, освещающих первые контакты представителей правящей верхушки Старшего жуза с Российской империей в XVIII в., историко-этнографические сведения о казахах Южного и Юго-Восточного Казахстана предколониального периода, различные аспекты взаимодействий жителей земледельческих районов с кочевыми племенами.

Существенным дополнением к озвученным выше материалам архивов стали труды дореволюционных авторов, посвященные истории Казахстана нового времени (Добросмыслов, 1912; Андреев, 1998; Гродеков, 2011).

Методологическую основу исследования составили традиционные общенаучные принципы историзма, системности, научности и объективности, позволившие совместить различные способы анализа. Так при освещении основных вопросов данного исследования применялись методы историко-сравнительного, проблемно-исторического и социокультурного анализа.

Обсуждение

О каком-либо влиянии представителей кочевой элиты на политическую и социально-экономическую жизнь Ташкентского оазиса, хотя и говорится в более ранних работах советских авторов, но достаточно ясно прослеживается лишь по публикациям 70-х гг. XX в. К этому периоду относятся несколько научных работ, посвященных истории Ташкентского оазиса XVIII–XIX вв., где освещаются факты об управлении данным регионом казахскими правителями (Зияев, 1971; Чехович, 1976). Отдельные аспекты озвученной нами темы прослеживаются в работах В.А. Моисеева, исследовавшего взаимоотношения Джунгарского ханства с казахскими и кокандскими правителями в XVIII в. (Моисеев, 1983; Моисеев, 1989; Моисеев, 1991). Роль казахской родовой верхушки в политической истории Ташкента и прилегающих к нему среднеазиатских городах конца XVII–XVIII вв. отражена и в исследованиях И.В. Ерофеевой. В частности, в монографии автора, посвященной биографии видного военного и государственного деятеля Казахстана XVIII столетия – хана Абулхаира, имеются некоторые данные о представителях кочевой элиты Старшего жуза конца XVII – первой половины XVIII в. (Ерофеева, 2007). Озвучены имена степных правителей, в том числе указан и хан Абдулла – отец хана Жолбарыса, имевший постоянную резиденцию в г. Ташкент. Освещено участие родовой верхушки Старшего жуза в борьбе с джунгарскими завоевателями, подчеркнута роль влиятельного бия Толе Алибекулы в

социально-политической жизни казахского общества исследуемого периода. В двухтомном издании «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг.» представлено несколько писем ханов Старшего жуза Жолбарыса и Жаубасара к российской администрации, которые подкреплены биографическими справками (Эпистолярное наследие, 2014: 231–235, 241–243).

Сведения о воздействии казахов на политическую и социально-экономическую жизнь Ташкентского региона во второй половине XVIII в., о взаимодействиях представителей степной элиты с правителями усиливающегося в этот период Кокандского владения представлены также в работах Р. Бекназарова, С. Мадуанова и Ө. Қожақұлы (Бекназаров, 1976; Мадуанов, 1995; Қожақұлы, 2006). В статье казахстанского китаеведа К.Ш. Хафизовой освещена внешнеполитическая деятельность влиятельного бия Толе Алибекулы, направленная на сохранение политического влияния казахов в Ташкентском регионе (Хафизова, 2013). Частично, аспекты интересующей нас темы в разное время затрагивались и в некоторых коллективных трудах узбекских авторов (История Узбекской ССР, 1967; История Ташкента, 1988; Мукминова, Филанович, 2001).

Однако анализ вышеуказанных работ показывает, что большинство авторов в рамках своего основного исследования ограничивались лишь констатацией факта присутствия степных властителей в управлении Ташкентским регионом в XVIII в. но не раскрывали сути интересующего нами вопроса.

На вышеизложенного анализа можем сказать, что до настоящего времени далеко не все аспекты заявленной нами проблемы исследованы достаточно глубоко, все еще нет работ обобщающего характера посвященной этой теме.

Результаты

Первые десятилетия XVIII в. политическая ситуация на внешних рубежах Старшего жуза была достаточно сложной. Пользуясь раздробленностью казахских ханств, ойраты не прекращали вторжений на территорию Казахстана. В 1708 – начале 1709 гг. южные казахи в очередной раз подверглись нападению джунгарских войск, что вынуждает их откочевать в пределы Ташкентского оазиса и дальше в глубь Средней Азии. В 1710 г. в Каракумах состоится курултай представителей трех казахских жузов, на котором обсуждается вопрос о проведении совместных действий против агрессии Джунгарского ханства (Моисеев, 1991: 65–66). Хотя и с переменным успехом, казахским ополчениям удается сдерживать натиск внешнего врага. Вследствие чего, вплоть до начала 1720-х годов ханы и султаны южных регионов оставались независимыми правителями своих владений (Моисеев, 1983: 180). В эту пору, с конца XVII – первых двух десятилетий XVIII в. в кочевьях Старшего жуза во главе казахских родов одновременно находилось несколько правителей: Турсын-хан (позднее 1694–1717), Рустем-Бахадур-хан (позднее 1681–1712), а после его смерти Аспандияр-хан (позднее 1712 – раньше 1730) и Абдулла-хан (ум. в 1718/19) (Эпистолярное наследие, 2014: 231).

По сведениям ташкентского сарта Нурмухаммеда Алимова, хан Абдулла управлял г. Ташкентом и прилегавшими к нему земледельческими районами совместно со своим братом, султаном Карабаком (ИКРИ-6, 2007: 25). После смерти Абдуллы на ханский престол восходит его сын – султан Жолбарыс (1690–1739), в 1720 г. провозглашенный правителем родовых групп шымыр племени дулат и племен: сары-уйсун, канглы, шанышкылы, албан, суан и ысты Старшего жуза (История Казахстана, 2000: 99). Как и его отец, Жолбарыс имел постоянную резиденцию в Ташкенте, пастбищные земли хана располагались в долинах рек Чирчик и Арысь, а также на территории между Ташкентом и Туркестаном (Ерофеева, 2007: 156).

Согласно степной традиции, самой главной функцией ханской власти у казахов являлась военно-политическая деятельность, т.е. организация вооруженной защиты населения от вторжений внешнего врага и проведение военных походов в соседние этнокультурные районы (Ерофеева, 2007: 57). Вследствие чего в мирный период значимость властных полномочий ханов сводилась к минимуму. Исходя из этого, управленческую и судебно-арбитражные виды

деятельности над казахами Старшего жуза в Ташкентском оазисе хан Жолбарыс осуществлял совместно с влиятельным старшиной рода жаныс племени дулат Толе би Алибекулы (1663–1758). Последний, благодаря своим незаурядным способностям решать межклановые и межплеменные споры, умению достигать необходимого взаимопонимания противоборствующих сторон, сумел возвыситься в казахском обществе задолго до появления хана Жолбарыса на политическом олимпе. Согласно народным преданиям, в числе выдающихся биев своего времени (Айтеке Байбекулы в Младшем жузе, Казыбек Келдибекулы в Среднем жузе и др.) Толе Алибекулы как один авторов степного свода законов «Жеты жаргы» стоял у истоков формирования судебно-правовой системы казахского народа. Основываясь на анализе исторических событий конца XVII – первой половины XVIII в. И.В. Ерофеева отмечает, что Толе Алибекулы в качестве ближайшего советника играл роль связующего звена между верховными правителями и кочевым сообществом при ханах Тауке (1680–1715), Жолбарысе (1720–1739) и Бараке (1749–1750) (Ерофеева, 2007: 41–42). В период правления хана Жолбарыса, при участии влиятельного бия с жителей г. Ташкент и близ располагавшихся городских поселений в пользу ханской казны взималась денежная подать в размере 40 тыс. тенге в год (ИКРИ-6, 2007: 96). Дань взималась как деньгами, так и товарами: пятая часть с зерна и десятая часть со скота. При этом кочевники не вмешивались во внутреннее управление оседло-земледельческого населения, ограничиваясь лишь сбором ясака и контролем за передвижением торговых караванов. Городское население управлялось особым правительствующим органом, обозначенном в русском архивном источнике понятием «магистрат», состоявшем из десяти «градосодержателей» (ИКРИ-6, 2007: 26). Судопроизводство городских жителей осуществлялось по канонам шариата, а кочевников – на основе обычного права. Стоит отметить, что сбор податей не всегда осуществлялся мирным путем, нередко сборщики налогов подвергали жителей оазиса грабежам, что неизбежно приводило к столкновениям между кочевниками и городским населением (Зияев, 1971: 54). Впоследствии, это привело к более печальному событию.

В 1723 г. казахско-джунгарское противостояние вступает в новую веху. Незадолго до этого взойшедший на джунгарский престол хунтайджи Цэван Рабдан (1663–1727) принимает решение расширить свои владения, в том числе и за счет казахских земель. Смерть цинского императора Канси в декабре 1722 г. и последовавшее за этим относительное перемирие во взаимоотношениях Китая и Джунгарского ханства, создало благоприятные условия для захватнических устремлений ойратского властителя в отношении казахских земель. Джунгарские войска срочно перебрасываются с места военных действий против Цинской империи в район рек Чу и Таласа (Моисеев, 1991: 71). В феврале–марте 1723 г. Цэван Рабдан вторгается со своими войсками на территорию Казахстана. В первую очередь его интересовали районы Жетысу и Присырдарьинского региона. Завоевание этих земель, помимо увеличения в казну новых податей и пастбищных угодий, обеспечивали «контроль над одним из важнейших перекрестков торговых путей, связывавших Джунгарское ханство с Европейской Россией и Сибирью, а также позволяло укрепить северные рубежи ойратских владений за счет создания на пространствах завоеванных оседло-земледельческих оазисов своего рода буферной зоны, которая отделила бы кочевья западных монголов от ареала местообитания казахских племен» (Ерофеева, 2007: 84). В итоге, первый удар на себя принимают кочевавшие на юге казахи Старшего и Среднего жузов. К тому же, согласно исследованиям кыргызских историков, внезапное нападение джунгарских войск совпало с тяжелым джутом, постигшим многие кочевья Жетысу (Взаимосвязи киргизского народа, 1985: 19).

Трагические события первой половины 20-х годов XVIII в. сохранились в исторической памяти казахского народа под общим названием «Ақтабан шұбырынды» – «Годы Великого бедствия». В период с 1723 по 1725 г., потеряв в тяжелой кровопролитной борьбе с джунгарами значительное число людей и имущества, хан Жолбарыс вместе с подвластными ему казахскими родами вынужден был откочевать в глубь Средней Азии, в районы Самарканда и Бухары (Тынышпаев, 2007: 201). Имеются сведения среднеазиатского историка

Ходжамкули-бека Балхи о совместных выступлениях казахов-кочевников и жителей Ташкента: «Поскольку кунтайджи (калмык) назначил своего сына для завоевания юрта казахов: Ташкента, Андижана, Сайрама и прибрежных районов Сейхуна (р. Сырдарья), примерно три лака казахов совместно с ташкентцами перепоясались поясом ратоборства. Построив войска, обе стороны (в течение) месяца непрерывно сражались с утра до вечера. Творец премудрый дал неверным победу над мусульманами. Примерно лак людей испили щербет мученической кончины. Казахи потерпели жестокое поражение. Более одного лака пятидесяти тысяч домов, обращенных с бегство, поспешили в сторону Самарканда. Население Ташкента и Андижана с дарами и подношениями вышло навстречу (победителям) и согласилось на уплату хараджа» (Моисеев, 1991: 73–74). Захватив Ташкент, Сайрам, Карамурт и другие южные города, джунгары на протяжении нескольких десятилетий с небольшими перерывами удерживали этот регион под своим контролем. О масштабах тяжелого положения казахских родов в эти годы достаточно судить по тому факту, что в середине 20-х годов XVIII в. граница подвластных ойратам казахских земель пролегла вблизи Приаральских Каракумов в Западном Казахстане (Ерофеева, 2007: 183).

Потеря многих пастбищ, вынужденная откочевка казахских родов с прежних мест расселения, разорение аулов и гибель людей привели к пониманию того, что встала необходимость объединения разрозненных степных союзов. Как показывают материалы устной историологии, значительную роль в этом сыграли известные в народе бии и батыры. Именно со сложным историческим периодом борьбы казахов против джунгарского нашествия начала XVIII в. связана деятельность выдающихся биев Толе би Алибекулы, Казыбек «Каз Дауысты» Кельдибекулы, Айтеке-би Байбекулы и ряда казахских батыров всех трех жузов. Так Машхур Жусуп Копейулы в «Казахском шежире» прославляя имена известных батыров и биев, пишет: «Среди казахов нет равного батыру Каракерею Кабанбаю, среди биев нет равного Толе бию из уйсуней» (История Казахстана, 2000: 69). Хан Жолбарыс как один из военных полководцев, активно включается в освободительную борьбу казахского народа против иноземных захватчиков. Достоинство проявив себя на полях сражений, он удостоивается в народе почетного звания бахадур. Как известно, этого звания удостоивались исключительно за боевые заслуги. Данный факт значительно укрепляет его военно-политический статус среди казахских родов Старшего жуза.

Осенью 1726 г. в местности Ордабасы, на возвышенной сопке над рекой Бадам состоялся курултай представителей всех трех жузов (История Казахстана, 2000: 138). По другой версии, это знаковое событие произошло в Приаральских Каракумах, являвшихся на тот момент пограничной зоной казахов с владениями джунгар (Ерофеева, 2007: 183). В числе участников собрания были ханы Абулхаир, Абулмамбет, Самеке, Жолбарыс, влиятельные бии казахских родов во главе с Толеби Алибекулы, Казыбек Кельдибекулы, Айтеке Байбекулы, прославленные батыры и полководцы. Собравшимися было принято два знаковых решения: организация единого казахского ополчения против джунгар и избрание верховного командующего всеказахского ополчения. Выбор собравшихся остановился на хане Абулхаире, к тому времени ставшего достаточно известным в народе своими организаторскими способностями и воинскими доблестями. В период с 1727 по 1730 г. объединенное казахское ополчение выиграло ряд больших и малых сражений с джунгарами, в том числе и в битве в междуречье рек Буланды и Белеуитты весной 1727 г. По преданию, дошедшему до нас благодаря записям А.А. Диваева, в этой битве особенно отличились батыр поколения жетыру Младшего жуза Тайлак и батыр племени ошақты Старшего жуза Саурык (Ерофеева, 2007: 184). В те годы в составе единого казахского ополчения против джунгар сражались такие видные батыры Старшего жуза, как Наурызбай Кыттымбеулы и Болек Караулы из племени шапырашты, Отеген Отегулулы из рода жаныс племени дулат, Самен из рода ботбай, Кара из рода сейкым, Санырак Токтыбайулы из рода тасжурек племени ошақты, Койгелды Сартулы из рода шымыр племени дулат, Толек из рода ысты, Ельшибек – из сыргели и многие другие (Ерофеева, Аубекеров, Рогожинский, 2008: 82). В 1730 г. в результате сокрушительной победы, одержанной над джунгарами в местности Аныракай, казахи

Старшего жуза на непродолжительный период смогли вернуть свои прежние кочевья в Юго-Восточном Казахстане.

В мае 1730 г. ханы трех жузов Абулхаир, Жолбарыс и Семеке заключили с правителем ойратов Галдан-Цэрэном мирный договор, положивший конец самой долгой и кровопролитной казахско-джунгарской войне (Ерофеева, Аубекеров, Рогожинский, 2008: 81). Хан Жолбарыс вновь утверждает свою власть в Ташкенте, о чем позднее сообщает Коллегии иностранных дел начальник Оренбургской экспедиции И. Кириллов (КРО-1, 1961: 120–121). По сравнению с довоенным периодом политическое влияние хана значительно возрастает, он смог распространить свою власть не только над г. Ташкентом и его окрестностями, но и на города, расположенные в долинах рек Келеса, Чирчика и Ахангарана, такие, как Сайрам, Чимкент, Чадак, Хандалак, Ходжикент, Нушба, Намданак, Паркент, Заткент, Карамурт и некоторые другие (Добросмыслов, 1912: 18). Вместе с ним, как и прежние годы, во главе управления находится Толе би Алибекулы. При содействии знатного бия Старшего жуза, хан собирал подать и с жителей соседних небольших городов. В этот период, чтобы заручиться поддержкой некоторых мелких ханов и султанов, Жолбарыс-хан предоставляет им во временное управление прилегающие к Ташкенту оседлые районы (ИКРИ-6, 2007: 28).

Тем не менее, подвергнувшиеся в прежние годы сильному разорению казахские племена не смогли в полной мере восстановить свое экономическое положение и закрепить военные успехи, достигнутые народным ополчением за 1727–1730 гг. К тому же, джунгарские властители не собирались отказываться от своих намерений подчинить казахские земли. Время от времени набеги на кочевья казахов продолжались. В 1734–1735 гг. старший сын Цэван Рабдана – хунтайджи Галдан Цэрэн сумел установить политический контроль над Южным Казахстаном и Ташкентским оазисом. Жолбарысу пришлось подчиниться джунгарскому правителю и отправить по требованию последнего в качестве аманата своего сына султана Абылая (ИКРИ-6, 2007: 54; Эпистолярное наследие, 2014: 232). Кроме этого, казахи Старшего жуза обязаны были платить джунгарскому правителю дань в размере одной шкурки степной лисицы с каждой семьи в год. Также, с целью проведения налогообложения оседлого населения, джунгарские власти провели перепись домовладений в Ташкенте и окрестных городских поселениях, что по мусульманским обычаям в ту пору считалось «греховным делом» (Моисеев, 1991: 108). Предположительно в 1733 г., Жолбарыс-хан вынужден был уступить часть подконтрольных ему городов на юге Ташкентского оазиса усилившемуся в долине Ферганы кокандскому правителю (ИКРИ-6, 2007: 30).

В этой ситуации хан Жолбарыс принимает решение последовать примеру хана Абулхайра и обратиться к российскому правительству с прошением о принятии протектората. Весной–летом 1733 г. Жолбарыс направляет через ставку хана Абулхайра к императорскому двору двух посланников – Аралбая и Аразгельды-батыра с письмом от влиятельных старшин Старшего жуза: Толе би Алибекулы, Кодара би и батыров Сатая, Кангельды и Болека на имя императрицы Анны с изъяснением о принятии подданства России. В словесном заявлении прибывших в Санкт-Петербург послов Старшего жуза было озвучено: «Большая орда е. и. в. будет служить, как и протчия подданные е. и. в. и все повеления исполнять будут и желают купечество распространять в Ташкент, в Самарканд, в Бухары, в Хиву, в Тюркюстан, в Хожани в протчия тамошие места, и от тех – в российские города» (КРО-1, 1961: 101–103). Подписанная императрицей «высочайшая» грамота от 10 июня 1734 г. предписывала влиятельным лицам «Киргис-кайсацкой Большой орды» «ради учинения обыкновенной всеподданнической нам присяги» прибыть к начальнику Оренбургской экспедиции статскому советнику И.К. Кириллову и полковнику А.И. Тевкелеву, «и учиня вашу на верность нам присягу ...служить нам верно» (КРО-1, 1961: 118–119). Но удаленность кочевий Старшего жуза от российских владений и зависимость внутривосточной ситуации в регионе от джунгарского военного присутствия не позволили этим планам осуществиться.

Весной 1735 г., узнав о прибытии в ставку Абулхайра переводчика Коллегии иностранных дел полковника А.И. Тевкелева, Жолбарыс-хан в сопровождении ташкентского купца Нурмухаммеда Алимова отправляет с письмом к российскому посланнику батыра рода

шымыр племени дулат Конай-мурзу Балыкулы и простого казаха Сырымбета. Но люди хана не смогли застать российского представителя в кочевьях Абулхайра. Незадолго до этого А.И. Тевкелев уезжает в Санкт-Петербург и письмо не доходит до своего адресата (Ерофеева, 2007: 286–287). Тем не менее, оренбургские власти постарались не упустить возможность расспросить и письменно зафиксировать «сказки» Нурмухаммеда Алимова о казахских ханах, о городах Ташкент, Туркестан и «прочих достопримечательностях» среднеазиатского региона. По сути говоря, сведения ташкентского торговца стали первыми наиболее ранними историко-этнографическими материалами о казахх Старшего жуза, городах Южного Казахстана и Ташкентского оазиса (ИКРИ-6, 2007: 24–31).

Летом 1738 г. начальником Оренбургской экспедиции В.Н. Татищевым в Ташкент организуется первый в истории русский торговый караван. Руководителем торгово-политической миссии назначается поручик Пензенского гарнизонного пехотного полка Карл Миллер. Для описания путевого маршрута с ним отправляется подпоручик геодезист подпоручик Алексей Кушелев. В специально составленной для этой миссии инструкции Миллеру предписывалось «вытребовать беспошлинную торговлю для русских купцов и постараться съездить в бухарские города», изучить ассортимент русских товаров, пользующихся спросом на местных азиатских рынках, составить список среднеазиатских изделий, которые могут заинтересовать русского потребителя, выявить сведения о находящихся там русских пленных и добиться от ташкентского хана их освобождения. Помимо этого, русские посланники должны были собрать информацию о ценных месторождениях в окрестностях Ташкента и подготовить топографическое описание пройденного им пути (ИКРИ-6, 2007: 7–8). Вблизи Ташкента экспедицию постигла неудача, купцы подверглись нападению, а товары разграблены. Все члены торгового каравана, кроме самого руководителя миссии, были захвачены в плен. Миллер смог благополучно добраться до Ташкента благодаря покровительству Конай-мурзы Балыкулы – влиятельного старшины южных казахов (ИКРИ-6, 2007: 36). За время своего пребывания в городе Миллер встречается с ханом Жолбарысом, его ближайшим родственником и соправителем – ханом Жаубасаром и влиятельным старшиной Толе Алибекулы. Пользуясь случаем, хан Старшего жуза посылает через Миллера личные письма императрице Анне Иоанновне и тайному советнику В.Н. Татищеву, в которых подтверждает свое намерение принять российское покровительство и содействовать установлению регулярных торговых связей России с ташкентскими купцами и соседними среднеазиатскими государствами. Пробыв несколько месяцев (9 ноября 1738 – 3 апреля 1739), Карл Миллер в сопровождении Толе Алибекулы отбывает из города. Как отметил русский посол, Толе-би «почитай, всех ханов сильнее и власть более имеет» (ИКРИ-6, 2007: 45). На прощание, на вопрос поручика Миллера: «в каком согласии живут они с черными калмыками» влиятельный бий Старшего жуза отвечает: «пока-де я жив буду, то надеюсь, что будет всегда согласие».

Еще до возвращения русского посланника, 19 сентября 1738 г. императрица Анна Иоанновна подписывает грамоту о принятии хана Жолбарыса с подвластными ему родами Старшего жуза в российское подданство, и предписывает начальнику Оренбургской комиссии В.Н. Татищеву вручить означенную грамоту адресату и в скором времени провести процедуру принесения присяги (КРО-1, 1961: 129). Однако, внезапное убийство хана Жолбарыса 5 апреля 1739 г. во время богослужения в ташкентской мечети вожаками узбекских ходжей, батырами Кара и Сара, на долгие десятилетия отодвинуло процесс вхождения родов Старшего жуза в состав Российской империи (ИКРИ-6, 2007: 45; История Казахстана, 2000: 170). По свидетельству Алексея Кушелева, спутника поручика Карла Миллера в поездке 1738–1739 гг., в ответ на убийство узбекскими ходжами хана Жолбарыса казахи рода шымыр племени дулат Старшего жуза устроили погром в городских кварталах Ташкента и ограбили несколько торговых караванов ташкентских купцов (ИКРИ-6, 2007: 53; Добросмыслов, 1912: 22).

Хана Старшего жуза с почетом похоронили в Туркестане, в мавзолее Ходжа Ахмеда Асави. По дошедшему до нас преданию могила Жолбарыса была покрыта шкурой туранского тигра, сверху возложены «бараньи рога – дар паломников, а рядом выведена «чираг хана»,

сильно прокопченная от обильных возжиганий сальных свечей» (Массон, 1930: 17–18). Хан Жолбарыс имел двух сыновей. Один из них – султан Абулгазы находился при нем и содействовал ему в управлении казахами Старшего жуза. После гибели своего отца султан Абулгазы при поддержке джунгарского хунтайджи Галдан-Цэрена получил ханский титул и главенство над родами Старшего жуза в ташкентской резиденции (КРО-1, 1961: 188). Вторым сыном хана – султан Абылай после возвращения из ставки Джунгарского ханства, куда был отправлен в качестве аманата, управлял некоторыми подразделениями рода шымыр племени дулат и племени сары-уйсун Старшего жуза (Андреев, 1998: 75–76). Во второй половине XVIII в., по сведениям И.Г. Андреева, в ведении сына султана Абылая, внука хана Жолбарыса – Чурегея, находились кочевывшие в Южном Казахстане родовые группы Старшего жуза канлы и шаньшыкылы.

Как сказано выше, соправителем Жолбарыс-хана был Жаубасар-хан, являвшийся, по всей вероятности, его близким родственником. Из исследований И.В. Ерофеевой известно, что Жаубасар признан ханом родовой группы жаныс племени дулат и племени сейкым Старшего жуза не позднее 1724 г., неоднократно упоминается в кокандских хрониках, а после смерти Жолбарыса совместно с его старшим сыном Абулгази-ханом управляет Ташкентским оазисом, сохраняя политическое влияние в регионе и при ставленнике джунгарского хунтайджи, выходец из Средней Азии Кусек-беке в 1742–1744 гг. Активно участвует в казахско-джунгарских войнах, о чем свидетельствует почетное звание бахадура в именной печати Жаубасара (Эпистолярное наследие, 2014: 241–243). В марте–апреле 1739 г. Жаубасар-хан несколько раз встречается с русским посланником поручиком Карлом Миллером и выражает интерес в развитии торговых отношений оседлого и кочевого населения Ташкентского оазиса с российским купечеством (ИКРИ-6, 2007: 40, 43, 45). В 1745 г. хан подтверждает свою заинтересованность в развитии транзитной торговли в личном письме к оренбургскому губернатору тайному советнику И.И. Неплюеву (Эпистолярное наследие, 2014: 243).

Но как показывают сведения вятского купца татарина Шубая Арасланова, посетившего в 1741–1742 гг. с торговым караваном г. Ташкент, наибольшее влияние в эти годы приобретает известный бий Толе Алибекулы. При том, что районы Южного Казахстана и Ташкентский оазис находились под властью Джунгарского ханства, внутреннее управление в регионе осуществлялось влиятельным старшиной рода жаныс племени дулат. Толе-би и его окружение контролировали сбор налогов с земледельческого населения, обеспечивали безопасность для прохождения торговых караванов, регулировали водоснабжение, способствовали развитию хлебопашества среди кочевников и т.д. (ИКРИ-6, 2007: 86–100). Однако, по словам Шубая Арасланова, влиятельному казахскому бию в эти годы противостоит Кусек-бек, «который родом из Самарханта» и опирается на поддержку джунгарского хунтайджи Галдан-Цэрена.

На тот период внешнеполитическая ситуация вокруг Ташкента складывалась не пользу казахов Старшего жуза. Возникшее на развалинах Бухарского ханства Кокандское бекство устремляет свои взоры на северные территории – южные районы Казахстана и Кыргызстана. На пути к этому располагается Ташкентский оазис, обладавший к тому же важным военно-стратегическим и торгово-экономическим значением. За обладание этим регионом в первой половине 40-х гг. XVIII в. кокандские беки Абд ал-Рахим и его сын Абд ал-Карим вступают в военно-политическое противоборство с Джунгарским ханством. На сторону кокандского правителя Абд ал-Карима переходит джунгарский ставленник Кусек-бек (ИКРИ-6, 2007: 135). Также, для борьбы с общим врагом, кокандцы привлекают на свою сторону казахские и кыргызские племена (Взаимосвязи киргизского народа, 1985: 21). Поначалу успех сопутствовал кокандцам и их союзникам, начав наступление весной 1742 г. объединенные войска под командованием Абд ал-Карима установили контроль в ряде среднеазиатских городов, в том числе и в г. Ташкент. Управлять городом кокандские власти назначили влиятельного казахского старшину Толе Алибекулы (Моисеев, 1989: 71). Но уже летом 1744 г. джунгарские войска вновь осадили город. Выступившим на стороне кокандцев Толе-бию и Жаубасар-хану пришлось отойти за его пределы. На призывы южных казахов о

помощи откликнулся батыр Среднего жуза Жаныбек и скрывавшийся в степях под именем брата хунтайджи Шоно-Лоузана предводитель башкирского восстания 1739–1740 гг. Карасакал (Моисеев, 1989: 74). Стоит отметить, что в эти годы, как показывают архивные источники, привлечь на свою сторону казахов Старшего жуза пытались и джунгары (МИКССР-2: 91). По сведениям О.Д. Чеховича, в 1747 г., родовая верхушка Старшего жуза смогла восстановить свое влияние в регионе, но в 1749 г. Жаубасар-хан, повторив судьбу Жолбарыс-хана, погибает от рук узбекских ходжей, а имущество его родственников подвергается разграблению (Чехович, 1976: 152).

Толе би до конца своей жизни сохранял авторитетное положение в Старшем жузе. О статусе влиятельного бия в Казахской степи говорит также тот факт, что благодаря его поддержке осенью 1749 г. султан Барак провозглашается ханом многочисленных родов найман, части родов аргын и конырат Среднего жуза, а также некоторых родов племени дулат Старшего жуза (КРО-1, 1961: 485–489). В сентябре 1749 г. Толе-би отправляет к оренбургскому губернатору И. Неплюеву с письмом о принятии российского подданства своего племянника Айтбая с доверенным лицом Юлдашем (КРО-1, 1961: 484). Подлинник данного документа с личной печатью бия Старшего жуза находится в хранилищах Архива внешней политики Российской империи. Сохранилась и копия ответного письма Толе Алибекулы, в котором оренбургский губернатор извещает «Киргис-кайсацкой Большой орды знатного и почтенного Тюля-бия» о препровождении его послания в императорский двор и пожеланием развивать торговые отношения со среднеазиатскими районами. Но на этом эпизоде связи представителей кочевой элиты Старшего жуза с российскими властями обрываются и возобновятся лишь в начале XIX в.

Толе Алибекулы, прежде всего, известен в истории казахского народа как один из выдающихся биев своего времени, имевших достаточно большое влияние на верховную власть. Принимаемое им решение во время разбора межродовых и межжузовых споров было неоспоримым. Одним из таких известных судебных разбирательств, на котором Толе би выступил верховным арбитром, является убийство султаном Младшего жуза Ералы батыра Сырымбета и других сподвижников Барака, причастных к гибели его отца – хана Абулхаира. Толе би не только оправдал сына Абулхаира, но и присудил сородичам Сырымбет-батыра уплатить в его пользу два куна, остальные четыре куна Ералы им простил (Ерофеева, 2007: 405).

Нередко Толе би участвовал и в решении межгосударственных вопросов. В начале 50-х годов XVIII в. в Джунгарском ханстве вспыхнула междоусобная борьба. Против взошедшего на джунгарский престол Лама-Доржи – старшего сына хунтайджи Галдан-Цэрэна выступил знатный нойон Даваци. Потерпев поражение, Даваци вместе с племянниками Амурсаной и Байнджуром осенью 1751 г. бежит в кочевья Среднего жуза. Джунгарский хунтайджи потребовал от казахов выдачи своих политических соперников. Для чего, летом 1752 г. в ставке хана Абылая собирается курултай с участием казахов Среднего и Старшего жузов. Решающую роль в решении вопроса о выдаче нойонов джунгарскому правителю сыграла позиция Толе би. Незадолго до этого влиятельный бий Старшего жуза во главе казахского дипломатического посольства побывал в резиденции хунтайджи. Отметив политическую слабость Лама-Доржи, он сумел убедить собравшихся отказать требованиям джунгарского хана (История Казахстана, 2000: 248). И хотя это трудное решение обернулось для казахов новым вторжением джунгарских войск на территорию Казахстана, под началом умелого и опытного политика хана Абылая казахи смогли противостоять натиску джунгар. Согласно исследованиям казахстанского китаевода К.Ш. Хафизовой, воцарившись на джунгарский престол, нойон Даваци поддерживал связь с авторитетным старшиной (Хафизова, 2013: 89). После разгрома ойратов Цинской империей, родовая верхушка Старшего жуза предприняла попытку установить полный политический контроль над Ташкентским оазисом. Известно о письме представителей Старшего жуза к цинским властям (Толе би, Сасык би, Койгелди батыр), в котором казахи настаивают об упразднении административных должностей Джунгарского ханства в Ташкенте (Хафизова, 2013: 92–93). Но цинская сторона

до 1758 г. уклонилась от ответа, мотивируя свою позицию нежеланием нарушать устоявшуюся традицию.

Толе Алибекулы скончался в 1758 г. в местности Акбурхан-орда, что находится на территории нынешнего Толебийского района Туркестанской области. Похоронен в Ташкенте рядом с Юнус-ханом, дедом великого Бабура по материнской линии (Мажитов, 2013: 48). В настоящее время мавзолеем носит имя Толе бия. В последующие годы, одним из свидетельств народного почитания можно назвать тот факт, что в XIX в. имя выдающегося бия Старшего жуза становится боевым кличем (ураном) казахов рода жаныс племени дулат (Гродеков, 2011: 244).

После смерти знатного старшины, казахи некоторое время еще сохраняли свое влияние в Ташкентском оазисе, контролируя торговые пути и водные ресурсы к городу. Так, во второй половине XVIII в. сын Толе би – Нийяз-бек основал под Ташкентом крепость, названную в народе в его честь (крепость Нийязбек) и ставшую ключевым пунктом, регулировавшим подачу воды в город. Т.К. Бейсембиев указывает, что при хане Абылае Ташкентский оазис был поделен на несколько округов, которые управлялись казахскими родовыми группами от Старшего и Среднего жузов (История Казахстана, 2000: 279). Но в конце XVIII в. с приходом к власти Йунус-ходжи (между 1792 и 1794 г.), потомка местного святого Шейх Антаура, представители казахской родовой верхушки окончательно утратили политическое влияние в данном регионе. Для Ташкентского же владения это был короткий период наибольшей самостоятельности (История Казахстана, 2000: 280–281). В начале XIX в. Ташкент и прилегавшие к нему земледельческие районы вошли в состав Кокандского ханства.

Заключение

Как мы видим, в XVIII в. внешнеполитическая деятельность правителей Старшего жуза была тесно связана со среднеазиатским регионом. С одной стороны, это объяснялось тем обстоятельством, что силу происходивших в эту пору казахско-джунгарских войн основная часть кочевий казахов Старшего жуза сместилась на территорию Средней Азии, что способствовало сохранению постоянной резиденции ханов в г. Ташкент. С другой стороны, контроль над Ташкентским оазисом – крупным оседло-земледельческим и торгово-ремесленным центром на северо-востоке Средней Азии имел важное экономическое и стратегическое значение для степной элиты, обеспечивавшее кочевникам стабильный товарообмен с оседлым населением и доход в казну. К тому же, близкое расположение к южным кочевьям Старшего жуза политического центра казахов – г. Туркестана, где находилась главная святыня кочевников – мавзолеем Ходжи Ахмеда, позволяло сохранять устойчивую связь с Младшим и Средним жузами. Все это было основанием для стремления родовой верхушки Старшего жуза отстаивать свои позиции в данном регионе.

В первой половине XVIII в., несмотря на непрерывное противостояние с Джунгарским ханством, Жолбарыс-хану, Толе би Алибекулы и другим представителям кочевой знати удавалось воздействовать на социально-экономическую и политическую ситуацию как в Ташкентском оазисе, так и за ее пределами. Однако же, во второй половине XVIII столетия, несмотря на ослабление и последовавшее за ним падение Джунгарского ханства, в связи с усилением в Средней Азии Кокандского ханства, казахам все труднее становится противостоять натискам южного соседа. Попыткам правителей Старшего жуза сблизиться с Российским государством в 30–40-е гг. XVIII в. помешала сложная обстановка в регионе. Изменилась ситуация и внутри Казахской степи. В 1771 г. большая часть родов и племен Старшего жуза официально признают над собой власть хана Абылая, оказывавшего на них политическое влияние еще с начала 60-х гг. XVIII в. С возвышением Абылай-хана в Степи, для которого в этот период стало более важным, помимо прочего, изгнать ойратов и восстановить прежние кочевья казахов Старшего и Среднего жузов на территории Жетысу и Южного Казахстана, внешняя политика представителей кочевой элиты вступает в новую веху развития.

References

- Abuseitova, 1998 — *Abuseitova M.H.* Kazakhstan i Central'naya Aziya v XV–XVII vv.: istoriya, politika, diplomatiya [Kazakhstan and Central Asia in the XV–XVII centuries: history, politics, diplomacy]. Almaty: Dajk-Press, 1998. 268 p. (In Russ.).
- Andreev, 1998 — *Andreev I.G.* Opisanie Srednej ordy kirgiz-kajsakov [Description of the Middle Horde of Kyrgyz-Kaisaks]. Almaty: Gylm, 1998. 280 p. (In Russ.).
- Atygaev, 2023 — *Atygaev N.A.* Kazahskoe hanstvo: ocherki vneshnepoliticheskoy istorii XV–XVII vekov [Kazakh Khanate: essays on the foreign policy history of the 15th–17th centuries]. Almaty: Evrazijskij nauchno-issledovatel'skij institut MKTU at. H.A. Yasavi, 2023. 225 p. (In Russ.).
- Beknazarov, 1976 — *Beknazarov R.* Ontustik Kazakhstan tarihnyn ocherki (XVIII–XIX gg.) [Essay on the history of South Kazakhstan (XVIII–XIX centuries)]. Almaty: Kazakh SSR “Gylm” baspasy, 1976. 329 p. (In Kaz.).
- Chekhovich, 1976 — *Chekhovich O.D.* Gorodskoe samoupravlenie v Tashkente XVIII v. [City government in Tashkent in the 18th century]. Istoriya i kul'tura narodov Srednej Azii (drevnost' i srednie veka). Moscow: Izdatel'stvo “Nauka”, 1976. Pp. 149–160. (In Russ.).
- Dobrosmyslov, 1912 — *Dobrosmyslov A.I.* Tashkent proshlom i nastoyashchem. Istoricheskij ocherk [Tashkent past and present. Historical sketch]. Tashkent, 1912. 520 p. (In Russ.).
- Epistolyarnoe nasledie, 2014 — *Epistolyarnoe nasledie kazahskoj pravyyashchej elity 1675–1821 gg.* Sbornik istoricheskikh dokumentov v 2-h tomah [Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite of 1675–1821. Collection of historical documents in 2 volumes] / Author of the project, introduct., khans biography, scientific commentaries, comp. and ex. ed. I.V. Erofeeva. Vol. 1. Letters of Kazakh Rulers 1675–1780. Almaty: «ABDI Company» JSC, 2014. 689 p. (In Russ.).
- Erofeeva i dr., 2008 — *Erofeeva I.V., Aubekero B.Zh., Rogozhinskij B.N.* i dr. Anyrakajskij treugol'nik: istoriko-geograficheskij areal i hronika velikogo srazheniya [Anyrakai triangle: historical and geographical area and chronicle of the great battle]. Almaty: Dajk-Press, 2008. 276 p. (In Russ.).
- Erofeeva, 2007 — *Erofeeva I.V.* Han Abulhair: polkovodec, pravitel', politik. Izd. 3-e, ispravlennoe i dopolnennoe [Khan Abulhair: commander, ruler, politician. 3rd edition, corrected and expanded]. Almaty: Dajk-Press, 2007. 456 p. (In Russ.).
- Grodekoy, 2011 — *Grodekoy N.I.* Kirgizy i karakirgizy Syr-Dar'inskoj oblasti: yuridicheskij byt [Kirghiz and Kara-Kirghiz of the Syr-Darya region: legal life]. Moscow: Vostochnaya literatura, 2011. 566 p. (In Russ.).
- Hafizova, 2013 — *Hafizova K.SH.* Vneshnepoliticheskaya deyatel'nost' Tole bi [Foreign policy activities of Tole bi]. Almaty, 2013. Pp. 86–112. (In Russ.).
- IKRI-6, 2007 — *Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov.* T. 6. Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdakh po yuzhnyim stepyam XVIII–XIX veka [Travel diaries and memos about trips across the southern steppes of the 18th–19th centuries] / Sost.: I.V. Erofeeva, B.T. Zhanaev. Almaty: Dajk Press, 2007. 516 p. (In Russ.).
- Istoriya Kazahstana, 1997 — *Istoriya Kazahstana* (s drevnejshih vremen do nashih dnei). V pyati tomah. [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day). In five volumes]. Almaty: Atamura, 1997. Vol. 2. 624 p. (In Russ.).
- Istoriya Kazahstana, 2000 — *Istoriya Kazahstana* (s drevnejshih vremen do nashih dnei). V pyati tomah. [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day). In five vol.]. Almaty: Atamura, 2000. 768 p. (In Russ.).
- Istoriya Tashkenta, 1988 — *Istoriya Tashkenta: s drevnejshih vremen do pobedy Fevral'skoj burzhuzno-demokraticheskoy revolyucii* [History of Tashkent: from ancient times to the victory of the February bourgeois-democratic revolution]. Tashkent: FAN, UzSSR, 1988. 293 p. (In Russ.).
- Istoriya Uzbekskoj SSR, 1967 — *Istoriya Uzbekskoj SSR* (s drevnejshih vremen do serediny XIX veka) [History of the Uzbek SSR (from ancient times to the mid-19th century). In four volumes]. Vol. 1. Tashkent: FAN, 1967. 771 p. (In Russ.).
- Kozhakuy, 2006 — *Kozhakuly O.* Kazakh-kokan karym-katynastary (XVIII–XIX gg.) [Kazakh-Kokand relations (XVIII–XIX centuries)]. Kyzylorda: Tumar, 2006. 320 p. (In Kaz.).
- KRO-1, 1961 — *Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI–XVIII vekah.* Sbornik dokumentov i materialov 1594–1770 gg. [Kazakh-Russian relations in the 16th–18th centuries. Collection of documents and materials 1594–1770]. Comp. by: F.N. Kireev, A.K. Alejnikova, G.I. Semenyuk, T.Zh. Shoinbaev. Alma-Ata: AS KazSSR, 1961. 741 p. (In Russ.).
- Maduanov, 1995 — *Maduanov S.* Vzaimootnosheniya kazahov s drugimi sosednimi narodami Central'noj Azii v XVIII – nachale XX vv. (politicheskie i social'no-ekonomicheskie aspekty) [Relations between the Kazakhs and other neighboring peoples of Central Asia in the 18th – early 20th centuries. (political and socio-economic aspects)]. Almaty: Bilim, 1995. 274 p. (In Russ.).
- Mazhitov, 2013 — *Mazhitov S.F.* Fenomen Tole bi v nacional'noj istorii i istoriografii kazahov [The phenomenon of Tole bi in the national history and historiography of the Kazakhs]. Almaty, 2013. Pp. 48–59. (In Russ.).
- MIKSSR-2, 1948 — *Materialy po istorii Kazahskoj SSR (1740–1751)* [Materials on the history of the Kazakh SSR (1740–1751)] / Pod red. M.P. Vyatkina. Alma-Ata: Izd-vo AN Kazahskoj SSR, 1948. Vol. 2. 457 p. (In Russ.).
- Moiseev, 1983 — *Moiseev V.A.* K voprosu ob ojrato-kazahskih otnosheniyah v 30–40-h gg. XVIII v. [On the issue of Oirat-Kazakh relations in the 30s and 40s. XVIII century] // Kazakhstan, Srednyaya i Central'naya Aziya v XVI–XVIII vv. Alma-Ata: “Nauka” KazSSR, 1983. Pp. 177–191. (In Russ.).
- Moiseev, 1989 — *Moiseev V.A.* Dzhungaro-kokandskie otnosheniya i kazahskie hanstva (pervaya polovina 40-h gg. XVIII v.) [Dzungar-Kokand relations and Kazakh khanates (first half of the 40s of the 18th century)]. Bulletin of the AS of the Kazakh SSR. 1989. No. 10. Pp. 66–74. (In Russ.).

- Moiseev, 1991 — *Moiseev V.A. Dzhungarskoe hanstvo i kazahi (XVII–XVIII vv.)* [Dzungar Khanate and Kazakhs (XVII–XVIII centuries)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 238 p. (In Russ.).
- Mukminova, Filanovich, 2001 — *Mukminova R.G., Filanovich M.I. Tashkent na perekrestke istorii* [Tashkent at the crossroads of history]. Tashkent: FAN, 2001. 114 p. (In Russ.).
- Tynyshpaev, 2007 — *Tynyshpaev M. Istoriya, etnografiya i arheologiya kazahskogo Naroda* [History, ethnography and archeology of the Kazakh people]. 2nd suppl. Edition. Astana: Altyn kitap, 2007. 317 p. (In Russ.).
- Ziyaev, 1971 — *Ziyaev H. Cennye materialy po istorii Tashkenta* [Valuable materials on the history of Tashkent]. Obshchestvennyye nauki v Uzbekistane, 1971. No. 4. Pp. 53–55. (In Russ.).

Литература

- Абусеитова, 1998 — *Абусеитова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII вв.: история, политика, дипломатия*. Алматы: Дайк-Пресс, 1998. 268 с.
- Андреев, 1998 — *Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков*. Алматы: Ғылым, 1998. 280 с.
- Атыгаев, 2023 — *Атыгаев Н.А. Казахское ханство: очерки внешнеполитической истории XV–XVII веков*. Алматы: Евразийский научно-исследовательский институт МКТУ им. Х.А. Ясави, 2023. 225 с.
- Бекназаров, 1976 — *Бекназаров Р. Оңтүстік Қазақстан тарихының очеркі (XVIII–XIX ғғ.)*. Алматы: Қазақ ССР «Ғылым» баспасы, 1976. 329 б.
- Гродеков, 2011 — *Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области: юридический быт*. Москва: Восточная литература, 2011. 566 с.
- Добросмыслов, 1912 — *Добросмыслов А.И. Ташкент прошлым и настоящим. Исторический очерк*. Ташкент, 1912. 520 с.
- Ерофеева и др., 2008 — *Ерофеева И.В., Аубекеров Б.Ж., Рогожинский Б.Н. и др. Аныракайский треугольник: историко-географический ареал и хроника великого сражения*. Алматы: Дайк-Пресс, 2008. 276 с.
- Ерофеева, 2007 — *Ерофеева И.В. Хан Абулхайр: полководец, правитель, политик*. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 456 с.
- Зияев, 1971 — *Зияев Х. Ценные материалы по истории Ташкента // Общественные науки в Узбекистане*, 1971. № 4. С. 53–55.
- ИКРИ-6, 2007 — *История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. 6. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям XVIII–XIX века / Сост.: И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев*. Алматы: Дайк Пресс, 2007. 516 с.
- История Казахстана, 1997 — *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)*. В пяти томах. Алматы: Атамұра, 1997. Т. 2. 624 с.
- История Казахстана, 2000 — *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)*. В пяти томах. Алматы: Атамұра, 2000. Т. 3. 768 с.
- История Ташкента, 1988 — *История Ташкента: с древнейших времен до победы Февральской буржуазно-демократической революции*. Ташкент: Издательство «ФАН», УзССР, 1988. 293 с.
- История Узбекской ССР, 1967 — *История Узбекской ССР (с древнейших времен до середины XIX века)*. В четырех томах. Т. 1. Ташкент: Издательство «ФАН», 1967. 771 с.
- КРО-1, 1961 — *Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. Сборник документов и материалов 1594–1770 гг. / Сост.: Ф.Н. Киреев, А.К. Алейникова, Г.И. Семенюк, Т.Ж. Шоинбаев*. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1961. 741 с.
- Қожақұлы, 2006 — *Қожақұлы Ө. Қазақ-қокан қарым-қатынастары (XVIII–XIX ғғ.)*. Қызылорда: Тұмар, 2006. 320 б.
- Мадуанов, 1995 — *Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в XVIII – начале XX вв. (политические и социально-экономические аспекты)*. Алматы: Издательство «Білім», 1995. 274 с.
- Мажитов, 2013 — *Мажитов С.Ф. Феномен Толе би в национальной истории и историографии казахов*. Алматы, 2013. С. 48–59.
- МИКССР-2, 1948 — *Материалы по истории Казахской ССР (1740–1751) / Под ред. М.П. Вяткина. Т. 2*. Алма-Ата: Издательство АН Казахской ССР, 1948. Ч. 2. 457 с.
- Моисеев, 1983 — *Моисеев В.А. К вопросу об ойрато-казахских отношениях в 30–40-х гг. XVIII в. // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв.* Алма-Ата: Издательство «Наука» КазССР, 1983. С. 177–191.
- Моисеев, 1989 — *Моисеев В.А. Джунгаро-кокандские отношения и казахские ханства (первая половина 40-х гг. XVIII в.) // Вестник АН Казахской ССР*, 1989. № 10. С. 66–74.
- Моисеев, 1991 — *Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.)*. Алма-Ата: Ғылым, 1991. 238 с.
- Мукминова, Филанович, 2001 — *Мукминова Р.Г., Филанович М.И. Ташкент на перекрестке истории*. Ташкент: Издательство «ФАН», 2001. 114 с.
- Тынышпаев, 2007 — *Тынышпаев М. История, этнография и археология казахского народа. 2-е изд. доп.* Астана: Алтын кітап, 2007. 317 с.
- Хафизова, 2013 — *Хафизова К.Ш. Внешнеполитическая деятельность Толе би // Өз Төле би (Төле бидің 350 жылдығына арналған республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары) / Н. Қапалбекұлы, М. Қазыбек, М. Қожакеев*. Алматы, 2013. С. 86–112.
- Чехович, 1976 — *Чехович О.Д. Городское самоуправление в Ташкенте XVIII в. // История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)*. Москва: Издательство «Наука», 1976. С. 149–160.
- Эпистолярное наследие, 2014 — *Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах / Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. Т. 1. Письма казахских правителей 1675–1780*. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. 689 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 3, pp. 702–713, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_39_3_702-713

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE EMBA AND UIL FORTIFICATIONS OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE HISTORY OF WESTERN KAZAKHSTAN

Shotanova Galiya A.¹, Satenova Maral R.²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-3641-5668>. E-mail: galia8.09@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master of Humanities, Senior Researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-9929-2610>. E-mail: mr_satenova@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Shotanova G.A., Satenova M.R., 2024

Abstract. *Introduction.* The article reveals the reasons for the creation and stages of functioning of fortifications in Western Kazakhstan in the 19th century. The reasons for the appearance of the military-defensive Emba and Uil fortifications are analyzed. *Goals and objectives.* To determine the role and significance of military fortifications on the territory of Western Kazakhstan during the period of active implementation of Russian policy. To reveal the significance of the Emba and Uil fortifications; analyze the forms and numbers of armed resistance of the Kazakh population in the fight against colonialist policies; determine the relevance of military fortifications for Russian imperial tactics; the role and significance of the frontier for the empire. *Results.* The Emba, Uil, and Temir military fortifications served as an outpost of the Russian Empire in order to implement its strategic objectives regarding the issue of military colonization deepening into the Kazakh Steppe. *Conclusion.* In the context of the active colonialist policy of its northern neighbor to consolidate the territory of Central Asia, the western part of Kazakhstan began to actively build up military fortifications. The construction by Russia of fortifications, military fortresses, and outposts entailed great negative changes in the life of the nomadic society. The resistance of the Kazakhs during this period is quite rightly considered one of the stages in the rise of the all-Kazakh national liberation movement.

Keywords: Military fortification, frontier, Emba, Uil, military colonization, Kazakh steppe, Western Kazakhstan

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “The uprising of 1869 on the territory of Western Kazakhstan based on new archival materials” (Registration number AP19679738).

For citation: Shotanova G.A., Satenova M.R. The role and significance of the Emba and Uil fortifications of the Russian Empire in the history of Western Kazakhstan // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 3. Pp. 702–713. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_702-713

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ЭМБА ЖӘНЕ ОЙЫЛ БЕКІНІСТЕРІНІҢ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНДАҒЫ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ

Шотанова Галия Айтжановна¹, Сатенова Марал Ратаевна²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050000 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкері
 <https://orcid.org/0000-0002-3641-5668>. E-mail: galia8.09@mail.ru

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050000 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих және этнология институтының аға ғылыми қызметкері
 <https://orcid.org/0000-0001-9929-2610>. E-mail: mr_satenova@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Шотанова Г.А., Сатенова М.Р., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XIX ғасырда Батыс Қазақстандағы бекіністердің құрылу себептері мен қызмет ету кезеңдері қарастырылған. Әскери-қорғаныс Эмба және Ойыл бекіністерінің пайда болу себептері талданды. *Зерттеу мақсаты.* Ресей саясатын белсенді түрде жүзеге асыру кезеңінде Батыс Қазақстан аумағындағы әскери бекіністердің рөлі мен маңызын анықтау. *Міндеттері:* Эмба және Ойыл бекіністерінің маңызын ашу; отаршылдық саясатқа қарсы күресте қазақ халқының қарулы қарсылық көрсетуінің нысандары мен санын талдау; Ресей империясының тактикасы үшін әскери бекіністердің өзектілігін және империя үшін шекараның рөлі мен маңызын анықтау. *Нәтижелері.* Эмба, Ойыл және Темір бекіністері Ресей империясының қазақ даласына әскери отарлау мәселесінде стратегиялық мақсаттарын жүзеге асыру үшін форпосты қызметін атқарды. *Қорытынды.* Солтүстік көршісінің Орталық Азия территориясын шоғырландыруға бағытталған белсенді отаршылдық саясаты жағдайында Қазақстанның батыс бөлігі әскери бекіністерді белсенді түрде тұрғыза бастады. Ресейдің бекіністері, әскери бекіністер, форпосттар салуы көшпелілер қоғамының өмірінде үлкен теріс өзгерістерге ұшыратты. Осы кезеңдегі қазақтардың қарсылығы жалпықазақ ұлт-азаттық қозғалысының өрлеу кезеңдерінің бірі болып саналады.

Түйін сөздер: Әскери бекініс, шекара, Эмба, Ойыл, әскери отарлау, қазақ даласы, Батыс Қазақстан

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «1869 ж. Батыс Қазақстан аумағында болған көтеріліс жаңа архивтік материалдар негізінде» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP19679738).

Дәйексөз үшін: Шотанова Г.А., Сатенова М.Р. Ресей империясының Эмба және Ойыл бекіністерінің Батыс Қазақстан тарихындағы рөлі мен маңызы // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 3. 702–713 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_702-713

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЭМБИНСКОГО И УИЛСКОГО УКРЕПЛЕНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ИСТОРИИ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

Шотанова Галия Айтжановна¹, Сатенова Марал Ратаевна²

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050000 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-3641-5668>. E-mail: galia8.09@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050000 Алматы, Республика Казахстан)
Магистр гуманитарных наук, старший научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0001-9929-2610>. E-mail: mr_satenova@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024
© Шотанова Г.А., Сатенова М.Р., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье раскрываются причины создания и этапы функционирования укреплений в Западном Казахстане в XIX веке. Проанализированы причины появления военно-оборонительных Эмбинского и Уилского укреплений. *Цели и задачи.* Определить роль и значение военных укреплений на территории Западного Казахстана в период активной реализации российской политики. Раскрыть значение Эмбинского и Уилского укреплений; проанализировать формы и численность вооруженного сопротивления казахского населения в борьбе с колонизаторской политикой; определить актуальность военных укреплений для российской имперской тактики; роль и значение фронта для империи. *Результаты.* Эмбинская, Уилская, в том числе и Темирская военные укрепления служили форпостом Российской империи в целях реализации своих стратегических задач в вопросе военно-колониационного углубления в Казахскую Степь. *Заключение.* В условиях активной колонизаторской политики северного соседа по закреплению территории Средней Азии, активно стала застраиваться военными укреплениями западная часть Казахстана. Возведение Россией укреплений, военных крепостей, форпостов повлекло за собой большие негативные изменения в жизни кочевого общества. Сопротивление казахов в этот период вполне справедливо считается одним из этапов подъема общекзахского национально-освободительного движения.

Ключевые слова: Военное укрепление, фронт, Эмба, Уил, военная колонизация, Казахская степь, Западный Казахстан

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Восстание 1869 года на территории Западного Казахстана на основе новых архивных материалов» (регистрационный номер: AP19679738).

Для цитирования: Шотанова Г.А., Сатенова М.Р. Роль и значение Эмбинского и Уилского укреплений Российской империи в истории Западного Казахстана // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 3. С. 702–713. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_702-713

Введение

Период наступления российской военной колонизации в Казахстане довольно хорошо изучен в контексте политической истории тех событий, но при этом отличается слабой методологической разработкой. Для исправления возникшего перекоса довольно часто исследователи прибегают к наиболее известным теориям из общемировой практики. Одной из подобных является теория «фронта», где отсутствуют официально зафиксированные границы, а полоса между соседями «противниками» никак не несет четкой топографии. В этой

связи, актуальность изучения продиктована такими факторами как региональные особенности и политические реалии. В данном случае объектом изучения выступают Эмбинское и Уилское укрепления, которые по мнению российского правительства должны были выполнять функцию оборонительных линий от нападения местного коренного населения на поселения переселенцев. Присвоение российскими властями родовых казахских кочевий приводило к частым столкновениям. Отсутствие какого-либо правопорядка и слабо регулируемые взаимоотношения дополнялись еще и сильно размытым юридическим статусом кочевых подданных – казахов. Определенная часть из них признавала власть Букей хана, часть Ширгазы, но и судя по источникам большая часть Младшего жуза поддерживала Арынгазы. Кроме того, отдельные родовые группы поддерживали притязания и таких влиятельных султанов, как например Каипгали, Каратая и других чингизидов. Именно подобным состоянием, т.е. с отсутствием политического единства и порядка, объясняется строительство этих крепостей как фактор российского контроля за степным населением.

Изучение функционирования военных укреплений на территории Казахстана, в частности в западной её части закономерно вызывает научный исследовательский интерес. Наличие подобных объектов соседнего государства не свидетельствует о цивилизаторской миссии, а скорее выступает как «инородный объект» и в полной степени раскрывает военный характер колонизации. Однако по мнению российских властей, основной миссией возведения укреплений выступало «обеспечение спокойствия» на пространстве между Аральским и Каспийским морями. При этом ценой такому «спокойствию» стало недопущение казахов к собственным родовым кочевьям.

Материалы и методы

Восстановить более объективную картину событий второй половины XIX века на западе Казахстана относительно роли российских укреплений способствуют хронологический, историко-проблемный, ретроспективный и микро-региональный методы. Реконструкция реальных исторических процессов во многом должна подразумевать источниковедческую критику, а также строгого соблюдения принципа «историзма». Использование хронологического метода позволило выстроить этапность проникновения российского влияния в Арало-Каспийский регион. Историко-проблемный метод помог сфокусироваться непосредственно на необходимости изучения военных укреплений в общеимперской политике по завоеванию Казахской степи. Понимание региональной истории Западного Казахстана как части единой Казахской степи и его специфики помогли научному исследованию сфокусироваться как на общерегиональных, так и на отдельных малоизученных проблемах региона.

В научный оборот введены материалы Российского государственного военно-исторического архива, Центрального государственного архива Республики Казахстан и другие. В архивных материалах частично или подробно упоминаются действия военных полков и казачьих отрядов по отношению к казахам. На страницах дореволюционных изданий как «Нива», «Уральские военные ведомости» имеются отдельные сведения о возведении военных укреплений на территории Западного Казахстана. Также, дополнением в деле изучения роли Эмбинского укрепления послужил сборник материалов полковника А. Серебникова (Сборник материалов, 1912: 2).

Обсуждение

Общая стратегия, основные задачи и миссия царской администрации по отношению к Западному Казахстану нашли отражение в ряде работ отечественных и зарубежных авторов.

Вопросам военно-казачьей колонизации и созданию отдельных военных укреплений на территории Казахстана, посвятил свои исследования М.Ж. Абдиров. Автор подробно изложил наличие и функционирование Оренбургского и Уральского укреплений на территории Казахстана: «В 1842-м Перовский был освобожден от должности и выехал в Санкт-Петербург. Но девять лет спустя его вновь назначили оренбургским и самарским генерал-губернатором.

К этому времени в степи была построена цепь военных укреплений и постов: в 1845–1848 годах на Иргизе, в урочище Жармола, появилось Уральское укрепление (ныне г. Иргиз), на Тургае, близ урочища Бес-копа – Оренбургское (ныне г. Тургай), на побережье Арала – Раимское» (Абдиров, 2023). О роли и этапах военного присутствия в Казахской степи писали историки А.Б. Шалгимбеков, Г.Б. Избасарова и Н.Ы. Жетписбай (Шалгимбеков, 2010; Избасарова, 2022; Жетписбай, 2012) и другие. Айбек Шалгимбеков в своей работе пишет: «К концу XVIII в. стало ясно, что в отношениях с казахскими жузами надо переходить к более активным формам политики – ликвидации их самостоятельности. В этом плане решающую роль играла военная сила. Если в XVIII веке на первоначальном этапе взаимоотношений со степью открытый военный захват казахских земель оттолкнул бы от России многих её сторонников в степи, то в конце XVIII – начале XIX веков пророссийская ориентация многих представителей казахской знати Среднего и Младшего жузов была столь очевидна, что российское правительство уже не опасалось расширять военное присутствие в этом регионе, с помощью самих же казахов, подавляя любое проявление самостоятельности» (Шалгимбеков, 2010: 39). Именно поэтому во второй половине XIX века назначались на местах начальниками дистанций местные родоправители. Это позволило контролировать социально-политическую ситуацию в регионе.

Говоря о политике царского правительства в Казахской степи, надо упомянуть о осуществлении её по трем направлениям: «во-первых, по линиям форсированного строительства укрепленных военных линий, усиленных гарнизонами, и создания постоянных казачьих поселений; во-вторых, по линии политико-административных реформ, образования внешних округов и окружных приказов, дистанционной системы управлений; в-третьих, по линии расширения торговли в Казахской степи» (История Казахской ССР, 1979: 166). Именно так описывалась политическая ситуация, предшествующая непосредственно окончательному превращению в колонию Казахстана в академическом издании 1979 года.

Следует отметить, что научное изучение территории Казахской степи, сопровождалось военными акциями против казахов, что выражалось в организации научных экспедиций в том числе и с военно-практическими целями. Кроме того, сами научные экспедиции часто сопровождалась военным конвоем, чья численность часто была значительной, что всегда поощрялось администрацией, так способствовало внушению опасений местным казахам. Такое же явление мы наблюдаем в переписке военного министерства с управлением оренбургского генерал-губернаторства, где научные изыскания сопровождается освещением военных действий в Средней Азии в 1836–1837 годы, и «подробно описываются действия карательных отрядов против казахов» (РГВИА. Ф. 483. Оп.1. Д. 10. Л. 9–10).

Советские авторы В.В. Востров и М.С. Муканов при разборе вопроса о расселении местных казахских родов на территории Эмбы и Уила упоминали также о влиянии российских укреплений на ведение хозяйства и наличие пастбищных угодий у местного кочевого населения (Востров, Муканов, 1968: 230). Историк В.Я. Басин в своих трудах дает оценку интересам царской администрации относительно политики в Западном Казахстане в начале XIX века (Басин, 1971). Здесь автор пишет, что «активизация царского правительства по подчинению казахских степей и присоединению их к России начинается с 1811 г., со времени включения в состав Оренбургской губернии территории между Уралом и Илеком, и заселением этих пространств русскими казаками» (Басин, 1971: 255). Интересной представляется в связи с присутствием казахов на территории Казахстана и работа А. Чулошникова (Чулошников, 1936: 542). В целом же то, что приграничные территории подверглись влиянию фронта, говорит следующий факт из исследования В.Я. Басина: «Подданство казахов предусматривает дальнейшее присоединение их территории к России. Но были ли расширены владения Российской империи за счет Казахстана сразу же с принятием присяги...? Вместе с тем мы не можем сказать о каких-то значительных территориальных приобретениях царской России за счет казахских ханств в этот период. Все официальные документы и карты России свидетельствуют, что ее границы с Казахской степью в XVIII в., несмотря на строительство линии и крепостей, проходили по рекам Урал, Миас, на

Курган, к Омску, отсюда по Иртышу, потом по предгорьям Алтая, южнее Бийска и далее» (Басин, 1971: 254).

Несмотря на то, что «взаимоотношениям казахов-номадов с соседними народами было характерно соперничество и борьба за пастбища, пресные водоемы» (Избасарова, 2022: 146), российская экспансия носила принципиально иной характер. Российская империя ставила перед собой цель по расширению военных экспедиций, строительства военных форпостов и линий на территории западной части Казахстана, а для этого необходимо было работать над умирением местного населения. Представители русской администрации прекрасно понимали, что крайняя жестокость по отношению к казахам имеет обратную силу: «Принять за правило, что в делах с азиатцами нужна всегда строгая твердость, но не жестокость, которая озлобляет их и возбуждает к мщению...» (Избасарова, 2022: 303). О подобной практике колонизации пишут в своих исследованиях и зарубежные авторы как П. Хопкирк, Ян Кэмпбелл. Применение тактики умирения должно было привести к тому, что необходимо было привлечь к поддержке имперских идей образованных казахов. В этой связи Ян Кэмпбелл пишет: «русскоязычные казахи посредники составляли небольшую, но важную часть этого интеллектуального мира; реконструировав его, мы поймем, какую на самом деле играли роль местные знания и опыт...» (Кэмпбелл, 2022: 68). По идее, масштабы колонизаторского интереса не ограничивались подчинением Западного Казахстана. Это больше давала возможность контролировать ситуацию в Арало-Каспийском регионе, и вместе с тем возможность поэтапного подчинения Центральной Азии. Относительно характера подчинения британский исследователь П. Хопкирк писал: «уже к середине XIX столетия Центральная Азия не сходила с газетных полос, так как древние караванные города и ханства на бывшем Шелковом пути поочередно попадали в руки русских» (Хопкирк, 2023: 24). В целом тема военной колонизации просторов Западного Казахстана недостаточно освещена не только с точки зрения истории возведения укреплений, но и их значения для истории собственно казахского народа.

Так, сама богатая историография вопроса также позволяет сделать весьма неоднозначные выводы. С одной стороны, источники нам позволяют увидеть картину постепенного военного захвата исконно казахских земель, а с другой – есть сообщения о рынках, организованных при этих укреплениях, чья деятельность несмотря на целый ряд недостатков, в принципе играли положительную роль для местных казахских родов, в том числе и для обеспечения населения жизненно важными ресурсами, например лекарствами. Именно поэтому историография по изучению истории укрепленных сооружений нуждается в специальном научном изучении.

Результаты

История военного проникновения российских властей на территорию ранее недоступную для их администрации довольно слабо изучена. Сделан большой упор и акцент на исследование общеизвестных событиях, протекавших вблизи пограничной линии или линии непосредственного соприкосновения российских чиновников и собственно казахских аулов, что, по сути, стала «ахиллесовой пятой» отечественной исторической науки. Но, именно исследование региональных проблем и событий, способно помочь реконструкции объективных исторических реалий.

XIX век для казахского общества стал весьма сложным периодом в социально-политической жизни. Именно в это время «усиливается колониальная политика в Казахстане» (Шотанова и др., 2023: 1637), которая сопровождалась принятием новых реформ 1822 и 1824 гг., официально именуемых «Уставами». Это вмешательство коренным образом изменило многовековой статус казахской государственности и элиты. С этого момента усиливается роль извне военных генерал-губернаторов, которая привела к самостоятельной деятельности Пограничной комиссии. Отсюда следует, что «чиновники Оренбургской Пограничной комиссии влияли на формирование политики империи на окраине, зачастую выступали инициатором введения новых законопроектов» (Избасарова, 2022: 301). Главным

изменением следует считать включение степной аристократии в число общеимперской элиты. Последующая активизация торговли Российской империи со среднеазиатскими государствами обеспечила практически взрывной рост благосостояния элиты, поскольку до 10% торгового оборота оседало в казахских аулах. Однако рост благосостояния не подпитывался другими мерами по усилению ее лояльности, и поэтому вместе с дележом и распределением торговых доходов, пограничной администрацией предпринимались и другие меры, в том числе и силовые. Так, вслед за нововведениями царской администрации последовали примитивные меры по «усмирению» местного населения и демонстрацию царского влияния. Наиболее активное участие в деле усмирения приняли на себя казачество, выступавшее «наконечником русского копья» (Хопкирк, 1990: 24).

Наступательная имперская политика начала проявлять себя в широком смысле. На территории Казахской степи начали появляться новые военные укрепления, форпосты, дистанций и т.д. Если ранее российские войска были закреплены на севере, востоке и западе страны, особенно в бассейне реки Урал, то уже к началу XIX века стало заметным стремление закрепиться в глубине собственно казахских земель, между Аралом и Каспием. Строительство военных укреплений стало одним из этапов политики подчинения Западного Казахстана. В этой связи, крайне важно было наличие казачьих войск непосредственно на территории казахских кочевий, служивших главным опорным пунктом для проведения карательных набегов на кочевые аулы.

Именно этим обстоятельством объясняется строительство указанных крепостей. На местах родовых кочевий казахов начали появляться новые военные сооружения, что коренным образом отразилось на судьбе традиционно казахских владений, в том числе и маршрутов кочевков. С этого момента наблюдается активный рост казахского сопротивления усилению колониальной политики.

Российская империя приступила к созданию военных крепостей и укреплений: «которые первоначально опоясывали территорию Младшего и Среднего жузов, а затем были основаны еще в глубине Казахской степи» (Шарипов, 2021: 62). Судя по активности, территорию под укрепления российские власти уже считало «собственными». Эти укрепления создавали видимость приграничной полосы. Очевидцы того времени писали: «довольно значительная часть киргиз-кайсацкого народа, переселилась внутрь пограничных наших линий и отдалившись, таким образом, от родовичей своих, вступило в полное и совершенное нам подданство» (История и этнография казахов Западного региона, 2016: 141). Здесь интересным является упоминание того момента, что сами российские власти не считали довольно большую часть казахов Младшего жуза «настоящими подданными». К ним приравнивалось только та часть населения которые находились внутри пограничных линий. Исходя из этого, довольно трудно говорить о полноценном подданстве казахов даже к середине XIX века.

Для решения поставленных задач Россия в 1845 г. основывает Оренбургское укрепление на реке Ирғиз и Уральское – на реке Турғай, третье укрепление планировалось возвести около соединения рек Темир и Эмба. Однако такое предложение было отклонено правительством в связи с возникшими планами строительства укрепления на р. Сырдарье (Жакибаев, 2022: 1143). Тем не менее, укрепление на р. Темир было возведено в 1851 году. По мнению оренбургских властей, данный географический объект необходим был для усмирения адаевских казахов: «В январе текущего года генерал Обручев представил о необходимости построить новое укрепление при впадении р. Темир в р. Эмба, для водворения желаемого порядка между адаевскими и другими отдельными родами киргизов Западной части Орды. На возведение и содержание сего укрепления начислено было: единовременных – 15 000 рублей, а ежегодных – 37 000 рублей» (РГВИА, 483: 52). В данном случае, в качестве блюстителей порядка выступали военные из числа башкир (РГВИА, 483: 52). Но это было одним из редких случаев, поскольку предпочтение властей отдавалось казакам.

Эти укрепления, по мнению представителей царской администрации, в том числе и военных чинов должны были служить опорными пунктами для военного продвижения на юг и юго-восток Казахской степи. Тому яркое свидетельство фрагмент телеграммы

В.А. Перовского командиру Оренбургского корпуса Военному министру (1840 г.): «переход от Эмбинского укрепления до Устюрта, 260 верст, будет для отряда тяжело» (Сборник материалов, 1912: 2). Также из числа гарнизона выставлялась смена для пикетов и дозорных, что обеспечивало довольно жесткий контроль над местным населением. Есть упоминания о стихийных торгах, возникавших эпизодически возле военных укреплений. Кроме того, в число гарнизона этих военных укреплений входили переводчики, проводники и другой нестроевой персонал. Наличие этого персонала порой оказывалось решающим фактором при проведении экспедиций, так как порой пограничные или центральные власти не в полной мере представляли условия и сложности Арало-Каспийского региона. Яркой иллюстрацией всех сложностей Арало-Каспийского региона могут служить такие масштабные военные экспедиции как Хивинский поход генерал – губернатора В.А. Перовского (ОГАОО, 2: 9), Туркменский поход генерала Скобелева, подавление Адаевского бунта 1870 года и т.д. (Юдин, 1874: 135). Поэтому основой тактики гарнизонов Уилского и Эмбинского военных укреплений стала отправка малых групп казаков, задачей которых было не столько сдерживание противника, а сколько слежка и сбор военных данных. Кроме того, строгий контроль над переправами позволял отследить маршруты кочевков основных родоплеменных групп казахов, а также отчасти осуществлять сбор налоговых поборов.

Сами укрепления как правило не располагали большими контингентами, так как были построены на довольно небольших участках. Примером может служить Уилское укрепление, построенное по единому плану, столь характерному к началу русского наступления на земли Арало-Каспийского региона. Постройка Уилского укрепления началась в 1869 году, на берегу реки Уил. По мнению русской администрации часть Оренбургской пограничной комиссии должна представлять из себя стационар для солдат регулярных частей. Его военной функцией было служить опорным пунктом для передвижения во время походов, преследовании мятежных аулов, не желавших подчиняться русской власти, проведение научных экспедиций или карательных рейдов.

Само по себе оно изначально разделялось на три части: военное поселение, где проживали солдаты и казаки гарнизона; поселок Шиповка, где жили русские переселенцы, а также самой ярмарочной части, где проживало торговое сословие. Создание этих военных сооружений провозглашало целью защиту переселенцев от набегов местного населения, что конечно же не соответствовало реальности. Именно наличие переселенцев дает нам понимание содержания стратегии российских властей по колонизации региона. Распашка земель и оттеснение местного населения в малопригодные земли было итоговой задачей действий пограничной оренбургской комиссии по отторжению земель и строительства военных укреплений.

По мнению чиновников русской администрации, данное укрепление не внушало страх для местного населения: «небольшие одноэтажные флигеля то скучены вместе, то отделены друг от друга без всякой симметрии. В стороне невысокая насыпь, на которой поставлены четыре орудия; кругом два барака, нет будки для часового, и все это окопано небольшим рвом без воды, без ворот, и как-то смотрит мирно» (Мачулин, 1872: 45). П. Мачулин в своей походной записке писал: «Укрепление – это не может напугать киргиза (т.е. казаха), но упрочняет наше нахождение в степи» (Мачулин, 1872: 43–46).

Для представителей военных экспедиций, в числе которых были солдаты, офицеры и чиновники, продвижение в глубь Средней Азии через казахские степи представлялся крайне сложным. Тому свидетельство запись от 1840 года: «Из Эмбенского укрепления на Оренбургскую линию первыми были отправлены больные офицеры и чиновники. Из воинских частей на линию 24 февраля был отправлен дивизион 1-го Оренбургского казачьего полка с 425 верблюдами. Дивизион прибыл в Ильинскую крепость, оставив по пути 226 верблюдов павшими или не способными к дальнейшему движению» (Тарасов, 2021: 1183). Провизии не хватало. Добытое в пути продовольствие не всегда благоприятно приживалось. К примеру, в письме Н.В. Балкашину от 29 февраля В.А. Перовский пишет «...Теперь от всех наших верблюдов [это примерно 10–12 тыс. голов – *Перовский*] из всего нашего отряда осталось не

более 2 тыс. полумертвых» (Тарасов, 2021: 1184). И.Н. Захарьин говорит только о тысяче выживших верблюдов (Тарасов, 2021: 1187). В.И. Даль в письме от 1 марта прямо пишет, что «осталась одна надежда – на казахских лошадей» (Тарасов, 2021: 1184). В начале марта 1840 г. для сбора верблюдов с тех казахских родов, которые уклонились от поставки животных экспедиции В.А. Перовского, в степь был отправлен отряд султана Баймухамеда Айчувакова и штабс-капитана Н.А. Рехенберга, состоявший из двух сотен уральских казаков (Тарасов, 2021: 1184). Вместе с тем, за исключением природных условия и географических особенностей Казахстана, они сталкивались и с местными сопротивлениями. Чаще всего в числе активного казахского ополчения встречались авторитетные предводители, хотя по понятным причинам в дореволюционной историографии они упоминаются в качестве мятежников. О столкновениях с казахами во время реализации военных задач: «9 апреля отряд в составе 350 казаков при одном орудии переправился вплавь через разлившуюся р. Эмба, оставив обоз и для его охраны 150 казаков при одном орудии на правом берегу реки. Совершая усиленные переходы до 80 верст (85 км) в сутки, близ плато Устьурт казаки догоняют род череновцев. Оставив здесь 100 казаков для сбора верблюдов, Ф.Г. Бизянов с оставшимися 250 казаками поднимается на Устьурт, где после 60-верстного перехода у песков Сам настигает казахские роды ожерейцев и каракисяков. Те однако, бросив часть имущества и скот, смогли уйти от погони, пользуясь усталостью казахских лошадей и наступившей темнотой (Тарасов, 2021: 1187). Так: «Вернувшись с полученными верблюдами к оставленному обозу, Ф.Г. Бизянов с объединенным отрядом пошел вниз по течению р. Эмба и после перехода в 80 верст у устья реки настиг казахский род адаевцев. Пользуясь внезапностью, Ф.Г. Бизянов разгромил казахов, причем было убито 450 адаевцев» (Тарасов, 2021: 1187). Подобные устрашающие акции были не только следствием боевых действий в период восстаний или бунтов. Зачастую такие же акции проводились и в относительно мирное время. Основанием для их проведения служил не только размытый юридический статус коренного населения, но и простое ослушание или неповиновение. Столь жесткое противостояние во многом объясняется тем, что сами казаки относились к казахам как естественным врагам, а столь слабый контроль оренбургских или каких-либо других властей никогда не был особо прочным, что позволяло допускать разные по степени тяжести нарушения. В свою очередь это побуждало казахов и дальше черпать мотивы и причины для дальнейшего вооруженного сопротивления.

Действия казахов в период активного военного противостояния можно охарактеризовать следующим образом. В период восстаний казахи как правило могли противопоставить врагу только родоплеменные ополчения. Убедившись в военном превосходстве передовой по мировым меркам державой, казахи как правило избегали открытого и полноценного полевого сражения. Во многом их оборонительная тактика была заимствована из прошлого опыта, когда противник должен был быть измотан тяжелым переходом и отсутствием питьевой воды, по сути, максимально используя все возможности своего климата и своей территории. К примеру, именно таким образом был измотан отряд Рукина в период Адаевского бунта. Кроме того, практиковались и такие методы как отход в малодоступные территории или на земли Хивинского ханства, оставление части имущества или скота в качестве добычи для отвлечения внимания к самим жителям аулов, разбивка на мелкие группы с целью отвлечения внимания или проведения диверсий и т.д. Традиционной тактикой также было отгон скота, особенно лошадей с целью лишения мобильности противника. По сути, если ранее казахи в период Абулхаир хана могли позволить себе осаду крупного военного укрепления, как например Яицкого городка в период кампании Абулхаир хана, то спустя сто лет Уилское укрепление, довольно слабое в плане фортификации, стало грозным препятствием для мелких групп казахов. Лишь в период Адаевского бунта казахи смогли мобилизовать свои силы для осады фортов и других укреплений. Таким образом можно считать, что Уилское и Эмбинское укрепления выполнили задачу по окончательной колонизации Западного Казахстана, сыграв свою роль, запланированную пограничной администрацией.

Заключение

Уже к середине XIX столетия Средняя Азия не сходила с газетных полос, так как древние караванные города и ханства на бывшем Шелковом пути поочередно попадали в руки русских (Хопкирк, 2023. 567 с. С, 24). Именно азиатские земли позволили Российской империи войти на равных в мировой круг самых влиятельных стран в Европе, а следовательно, и в мире. Воспользовавшись культурными и научными достижениями европейских идей, Российская империя приступила к основательной колонизации Казахской степи. Одним из ее краеугольных камней стало строительство новых укреплений и линий, что все больше сужало поле для маневров казахов и лишало их главного преимущества – пространства. Строительство военных укреплений как указывалось выше, сопровождалось сельскохозяйственной агрессией в виде распашки земель и оттеснение кочевников от удобных питьевых источников.

Примечательно, что исследуемые военные укрепления таки не были ни разу подвергнуты военной атаке, как в виде осады, так и не были подвергнуты штурму, что говорит о достаточной военной силе империи и недостаточном военном потенциале местных родов. Само по себе факт строительства крепостей в глубине собственно казахских кочевий является свидетельством окончательной деградации государственных структур у самих казахов. Однако и после начала их функционирования активное сопротивление казахов не было прекращено, подтверждением которого стал Адаевский бунт, охвативший бассейны рек Эмбы и Уила.

В целом, постройка этих военных укреплений сыграло свою роль в истории региона. Неприступность этих укреплений для малочисленных родовых ополчений, способствовало окончательному закреплению имперских войск в Арало-Каспийском регионе. Будучи базой для стационарных войск, выделяемые разъезды позволяли охватить максимально большую площадь кочевавших здесь родов, что позволило оперативно реагировать войскам на кочевки так называемых «мятежных родов», что в свою очередь существенно сказывалось на военном потенциале восстаний.

С другой стороны, организация ярмарок в столь отдаленных от центров пограничной торговли, существенно облегчало местное население, обеспечивая приток драгоценных ресурсов в виде редких для региона товаров в столь отдаленных местах. Участвуя в торговых операциях, местное население оказалось втянутым в торгово-денежные отношения, что способствовало интеграции местного населения в мировой торговый оборот.

Sources

RSA — Russian State Archive (RSA)
USAOR — United State Archive of the Orenburg Region

Источники

РГИА — Российский государственный архив (РГИА)
ОГАОО — Объединенный государственный архив Оренбургской области

References

- Abdirov, 2023 — *Abdirov M.Zh. Izbrannye trudy. Iz istorii voenno-kazach'ej kolonizacii Kazakhstana (XVI – nachalo XX vv.)* [Selected works. From the history of the military Cossack colonization of Kazakhstan (XVI – early XX centuries)]. Almaty, 2023. Vol. 1. 287 p. (In Russ.).
- Basin, 1971 — *Basin V.Ja. Rossiya i Kazahskie hanstva v XVI–XVIII vv.* [Russia and the Kazakh khanates in the XVI–XVIII centuries]. Alma-Ata: Nauka, 1971. 274 p. (In Russ.).
- Hopkirk, 2023 — *Hopkirk P. Bol'shaja igra* [The Big Game]. Moscow: Izdatel'stvo AST, 2023. 567 p. (In Russ.).
- Istorija i jetnografija kazahov..., 2016 — *Istorija i jetnografija kazahov Zapadnogo regiona* [History and ethnography of the Kazakhs of the Western region]. Comp. by M.K. Kipiev. Atyrau, 2016. Vol. 4. 400 p. (In Russ.).
- Istorija Kazahskoj SSR..., 1979 — *Istorija Kazahskoj SSR (s drevnejshih vremen do nashih dnei)*, v pjati tomah [The history of the Kazakh SSR (from ancient times to the present day), in five volumes]. Almaty, 1979. Vol. 3. 544 p. (In Russ.).
- Izbasarova — *Izbasarova G.B. Zapadnyj Kazahstan v regional'noj politike Rossijskoj imperii (XVIII – nachalo XIX vv.)* [Western Kazakhstan in the regional policy of the Russian Empire (XVIII – early XIX centuries)]. Aktobe: Print A, 2022. 358 p. (In Russ.).

- Judin, 1894 — *Judin P.* Adaevskij bunt na poluostrove Mangyshlak v 1870 g. [Aday riot on the Mangyshlak peninsula in 1870]. Russkaja stanica, 1894. No. 7. Pp. 135–156. (In Russ.).
- Kjempbell, 2022 — *Kjempbell Ja.* Znanie i okrainy imperii: kazahskie posredniki i rossijskoe upravlenie v stepi, 1731–1917. [Knowledge and the Outskirts of the Empire: Kazakh Intermediaries and Russian Governance in the Steppe, 1731–1917]. Saint Petersburg, 2022. 391 p. (In Russ.).
- Kostenko, 1870 — *Kostenko Ju.* Sobytiya v stepi Ural'skoj oblasti v 1869 g. [Events in the steppe of the Ural region in 1869]. Ural'skie vojskovye vedomosti, 1870. No. 7. 4 p. (In Russ.).
- Machulin, 1872 — *Machulin P.* Jekspedicija na Jembu v 1871 g. Iz pohodnyh zapisok intendantskogo chinovnika. [Expedition to Emba in 1871 From the field notes of the quartermaster's official]. Niva, 1872. No. 3. Pp. 43–46. (In Russ.).
- Sbornik materialov, 1912 — *Sbornik materialov* dlja ictorii sawoewanija Turkestanckogo kraja [Collection of materials for the history of the conquest of the Turkestan region]. Tashkent, 1912. Vol. 2. 262 p. (In Russ.).
- Shalgimbekov, 2010 — *Shalgimbekov A.B.* Istorija voennogo prodvizhenija i zakreplenija Rossijskoj imperii v severnom regione Kazachstana (vtoraja polovina XVIII – pervaja tret' XIX v.) [The history of the military advance and consolidation of the Russian Empire in the northern region of Kazakhstan (the second half of the XVIII-the first third of the XIX century.)]. Kostanai, 2010. 178 p. (In Russ.).
- Sharipov, 2021 — *Shapiro A.A.* Osnovanie i fortifikacija gorodov-krepostej i ukreplenij v severo-zapadnom Kazachstane (XVIII–XIX vv.) [Foundation and fortification of fortress cities and fortifications in northwestern Kazakhstan (XVIII–XIX centuries)]. Vestnik Akademii nauk Respubliki Bashkortostan, 2021. Pp. 60–69. (In Russ.).
- Shotanova, et al., 2023 — *Shotanova G.A., Uzhkenov E.M., Tabyndaeva Z.S., Arepova A.D.* Poslednie kochevniki Evrazii: poterja prestizha verhovnoj vlasti i krizis kazahskoj gosudarstvennosti (na primere Mladshego zhuza) [The last nomads of Eurasia: the loss of prestige of supreme power and the crisis of Kazakh statehood (on the Example of the Junior Horde)]. Bylye Gody. 2023. No. 18(4). Pp. 1630–1642. (In Russ.).
- Tarasov, 2021 — *Tarasov M.G.* Kazaki v Hivinskom pohode 1839–1840 gg. [Cossacks in the Khiva campaign of 1839–1840]. Bylye Gody. 2021. No. 16(3). Pp. 1181–1190. (In Russ.).
- Tschuloschnikow, 1939 — *Tschuloschnikow A.* K ictorii veodal'nych odnoschenij v Kasachctane v XVII – ChVIII vv. [On the history of feudal relations in Kazakhstan in the XVII–XVIII centuries]. Proceedings of the USSR Academy of Sciences: Social Sciences Department, 1936. No. 3. 542 p. (In Russ.).
- Vostrov, Mukanov, 1968 — *Vostorgov V.V., Mukanova M.S.* Rodoplemennoj sostav i rasselenie kazahov (konec XIX – nachalo XX v.) [Tribal composition and settlement of Kazakhs (late XIX – early XX centuries)]. Alma-Ata, 1968. 256 p. (In Russ.).
- Zhakibaev, et al., 2022 — *Zhakibaev G.B., Otepova G.E., Kontev A.V., Sadykova A.M.* Sozdanie sistemy voennyh ukreplenij na jube Kazachstana v seredine XIX veka i ih rol' v osushhestvlenii politiki Rossijskoj imperii [The creation of a system of military fortifications in the south of Kazakhstan in the middle of the XIX century and their role in the implementation of the policy of the Russian Empire]. Bylye Gody, 2022. No. 17(3). 1143 p. (In Russ.).
- Zhetpisbaj, 2012 — *Zhetpisbaj N.Y.* O nekotorych momentach wsaimootnoschenij kasachow c rucckimi prilinejnymi zhiteljami v XVIII – perwoj treti XIX ww. w Sapadnom Kasachctane [About some aspects of the relationship between Kazakhs and Russian linear inhabitants in the 17 – first third of the 19 centuries in Western Kazakhstan]. Otan tarikhy, 2012. No. 3. Pp. 41–54. (In Russ.).

Литература

- Абдиров, 2023 — *Абдиров М.Ж.* Избранные труды. Том первый. Из истории военно-казахской колонизации Казахстана (XVI – начало XX вв.). Алматы, 2023. 287 с.
- Басин, 1971 — *Басин В.Я.* Россия и Казахские ханства в XVI–XVIII вв. Алма-Ата: Наука, 1971. 274 с.
- Востров, Муқанов, 1968 — *Востров В.В., Муқанова М.С.* Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.). Алма-Ата, 1968. 256 с.
- Жакибаев и др., 2022 — *Жакибаев Г.Б., Отепова Г.Е., Контев А.В., Садыкова А.М.* Создание системы военных укреплений на юге Казахстана в середине XIX века и их роль в осуществлении политики Российской империи // *Bylye Gody*, 2022. 17(3). 1143 с.
- Жетписбай, 2012 — *Жетписбай Н.Ы.* О некоторых моментах взаимоотношений казахов с русскими прилинейными жителями в XVIII – первой трети XIX вв. в Западном Казахстане // *Отан тарихы*, 2012. № 3. С. 41–54.
- Избасарова — *Избасарова Г.Б.* Западный Казахстан в региональной политике Российской империи (XVIII – начало XIX вв.). Актобе: Принта, 2022. 358 с.
- История и этнография казахов..., 2016 — *История и этнография казахов* Западного региона. Т.4. Сост.: М.К. Кипиев. Атырау, 2016. 400 с.+16 с. ил.
- История Казахской ССР..., 1979 — *История Казахской ССР* (с древнейших времен до наших дней), в пяти томах. Алматы, 1979. Том 3. 544 с.
- Костенко, 1870 — *Костенко Ю.* События в степи Уральской области в 1869 г. // *Уральские войсковые ведомости*. 1870. № 7. 4 с.
- Кэмпбелл, 2022 — *Кэмпбелл Я.* Знание и окраины империи: казахские посредники и российское управление в степи, 1731–1917. Санкт-Петербург, 2022. 391 с.
- Мачулин, 1872 — *Мачулин П.* Экспедиция на Эмбу в 1871 г. Из походных записок интендантского чиновника // *Нива*, 1872. № 3. С. 43–46.

- Сборник материалов, 1912 — *Сборник материалов* для истории завоевания Туркестанского края. Составитель А. Серебренников. Том 2. Ташкент, 1912. 262 с.
- Тарасов, 2021 — *Тарасов М.Г.* Казаки в Хивинском походе 1839–1840 гг. // *Bylye Gody*, 2021. № 16(3). С. 1181–1190.
- Хопкирк, 2023 — *Хопкирк П.* Большая игра. Москва: Издательство АСТ, 2023. 567 с.
- Чулошников, 1939 — *Чулошников А.* К истории феодальных отношений в Казахстане в XVII–XVIII вв. Известия АН СССР: Отделение общественных наук, 1936. № 3. 542 с.
- Шалгимбеков, 2010 — *Шалгимбеков А.Б.* История военного продвижения и закрепления Российской империи в северном регионе Казахстана (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.). Костанай, 2010. 178 с.
- Шарипов, 2021 — *Шарипов А.А.* Основание и фортификация городов-крепостей и укреплений в северо-западном Казахстане (XVIII–XIX вв.) // *Вестник Академии наук Республики Башкортостан*, 2021. С. 60–69.
- Шотанова и др., 2023 — *Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М., Табынбаева З.С., Арпова А.Д.* Последние кочевники Евразии: потеря престижа верховной власти и кризис казахской государственности (на примере Младшего жуза) // *Bylye Gody*. 2023. № 18(4). С. 1630–1642.
- Юдин, 1894 — *Юдин П.* Адаевский бунт на полуострове Мангышлак в 1870 г. // *Русская станица*, 1894. № 7. С. 135–156.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 3, pp. 714–728, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_39_3_714-728

ECONOMIC SECTORS OF THE KAZAKHS ENGAGED IN THE LOWER AND MIDDLE REACHES OF THE SYR: AGRICULTURE, LIVESTOCK AND FISHING (mid-XIX – early XX centuries)

Mirzahan Egamberdiyev¹, Amina Akhantaeva^{2*}, Gulasia Akhantaeva³

¹Al-Farabi Kazakh National University
(95, Karasai Batyr Str., 0050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>. E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

²Kazakh National Agrarian Research University
(8, Abay Ave., 005010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences, associate professor
 <https://orcid.org/0000-0003-1078-5182>. E-mail: amina.68.kz@mail.ru

*Corresponding Author

³Kazakh National Agrarian Research University
(8, Abay Ave., 005010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master of Pedagogical Sciences, senior lecturer
E-mail: azya777@yandex.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024

© Egamberdiyev M., Akhantaeva A., Akhantaeva G., 2024

Abstract. Introduction. The Kazakh population of the middle and lower reaches of the Syra was engaged in traditional types of farming: agriculture, cattle breeding, fishing. Based on the activities of the Kazakh people in this region, deep historical prerequisites for spiritual and material culture have developed. The methods used in animal husbandry, agriculture, fishing, products made from them and food, customs and also migration features depending on the four seasons of the year were considered. *The purpose and objectives of the research work.* The main purpose of the research work is to identify the place and significance of the history and traditions of cattle breeding, agriculture and fishing, which the Kazakhs of the Syrdarya region were engaged in, to draw scientific conclusions and determine. *Task:* to reveal the close connection of agriculture with animal husbandry, that the Syrdarya region is a hotbed of agricultural culture, that fisheries are additionally occupied by the Kazakh people who inhabited the Aral Sea and the Syrdarya River. A detailed analysis of the organization of seasonal labor in animal husbandry and crop production.

The historical continuity of the economy of the Kazakhs who inhabited this region, centuries-old traditions, methods, means and mechanisms of labor used, technologies and the use of products in everyday life, samples of spiritual and material culture associated with animal husbandry, agriculture, fisheries are considered. The complex economy was also analyzed: nomadic, semi-nomadic, sedentary.

Keywords: Ethnography, Kazakh, agriculture, cattle breeding, cattle, horse, sheep, camel, Kazakh horse, chubak, kymyz, sedentary, nomadic, semi-nomadic, wintering, zhailau, kuzeu, fish, fishing fork, hook, zhut

For citation: Egamberdiyev M., Akhantaeva A., Akhantaeva G. Economic sectors of the kazakhs engaged in the lower and middle reaches of the Syr: Agriculture, livestock and fishing (mid-XIX - early XX centuries) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 3. Pp. 714–728. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_714-728

СЫРДЫҢ ТӨМЕНГІ ЖӘНЕ ОРТА АҒЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ШАРУАШЫЛЫҚ САЛАЛАРЫ: ДИҚАНШЫЛЫҚ, МАЛ ЖӘНЕ БАЛЫҚ АУЛАУ (XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басы)

Мырзахан Эгамбердиев¹, Әмина Ахантаева^{2}, Гулазия Ахантаева³*

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

(95-үй, Қарасай Батыр көш., 0050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент)

 <https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>. E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

²Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті

(8-үй, Абай даңғ., 005010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-1078-5182>. E-mail: amina.68.kz@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті

(8-үй, Абай даңғ., 005010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Педагогика ғылымының магистрі, аға оқытушы

E-mail: azya777@yandex.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Эгамбердиев М., Ахантаева А., Ахантаева Г., 2024.

Аңдатпа. *Kіріспе.* Сырдың орта және төменгі ағысындағы қазақ халқы дәстүрлі шаруашылық түрлері: егін, мал, балық шаруашылықтарымен айналысқан. Осы өңірдегі қазақ халқының айналысқан кәсібі негізінде рухани және материалдық мәдениетінің терең тарихи алғышарттары қалыптасқан болатын. Мал шаруашылығында, диқаншылықта, балық аулауда пайдаланған әдіс тәсілдер, олардан жасалынған бұйымдар мен азық түлік өнімдері, әдет ғұрыптар жора жосындар, әпсаналар да, жылдың төрт мезгіліне байланысты көшіп қонудың ерекшеліктері де қарастырылды. *Мақсаты мен міндеттері.* Сыр өңірі қазақтары айналысқан мал, егін, балық шаруашылығының тарихы мен дәстүрінің алатын орнын, маңызын саралап, ғылыми қорытынды жасау, анықтау – зерттеу жұмысының *мақсаты* болып табылады. *Мақалада* мал шаруашылығымен егіншіліктің бір бірімен тығыз байланыстылығын, Сыр өңірінің егіншілік мәдениетінің ошағы болғандығын, балық шаруашылығының Арал теңізі мен Сырдария өзенін жағалай қоныстанған қазақ халқының қосымша айналысқандығын ашып көрсету. Мал және егін шаруашылығында маусымға байланысты еңбекті ұйымдастыруды саралап талдау міндеттері қойылған. *Нәтиже.* Осы өңірді мекендеген қазақтардың айналысқан шаруашылығының тарихи сабақтастығын, ғасырлар бойы дәстүрін, әдістерін, пайдаланған еңбек құралдары мен механизмдерінің, алатын өнімдерінің күнделікті өмірде пайдаланылуы мен технологиясын, мал, егіншілік, балық шаруашылығына байланысты рухани және материалдық мәдениеттің үлгілері қарастырылды. Сонымен қатар кешенді шаруашылық: көшпелі, жартылай көшпелі, отырықшылықпен айналысқандығын сараланды.

Түйін сөздер: Этнография, қазақ, егіншілік, ірі қара, отырықшылық, көшпелі, жартылай көшпелі, қыстау, жайлау, балық, жұт

Дәйексөз үшін: Эгамбердиев М., Ахантаева А., Ахантаева Г. Сандықтау таудағы стелалық кешен және беттің рельеф бейнесі (Солтүстік Қазақстан) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 3. 714–728 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_714-728

ОТРАСЛИ ХОЗЯЙСТВА КАЗАХОВ НИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ТЕЧЕНИЯ СЫРДАРЬИ: ЗЕМЛЕДЕЛИЕ, ЖИВОТНОВОДСТВО И РЫБОЛОВСТВО (середина XIX-начало XX в.)

Мырзахан Эгамбердиев¹, Амина Ахантаева^{2}, Гулазия Ахантаева³*

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 95, ул. Карасай батыра, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент)

 <https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>. E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

²Казахский национальный аграрный исследовательский университет
(д. 8, просп. Абая, 005010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-1078-5182>. E-mail: amina.68.kz@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Казахский национальный аграрный исследовательский университет
(д. 8, просп. Абая, 005010 Алматы, Республика Казахстан)
Магистр педагогических наук, старший преподаватель
E-mail: azy777@yandex.ru

© ИИЭ имени Ш. Валиханова, 2024.

© Эгамбердиев М., Ахантаева А., Ахантаева Г., 2024.

Аннотация. *Введение.* Казахское население среднего и нижнего течения сыры занималось традиционными видами хозяйства: земледелием, скотоводством, рыбным хозяйством. На основе занятий казахского народа в данном регионе сложились глубокие исторические предпосылки духовной и материальной культуры. Были рассмотрены методы, использованные в животноводстве, земледелии, рыболовстве, изделия из них и продукты питания, обычаи и также особенности миграции в зависимости от четырех сезонов года. *Цель и задачи исследовательской работы.* Основная цель научно-исследовательской работы – выявить место и значение истории и традиций скотоводства, земледелия и рыболовства, которыми занимались казахи Сырдарьинского региона, сделать научные выводы и определить. Задача: раскрыть тесную связь земледелия с животноводством, что Сырдарьинский регион является очагом культуры земледелия, что рыбное хозяйство дополнительно занято казахским народом, населявшим Аральское море и реку Сырдарья. Подробный анализ организации сезонного труда в животноводстве и растениеводстве. Рассмотрены историческая преемственность хозяйства казахов, населявших этот регион, многовековые традиции, методы, используемые средства и механизмы труда, технологии и использование получаемой продукции в повседневной жизни, образцы духовной и материальной культуры, связанные с животноводством, земледелием, рыбным хозяйством. Также было проанализировано комплексное хозяйство: кочевое, полукочевое, оседлое.

Ключевые слова: Этнография, казах, скотоводство, земледелие, крупный рогатый скот, оседлый, кочевой, полукочевой, зимовка, жайлау, рыба, жут

Для цитирования: Эгамбердиев М., Ахантаева А., Ахантаева Г. Отрасли хозяйства казахов нижнего и среднего течения сырдарьи: земледелие, животноводство и рыболовство (середина XIX-начало XX в.) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 714–728. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_714-728

Кіріспе

Сыр бойы қазақтарының мал, егін және балық шаруашылығы түрлерімен айналысқандығы жөнінде толығырақ жазба мәліметтер XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында пайда бола бастады. Өйткені XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында Ресей өкіметі Орта Азия хандықтарымен тұрақты түрде сауда және дипломатиялық қарым-қатынастар жасай бастаған еді. Хиуа, Ташкент, Бұқара қалаларына елшілер мен сауда керуендерін апаратын жолдар осы Сырдың бойын басып өтіп, Ресей мен Орта Азияны байланыстырып жататын. Шенеуніктердің, әскери адамдардың ғылыми еңбектерінде, тарихи шолуларында, естелік жазбалары мен есеп беру мәліметтерінде қазақтардың шаруашылықтары, тұрмыс тіршіліктері, әдет ғұрып, салт дәстүрлері жөнінде деректер келтіріледі. Мысалыға келесі беріліп отырған зерттеушілер мен еңбектерін келтіретін болсақ: орыс офицері – поручик Я.П. Гавердовский (1770/73–1812) «Обозрение Киргиз-кайсацкой степи» атты еңбек жазған болатын. Гавердовский қазақтарды және қазақ тілін де әжептәуір игерген жақсы білген 1789-жылдан 1800-жылға дейін ол кісі Орынбор шекаралық бекіністер шебінде Ресейдің азаматтық және әскери құрылымдарында қызмет етті. Левшин А.И. (1741–1879) – «Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких, орд и степей», Вульфсон Э.С. «Киргизы» 1901 ж., Каруц Р. (1867–1945) – неміс этнографы, саяхатшы – «Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке» (1910) атты еңбектер жазған. Аничов И.В. (1863–1912) орыс ғалымы, археолог, этнограф. «Забытый край», «Упадок народного хозяйства в киргизской степи», «Очерки о жизни народов Туркестана» «Киргизский герой Джанходжа Нурмухамедов» қазақ елінің салт – дәстүрін, әдет – ғұрпын құрметтеуге шақырған белгілі шығыс зерттеушісі. Қостанаев Құдабай (XIX ғ.) – этнограф, Перовск қалалық училищесін, 1894 жылы Ташкенттегі оқышулар семинариясын бітірген. Сол жылы Ташкентте «Перовск және Қазалы уездері қырғыздарының этнографиялық очерктері» деген еңбегі жарыққа шыққан. Қостанаевтың еңбегіне орыс этнограф-ғалымдары: И.П. Остроумов, М.Ф. Катанов, А. Алекторов қызығушылық тудырған. М.Ф. Катанов кітапшаны қайта бастыруды ұсынған. Алекторов А.Е. (1861–1918) – қазақ елінің тарихын, мәдениетін, этнографиясын және ауыз әдебиетін зерттеп, этнографиялық, танымдық еңбек жазған. «История Оренбургской губернии», «Географический очерк Оренбургской губернии», 1886 г. «Киргизы».

Ел ішінен жиналған этнографиялық материалдарда егіншілікті, мал, балық шаруашылығы, суландыру жүйесі құрылысын, жылдың төрт мезгіліне байланысты мал шаруашылығын, көші қон мәселесін жүргізуді ұйымдастырды; мұрағат материалдарымен қатар, ел арасынан да этнографиялық материалдар жинап терең зерттеуге тура келді.

Материалдар мен әдістер

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатындағы Ф. 383 – Управления киргизами Сырдарьинской линии. Форт Перовский (1853–1867) қорында; Өзбекстан Республикасының мемлекеттік мұрағатындағы Ф.И-17 – Сырь-Дарьинское областное управление; Ф.И-715 Сборник материалов для истории завоевания Туркестанского края қорларында және сонымен қатар Ташкенттегі Әлішер Науаи атындағы Ұлттық кітапхананың қолжазбалар мен сирек кітаптарқорында құнды тарихи құжаттар сақталған, әсіресе «Туркестанский сборник» жинағының орны ерекше. Қызылорда қаласындағы, Қызылорда облыстық Мемлекеттік мұрағатындағы Ф.232 – Перовского уездного управления, г. Перовск (1867–1917; Ф. 267 – Казалинского уездного управления, г. Перовск (1868–1917); Ф. 358 – Канцелярии управляющего туземным населением правого фланга Туркестанской

области, форт Перовский (1859–1867); Ф. 383 – Управления киргизами Сырдарьинской линии. Форт Перовский (1853–1867); қорлармен жұмыс істеп бұрын ғылыми айналымға тартылмаған тың құжаттар, материалдар пайдаланылды. Басты деректік негізін автордың «Сыр өңірі қазақтарының дәстүрлі шаруашылықтары» тақырыбына сай 2000–2020 жж. ел арасынан жинаған этнографиялық материалдар құрайды. Автор (Ә.А) қазақ халқының мал, егіншілік, балық шаруашылығына байланысты әдет-ғұрыптар мен жора-жосындар, аңыз – әпсаналарға байланысты қызықты, этнографиялық деректер, халықтық тәжірибені сипаттап көрсететін материалдар жинақталды. Зерттеу барысында мал, егіншілік, балық шаруашылығына байланысты әдет-ғұрыптар мен ырымдар бүгінгі күнге дейін өз мәнін жоғалтпай келе жатырғандығын көреміз. Жұмысты жазуда объективтілік, тарихилық қағидаларымен қатар, жүйелілік және салыстырмалы талдау әдіс тәсілдері басшылыққа алынды.

Талқылау

Орыстың суландыру жүйесінің білікті маманы Н.А. Дингельштедтің «Опыт изучения ирригации Туркестанского края» бұл Түркістан өлкесін мекендеген қазақ халқының дәстүрлі суландыру жүйесі құрылысының тарихы жайлы жазылған құнды ғылыми еңбек болды. Н.А. Дингельштедт қазақ халқының суландыру жүйесі заңдылығын өте жақсы зерттеп, меңгерген, сонымен қатар егіншілікке пайдалануға жүргізілген ирригациялық суландыру жүйелері, технологиясы туралы қызықты мәліметтер келтіреді (Дингельштедт, 1893).

Добросмыслов А.И. «Скотоводство в Тургайской области» (Добросмыслов, 1895), Т.А. Жданко «Проблема полупустынного населения в истории Средней Азии и Казахстана» (Жданко, 1961), Г. Загряжский «Быт кочевого населения долин Чу и Сырдарьи» (Загряжский, 1874), Zhazira Toleubayeva & Tattigul Kartayeva The Regional Features Of The Winter Pastures On The Lower Reaches Of Syrdarya (the End of 19th to the First Half of 20th Century) (Toleubayeva, Kartayeva, 2015), Картаева Т.Е. Қысқы қоныс пен жайылым иеленудің аймақтық ерекшеліктері (XIX ғ. аяғы – XX ғ. Басы) (Картаева, 2015) атты еңбектерінде қазақ халқының мал шаруашылығын жан-жақты зерттеу негізінде мал шаруашылығы, көші-қон мәселесі, жайлау мен қыстауы, жайылымдары, баспаналары, қандай жағдайда мал шаруашылығымен айналысатын шаруалардың отырықшылыққа ауысатыны жайында айтады. Mirzahan Egamberdiyev, Amina Akhantayeva «Kazak Türklerinin Kültür Tarihinde Koyun Başını İkrām Etme Geleneği» қойдың жалпы малдың басының қадірлі қонақтарға «бас тарту» салт дәстүріміздің ерекшелігі талданып жан жақты көрсетілген. (Egamberdiyev, Akhantayeva, 2023).

М.Ш. Елеусізов «Уәлихановтың экономикалық көзқарасы» патшалық Ресейдің қазақ халқының мәңгі көшпелі шаруашылықпен айналысқандығын қалағандығын, отырықшы мәдениетті дамытуына қарсы болғандығын айтады (Елеусізов, 1959). А. Левшин «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» (Левшин, 1996), А.И. Макшеев «Описание низовьев Сыр-Дарьи» (Макшеев, 1873), «Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане» (Материалы к характеристике, 1911), Л. Мейер «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба» (Мейер, 1865), қазақ халқының астықтың, бау-бақша өнімдерінің жақсы өсіретіндігін, сонымен қатар олар жылқы малына арнайы қызыл, сары жүгері де өсіретінін айтады. Тоқтабай А.У. Қазақ жылқысының тарихы төрт түліктің ішіндегі бағалысы саналған “жылқының” шаруашылық және тіршіліктегі орнын, қызметін, дәстүрлі дүниетанымда көне наным-сенімдер арқылы жан-жақты қарастырған қазақтың жылқы шаруашылығына байланысты мәлімет береді (Тоқтабай, 2010). Сонымен қатар А.Тоқтабай, Ж. Сейтқұлова Төрт түліктің қасиеті: Қазақтың төрт түлікке байланысты әдет-ғұрыптарының фольклорлық, археологиялық, лингвистикалық және жазба деректермен салыстырыла зерттелуі қазақтың төрт түлікке байланысты наным-сенімдер, аңыз әпсаналар мен әдет-ғұрыптарының фольклорлық, археологиялық, лингвистикалық және жазба деректермен салыстырыла зерттелген авторлар ұжымы еңбегінің маңызы айрықша (Тоқтабай, Сейтқұлова, 2005).

Е.К. Мейендорф “Путешествие из Оренбурга в Бухару” атты еңбегінде Арал теңізі маңын мекендеген қазақтарды зерттей келе балықпен қоректенетіндігін, кемемен жүзуге әбден қабілетті, олар желкенді қайықтарды да пайдаланатындығын жазады (Мейендорф, 1975).

Зерттеу нәтижелері

Қазалы уездіне қарасты болыстықтардың ішінде егіншілігі жақсы дамыған Ақтоғай, Жамансары болыстықтары және мал шаруашылығы кеңінен етек жайған Заңғар, Қалымбас болыстықтары шаруашылығының, егіншілігінің және әлеуметтік қатынастарының жан-жақты зерттелген материалдары біз үшін құнды. Дақылдарының пайызға шаққандағы мөлшері, арықтар мен атыздар туралы мәліметтер, егін шаруашылығы мен мал шаруашылығымен айналысатындардың, төрт түліктің мал басы, кәсіпшілікпен айналысатындар туралы есебі, көлемі, мөлшері, қорытындылармен қатар, бұл тексеруді жүргізген адамдардың жұмысын бақылауда маңызды рөл атқарды. Мәселен, егіншілікпен айналыса бастаған малшылар егінді ыза мен қайырлы жерлерге егуден бастады (Материалы к характеристике, 1911: 211) мал шаруашылығымен айналысатын болыстықтарда әр көшпелі малшыда 34 бас ірі қарадан келсе, егіншілерде 15 бас, ал егіншілікпен айналысатын болыстықтарда 44 бас және отырықшыларда 14 бас ірі қара болды (Материалы к характеристике, 1911: 231) және малшыларға қарағанда егіншілерге көмек қолы, яғни жұмыс істейтін адамдар көп керек болды (Материалы к характеристике, 1911:163) рулық қатынастың ендігі құрылған егіншілікпен айналысатын ауылға ықпалы жөнінде: “... рулық принциптің қазіргі егіншілік ауылдарының қалыптасуына ықпалына келетін болсақ, бұл мәселеде ол ешқандай рөл атқармады, өйткені, мысалы, Жаманарықты қазу, тазалау жұмыстары (Жамансары болыстығында – Ә.А.) отбасылық туыстық байланыстарына қарамастан ... жатақтар жүзеге асырды...” (Материалы к характеристике, 1911: 255).

Кейбір патша үкіметінің орыс шенеуліктері (Елеусізов, 1959: 17) қазақтардың отырықшылықты дамытып, сауатты болуын қаламады, «... мен қырғыздарды орналастыру, оларды оқыту және оларды еуропалық халықтар дәрежесіне көтеру жөніндегі филантроптардың асқақтаған ниеттерімен әуестенбеймін. Мен қырғыздардың (қазақтардың – М.Е.) мәңгі көшпелі бақташы болып қала беруін, олардың ешқашан егін екпеуін және ғылым түгіл кәсіпшілікті де білмеуін жан-тәніммен тілеймін, сонымен қатар оларды біздің нанымызды жеуді, біздің жобалғы шұғамызбен Россияның басқа да бұйымдарын пайдалануды, үйретуді шын тілер едім ...» (Елеусізов, 1959: 17). Бұл жерде біз осы патша үкіметінің бір шенеулігінің сөзінен ғана отарлаушылардың тек қана қазақ халқын қанап, елін, жерін, байлығын ғана тонауға келгенін көреміз. Патша үкіметінің қазақ халқының әлеуметтік жағдайы, мәдениетіне тіптен жандары ашымайтынын, көңіл бөлгілерінің келмейтінін көріп отырмыз. Қазақтарды қараңғылықта ұстау оларға тиімді болды, сол үшін де рухани тұрғыдан дамытуды барынша тежеп отырды.

Патша өкіметі қазақ даласының шекарасына жақындаған сайын оларды осы өлкенің жергілікті тұрғындары, олардың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері мен шаруашылықтары қызықтыра бастады. Шығыстың нарративті жазба деректеріне қарағанда, орыстардың құжаттарынан шаруашылық жөніндегі толыққанды мәліметтер кездестіретіндігіміз де кездейсоқтық емес. Мәселен, орыс елшісі В. Кобяков Тәуке ханға қазақтардың егіншілікпен айналысатынын, олардың егістігінің көп еместігін, қарақалпақтармен көрші тұратындығын хабарлаған. Ал қазақ жерінде болған П.И. Рычков: «... Қазақтар егіншілікпен айналыспайды ...» – дейді, бірақ ол қазақ даласына «Ақтабан шұбырынды» оқиғасынан кейін ғана ат басын тірепті, ал бұл кезде қазақ халқы жоңғарлардан қорғану үшін егіс алқаптарын, жайылымы мен малдарын тастап, бас сауғалап қашқан еді (Қазақстан тарихы, 2002: 184–186).

П.И. Рычков орыс шенеулігі, тарихшы, экономист, өлкетанушысының қазақ тарихынан хабары жоқ адам екенін көреміз, себебі ортағасырлық қала мәдениетінен хабары болса мұндай тұжырым айтпаған болар еді. Ал жоңғар шапқыншылығы кезіндегі «Ақтабан шұбырынды» оқиғасынан кейін шапқыншылыққа ұшырап, зәбір көрген халық егін екпек түгілі туған

жерлерін тастап бас сауғалап кеткен болатын.

А.И. Макшеев Сырдың төменгі ағысында астықтың, бау-бақша өнімдерінің жақсы өсетіндігін айтады: “... Сыр өзенінің төменгі ағысында бидай, арпа және тары, сондай-ақ қарбыз, қауын және жалпы барлық бақша көкөністері жақсы өседі. Сонымен қатар жылқы малын азықтандыру үшін пайдаланылатын ақ және қызыл жүгері өте жақсы өнім береді ...” (Макшеев, 1873: 512–513). А.И. Макшеев Сыр бойында алты жылдай әскери қызмет атқара жүріп қазақтар туралы түрлі тарихи, этнографиялық материалдар жинап, еңбектерін жарыққа шығарған. 1852 жылы А.И. Макшеев Орынбор корпусының командирінің бұйрығымен Сырдарияның төменгі ағысындағы Қоқан бекіністерінен тазартуға жіберілген алдыңғы қатарлы жасақтың бастығы болып тағайындалған. 1853 жылы 3 шілдеде Ақ мешітке келіп, осы бекіністі салуды бастаған. 1855 жылы Орыс Географиялық қоғамының нақты мүшелігіне сайланған.

Қазақ халқы диқаншылықта суландыру жүйесіне үлкен мән берген, тіптен арнайы мамандардың қызметіне де жүгінген. Н.А. Дингельштедт ХІХ ғасырдың 90 жылдары «Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сыр-Дарьинская область» атты ғылыми еңбегі жарық көрген. Түркістан өлкесін мекендеген қазақ халқының дәстүрлі суландыру жүйесі құрылысының тарихын жан жақты зерттеген. Автор қазақ халқының суландыру жүйесі заңдылығын өте жақсы зерттеп, меңгергендігін мына тұжырымынан байқауымызға болады, онда: «... Қазақтар су жөніндегі талас-тартысты шешу үшін ауыл ақсақалдарына, көбіне мұраптарға жүгінген, бірақ та еш уақытта халық қазылар мен билерге жүгінбеген ...» - дейді (Дингельштедт, 1893: 338). Н.А. Дингельштедт патша үкіметінің тапсырмасымен қазақ жерінде бірнеше жыл тұрып, тіпті қазақ тілін де меңгеріп, осы суландыру жүйесін зерттеген. Су мәселесіне келгенде жергілікті халық мұраптармен ақылдаса отырып шешетінін айтады, бұл жерде мұраптардың беделі қазылар мен билерден кем емес екенін көруімізге болады.

Н.А. Дингельштедттің пікірін патша үкіметінің жолдауымен қазақ жерінде қызмет еткен әскери шенді қызметкер Л. Мейердің мәліметі де растай түседі. Жергілікті халыққа мейіріммен қарап, өте жақсы қарым-қатынас жасаған, инженер ретінде халықтың арасынан шыққан мұраптарға бөгеттер мен арналар, арықтар салудағы үлкен шеберліктеріне (мұраптар ешқандай өлшеуіш құрал жабдықты пайдаланбаған – Ә.А.) таң қалып, өз сөзімен айтқанда: «... Олардың батылдығы, арнайы білімдері болмаса да, судың күшті тегеурінін тоқтата алатындығына ...» үлкен құрметпен қарағандығын атап өтуге тиіспіз (Мейер, 1865: 103–104).

Диқандарының кейбіреулері бау-бақша өсіргенде, тыңайтқыш есебінде малдың қиын пайдаланған. Жылқы мен сиырдың “қыйын” араластырып тыңайтқан, мұндай жерлерден өнім мол алынды. Қойдың “көңі” күшті тыңайтқыш, сондықтан аздап қолданған, себебі көп болса егістің тамырын күйдіріп жібереді деп есептеген. Тыңайтқышты көбіне тек “көк егіске” ғана пайдаланылған. Малдың қыйынан басқа тыңайтқыш жоқтың қасы болды (АЭМ).

Сыр өңіріндегі шаруашылықтың өзіндік ерекшелігі: суармалы егіншілік мал шаруашылығымен тығыз байланысты болды, ал Арал теңізі маңын мекендеген халық егіншілікпен қатар балық аулаумен де айналысты. Сырдың төменгі ағысын мекендеген халық тіршілігінің қайнар көзі болған мал шаруашылығы, егіншілік, балық аулау кешегі Қазан төңкерісінен кейінгі ұжымдастыру кезеңіне дейін сақталған. Сыр бойын мекендеген қазақтарда отырықшылық пен егіншіліктің дамуы мал шаруашылығына өз әсерін тигізбей қоймады.

ХІХ ғасырдың ортасымен ХХ ғасырдың басында осы өңірдегі мал шаруашылығының өзі негізгі үш түрге бөлінді: көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшылық. Осы жерде айта кететін нәрсе бұрынғы кезде қазақтар тек көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан деген, Кеңес кезеңде біржақты жалған пікір қалыптасқан еді. Мұны Т.А. Жданко жоққа шығарады: “Археологиялық, тарихи-этнографиялық және экономикалық-географиялық соңғы зерттеулердің нәтижесінде «көшпелі халық» ұғымы барған сайын сараланады. Орта Азия мен Қазақстан халықтарын тек «таза» көшпелілер мен егіншілер деп бөлудің ескіргені анық. Шаруашылықта егіншілік пен мал шаруашылығын, көшпелі және отырықшы мәдениет элементтерін әртүрлі деңгейде біріктіретін жартылай отырықшы (жартылай көшпелі)

халықтың тарихи рөлі барған сайын артып келеді... “ (Жданко, 1961: 24).

Егіншілікпен айналысатын қазақтардың өзін екіге бөліп қараған: “...Егіншілікпен айналысатын қазақ халқы тұрақты егіншілер, кәсіп ретінде жер өңдеумен айналысатындар және қосалқы кәсіп ретінде егіншілікпен айналысатын жартылай көшпелілерден тұратын. Егін егу кезінде отбасы мүшелерінің бір бөлігі қалып уақытша егіншілікпен айналысты, кейбір жағдайда жергілікті диқандарға себетін тұқым мен күш көлік, егіннің жартысын немесе үштен екі бөлігін беруге келісетін” (ӨРОМА. И-17 -қ. 1-т. 14778 -іс. 242 -пп).

Қазақстан мен Орта Азия халықтарының тарихында ұзақ жылдар бойы Т.А. Жданко зерттеген жартылай отырықшылық мәселесінің ғылыми-практикалық мәні зор. Т.А. Жданко көп жылдар бойы зерттеген еңбегінде Орта Азия мен Қазақстанды мекендеген халықтың жартылай отырықшы бола отырып, айналысқан шаруашылығының этнографиялық ерекшелігін былайша бөліп көрсетті: «... Шаруашылықтың кешенді түрі деп әлсіз дамыған экстенсивті суармалы немесе табиғи егіншіліктің мал шаруашылығымен, кей аудандарда балық шаруашылығымен үйлесуін айтамыз; натуралды шаруашылықтың түрі көшпелі малшыларда аз болды, олар өз табындарымен алыс жайылымдарға көше отырып, кейде қалаларға да жақындап келді; отырықшылыққа ұзақ тұрақтамады ...» (Жданко, 1961: 57). Сонымен қатар егіншілікпен айналысуға малдарынан айырлған шаруалар да күндерін көріп, тамақтарын табу үшін келгендері де болған. Орыс зерттеушісі Е. Смирнов ХІХ ғасырдың 70–80 жылдарындағы жұттан және тағы да басқа себептерден малдарынан айырған Сыр өңірі қазақтарының шаруашылығын былайша сипаттап жазады: «... егіншілікпен тек малы жоқ кедейлер айналысқан, олар егінші [немесе диқан – Ә.А.] деп аталған, олар байып алғаннан кейін қайтадан жартылай көшпелілікке ауысқан ... » (Смирнов, 1887: 49). Алайда Сыр бойы қазақтарының отырықшылыққа ауысып, егіншілікпен айналысуының өзіне ғана тән қайталанбас ерекшеліктері болатын.

Жер өңдеуге байланысты қазақтар түрлі наным сенімдер мен ырымдарға сеніп салт дәстүр, әдет ғұрыптарды жасап отырған. Жергілікті диқандар көктемде егіс жұмысын бастар алдында сол жерге барып мал сойып, құрбандық шалып, құран оқытады. Диқан әулиеден егіс жұмыстары сәтті болып, мол өнімді ырысты-берекелі жыл болуын сұрайды.

Ал астық пісіп, егінді жинайтын науқанда “қоян қашты” ырымын жасаған. Бұл “қоян қашты” ырымы – ақ егісті жинаған кезде жасалынатын. Астықты тез орып бітіру үшін “қоян қашты” тездетіп соны қуып жетейік деп алға қарай жылдам жылжып отырған, қалғандары оның соңынан еретін болған. Осылай астықты жауын-шашын, суыққа қалдырмай, төкпей-шашпай жинап алатын. “Қоян қашты” ырымын жасайтын кезде “асарлататын” кездер де болған. Жағдайы бар егіншілер мал сойған, жоқтары сүт көже кейде балық асатын яғни барын беретін еді (Ахантаева, 2020: 11).

Әсіресе Қыдыр атаны қадыр тұту қырмандағы жұмыс кезінде қатты өрістеген. Қырман – өте қадірлі орын саналды, оған әйел жұрты жақындатылмаған, қасына от жағуға, су әкелуге тыйым салынатын. От өрт шығаруы мүмкін, өйткені қырманда және оның айналасында жанатын нәрселер көп болады, ал егер су әкелінсе егіншілердің нанымы бойынша астық судай ағып кетуі мүмкін, қырманға келер алдында дәрет алынып, намаз оқылатын еді.

Астық шөп-шаламнан тазартылғаннан кейін оны қырманның ортасына үйетін. Содан соң қырманның қожайындары қырман той жасайды – қой, ешкі кейде жағдайына қарай сиыр сояды. Бауыздалған малдың қанын күректің ішкі жағына жағып, астыққа бүркітін болған. Күректі астыққа ішкі жағын батысқа қаратып құбыла жақтан салатын. Диқандардың наным-сенімі, дәстүрі бойынша қырманда темірден жасалған еңбек-құралды пайдалануға тіптен жақындатуға болмайтын (АЭМ). Себебі бұл тыйым салу ерте заманнан қалдық дәстүр, егіншілік пайда болғанда диқандар жерді өңдеуде, астық жинап бастыруда тек ағаштан жасалған құралдарды пайдаланғаннан болуы керек.

Аққұла ырымы жасалып болған соң барлығы қырманды тастап кетеді, бұл “қырман түнету” деп аталады, яғни астық түнеп шығуы тиіс. Егіншінің нанымы бойынша осы кезде қырманға Қыдыр ата келеді, сол кезде “қырман тасиды”, яғни астық бірнеше есе көбейеді деп

есептеген. “Кеусен” деп аталатын ырым да қызықты. Айтушылардың сөзінен біздің түсінгеніміз кеусенді, негізінен, малшылар яғни егін екпегендер сұраған. “Ат дорба” ырымы да болған, бұл қырманға әлдебіреу атпен келген кезде оның қабына, ат жемдейтін дорбасына сиятындай астық салып берген.

Жаңадан қазылған арыққа немесе арнаға су жіберілген кезде “арық той” жасалған. Қойды немесе сиырды құрбандыққа шалып, оның қанын арыққа ағызған, содан кейін су жіберген.

Сыр бойы қазақтарындағы дәстүрдің бірі – “өгіз айдар”. Бұл дәстүр бойынша көктемде егіс жұмыстары басталар кезде бүкіл ауыл диқандары малдары мен ауылшаруашылығына пайдаланатын еңбек-құралдарын ортаға жинап топтастыратын болған Сабантой – бұл халықтық мереке. Күзде диқандар егіндерін жинап алғаннан кейін, күз айында тойланды (АЭМ).

Көшпелі мал шаруашылығының түрі негізінен байлар мен орташалардың шаруашылығына негізделді, 1910 жылы Перовскі уездінде 3330 немесе 14 пайызы жалпы шаруашылықтың есебін құраса, ал 1911 жылы Қазалы уезінде көшпелі және жартылай көшпелі 24223 шаруашылықтың 42,86 пайызын құрады. Перовск уезінде жартылай көшпелі 5579 немесе 23,5 пайыз шаруашылықты құрады. Жартылай көшпелілікпен негізінен орташа тұрмысы барлар айналысты. Себебі малы көп қазақтар жайылымдық, шөбі шүйгін жерлерге көшіп жүрмесе малды азықпен қамтамасыз ету қиын болды. Перовск уезіндегі халықтың 61,2 пайызын ал Қазалы уезіндегілердің 57,14 пайызы отырықшы болды (Ахантаева, 2008: 89).

Жалпы көшпелі қазақ халқы малға қысқа арнап шөп шауып қысқы азық жинамаған. Өйткені қыс мезгілінде малдарын жылы жақа қыстатып отырған. Сондықтан кейбір қазақтар жұттардың себебінен көптеген малдары қырылып таза кедейшілікке кейде байлардың өзінде малсыз қалғандары болды, сондықтан оларға егіншілікпен айналысудан басқа ештеңе қалмады. Кейбір қазақтар “диқаншылық” кәсіпке осылай малдан айырылып таза кедейленген кезде, тіптен он, он бес мыңдаған жылқысы бар байларда жұтта малдан айырылып келген болатын. Малдың қысқы жайылымын «тебіндік» деп аталды, ол малдар қарды тазалап астындағы шөпті азық қылытын қысқы жайылым. Әр ауыл отбасының егіс орны, қыстақ маңында мал жайылымы болатын болған. Қой бағуға арналған «қойбөлек», «қорық», «атабөлек» сияқты қосымша жайылымдар болды. Бұл жайылымдарға ауылдар малдарын жаймай, оның шөбін кейінге сақтап отырған, яғни бұл мал үшін шөптің қосымша қоры саналған. Қойбөлек немесе қорық әрбір қыстаулық ауылда болды. Қорық шекарасын ақсақал анықтап, шекара қазықтармен, тастармен, ағашпен белгіленді. Қорық үшін ауыл арасында келіспеушіліктер өте сирек болды. Малдар басқа ауыл қорығына қатты боран кезінде ық іздеп ұзап кетуі мүмкін. Қорық үшін талас болса, оны ауыл ақсақалы шешіп отырған. Егер шөбі шүйгін болса, қорықтың көлемі кіші болды, ал батпақты, сораңды болса көлемі үлкендеу болған. Кей жағдайда шөбі шүйгін жерден қорықтың көлемін кеңірек иемденген ауылдан, жайылымды аз иемденіп отырған ауылға бір жайылым бөлегін алып беруге ақсақалдың билігі керек болған. Ақсақал жайылымды бөлген кезде жаңа жайылымды алған ауыл қой сойып, бата қылған. Содан соң, жаңадан ағаш қағып, тас үйіп жаңа шекара белгілеген.

Малшылар үшін қыс мезгілі қиын болды. Қатты қыс үлкен себеп болды малдың жоғалуы, бұл “жұт” болды. Келесі себептер “жұтқа” да әкелді: біріншіден, үздіксіз жауған қардың, қатты дауылдың және аяздың салдарынан қардың көп жаууы, жазда құрғақшылық; екіншіден, қыс жылы күндерден басталып көп жаңбырдың жаууы, содан кейін ол қарға ауысып, жердің беті мұз болып, малдардың шөп тауып жеуіне мүмкіндік болмады; үшіншіден, көктем суық болып тым ұзаққа созылды. (Toleubaeva, Kartayeva, 2015: 166–167). Тек «жұт» ғана емес, сонымен бірге қасқырлар малға шабуыл жасап та отырды. Жартылай отырықшылықпен айналысатын малы аз, сауын сиырлары мен қолындағы шамалы қой мен ешкісіне арнап қыстық шөп дайындады. Қыста қой мен түйені ашық қорада «ықтырмада» ұстаған.

1879 – 80 жылдардағы жұтта Перовск, Қазалы уездерінде әсіресе Перовск уезінде малдың жартысынан көбі қырылып қалған. Осы кезде малшылардың көбісі егінмен айналысып жандарын сақтап қалған. Бұндай жағдай тек Перовскі, Қазалы уезінде ғана емес

бүкіл қазақ жерінде болып тұратын болған.

Қазақ даласын зерттеуші орыстың экономист, статист ғалымы А.А. Кауфман жұт жайында өз көрген білгендері жөнінде: «...Әрбір қоян жылы болатын жұттың, қазақ халқы байлығы тек мал шаруашылығына негізделгендіктен қауіпті екенін біледі, екінші жағынан, көптеген шаңырақ иелерін. егіншілікке бет бұруға немесе кедейлер санатына қосылуына әкеліп соғады. Екі-үш жылқысы немесе өгізі қалған қазақтар енді малдан түскен табыспен күн көре алмайды, бірақ күш көлік ретінде пайдаланып жерді егіске дайындап, өзін жыл бойы нанмен қамтамасыз ете алады (Кауфман, 1903: 97).

Бұл шаруашылықтар негізінен егіншілікпен айналыса отырып қосымша көбінесе мүйізді ірі қарамен қатар түйе өсірді. Қыс мезгілінде балық аулаумен де айналысты.

Қазақтың қойына тән нәрсе жүні қалың, құйрықты болды, оны қазақтың “құйрықты қойы” деп те атады. Олар ыстық суыққа төзімді, күй талғамайтын, ұзақ жолға шыдамды болды. Орта Азия және орыс қалаларының базарларында қазақтың қойының еті өте жоғары бағаланды. Қойдың жүнінен, терісінен көптеген тұрмысқа қажетті бұйымдар, киім-кешек: мысалыға киіз, текемет, алаша, кілем, арқан, тон, малақай, киіз етік жасалынды. Малшы қойдың жүнін, терісін одан жасалған бұйымдарын сатып немесе айырбастап, өзіне көп пайда түсіріп отырды, әрі бірден-бір табыс, күнкөріс көзі болып табылды (АЭМ).

XIX ғасырдың аяғына дейін қой товар айырбасында балама түрде пайдаланылды.

Қазақтарда нағыз кең тараған жылқының түрі бұл – “қазақы жылқы” болды. Қазақы жылқысының бойы аласа, кең кеуделі, жалды, күтімді қажет етпейді, аптапқа және суыққа өте төзімді, жыл бойы аяғымен жүріп жер отын азық қылады. Осындай төзімділігіне қарап Орта Азия және орыс қалаларының тұрғындары қазақтың жылқысын күш-көлік ретінде, мінуге және ауыл шаруашылық жұмыстарына пайдалануға қызығушылықпен сатып алып отырған. Байлар мен орта шаруалар қысқы уақытқа қысыр (тумай қалған биені осылай атаған – Ә.А.) қысыр қалған биелерден соғымға сойған, сөйтіп қысқа азық қылған, ал жазда биелерді сауып сүтінен “қымыз” дайындаған. Жалпы қымызды сусын ретінде пайдаланған, сонымен қатар оның емдік қасиеті өте күшті, қазірдің өзінде ол ғылымда дәлелденген нәрсе. Қазақы жылқыдан басқа байлар Орталық Азиядан “қарабайыр” деп аталатын тұқымын әкелген, бірақ олар Қазақстанның климат жағдайына төзбеген сондықтан оларды қазақ жерінде көбейте алмаған. Қарабайырды байлар тек мініске пайдаланды (АЭМ).

Түйенің екі түрі болды: бір өркешті – “нар”, екі өркешті – “айыр”. Сыр бойы қазақтары айыр түйені жоғары бағалап нардан артық көрді, оның жүні қалың болғандықтан қысқы суыққа шыдамды болды, бірақ нар түйе күшті әрі төзімді болды.

Орта Азия қалаларының базарларында түйенің жүні жоғары бағаланды. Түйе жүнінен жамылғы көрпе, шекпен, жылы киімдер жасалды. Түйені де соғымға сойған, ал сүтінен сусын дайындаған оны “шұбат” кей жерлерде “қымыран” деп те атайды (АЭМ).

Қазақтардың өсірген мүйізді ірі қараларының бойы аласа, сүттілігі нашар болды.

Сыр бойы аудандары Россияның құрамына қосылғаннан кейін осы жерлерде орыс қоныстары пайда болды, енді қазақтар орыстардан швед, украин тұқымдас ірі қараларын сатып алып өз сиырларымен будандастыру арқылы жаңа тұқым алды. Енді қазақтандың сиырларының белгілі бір мөлшерде жақсарып, іріленіп және сүттілігі артты (АЭМ).

Отырықшы және жартылай отырықшы шаруашылықтар үшін мүйізді ірі қараның маңызы ерекше болды. Сүт және сүттен жасалған тағамдарды көбінесе егін піскенше азық етті. Отырықшы және жартылай отырықшы қазақтар қысқы соғымға көбінесе өгіз немесе сиыр сойды.

Байлар негізінен мүйізді ірі қараны менсінбеді, жаратпады, сондықтанда оны көп өсірмеді. Бай адамдардың жанұялары сиырдың сүті мен етін тамақ ретінде ішіп, жеп пайдаланбаған, бірақ-та байлардың көбісінде табын-табын сиыр мен өгіздері болған, оларды кедейлерге “сауынға” таратып беріп отырған, мысалыға Перовскі уезінің Романов болыстығындағы Біләш деген бай 700 бас сиырын кедейлерге “сауынға” таратып берген. (“сауын” дегеніміз байлар малының сүтін ішіп бағып беруге кедейлерге таратып берген, кейін бірақта қайтып жинап алады – Ә.А.) (АЭМ).

Сыр бойы халқының мал шаруашылығы және жайлау мен қыстауы жөнінде прапорщик Богдановтың мәлімдемесінен көруімізге болады: “1-форт аймағын мекендеген көшпелі қазақтың рулары төртқара, шөмекей, шектінің саны 10 000-ға жуық, олар бірнеше бөлімдерге бөлінген, әрқайсысында жүзге тарта шаңырақ болды, оларды “билер” басқарады. Олар бір жерді тұрақтап қоныстанбады, көшіп жүрді, жазда кейбіреулері малмен Қарақұмның құмына, Үлкен және Кіші борсыққа, Орынбор шекарасына дейін барып, ал қыста қайтадан Сыр бойы үйреншікті жерлеріне қайтып келді (ӨРОМА. И-715 -қ.1-т. 151-іс. 75-76-пп)

XIX ғасырдың ортасында жәрмеңкелерде сатылған малдардың саны мен құнын мына статистикадан көруімізге болады. 1860 жылы Перовскі уезінің базарларында сатылған малдардың саны: жылқы - 194, түйе - 50, сиыр - 315, қой - 4939, ешкі - 176. Олардың құны: жылқы - 15, түйе - 30, сиыр - 10, қой - 1 сом 80 тиын, ешкі - 1 сом 50 тиын (ҚРОМА. 383-қ. 1-т. 166-іс. 9–16-пп). Ал 1908 жылы Перовскі уезінде 5950 сиыр мен өгіз және 2517 жылқы, ал Қазалы уезінде жоғарыдағыларға сәйкес 11520 және 12066 бас сатылған. Қазақтар бұл малдардан басқа белгілі мөлшерде ешкіні де асырады. Көшпенділер көбіне ешкіні отарды бастап жүргізу үшін асыраған, сонда отар қойды айдау оңай болды, бірақ олар ешкіні көп өсірмеді. Отырықшыларда ешкіні өсірді, оның сүтін, етін, түбітін пайдаланды.

XIX ғасырдың ортасында отырықшылар есекті де өсірді, оны түрлі ауылшаруашылық жұмыстарына тіптен жер жыртуға және мініс көлігі, жүк тасуға да пайдаланған. Есекті өсіргенін мына статистикадан көруімізге болады: “Перовскі уезінде 1896 жылы жылқы 41132, есек 2482, түйе 91475, мүйізді ірі қара 26460, қой 860150, ешкі 36364 болды ...” (Брокгауз, Ефрон, 1898: 349).

Малы көп байлар өзінің табын-табын малын бақтыру үшін бақташы “жалшы” жалдаған. Бақташылар келісім бойынша жарты жылға қабылданды, бай алдын-ала жалданған бақташыға жалдамалының міндетін түсіндірді. Жалдаудың екі кезеңі болды – күзде қыстауға көшер алдында, онда жалшы байда көктемге дейін жұмыс істеуі керек, содан кейін баймен есеп айырысып кетуге болатын еді, немесе баймен қайта келісімге отырып келесі кезеңге дейін қалуға болатын болды, күзгі қой қыркымға болмаса су қатқан уақытқа дейін; бірінші кезеңді “күзем”, екіншісін “мұз қату” деп атады (АЭМ).

Орыс зерттеушілері қазақ жерінде қыстық баспана тұрғызу ісі XIX ғасырдың басынан бастап қолға алына бастағанын айтады. Сыр бойындағы қыстауларда баспана тұрғызу ісінің кең қалыптасуы XIX ғасырдың соңғы ширегінен отырықшы мал шаруашылығын кәсіпке айналдыра бастаған тұста кеңінен өрістеген. Статистиктердың: «Сыр өңірінде XIX ғасырдың ортасында көшпелілердің кесектен соққан үйлерді иемденуі сирек кездесті, 3 шаруашылықтың біреуінде ғана қыстық үй болса, қалғандары қысты киіз үйде өткізді. Қыстау әкеден балаға мұрагерлікке өтіп отырған» – деген дерегі XIX ғасырдың ортасында қыстық баспана тұрғызудың кеңінен етек ала қоймағандығын көрсетеді (Добросмыслов, 1895: 30). Сыр қазақтарының диалектісінде қыстық баспананы «там» деп атау қалыптасқан. Мысалы үй тұрғызу, салуды «там салу» дейді. Қазақтар жөнінде алғаш монографиялық еңбек жазған орыс тарихшысы, түркітанушы А.И. Левшин жазбасында: «Өткен XVIII ғасырдың соңғы жылдарында Кіші жүз төртқара руының қазағы Қараболат Сырдария өзенінің жағасынан кесектен кішігірім бекініс тұрғызып, ортасынан мешіт салған, өзі жанында киіз үйде отырған, бұл құрылыс кейін «Қараболат там» аталып кетті. Көпес керуендері осы осы жерге тоқтап, Қараболаттың қонысынан өткені үшін аз да болса да салық төлеген», – деген (Левшин, 1996: 298). Қазақтар ертеде қыс мезгілінде де киіз үйде отыра берген. Киіз үй көшпелілердің негізгі баспанасы болғандығы жөнінде орыстың этнограф ғалымы (әрі заң саласының да маманы болған – Ә.Ж. Ахантаева) Г.С. Загряжский: «Сырдария қазақтары қыста баспанада отыруға мәжбүр емес. Қыстық киіз үй жаздық киіз үйден кіші етіп тігіліп, бір үзікке кем жабылған. Қыстық киіз үйлерді кейбірі екі киіз үзікпен жапса, кейбірі киіз үй сыртын қамыспен қаптаған. Қыста киіз үйді қоныр, сұр киізбен, жазда ақ киізбен жапқан», – деп киіз үйдің мерзімдік сипатын берген (Загряжский, 1874: 114). Бұл екі пікірдің де жаны бар деп қарауға болады. Дегенменде, Перовск уезінен қыстауға оралған қазақтардан түсірген суреттер бай

ауылдарында қоңыр киізбен жабылған үйлердің қолданыс аясында кең болғанын айғақтайды. Осыған қарағанда ақ киізбен жабылған үйлер тойларда, астарда және жайлауларда тігілген болса керек. Киіз үйдің тұрмыс қажетін өтеудегі қызметі мен қолданыс аясын Сыр өңірінен бақылаған автордың бірі орыстың әскери шенді тарихшы, этнограф ғалымы Л. Мейер. Ол: «қыс кезінде де киіз үйде тұруды жалғастырып, жылы болу үшін екі қабат киіз жауып, етегін қамыс, құммен бастырған», – деп қыс кезінде үйлердің қамыспен жабылғандығын тағы да растайды (Мейер, 1865: 249). Зерттеушілер Ойсылқара, Талдық, Ырғыз және Қазалы елді-мекендеріндегі қазақтардың қыстық жертөлесін келесідей суреттеген: «...Жертөле бір бөлмелі, аласа, ағаш еденді, мұржасы төбеге шығатын етіп орнатылған. Кең жертөлелер екі бөлмелі, бір бөлмеде әйелдер ас даярлайды, екінші бөлмеде қонақ күтіледі. Бөлме ортасында төбе берік болу үшін қойылған бақан орнатылған. Жертөлелер қамыстан, кесектен тұрғызылып, сырты балшықпен сыланады. Жертөленің ішінен бір қабырғаға тақалып нар жасалып (еденнен жоғары көтерілген сәкі, жылы отыру үшін жасалады – авт) үстіне киіз төселіп, тұсына кілем ілінген, қалың көрпешелер төселген. Жертөле ішінен киіз үйдегідей жүкайк, кебеже, аяққап, төсек, киізбен қапталған сандықтар қойылған. Бір қыстауда 15–20 шаңырақтан, ал кейбір қыстауларда 5–6 шаңырақтан қоныстанды. Қыстаулар көбіне бір-біріне жақын етіп салынған. Қазақтар қыстауда әулеттерімен бірге тұрады» (Картаева, 2015: 127–128).

Қазақ халқы төрт түлікті құрмет тұтты, өйткені өмір сүру дағдылары тікелей солармен байланысты болды. Әсіресе малдың басын қатты құрметтеді. «...Қазақ мәдениетінде “бас” адам, жануар, өсімдік түрлерінің ең мінсіз, ең қасиетті бөлігі болып саналады. Қазақ халқы мал басын қатты құрметтеген, сондықтан олар оны тек ең құрметті қонақтарына ұсынады. Барлық көру, есту, ойлау, сөйлеу және іс-әрекетті басқару функциялары баста біріктірілген. Сондықтан құрметті қонаққа, беделді адамға “малдың басын тарту” салтының өзіндік ғұрыптық маңызы бар болды. Басын жегеннен кейін, бата жасалды, ал бас сүйекті кез келген жерге лақтырып тастай салмай қораның немесе бақшадағы биік жерге іліп қоятын болған. Қазақ халқы бас сүйекі жерге тастау – үйге немесе отбасына зиян келтіреді деп ырымдаған (Egfmberdiyev, Akhantayeva 2023: 124).

Жылдың жартысынан астамында қарапайым қазақтарға жалғыз азық болатын балық шаруашылығы едәуір кең тараған, бірақ соның өзі ежелгі заман жабдықтарымен өндіріледі десе де болады. Бірең-сараңында ғана кіші-гірім аулар бар. Көп бөлігінде қарапайым құралдармен аулады. Балықты Қарабұлақтың бойымен Жаңадария салалары көлінен, ал көп бөлігін Арал теңізіне жақын Сырдария сағасынан аулайды. Ол жерлерде көптеген балықшылардың ауылдары тұрады немесе көшіп қонып жүреді.

Балық аулау кәсібімен негізінен XIX ғасырдан бастап XX ғасыр басына дейін, кедейлер айналысқан. Олар үшін әсіресе, көктемде балық пен малдың сүті негізгі күн көріс тағамдары болып есептелген. Балықшылардың балық аулаудағы дәстүрлі құрал-саймандары: қармақ, сүзекі, шанышқы, қаза, ілме. Негізінен қармақпен өзендер мен көлдер қатқанша балық аулады. Балық аулаушылар сүзекімен көбіне балықтарды көктемде, күзде өрлеу кезінде және қысты күні мұз астындағы ұйқылы-ояу балықтарды мұзды ойып сол жерге жиналған кездерінде сүзіп алып отырды. Сүзекімен немесе аумамен балық аулау үшін өзен ағысының ортасынан керді, кейде қамыстан “басқалдақ” жасады, сөйтіп ау керіп те аулады. Балықшы басқалдақ үстінде тұрып суға сүзгіні тастайды, бірнеше уақыт судың қатты ағысына қарсы ұстап тұрып, сосын көтеріп шығарып алады. Балық аулау мезгілінде балықшылар сүзекінің өзімен ғана жиырма мыңдай табан балық аулайтын болған. Басқалдақты негізінен кім жасап орнатса соның меншігі және ол атадан балаға мұра болып қалдырылып отырды (АЭМ).

XIX ғасырдың ортасында Түркістан өлкесіне орыс қоныстанушыларының келуіне дейін жергілікті тұрғындар балық аулау ісімен кәсіп түрі ретінде айналысқан емес. Сыр бойы мен солтүстік Арал теңізі маңын мекендеген жергілікті ру тайпалар балықты тұрмыс кешудің қосымша көзі қылып пайдаланған. Ерте дәуірде және орта ғасырларда осы аймақты мекен еткен рулар қол жабдықтарымен, торлы дорбамен және шанышқымен күнделікті азық үшін ғана балық аулаған.

Қазақстанда балық шаруашылығы маңызды роль атқарған жоқ, онымен өзен көлдердің жағалауына тұрақтаған азғантай кедейлер ғана айналысқан. XIX ғасырда қазақ қоғамының жаппай отырықшыланып, көптеген жатақтардың пайда болуына байланысты көшпенді мал шаруашылығы мүмкіндігінен айырылғанда балық шаруашылығының маңызы арта түсті. Олардың бір бөлігі балыққа бай су қоймалардың маңына тұрақтап қалды.

Орыстың әскери шенді ғалымы Е.К. Мейендорф өзінің “Путешествие из Оренбурга в Бухару” атты еңбегінде Арал теңізі маңын мекендеген қазақтар туралы былай дейді: «Арал теңізінің оңтүстік бөлігін мекендеген қазақтар балықпен қоректенеді, кемемен жүзуге әбден қабілетті, олар желкенді қайықтарды да пайдаланады. Қазақтар кішкене қайықтармен жағалауды жағалап балық аулайды. Арал теңізінде балық аулаумен тек кәсіби балықшылар Арал тұрғындары айналысады, ал қазақтар Сырдарияда балық аулаумен тек азық ету үшін ғана аулап қанағаттанған. Арал теңізінде Каспий теңізімен бірдей балық түрлері бар болса керек. Бұхарада Арал теңізінен ұсталған ұзындығы 3–4 фут кішкентай бекіре балығын көрдік...(Мейендорф, 1975: 66).

1906 жылғы Орынбор мен Ташкент қалалары арасындағы темір жол қатынастарының ашылуы Арал теңізінің өзінде балық аулау және су үсті жолдарының дамуына түрткі болды. Балық аулау кәсібінің дамуы Аралға Дунайдан және Азов, Каспий теңіздерінен балық аулаушылардың көптеп келуіне әсерін тигізді және осы кәсіптің өзі капиталистік сипатқа ие болып көптеген балық аулау орындарының, теңіз жағалауында балықшылар ауылдарының пайда болуына әкелді. 1908 жылдан бастап Арал теңізінен параходтар жүре бастады. 1910 жылдың күзінде бұл теңізде төрт параход болды. Осы уақытқа дейін Арал теңізінде балық аулау кәсібімен Орал казактары және жергілікті халық орыстардың Түркістан өңіріне келуіне дейін балық аулаумен кәсібімен өздері үшін қазақтар Сырдария бойында айналысып келді. Бірақ осы уақытқа дейін балық шаруашылығында монополист болып келген Аралдықтарды Каспий, Азов, Волга өзендерінен келген балықшылар шетке ығыстыра бастады. Бұл шеттен келген балықшылардың жылда және тиімді өңдеу техникаларын пайдалануымен түсіндіріледі. Арал портының жағалауында көптеген жерлеріне балықшылар қоныстана бастады. Балықты жинау және бөлу бойынша жұмыс істейтіндер болып қазақтар және астрахандық әйелдер мен ерлер болды. Балықты Арал теңізінен аулайды және оларға деген бағалар төмендегідей қойылады. (1909 жылғы мәлімет бойынша):

Сазан – 90 тиыннан 2 сом 40 тиынға дейін, – 50 тиыннан 1 сом 40 тиынға дейін. Жайын – 1 сом 60 тиыннан 3 сомға дейін; – 2 сомнан 3 сомға дейін; – 5 сомнан 7 сомға дейін. Шортан – 60 тиыннан 2 сомға дейін; – 1 сом 50 тиыннан 3 сомға дейін; – 80 тиыннан 2 сом 40 тиынға дейін.

Балық өнеркәсібі деңгейін темір жолдар бойынша балықтар санымен анықтауға болады, мысалы “Арал теңізі” станциясынан 1905 жылы 13364 пұт, 1906 жылы 37381 пұт, 1907 жылы 85046 пұт балық жіберілген (Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане, 1911: 293–295)

Қорытынды

Қорыта келе, қазақ халқы мал, егіншілік, балық шаруашылығымен айналысқандығын түрлі деректерге қарап сонау қола дәуірі кезеңінен бастау алғандығын көреміз. Қазіргі жахандану заманында ата-бабаларымыздың бізге қалдырған рухани және материалдық құндылықтарымызды зерттеп–зерделеп жазып қалдырмасақ ұмытылып, жоғалып бара жатыр. Тағы бір себебі осы мал, егіншілік, балық шаруашылығына байланысты салт дәстүр, әдет ғұрып, наным-сенімдер, шаруашылықты жүргізудің әдіс тәсілдерін, материалдық, рухани құндылықтарды білетін адамдардың өмірден озып азайып бара жатқандығында.

Сонымен қатар жахандану заманында табиғи тағам тапшылығы орын алған кезеңде, ұстап тұтынатын бұйымдардың басым бөлігі синтетикалық талшықтардан жасалып, адам ағзасына кері әсерін тигізіп жатқан уақытта ата бабамыздың бізге мұра ретінде қалдырып кеткен табиғи таза өнімдерді жетілдіріп, шығарып, пайдаланып одан да әрі ұлттық

құндылықтарымызды дәріптеп әлемдік брент деңгейіне көтермеске.

Дереккөздер

АЭМ — Автордың экспедициялық материалдарынан
КРОМА — Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві
ӨРОМА — Өзбекстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.
CSA RU — Central State Archive of the Republic of Uzbekistan
FtAEM — From the author's expedition materials

Әдебиеттер

Ахантаева, 2008 — *Ахантаева Ә.Ж.* Сыр өңірі қазақтарының дәстүрлі жер шаруашылығы: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басындағы деректер бойынша): Тарих ғыл. канд. ... дисс. қолжазбасы: 07.00.07–Этнография, этнология және антропология. Алматы, 2008. 164 б.

Ахантаева, 2020 — *Ахантаева Ә.Ж.* Қазақ халқында егіншілікке байланысты әдет – ғұрыптар мен жора жосындар, аңыз-әпсаналар // *edu.e-history.kz*, 2020. № 1. 5 б.

Брокгауз, Ефрон, 1898 — *Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А.* Энциклопедический словарь. СПб., 1898. Т. 45. 349 с.

Дингельштедт, 1893 — *Дингельштедт Н.А.* Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сырдарьинская область. СПб., 1893. Т.1. 513 с.

Добросмыслов, 1895 — *Добросмыслов А.И.* Скотоводство в Тургайской области. Оренбург: Типография П.Н. Жарикова, 1895. 360 с

Елеусізов, 1959 — *Елеусізов М.Ш.* Уәлихановтың экономикалық көзқарасы. Алматы: Қазақ Мемлекет баспасы, 1959. 128 б.

Жданко, 1961 — *Жданко Т.А.* Проблема полуседлого населения в истории Средней Азии и Казахстана // *СЭ*, 1961. № 2. С. 53–62.

Загряжский, 1874 — *Загряжский Г.* Быт кочевого населения долин Чу и Сырдарьи // *ТВ.*, 1874. № 25. 111 с.

Картаева, 2015 — *Картаева Т.Е.* Қысқы қоныс пен жайылым иеленудің аймақтық ерекшеліктері (XIX ғ. аяғы – XX ғ. Басы) // *Отан тарихы* 2015, № 1 (69).

Кауфман, 1903 — *Кауфман А.А.* К вопросу о русской колонизации Туркестанского края. СПб., 1903. 205 с.

Қазақстан тарихы, 2002 — *Қазақстан тарихы* (Көне заманнан бүгінге дейін). Алматы: Атамұра, 2002. Т. 3. 768 б.

Левшин, 1996 — *Левшин А.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Перевод. Алматы: Санат, 1996. 656 с.

Макшеев, 1873 — *Макшеев А.И.* Описание низовьев Сыр-Дарьи // *ТС* – СПб., 1873. Т. 50. 567 с.

Материалы к характеристике, 1911 — *Материалы к характеристике* народного хозяйства в Туркестане. СПб., 1911. Ч. I. 354 с.

Мейендорф, 1975 — *Мейендорф Е.К.* Путешествие из Оренбурга в Бухару. М.: Наука, 1975. 180 с.

Мейер, 1865 — *Мейер Л.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Ч. 1. Киргизская степь. Оренбургского ведомства. СПб., 1865. 288 с. 12 л карта, табл.

Смирнов, 1887 — *Смирнов Е.* Сырдарьинская область. СПб., 1887. 355 с.

Тоқтабай, 2010 — *Тоқтабай А.У.* Қазақ жылқысының тарихы. Алматы: Алматы кітап, 2010. 496 б.

Тоқтабай, Сейтқұлова, 2005 — *Тоқтабай А., Сейтқұлова Ж.* Төрт түліктің қасиеті: Қазақтың төрт түлікке байланысты әдет-ғұрыптарының фольклорлық, археологиялық, лингвистикалық және жазба деректермен салыстырыла зерттелуі. Алматы, 2005. 192 б.

Egamberdiyev, Akhantayeva, 2023 — *Egamberdiyev M., Akhantayeva A.* Kazak Türklerinin Kültür Tarihinde Koyun Başını İkrâm Etme Geleneği. Cilt: 18 Sayı: 140, 2023. Pp. 119-129. // URL: <https://doi.org/10.58242/millifolklor.1076588>

Toleubayeva, Kartayeva, 2015 — *Toleubayeva Zh., Kartayeva T.* The Regional Features Of The Winter Pastures On The Lower Reaches Of Syrdarya (The End of 19th to the First Half of 20th Century), 2015. // URL: http://bilig.yesevi.edu.tr/shw_artcl-654.html

References

Akhantaeva, 2008 — *Akhantaeva A.Zh.* Syr oniri qazaqtarynyn dasturli zher sharuashylygy: tarihi-etnografijalyq zertteu (XIX g. ortasy men XX g. basyndagy derekter boynsha) [Traditional land farming of the Kazakhs of the Syr region: historical and ethnographic research (according to the data of the middle of the 19th and the beginning of the 20th centuries)]: Candidate of historical sciences dissertation manuscript:07.00.07–ethnography, ethnology and anthropology. Almaty, 2008. 164 p. (In Kaz.).

Akhantaeva, 2020 — *Akhantaeva A.Zh.* Qazaq khalqynda eginshilikke bailanysty adet-guryptar men jora josyndar, anyz – apsanalar [Customs, customs, traditions, legends related to agriculture in the Kazakh people] // *edu.e-history.kz*, 2020. No. 1. 5 p. (In Kaz.).

Brokgauz, Efron, 1898 — *Brokgauz F.A., Efron I.A.* Enciklopedicheski slovar [Encyclopedic Dictionary]. SPb., 1898. Vol. 45. 349 p. (In Russ.).

- Dingelshedt, 1893 — *Dingelshedt N.A.* Opyt izusheniya irrigacii Turkestanskogo kraia. Syr-Darinskaija oblast [Experience in studying irrigation in the Turkestan region. Syr-Darya region.]. Saint Petersburg: Ministry of Railways Typography, 1893. 366 p. (In Russ.).
- Dobrosmyslov, 1895 — *Dobrosmyslov A.I.* Skotovodstvo v Turgaiskoi oblasti [Cattle breeding in Turgai region]. Orenburg: Tipografija P.N. Zharikova, 1895. 360 p. (In Russ.).
- Egamberdiyev, Akhantayeva, 2023 — *Egamberdiyev M., Akhantayeva A.* Kazak Türklerinin Kültür Tarihinde Koyun Başını İkrâm Etme Geleneği. Cilt: 18 Sayı: 140, 2023. Pp. 119–129. // URL: <https://doi.org/10.58242/millifolklor.1076588>
- Eleusizov, 1959 — *Eleusizov M.Sh.* Ualikhanovtyn ekonomikalyq kozqarasy [Economic view of Ualikhanov]. Almaty: Qazaq Memleket baspasy, 1959. 128 p. (In Kaz.).
- Kartaeva, 2015 — *Kartaeva T.E.* Qysqy qonys pen zhaiylym ielenudin aimaqtyq erekshelekteri (XIX g. aiagy – XX g. Basy) [Regional features of winter settlement and pasture ownership (end of the 19th century – beginning of the 20th century)] // Otan tarihy, 2015. No. 1(69). (In Kaz.).
- Kaufman, 1903 — *Kaufman A.A.* K voprosu o russkoi kolonizacii Turkestanskogo krayja [On the issue of Russian colonization of the Turkestan region]. SPb., 1903. 205 p. (In Russ.).
- Kazakhstan tarihy, 2002 — *Kazakhstan tarihy* (Kone zamannan buginge deiin) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. Almaty: Atamura, 2002. Vol. 3. 768 p. (In Kaz.).
- Levshin, 1996 — *Levshin A.* Opisanie kirgiz-kazachjih ili kirgiz-kaisackih ord i stepi [Description of the Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. (In Russ.).
- Maksheev, 1873 — *Maksheev A.I.* Opisanie nizov'ev Syr-Dar'i [Description of the lower reaches of the Syr Darya] // TS – SPb., 1873. Vol. 50. 567 p. (In Russ.).
- Materialy k harakteristike, 1911 — *Materialy k harakteristike narodnogo hozjaistva v Turkestane* [Materials for the characterization of the national economy in Turkestan]. SPb., 1911. Vol. I. 354 p. (In Russ.).
- Meiendorf, 1975 — *Meiendorf E.K.* Puteshestvie iz Orenburga v Buharu [Travel from Orenburg to Bukhara]. M.: Nauka, 1975. 180 p. (In Russ.).
- Meier, 1865 — *Meier L.* Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami generalnogo shtaba. Ch.1. Kirgizskaja step. Orenbyrgskogo vedomostva [Materials for the geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Part 1. Kirghiz steppe. Orenburg department]. SPb., 1865. 288 p. (In Russ.).
- Smirnov, 1887 — *Smirnov E.* Sirdarinskaya oblast [Syrdarya region]. SPb., 1887. 355 p. (In Russ.).
- Toleubayeva, Kartayeva, 2015 — *Toleubayeva Zh., Kartayeva T.* The Regional Features Of The Winter Pastures On The Lower Reaches Of Syrdarya (The End of 19th to the First Half of 20th Century), 2015. // URL: http://bilig.yesevi.edu.tr/shw_artcl-654.html
- Toqtabai, 2010 — *Toqtabai A.U.* Qazaq zhylqysynyn tarihy [History of the Kazakh horse]. Almaty: Almaty kitap, 2010. 496 p. (In Kaz.).
- Toqtabai, Seitqulova, 2005 — *Toqtabai A., Seitqulova Zh.* Tort tuliktin qasieti: Qazaqtyn tort tulikke bailanysty adet-guryptarynyn folklorlyq, arheologijalyq, lingvistikalyq zhane zhazba derektermen salystyryla zerttelui [Characteristics of the four colors: a comparative study of Kazakh customs related to the four colors with folklore, archeology, linguistic and written data]. Almaty, 2005. 192 p. (In Kaz.).
- Zagrjazhskij, 1874 — *Zagrjazhskij G.* Byt kochevogo naselenija dolin Chu i Syrdar'i // TV., 1874. No. 25. Opisanie kirgiz-kazachjih ili kirgiz-kaisackih ord i stepi [Life of the nomadic population of the Chu and Syr Darya valleys]. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. (In Russ.).
- Zhdanko, 1961 — *Zhdanko T.A.* Problema poluosedlogo naseleniya v istorii Srednei Azii i Kazakhstana [The problem of semi-sedentary population in the history of Central Asia and Kazakhstan] // SE., 1961. No. 2. Pp. 53–62. (In Russ.).

АНТРОПОЛОГИЯ / ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 11. Is. 3, pp. 729–747, 2024
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_39_3_729-747

ON THE ISSUE OF STUDYING EARLY TURKIC MEMORIAL AND CULT STONE STRUCTURES OF THE “MELON” TYPE

Shaiken Jalaledin Alikhanuly¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
 (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Leading Researcher
 <https://orcid.org/0009-0005-0762-1293>. E-mail: zhalaliden@bk.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
 © Shaiken J.A., 2024

Abstract. *Introduction.* The article examines early Turkic structures of the pre-Islamic period in the steppe zone, these are vaulted buildings of the “dyn” type made of natural, untreated flagstone (slate) on clay mortar. *Goals and objectives.* The features of the functional purpose are specifically considered, at the same time the constructive and historical characteristics of pre-Islamic architectural monuments. In addition, the relevance of the problem of preserving monuments of the Kazakh building culture to subsequent generations is presented to the attention of specialists. *Results.* The study of Turkic memorial and cult architecture makes it possible to comprehend the development of folk architecture in the steppe zone of Kazakhstan. *Results.* As a result of the study, extremely important features in these structures have been identified. The fact that the entrance openings are oriented towards the rising of the first rays of the sun, during the spring-summer or autumn-winter solstices. This is dictated by the ideological ideas of the Turks, Kipchaks, who personified nature, the sun and the cult of ancestors, which was worshipped by the ancestors of the Kazakhs. *Conclusion.* Summarizing the results of the work under consideration, it can be summarized that the architectural and archaeological study of monuments, such as: – “Ekidyn”, “Uytas”, “Dyn Molasy”, “Kozy Korpesh – Bayan Sulu” and “Dombauyl”, allows for a comparative analysis of the structural and construction features of these structures. According to the shape of the building structure and, of course, the functional purpose, it should be noted that all of them are not tombstone structures. As a rule, there are no burials of the dead in chambers of this type of buildings, which presumably means that the architecture of the monuments belongs to the ancient Turkic era, and by functional purpose belongs to the category of memorial and funeral-ceremonial temples.

Keywords: Shoshala, dyn, dingek, uytas, temple, sanctuary, aruk, Zoroastrianism, Tengri

Acknowledgments. The article «IRN AR14872038 «was implemented within the framework of the methodology of field ethnoarchaeological (ethnoarchitectural) research of monuments of the field region of Kazakhstan and implementation in the diaspora» region of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Shaiken J.A. On the issue of studying early turkic memorial and cult stone structures of the “Melon” type // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2024. Vol. 11. No. 3. Pp. 729–747. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_729-747

«ДЫҢ» ТИПТІ ЕРТЕТҮРКІ МЕМОРИАЛДЫҚ-КУЛЬТТИК ТАС ҚҰРЫЛЫСТАРЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІНЕ

Шайкен Жалаледин Алиханұлы¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050000 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0009-0005-0762-1293>. E-mail: zhalaliden@bk.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Шайкен Ж.А., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада дала аймағындағы исламға дейінгі кезеңдегі ерте түркі құрылыстары қарастырылады, олар табиғи, өңделмеген тастан-балшықтан (тақтатастан) сазды ерітіндіге салынған «тыныс» типті күмбезді ғимараттар. Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Функционалды мақсаттың ерекшеліктері, сонымен бірге исламға дейінгі сәулет ескерткіштерінің конструктивті және тарихи сипаттамалары нақты қарастырылады. Сонымен қатар, мамандардың назарына кейінгі ұрпаққа қазақ құрылыс мәдениеті ескерткіштерін сақтау мәселесінің өзектілігі ұсынылды. *Нәтижелер.* Түркі мемориалдық-мәдени архитектурасын зерделеу Қазақстанның дала аймағының халықтық сәулетінің дамуын түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесінде осы құрылымдарда өте маңызды ерекшеліктер анықталды. Ескерткіштің кіреберісі көктемгі-жазғы күн тоқырауында немесе күзгі-қысқы күн тоқырауында таңғы күннің алғашқы сәулелерінің көтерілуіне бағытталған. Бұл табиғатты, күнді және ата-бабалар культін бейнелейтін тұрғындардың идеяларымен байланысты болды. Араб деректемелеріне қарағанда, қыпшақтар күн шыққан кезде оны қастерлеп, табынған. *Қорытынды.* Ескерткіштерді архитектуралық-археологиялық зерттеу қандай да бір түрде: – «Екідың», «Ұйтас», «Дың моласы», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» және «Домбауыл» осы құрылыстардың конструктивтік – құрылыс ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жүргізуге мүмкіндік беретінін қорытындылауға болады. Құрылыс құрылымының нысаны және, әрине, функционалдық мақсаты бойынша, олардың барлығы қабір үстіндегі құрылыстар емес екенін атап өткен жөн. Әдетте, қайтыс болғандарды жерлеу ғимараттарының бұл түрінің камераларында жоқ, олардан ескерткіштердің архитектурасын ежелгі түркі дәуіріне, ал функционалдық мақсаты бойынша мемориалдық және жерлеу-салттық ғибадатханалар санатына жатқызу керек.

Түйін сөздер: Шошала, дың, діңгек, ұйтас, ғибадатхана, аруақ, зороастризм, Тәңірі

Алғыс айту. Мақала «IRN AR14872038 «Қазақстан далалық аймағының ескерткіштерін далалық этноархеологиялық (этноархитектуралық) зерттеу әдістемесі және Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің диаспора» аймағында жүзеге асыру аясында жүзеге асырылды.

Дәйексөз үшін: Шайкен Ж.А. «Дың» типті ертетүркі мемориалдық-культтік тас құрылыстарын зерттеу мәселесіне // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 3. 729–747 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_729-747

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ РАННЕТЮРКСКИХ МЕМОРИАЛЬНО-КУЛЬТОВЫХ КАМЕННЫХ СООРУЖЕНИЙ ТИПА «ДЫН»

Шайкен Жалаледин Алиханұлы¹

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050000 Алматы, Республика Казахстан)

Ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0009-0005-0762-1293>. E-mail: zhalaliden@bk.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Шайкен Ж.А., 2024

Аннотация. Введение. В статье рассматриваются раннетюркские сооружения, доисламского периода в степной зоне, это сводчатые постройки типа «дың» сложенные из природного, необработанного камня-плитняка (сланца) на глиняном растворе. **Цель и задачи.** Конкретно рассматриваются особенности функционального назначения, вместе с тем конструктивные и исторические характеристики доисламских памятников архитектуры. Кроме того, вниманию специалистов представлены актуальность проблемы сохранения памятников казахской строительной культуры последующим поколениям. **Результаты.** Изучение тюркской мемориально-культовой архитектуры дает возможность осмысления развития народного зодчества степной зоны Казахстана. **Вывод.** В результате исследования выявлены чрезвычайно важные особенности в данных сооружениях. В том, что входные проемы ориентированы в сторону восхождения первых лучей солнца, в периоды весенне-летнего, либо осенне-зимнего солнцестояний. Это продиктовано идеологическими представлениями тюрков, кыпчаков, которые олицетворяли природу, солнце и культ предков, чему поклонялись пращеры казахов. В заключение, обобщая результаты рассматриваемой работы можно резюмировать, что архитектурно-археологическое исследование памятников, как-то: – «Екідың», «Үйтас», «Дың моласы», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» и «Домбауыл», позволяет провести сравнительный анализ конструктивно-строительных особенностей данных сооружений. По форме строительной конструкции и конечно же, функциональному назначению, следует отметить, что все они не являются надмогильными сооружениями. Как правило, в камерах такого типа строений погребения умерших отсутствуют, из чего следует предположительно отнести архитектуру памятников к древнетюркской эпохе, а по функциональному назначению к категории поминальных и погребально-обрядовых храмов.

Ключевые слова. Шошала, святилище, зороастризм, Тенгри, архитектура

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта «ИРН AP14872038 «Методика полевых этноархеологических (этноархитектурных) исследований памятников степной зоны Казахстана и в ареале диаспоры» МНВО РК.

Для цитирования: Шайкен Ж.А. К вопросу изучения раннетюркских мемориально-культовых каменных сооружений типа «Дың» // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 3. С. 729–747. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_729-747

Введение

В настоящее время самым значимым и актуальным является целенаправленное изучение и научные обоснования в целях сохранения памятников истории и культуры Казахстана. Раннетюркские культово-мемориальные сооружения зодчества расположенные на территории Сарыарки – это районы Тургай и Улытау, Жетысу, бассейне реки Сырдарьи, представляющие памятники строительной культуры конно-кочевой цивилизации. Неоценимыми памятниками древности, являются культово-мемориальные сооружения, святилища, доисламские храмы, жилые комплексы, караван-сарай, мечети, школы-медресе, мавзолей, сахана, малые формы надгробий – құлпытас, қойтас, ұштас, бестас, сандықтас. Перечисленные выше памятники архитектуры, являются бесценным наследием истории и культуры Казахстана.

Материалы и методы

Одними из редких своеобразных памятников древнего зодчества, удивительным образом сохранившихся на просторах Великой степи, являются раннетюркские культово-мемориальные каменные сооружения. Речь идет о сводчатых сооружениях типа «дың» и «үйтас» сложенных из природного, необработанного камня-плитняка (сланца). Прежде всего необходимо рассмотреть народную этимологию термина «дың», означающее – столб, дің – ствол дерева, діңгек – столб, ствол, опора, оплот. Также подлежит рассмотрению еще один термин «үйтас», который распространился на однотипные культово-мемориальные сооружения, как-то: дың, діңгек, сынтас, тасқорым, мықтың үйі, калмаққорған, қорғантас, қорым (ҚӘТС, 2007: 95, 118, 119; Казахско-русский словарь, 2002: 224, 225; ҚӘТС, 2011: 37).

Несколько иное толкование обнаруживается в этимологическом словаре тюркских языков Э.В. Севортяна, что: пень, чурбан, обрубок, тумба, бугор, холм, бугристый, выпуклый означают в различных тюркских языках рассматриваемое нами слово – дың (Севортян, 1980: 341). В этой связи, интересную интерпретацию преподносит ученый-памятниковед М.К. Семби, сопрягая термин дың с благопожеланиями (бата) казахов: «... батам болсын дың ...» – «пусть мое благопожелание будет непоколебим, как вбитый кол» (а значит, непременно осуществим). По отношению к памятникам типа «дың» вполне приемлема вышеуказанная трактовка, так как они, как правило, строились из прочного

материала – камня, имели мощные и относительно невысокие стены, что сделало их долговечными...» (Семби, 2013: 86–87).

Обсуждение

Следует отметить, что памятники раннетюркского зодчества, в обширном регионе Сарыарка, конкретно на территории нынешней области Улытау, происходит развитие культово-мемориальные сооружений характерных кимако-кыпчакскому времени – Екідың, Қарадың, Текенің дыңы, Дінгек, Қосұйтас, Тасұй, Дың моласы, Домбауыл, Қозыкөрпеш – Баянсұлу, Ұйтас, некоторые из них были введены в научный оборот еще в XIX в. Чоканом Валихановым (Валиханов, 1961: 230, 232, 255; Маргулан, 1959: 49; ПМА – 80; Сембин, 1987: 4; Семби, 2002: 82, 91; Ажигали, 2002: 222).

Рассматриваемые нами, уникальные сооружения выложенные из камня-сланца напоминают тип однокамерных жилищно-хозяйственных построек с коническим или сферическим сводом – шошала, являвшийся жилищем древних скотоводов еще в первобытную эпоху (Агапов, Кадырбаев, 1979: 204; Маргулан, 1950: 171; Маргулан, 1986: 89; Семби, 2001: 395).

Данные раннетюркские памятники необходимо рассматривать с позиции изучения генетических корней развития культово-мемориальной архитектуры. Происхождение данных памятников каменного зодчества относится к доисламскому периоду. Совершенная отличительная особенность раннетюркских памятников от других типов сооружений культово-погребальной архитектуры характерна тем, что входным проемом они ориентированы на восход солнца, а именно, восходящим лучам рассветного солнца. К примеру мобильный вид жилища казахов – киіз үй (юрта). При установке сборно-разборной юрты, его вход неукоснительно ориентировался в сторону восходящего солнца, то есть на восток – «шығыс жаққа», точнее в сторону первых лучей восходящего солнца – «күннің шығысына». Поскольку это продиктовано идеологическими представлениями древних пращуров казахов, олицетворяющие природу, солнце и культ предков. Арабский летописец Ибн ал Асир свидетельствует, что кыпчаки почитали солнце и «поклоняются солнцу при выходе его». (История КазССР, 1977: 430; История КазССР, 1979: 111; Маргулан, 1986: 44; Ажигалиев, 1994: 127–128). В данном сообщении видимо предположительно имелось в виду, что кыпчаки поклоняются божеству «Тәңірі», где двухсоставное имя божества можно объяснить как: «Таң – утро, заря, восходящее солнце» и «ірі – артык, биік, жоғары, құдіретті, билеуші». Одна из казахских пословиц гласит: «Табы бірдің – тәңірісі бір», что буквально означает: «Кто один стойким характером – у тех и Тенгри один» (Қазақтың мақалдары, 1959: 54;).

В теологической науке присутствует пояснение о культе тенгри. Культ бога (құдай) Тәңірі в традиционном миропонимании тюркоязычных народов творец, начало всего мироздания. Казахи, исповедующие божеству «Тәңірі», с рассветом поклонялись первым лучам восходящего солнца. В их мировоззрении еще долго поддерживалось двоеверие, то есть принятие мусульманства и продолжение веры в культ тенгри (История КазССР, 1977: 14, 430; История КазССР, 1979: 360).

Следует отметить, что казахи, продолжали придерживаться двоеверия, выражающееся в употреблении двойных понятий, которое в свое время мы слышали из уст старших – «Алла-Тәңірі». Тем не менее, они всецело придерживались мусульманских традиции по шариату, которые накрепко переплелись с элементами тенгрианства и зороастризма (История КазССР, 1979: 112–113; Настольная книга, 1978: 63; ПМА – 80).

Результаты

Дошедшие до наших дней, древние святилища-храмы (ғибадахана) ритуально-обрядового характера, сохранность которых, продиктована лишь в силу прочности материала – камня и ареалом распространения которых, является степная зона Казахстана. К числу которых относятся, следующие памятники раннетюркского зодчества: Екідың (дың I и дың II), Ұйтас-1, Ұйтас-2, Ұйтас-3, Қосұйтас, Қарадың, Текенің дыңы, Домбауыл, Дың моласы, Қозыкөрпеш – Баянсұлу. (Шайкен, 2006: 179).

Как правило, в перечисленных мемориально-культовых сооружениях следы захоронения отсутствуют, что является основанием отнести их к категории храмовых построек – святилищ (ғибадатхана), периода бытования политеизма. Казахи, как и многие народы, являлись глубоко суеверными анимистами сохранившие древний культ предков «аруақ», что выражает идею бессмертия души, унаследованного от древних традиционных верований пращуров, что на протяжении веков, глубоко укоренившись в сознании народа, на почве политеистических воззрений, еще задолго до проникновения исламской религии в Великую степь (Валиханов, 1961: 112). По результатам археологических исследований, у сакских племен бытовали культ предков, почитание огня, коня, солнца и т.д. Истоки этих культов основывались на вере в бессмертие умерших родных, в

существование потустороннего мира, где ушедшие в иной мир продолжают жить по обычаям, привычкам и правилам бренного мира (История КазССР, 1977: 223, 226).

Основным стержнем данного культа – духа предка (аруак), является убежденность существования другой «вечной» жизни в потустороннем мире «мәңгілік бақи», как продолжение жизни в существующем бренном мире «жалған дүние», что определялось усиленным вниманием казахов к духу умершего предка – аруаху. Казахи всегда свято чтили духа предка – аруаха и всякий путник проезжая мимо неожиданно повстречавшегося погребального сооружения, возвышающегося у дороги, мог остановиться исполнить благословение аруахам усопших. А вот родственники покойника совершали обязательное посещение, непременно проводили традиционные ритуальные обряды над прахом умершего и его духу – аруаху (Валиханов, 1964: 32; Құдайбергенова, 2001: 145–146; Попова и др., 2007: 313).

В сведениях, повествовавших увиденное своими глазами, европейскими путешественниками, посетивших просторы Дешт-и Кыпчак, в XIII в., сообщалось о религиозных воззрениях кочевников и их погребальных ритуалах – «Они (кыпчаки – Ж.Ш.) строят также для богачей пирамиды, то есть остроконечные домики, и кое-где я видел большие башни из кирпичей, кое-где каменные дома, хотя камней там не находится» (Путешествие, 1993: 89). Вполне возможно, что автор подразумевал под пирамидами и каменными домами, те самые сооружения дыны и уйтасы, а выяснив их предназначение, указал совершенно другое: «...хотя костей там не находится».

В данном случае, видимо речь идет о рассматриваемых нами раннетюркских пирамидальных сооружениях – поминально-обрядовых храмов, у которых кочевники совершали ритуалы и обряды в части кончины и поминания сородичей. Европейские путешественники конечно же не ведали того, что эти каменные дома являлись не погребальными, а мемориально-культовыми сооружениями. Древние строители выбирали для строительства подобных сооружений, возвышенности на верхних террасах рек. Конкретно, там где река прорезала каменистые отложения. В результате чего, камень-плитняк становился легкодоступным материалом для строительства какого-либо сооружения.

К примеру, одним из редких мемориально-культовых сооружений воздвигнутых в доисламское время, является каменный дың (дін), круглый храм-святилище с входным проемом – лазом и световым проемом в зените купола, предназначенный посещению духами предков (аруак рухы). Дың – вид древних сооружений, относящихся к категории памятников традиционной строительной культуры степной зоны Казахстана. Чаще всего такие виды сооружений закладываются с использованием натурального плоского плитного камня на глинянном растворе. Иногда в процессе строительства используя пластинчатую гладкость камней, выкладывают стены без какого-либо раствора. В основном, толщина конструкции стенной кладки таких сооружений достигает 2–3 м и более. Верх сооружения завершается открытым отверстием, так называемый тойнак. Низкий проем для входа внутрь, ориентирован в направлении восходящему солнцу и слегка в два ряда кладки приподнят над поверхностью земли так, чтобы человек имел возможность войти, наклонившись ползком на четвереньках. По мнению ученых подобные памятники типа дың являются своеобразными храмами для поклонения восходящему солнцу, то есть божеству «Тәңірі», а также поклонению другим природным явлениям и отправлению традиционных ритуальных обрядов, существовавших у древних предков (Валиханов, 1961: 112, 472).

Ранее, проблемой данных доисламских памятников занимался академик А.Х. Маргулан, который, анализируя сообщения древних авторов, писал: «...Все эти сведения, сообщаемые античными авторами, имеют значение в том отношении, что их достоверность подтверждается наличием таких круглых сооружений из камня, которые сохранились на территории Казахстана и поныне под названием «уйтас» или «дынг» в форме казахского жилища «шошала». Шошала – древнейший тип казахского зимнего жилища. По форме она напоминает юрту, крыша такой полуземлянки имеет конусообразную форму (Маргулан, 1959: 49; Маргулан, 1978: 4; Джанибеков, 1982: 9; История КазССР, 1979: 347).

В другом случае, академик А.Х. Маргулан указывая на хронологию памятников такого типа отмечает, что: «...Наиболее ранние сооружения типа дынг с каменными изваяниями относится ко времени тюркского каганата (VI–VIII вв.)...» (Маргулан, 1978: 5). О следующем памятнике Маргулан отмечает: «...Торғай өзені мен Кеңгір, Сарысу өзені бойында Қорқыт дәуірінен қалған ондай атакты дындар өте көп. Соның бірі Торғай өзені бойында тұрған «Текенің дыңы...». Что означает: «...В долине р. Торғай, а также рр. Кенгир и Сарысу сохранились немало таких примечательных памятников типа «дың» эпохи Коркута. И один из них «Текенің дыңы», который находится на берегу р. Торғай» (Марғұлан Әлкей, 1985: 141). Более точнее, руины сооружения находятся на правом берегу р. Торғай, в Жанкелдинском районе, Костанайской области. Время его строительства неизвестно, одни

предполагают, что возможно VIII – IX вв., в эпоху огузов (Татыгулов и др., 2000: 234). Второе, предполагается возможно, что время постройки относится к IX – XI вв. огузо-кыпчакского объединения.

Еще один величественный образец раннетюркского каменного сооружения дың сохранилось в бассейне р. Шығырлы. Местное население нарекли памятник «Қаратас әулие», по видимому из-за того, что выложен был он полностью из черного камня плитняка. Другое роскошное сооружение типа дың, называющийся «Тасмола» возвышается у слияния рр. Құмды еспе и Сарысу. Видный из далека доминантной высотой, древний дың, из-за расположения на возвышенности там, где река Терісакқан впадает в Есіл. (Татыгулов и др., 2000: 235–236). Генетически связанные однотипностью, данные раннетюркские каменные памятники, непременно ориентированы входным проемом на восход солнца, то есть восходящим лучам рассветного солнца.

Аналогичное предыдущим памятникам, каменное сооружение «дың» находится на возвышенности, на правом берегу верхнего течения, реки Сарыкенгир. Внешняя форма сооружения, ничем не отличается от других дынов. Входной проем ориентирован на восход, то есть лучам рассветного солнца. Поскольку памятник был построен в глубокой древности, а устаревший строительный материал в процессе деградации, то есть камень-плитняк сильно разрушается. Толщина кладки стены составляет около 3-х метров, высота (толщина) самой массы пола от дневной поверхности земли – около 2-х метров. Недалеко от этого памятника, у истока Сарыкенгира, сохранился еще один дың, у которого сильно разрушен свод купола (Татыгулов и др., 2000: 234).

Казахстанские ученые-археологи в своих исследованиях, также отмечают, что: «... Эти сложенные из камня круглые юртообразные памятники получили у казахов название ұйтас или дың. Своим происхождением, как полагают ученые, они обязаны древнейшим типам однокамерных построек с коническим или сфероидным сводом – шошала, бытовавшим у скотоводов Казахстана еще в первобытную эпоху» (Агапов, Кадырбаев, 1979: 204).

Раннетюркские святилища «дың» (дiң) и «ұйтас», представляющее округлое в плане юртообразное, однокамерное сооружение, невероятно удивительным образом сохранившиеся в казахских степях, являлись сакральным местом, где древними пращурами совершались ритуальные обряды поминовения. Часть таких строений сосредоточены в Улытауском и Тургайском субрегионах древней Сарыарки. В основном это каменные сооружения – Екідың, Дiңгек, Қарадың, Ұйтас, Қосұйтас. (Кастанье, 1911: 45–47; Семби, 2001: 395).

Самый величественный находится на севере Улытау, на возвышенном побережье реки Тамды. Вход был обращен к восходу. Восьмиугольный в плане основание выложена из камня-плитняка, над которым возвышается конический купол. Общая конструкция стен была сложена четырехугольными плитными камнями. Стройное сооружение имеет неотразимое сходство с памятником Қозыкөрпеш – Баянсұлу. Местные казахи называют его Қарадың, означающее что он построен сплошь из черных камней (Татыгулов и др., 2000: 233). Несущая конструкция которых, начиная от основания, представляет собой круглую юртообразную форму со сфероконическим сводом, который в свою очередь завершается круглым отверстием, напоминающий «шаңырақ» юрты, идентичный свето-дымовому отверстию «тойнақ».

На редкость великолепные памятники, доминантом возвышающиеся в степях Казахстана, это круглые каменные сооружения с купольными сводами, их кыпчаки и огузы называли «дың», «дiңгек», «ұйтас». Древние кочевники, в I-ом тыс. лет. н.э., в степной зоне Казахстана возводили круглые каменные дома, округлые в основании, конусообразными стенами и увенчанными куполом придающий своеобразный величественный вид, наружным очертанием напоминали древнейшее жилище – шошала. Раннетюркские «дың», «дiңгек» встречаются по всей казахской степи, такой тип каменных сооружений, распространены в регионе Сарыарка.

Одними из наиболее значительных памятников рассматриваемого типа находящихся в Торгайском субрегионе, являются два сооружения «екідың» (екідiң), что буквально означает «два дына». Памятники находятся в Амангельдинском р-не, Костанайской обл., у одноименного поселка Екідың, что раскинулся слияния рр. Караторгай и Сарыторгай. Оба сооружения размещены на достаточно возвышенной местности, с широким круговым обзором. Первый из памятников, который расположен на левом берегу р. Караторгай, в некотором отдалении от сельского кладбища, в 0,5–1 км от поселка Екідың, был обозначен нами, как «дың I». Второй памятник «дың II», который находится на правом берегу р. Караторгай, к северу от вышеназванного населенного пункта в 4 км и от первого памятника «дың I», соответственно – 3 км. Эти доисламские раннетюркские памятники были исследованы в 1980 году, экспедицией Министерства культуры Казахской ССР (ПМА – 80; Семби, 2003: 72).

Оба памятника представляют собою юртообразное строение сложенное из камня-плитняка (сланец). Памятник, который расположен ближе поселку Екідың, является сооружение дың I, диаметром в плане – 5 м, общей высотой – 3,70 м. Стены памятника имеют толщину до 2–3 м, куполообразный свод кровли завершается отверстием в центре, в виде шанырака. Маленький проем в виде лаза, высотой 0,75 м, предназначенный для входа во внутрь сооружения, был обращен на СВ-В, по азимуту весенне-летнего солнцестояния – 70°. Второе сооружение – дың II диаметром в плане 6 м, высотой – 3,80 м, ориентирован входом на В-ЮВ (100° по азимуту летне-осеннего солнцестояния).

Поскольку раннетюркские каменные сооружения «дың» ориентированы входным проемом в сторону рассветного восхода солнца. Исходя из результатов исследования точных азимутов по ориентации входного проема, можно точно определить время начала постройки, то есть в какой сезон года началось строительство каждого памятника. Проблема ориентации архитектурных сооружений стояла и перед античными зодчими. К примеру, некоторые античные храмы были ориентированы на восход утренней зари. Дело в том, что предрассветная заря тоже почиталась эллинами (Булатов, 1988: 44).

Также древним памятником типа «дың», является каменное сооружение «үйтас». Он также представляет каменное строение, построенное из природного камня-плитняка, снаружи отображающий конфигурацию казахской юрты. При археологических изысканиях некоторых сооружений, в них не было обнаружено останков захороненного трупа. На некоторых из них встречались следы от некогда горевших костров, а в полостях каменной кладки остались следы от свечей (шырак). По словам старожилов Улытау и Тургая, эти древние каменные строения якобы, являются караульными местами для наблюдения за приближающимися неприятельскими войсками. Вполне возможно, что подобные действия происходили довольно в поздние времена (ПМА-80).

В удовлетворительном состоянии находится сохранившаяся, группа раннетюркских (раннесредневековых) каменных сооружений типа дың – «үйтас», которая расположена недалеко, в 19 км, от поселка Байқоңур, вдоль реки Буланты.

В окрестности зимовки «Лакбай», расположенного у р. Буланты (Байқоңыр), что в южном крыле гор Улытау, были обследованы и изучены три каменных сооружения типа дың расположенных на прибрежных верхних террасах вышеназванной реки. В полевых материалах они обозначены как: Уйтас-I, Уйтас-II, Уйтас-III. Первое обследованное сооружение Уйтас I, находится в 3 км к ЮЗ от зимовки «Лакбай», который в свою очередь находится в 19 км, к Ю от пос. Байқоңыр (ныне территория Улытауской обл.). По данным памятникам, также отмеченных на «Археологической карте Казахстана» нами были проведены натурные обследования в 2001 г. Исследования проводил 2-й (Торгайский) отряд Западно-Казахстанской археолого-этнографической экспедиции (ЗКАЭЭ), в количестве 4-х чел. (М.К. Семби – нач. отряда, Ж.А. Шайкен, Оразбек Е.Ж. и Шерстнев П.Ю. – водитель). Изучение памятников архитектуры проводилось методом схематических обмеров, фотофиксацией, глазомерными съемками некрополей, сбором сведений у информаторов (Ажигали, 2003: 48–49; Ерофеева, 2003: 28–29; Семби, 2003: 72).

Местонахождение трех каменных уйтасов, нам указал информатор Тынысбаев Жарылкасын (1945 г.р., найман–баканбелды–баганалы) – хозяин зимовки Лакбай. Заметим, что сооружения Уйтас-I и Уйтас-II однотипны с сарыторгайскими «Екідың», как конструктивной, так и юртообразной формой древнейшего жилища «шошала».

Первый из них, хорошо сохранившийся, находится в 3 км к юго-западу, издали напоминающий конфигурацию юрты Уйтас I и руинированный Уйтас II, по внешнему облику и конструкцией идентичны с памятниками «Екідың».

Хорошо сохранившееся сооружение Уйтас 1 имеет круглую форму в плане, диаметром – 8,75м и высотой стен – 2,86м. Сооружение сложено из камня-плитняка (сланец) на глиняном растворе. Приземистый, чуть возвышающийся от поверхности земли, входным проемом (0,65 × 0,60 м) ориентирован на восход солнца, (в период осенне-зимнего солнцестояния). Памятник вошел в «Археологическую карту Казахстана». Какое-либо захоронение внутри памятника отсутствует. Заметим, что данное раннетюркское каменное сооружение Уйтас-I может послужить конкретным аналогом для воссоздания утраченных обликов двух памятников «Екідың» (дың I и дың II).

Сооружение Уйтас II расположен в 1,5 км к Ю. от предыдущего сооружения Уйтас-I, на верхней террасе правого берега р. Буланты (Байқоңыр). У сильно разрушенного сооружения просматривается кольцо круглого очертания, в плане большим диаметром – 14,2 м и внутренним диаметром – 6,10 м; остаточная высота стен – 0,60 м. С восточной стороны сооружения имеется слабо заметное очертание входного проема.

А вот разрушившийся до основания Ұйтас III отличается от остальных своей конструктивной формой. Сооружение находится в 0,8 км к СВ от памятника Ұйтас II. Его подквадратные стены с наружной стороны, вогнуты вовнутрь, размерами – 4,85 × 3,52 м. Высота остатков разрушившихся стен составляет – 0,7 м. Подквадратное в плане строение, где начиная от дневной поверхности земли кладка (толщ. стены 0,7–0,8 м) у трех западной, северной и восточной стен выполнена вогнутым изгибом внутрь с вертикальным сужением, кроме южной, которая выложена по прямой без изгиба. Вышеописанные сооружения определенно вызывают немалый научный интерес, как памятники архитектуры типа «дын», раннетюркского (доисламского) времени (Семби, 2003: 72–73).

Своеобразно классифицируются по функциональному назначению и общим конструктивным формам поминальные храмы построенные из природного камня-плитняка. К примеру памятники эпическим героям «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» на реке Аягөз, Діңгек в Жетісу, Дың моласы и Домбауыл в Сарыарке с архаичным обрядом погребения – сөрелеу, сөреге қойу, сөрелеп жерлеу. В данном обряде тело покойного выставляют на полку, представляющий собою бревенчатый настил встроенный в интерьер сооружения, на высоте вытянутой руки.

Рассматриваемые нами, сарыаркинские типы памятников Домбауыл и Дың моласы, в плане являются подквадратными. Стены как бы вогнуты во внутреннюю сторону, а верх завершается усеченной пирамидой в зените свода устроен световой проем «тойнак». Эти раннетюркские памятники, вместе с другими аналогичными башенными сооружениями расположенными на территории Казахстана, дают нам определенное представление о строительных приемах и архитектурных формах раннего средневековья. О чем говорит в частности, натурное, архитектурно-археологическое обследование памятника «Дың моласы», который возвышается в 4 км к югу от с. Егинды (Улытауская обл.). Отметим, что сравнительный анализ его архитектуры позволяет предположительно отнести этот памятник к тюркской эпохе, а по функциональному назначению он относится к категории храмов-святилищ. Хорошо сохранившееся сооружение Дың моласы идентичное знаменитому памятнику посвященных эпическим героям Қозы Көрпеш – Баян сұлу (Сембин, 1987: 4). Меньшее по объему каменное сооружение «Дың моласы» было выявлено и введено в научный оборот в 1948 г. Центрально-Казахстанской археологической экспедицией АН КазССР (рук. А. Х. Маргулан). В 2005 г., данный памятник был исследован экспедицией КазНИИКИ МК РК (в составе – рук. М.К. Семби, К. Жорабеков, М.С. Нугманов и Ж.А. Шайкен). При этом были выполнены архитектурно-археологические обмеры, фотофиксация и подробное описание памятника. Памятник «Дың моласы» представляет собой прямоугольное, подквадратное в плане сооружение (внешние размеры – 5,6 × 6,2 м), возведенное на невысокой квадратной платформе, вымощенная на предварительно выравненной площадке. Верх сооружения завершает четырехугольная усеченная пирамида, с зенитным стволовым отверстием, напоминающее традиционные свето-дымовое отверстие, наподобие «тойнак» устраиваемые казахами в перекрытиях своих стационарных жилищ.

В интерьере здания установлена бревенчатая полка на высоте около 2,5 м от пола, куда предположительно ложили тело умершего в традициях зороастризма, до того времени пока кости не очистятся от мышц. Значительно обрушившийся входной проем ориентирован на северо-восток, то есть на восход солнца в период весенне-летнего солнцестояния. Перед памятником, в некотором отдалении от входа, по направлению ориентированных на С-СВ, начинается ряд выстроенных в одну линию каменных столбиков балбалов из природных камней небольших размеров, количество которых соответствует числу посетивших святилище с целью поклонения и благославения аруахов ушедших в потусторонний мир (Агапов, Кадырбаев, 1979: 88, 89, 154).

Изучаемые нами каменные сооружения конструктивно близкие между собой: в применении строительного материала – камня; ориентированию входов – на восток, к восходу солнца т.е. появлению первых лучей солнца. По внешней форме и конечно же, функциональному назначению, все они не являются надмогильными сооружениями. Вместе с тем, эти памятники достаточно отличаются между собой в конструктивном решении внешних объемов и интерьеров. По сложившейся традиции, как правило, памятники построены над могилами располагающихся на возвышенности, вдоль кочевых и караванных путей. Такие сооружения были видны издали и являлись доминантой в округе и служили прекрасным ориентиром «маяком» в бескрайней степи. По мнению ученых, сооружения дың, являлись храмами поклонения огню, силам природы и духам предков «аруак», возникновение которых, ученые относят к бронзовому веку (Валиханов, 1961: 473–477; Шайкен, 2005: 7).

Наиболее крупный вид святилища «дын» расположен на возвышенности у реки Атасу, в местечке Қараөзек. Памятник представляется очень объемистым, в диаметре достигает 8 метров, в основании четырехугольный, сохранившаяся высота – 8 метров. Высокий островерхий купол

разрушился таким образом, что образовался завал под стенами со всех четырех сторон сооружения. Раньше перед входом стояли каменные изваяния, в настоящее время они отсутствуют, только единственное сохранившееся изваяние лежит в стороне, на расстоянии около 100 метров (Татыгулов и др., 2000: 234).

Очень близки к указанным выше храмовым святилищам по своему функциональному назначению, периоду возникновения и примененному материалу строительства, башенные сооружения: «Дың моласы», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Домбауыл», «Діңгек» и др. Все перечисленные сооружения построены из камня-плитняка (сланец) на глиняном растворе (Кастанье, 1911: 45–46; Арғынбаев, 1987: 106–107; Сембин, 1987: 4;).

К примеру, данные своеобразные каменные башни возвышающиеся в казахской степи, как-то: Діңгек (Жетісу), Қозыкөрпеш-Баянсұлу (Аягөз), Домбауыл и Дыңмоласы (Ұлытау) относятся к храмам-святилищам раннетюркского периода. По сочетанию внешнего вида и ориентирования входных проемов на восход, то есть по направлению первым лучам рассветного солнца, незавершенностью верха купола со световым отверстием «тойнақ», по сложившимся древним традициям эти памятники относятся к поминальным храмам-святилищам, то есть местам поклонения и исполнения ритуала жертвоприношения духу предков (аруақ), небу, солнцу, огню и другим духам-хранителям. Перечисленные культовые памятники относятся к категории историко-культурного наследия казахского народа (Материалы ЦКЭ-79; Арғынбаев, 1987: 106–107; Мендикулов, 1987: 39; Татыгулов и др., 2000: 227, 233; Шайкен, 2006: 179; Кожя, 2011: 259–263; Семби, 2011: 387).

С распространением ислама IX–X вв. в Казахстане погребальный обряд меняется и проводится по характерным исламским канонам, умерших предают земле – могильная яма «қабір», склепы – сахана (Байпаков, 1998: 36; Бекбалақ, 2001: 314). Вместе с тем, сохранились доисламские ритуалы последователей зороастризма (Заратуштра) – поклонение огню, восходящему солнцу, аруаху – умерших хоронили в «башнях молчания» (Настольная книга, 1978: 57–58; Байтенов, 2004: 75). В данном случае подразумевается, что тело умершего выставляли до тех пор пока мышечные ткани не отделятся от костей.

Заключение

Таким образом, проанализировав архитектуру древнейших святилищ, круглых либо квадратных однокамерных сооружений из камня, с пирамидальными и сферическими сводами, можно заключить, что глубоко суеверные, политеистический религиозными воззрениями, кочевники посещали древние каменные сооружения, как место поклонения духам предков, силам природы, огню, небу и солнцу. Святилища эти не являющиеся погребальными сооружениями, были сакральным местом для наших пращуров, где они поминали духов предков – аруахов, своими жертвоприношениями, очищаясь силой огня и благославляя. Следует особо отметить, что ориентация входных проемов данных сооружений на восток, строго соблюдалась древними строителями, что продиктовано особенностями жизнедеятельности кочевников связанных с традиционными календарными культовыми обрядами. Входной проем (лаз) при строительстве, ориентировался строго по направлению восходящих лучей рассветного солнца. В том случае, если ориентация входного проема была направлена относительно северо-востока, то строительство сооружения происходило в период весенне-летнего солнцестояния (с 22 марта по 22 июня). Если же, сооружение ориентировано входным проемом на юго-восток, то по времени строительство происходило в период летне-осеннего солнцестояния (с 22 июня по 22 сентября).

В принципе необходимо обратить пристальное внимание к актуальным проблемам изучения и сохранения памятников наиболее причастных к истории и культуре и собственно казахского народа (культово-мемориальных, погребально-культовых, культовых храмов, святилищ, поселенческих, жилищных, эпиграфических и других) которые на данный момент находятся в стадии интенсивного разрушения. Памятники народного зодчества непосредственно являющиеся наследием предков, неотъемлемой частью истории строительной культуры Великой степи. Следует отметить, что их численность безвозвратно уменьшается с каждым годом.

В настоящее время назрела актуальность практических мероприятий по проблеме научного исследования и научного отношения в процессе реставрации и консервации многочисленных недвижимых памятников истории и культуры Казахстана. Естественно, принимая во внимание особый историко-культурный статус таким архаичным типам сооружений типа «дың». Учитывая крайней невосполнимости разрушения редких образцов памятников истории и культуры, требующих для сохранения их, хотя бы срочной консервации. И только, после тщательного и основательного научного исследования, возможна лишь частичная реставрация.

Чертежи и рисунки Drawings and figures

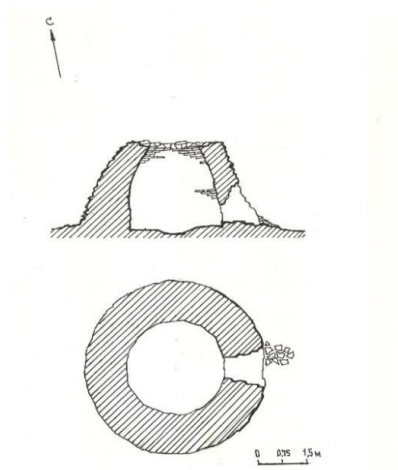

Рис. 1. Екідын. Дың – I.
[Fig. 1. Ekidyn. Dyn – 1]

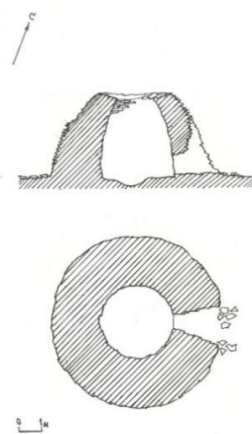

Рис. 2. Екідын. Дың – 2.
[Fig. 2. Ekidyn. Dyn – 2]

Рис. 3. Екідын. Глазомерная съемка, 1980 г. 1) дың I; 2) дың II и каменные курганы; 3) мечеть Тойшыбека; 4) аул Екідын; 5) местное кладбище и мавзолей «Қызтам».
[Fig. 3. Ekidyn. Visual survey, 1980. 1) Dyn I; 2) Dyn 2 and stone mounds; 3) Toyshibek mosque; 4) Ekidyn village; 5) local cemetery and mausoleum "Kyztam"]

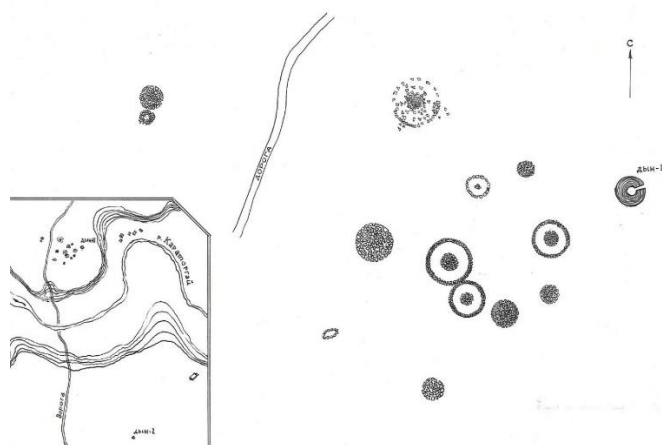

Рис. 4. Екідын. Древние круглые каменные курганы у Дың II. Глазомерная съемка, 2001 г.
Fig. 4. Ekidyn. Ancient round stone mounds near Dyn 2. Visual survey, 2001.

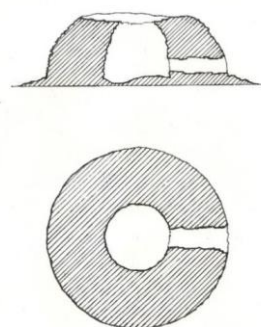

Рис. 5. Үйтас I, зимовка Лақбай
[Fig. 5. Uytas 1, Lakbay wintering]

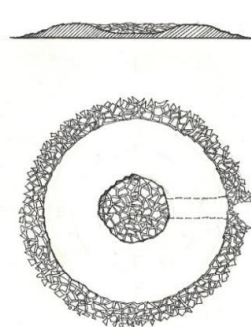

Рис. 6. Үйтас II, зимовка Лақбай
[Fig. 6. Uytas II, Lakbay wintering]

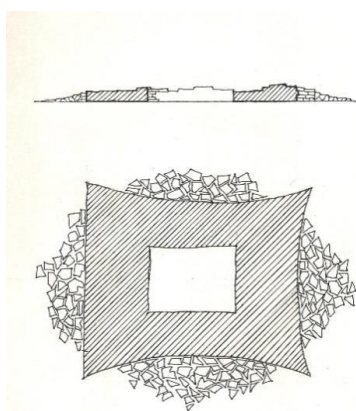

Рис. 7. Үйтас III, зимовка Лақбай
Fig. 7. Uytas 3, Lakbay wintering

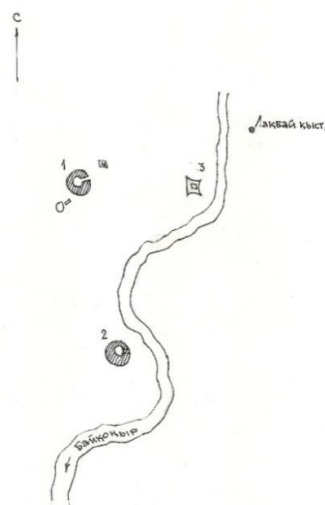

Рис. 8. Үйтас I, II, III, зим. Лақбай.
Fig. 8. Uytas 1, 2, 3,, Lakbay wintering.

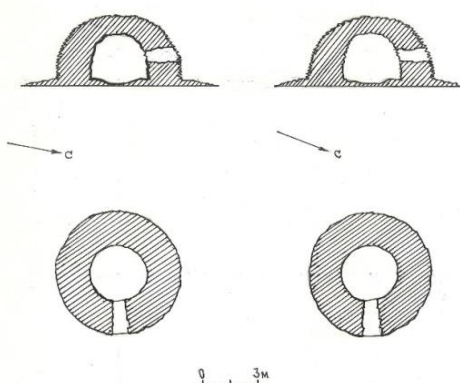

Рис. 9. Қосүйтас, Үлытау, 2001 г.
[Fig. 9. Kosuytas, Ulytau, 2001]

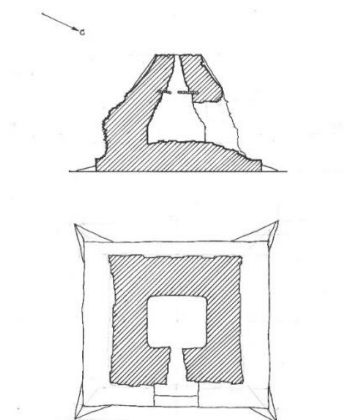

Рис. 10. Дың моласы, ауыл Егінді
[Fig. 10. Dyn molasy, Egindi village]

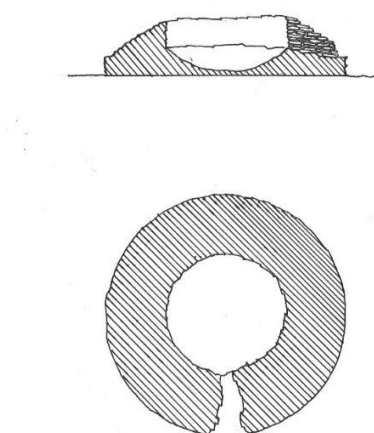

Рис. 11. Полуразрушенный дың, ауыл Егінді.
[Fig. 11. Dilapidated melon, Egindi village]

**Глазомерная съемка, 2001 г.
[Visual survey, 2001]**

Екідын, дың I, аул Екідын, Амангелдинский р-н, Костанайская обл.
[Ekidyn, dyn 1, Ekidyn village, Amangeldinsky district, Kostanay region]

Екідын, дың II, аул Екідын, Амангелдинский р-н, Костанайская обл.
[Ekidyn, dyn 2, Ekidyn village, Amangeldinsky district, Kostanay region]

Үйтас I, аул Егінді
[Uytas I, Egindi village]

Үйтас I, Входной проем (лаз)
[Юйтас 1, Entrance opening (manhole)]

Қосұйғас
[Kosüytas]

Святилище Дың моласы, аул Егінді
[Sanctuary of Dyn molasy, Egindi village]

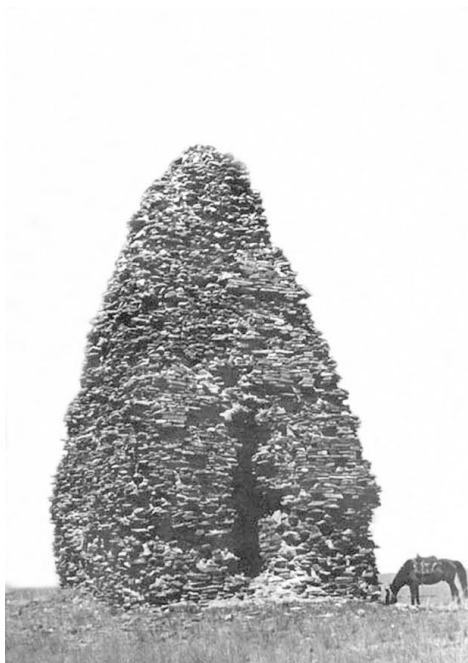
Дың, аул Егінді
[Dyn, Egindi village]

Доисламское святилище Домбаул
[Pre-Islamic Sanctuary of Dombaul]

Дінгек – древнетюркский храм-святилище
[Dingek – ancient Turkic temple-sanctuary]

Древнетюркский поминальный храм Қозыкөрпеш – Байансұлу
[Ancient Turkic memorial temple Kozykorpesh – Bayansulu]

References

- Adzhigaliyev, 1994 — *Adzhigaliyev S.I.* Genezis traditsionnoy pogrebalno-kultovoy arkhitektury Zapadnogo Kazakhstana (na osnove issledovaniya malykh form) [The genesis of the traditional funeral and cult architecture of Western Kazakhstan (based on the study of small forms)]. Almaty: Gylm, 1994. 260 p. (In Russ.).
- Agapov, Kadyrbayev, 1979 — *Agapov P., Kadyrbayev M.* Sokrovishcha drevnego Kazakhstana [Treasures of ancient Kazakhstan]. Alma-Ata: Zhaly, 1979. 252 p. (In Russ.).
- Argynbayev, 1987 — *Argynbayev Kh.* Kazak khalkynyn koloneri [Crafts of the Kazakh people]. Almaty: Oner, 1987. 128 p. (In Kaz.).
- Azhigali, 2002 — *Azhigali S.E.* Arkhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kultury Yevrazii (pamyatniki Aralo-Kaspyskogo regiona) [Nomadic architecture is a phenomenon of the history and culture of Eurasia (monuments of the Aral-Caspian region)]. Almaty: Gylm, 2002. 654 p. (In Russ.).
- Azhigali, 2003 — *Azhigali S.E.* Otchet o rabote kompleksnoy Zapadno-Kazakhstanskoy arkheologo-etnograficheskoy Ekspeditsii (ZKAEE) 2001 goda [Report on the work of the comprehensive West Kazakhstan Archaeological and Ethnographic Expedition (WKAEE) in 2001] // Mezhdunarodny fond Abulkhair-khana: Stanovleniye i pervye rezultaty [Abulkhair Khan International Foundation: Formation and first results]. Comp. by I.V. Yerofeyeva, A.A. Almukambet. Almaty: Abulkhair Khan International Foundation, 2003. Pp. 45–49. (In Russ.).
- Baytenov, 2004 — *Baytenov E.M.* Memorialnoye zodchestvo Kazakhstana: evolyutsiya i problemy formoobrazovaniya [Memorial architecture of Kazakhstan: evolution and problems of shaping]. Almaty: KazGASA, 2004. 244 p. (In Russ.).
- Bekbalak, 2001 — *Bekbalak K.A.* Pokhoronno-pominalnaya obryadnost kazakhov Yuzhnogo Kazakhstana [Funeral and memorial rites of the Kazakhs of Southern Kazakhstan]. Obychai obryady kazakhov v proshlom i nastoyashchem [Customs and rituals of the Kazakhs in the past and present]. Collection of articles. Almaty, 2001. Pp. 294–317. (In Russ.).
- Bulatov, 1988 — *Bulatov M.S.* Geometricheskaya garmonizatsiya v arkhitektruye Sredney Azii IX–XV vv. (istoriko-teoreticheskoye issledovaniye) [Geometric harmonization in the architecture of Central Asia in the IX–XV centuries (historical and theoretical research)]. Moscow: Nauka, 1988. 368 p. (In Russ.).
- Dzhanibekov, 1982 — *Dzhanibekov U.D.* Kultura kazakhskogo remesla [Culture of the Kazakh craft]. Alma-Ata: Oner, 1982. 144 p. (In Russ.).
- Erofeyeva, 2003 — *Erofeyeva I.V.* Osnovnye rezultaty prodelannoy raboty za 2001–2002 gody [The main results of the work done in 2001–2002]. Mezhdunarodny fond Abulkhair-khana: Stanovleniye i pervye rezultaty [Abulkhair Khan International Foundation: Formation and first results]. Comp. by I.V. Yerofeyeva, A.A. Almukambet. Almaty: Abulkhair Khan International Foundation, 2003. Pp. 28–29. (In Russ.).
- Istoriya Kazakhskoy SSR, 1977 — *Istoriya Kazakhskoy SSR* (s drevneyshikh vremen do nashikh dnei). In 5 vol. [The history of the Kazakh SSR (from ancient times to the present day). In five volumes]. Vol. 1. Alma-Ata: Nauka, 1977. 479 p. (In Russ.).
- Istoriya Kazakhskoy SSR, 1979 — *Istoriya Kazakhskoy SSR* (s drevneyshikh vremen do nashikh dnei). In 5 vol. [The history of the Kazakh SSR (from ancient times to the present day). In five volumes]. Alma-Ata: Nauka, 1979. Vol. 2. 424 p. (In Russ.).
- Kastanye, 1911 — *Kastanye I.A.* Nadgrobye sooruzheniya kirgizskikh stepey [Tombstones of the Kirghiz steppes]. Orenburg, 1911. 110 p. (In Russ.).
- Kazakh adebi tilinin sozdigi, 2007 — *Kazakh adebi tilinin sozdigi*. On bes tom dyk [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes]. Vol. 5. Almaty: Arys, 2007. 752 p. (In Kaz.).
- Kazakh adebi tilinin sozdigi, 2011 — *Kazakh adebi tilinin sozdigi*. On bes tom dyk [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes]. Vol. 15. Almaty: Kazak entsiklopediyasy, 2011. 824 p. (In Kaz.).
- Kazakhsko-russky slovar, 2002 — *Kazakhsko-russky slovar* [Kazakh-Russian dictionary]. Almaty: Dayk-Press, 2002. 1008 p. (In Kaz.).
- Kazaktyn makaldary, 1959 — *Kazaktyn makaldary men matelderi* [Kazakh proverbs and sayings]. Comp. by Otebay Turmanzhanov. Almaty: Kazmemkorkemadepiyet baspasy, 1959. 301 p. (In Kaz.).
- Kozha, 2011 — *Kozha M.* Monumentalnye drevnetyurkskiye sooruzheniya Kazakhstana [Monumental ancient Turkic buildings of Kazakhstan]. Materialy II Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii «Aralo-Kaspyskiy region v istorii i kulture Yevrazii» [Proceedings of the 2nd International Scientific Conference “The Aral-Caspian region in the history and culture of Eurasia”]. Almaty–Aktobe, 2011. Pp. 259–263. (In Russ.).
- Kudaybergenova, 2001 — *Kudaybergenova A.* Syrdariyanyn tomengi agysynda turatyn kazaktardyn adet-gurpy men salt-dastur erekshelekteri [Features of Customs and traditions of Kazakhs living in the lower reaches of the Syrdarya]. Kazaktyn adet-gurpytary men salt-dasturleri: otkendegisi zhane bugini. Makalalar zhynagy [Kazakh Customs and traditions: past and present. Collection of articles]. Almaty: Gylm, 2001. Pp. 143–156. (In Kaz.).
- Marghulan, 1950 — *Marghulan A.Kh.* Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazakhstana [From the history of cities and the construction art of ancient Kazakhstan]. Alma-Ata, 1950. 122 p. (In Russ.).
- Marghulan, 1959 — *Marghulan A.Kh.* Arkhitektura drevnego perioda [Architecture of the ancient period]. Margulan A.Kh., Basenov T.K., Mendikulov M.M. Arkhitektura Kazakhstana [Architecture of Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakh State Publishing House, 1959. Pp. 9–95. (In Russ.).
- Marghulan, 1978 — *Marghulan A.Kh.* Ostatki osedlykh poselenii v Tsentralnom Kazakhstane [Remnants of settled settlements in Central Kazakhstan]. Arkheologicheskiye pamyatniki Kazakhstana [Archaeological sites of

- Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 1978. Pp. 3–37. (In Russ.).
- Marghulan, 1985 — *Marghulan A.* Yezhelgi zhyr, anyzdar [Ancient Psalms, legends]. Almaty: Zhazushy, 1985. 367 p. (In Kaz.).
- Marghulan, 1986 — *Marghulan A.Kh.* Kazakhskoye narodnoye prikladnoye iskusstvo [Kazakh folk applied art]. Vol. 1. Alma-Ata: Oner, 1986. 256 p. (In Russ.).
- Materialy, 1979 — *Materialy TsKE*, 79. Arkhiv NIPF RGP «Kazrestavratsiya» MK RK [Materials of the CCE – 79. Archive of the NIPF RSE “Kazrestavratsiya” MK RK.], 1979. (In Russ.).
- Mendikulov, 1987 — *Mendikulov M.M.* Pamyatniki narodnogo zodchestva Zapadnogo Kazakhstana [Monuments of folk architecture of Western Kazakhstan]. Alma-Ata: Oner, 1987. 160 p. (In Russ.).
- Nastolnaya kniga, 1987 — *Nastolnaya kniga ateista* [Atheist's Handbook]. 5th edition. Moscow: Politizdat, 1978. 447 p. (In Russ.).
- PMA, 80 — *Polevye materialy avtora* [The author's field materials], 1980. (In Russ.).
- Popova, et al., 2007 — *Popova L.F., Beknazarov R.A., Stasevich I.V.* Sovremennaya pogrebalno-pominalnaya obryadnost severo-zapadnykh kazakhov Aktyubinskoy oblasti (po materialam Aktyubinskoy etnograficheskoy ekspeditsii 2006 g.) [Modern funeral and memorial rites of the Northwestern Kazakhs of the Aktobe region (based on the materials of the Aktobe ethnographic expedition in 2006)]. Kadyrbayevskiye chteniya. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii [Kadyrbaev readings. Proceedings of the international scientific conference]. Aktobe: PrintA, 2007. Pp. 310–320.
- Puteshestviye v vostochnye strany, 1993 — *Puteshestviya v vostochnye strany* Plano Karpini i Gilyoma de Rubruka [Travels to the Eastern countries by Plano Carpini and Guillaume de Rubruk]. Almaty: Gylym, 1993. 248 p. (In Russ.).
- Sembi, 2001 — *Sembi M.K.* Relikty arkhaischeskikh ritualov v pamyatnikakh kazakhskoy arkhitektury Saryarki [Relics of archaic rituals in the monuments of Kazakh architecture Saryarka]. Obychai i obryady kazakhov v proshlom i nastoyashchem [Customs and rituals of the Kazakhs in the past and present]. Collection of articles. Almaty, 2001. Pp. 387–398. (In Russ.).
- Sembi, 2003 — *Sembi M.K.* Otchet o rabote vtorogo (Torgayskogo) otryada Zapadno-Kazakhstanskoy arkheologo-etnograficheskoy ekspeditsii 2001 goda [Report on the work of the second (Torgai) detachment of the West Kazakhstan archaeological and ethnographic expedition in 2001]. Mezhdunarodny fond Abulkhair-khana: Stanovleniye i pervye rezultaty [Abulkhair Khan International Foundation: Formation and first results]. Comp. by I.V. Yerofeyeva, A.A. Almukambet. Almaty: Abulkhair Khan International Foundation, 2003. Pp. 72–73. (In Russ.).
- Sembi, 2011 — *Sembi M.K.* Znachenkiye i sostoyaniye issledovaniy pamyatnikov kulturoy arkhitektury [The significance and state of research on monuments of religious architecture]. Materialy II Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii “Aralo-Kaspiyskiy region v istorii i kulture Yevrazii” [Materials of the 2nd International Scientific Conference “The Aral-Caspian region in the history and culture of Eurasia”]. Almaty–Aktobe, 2011. Pp. 386–387. (In Russ.).
- Sembi, 2013 — *Sembi M.* Pamyat zemli tyurko-mongolskoy: istoki i simvolika toponimov [The memory of the Turkic-Mongolian land: the origins and symbolism of toponyms]. Almaty: KazNIK, 2013. 296 p. (In Russ.).
- Sembin, 1987 — *Sembin M.* Kozy Korpesh – Bayan Sulu kesheni [Kozy Korpesh-Bayan Sulu complex]. Bilim zhane enbek, 1987. No. 1. Pp. 3–8. (In Kaz.).
- Sevortyan, 1980 — *Sevortyan E.V.* Etimologicheskiy slovar tyurkskikh yazykov: Obshchetyurkskiye i mezhtyurkskiye osnovy na bukvy “V”, “G”, “D” [Etymological dictionary of Turkic languages: Common Turkic and inter-Turkic bases for the letters “V”, “G”, “D”]. Moscow: Nauka, 1980. 362 p. (In Russ.).
- Shayken, 2005 — *Shayken Zh.* Guryptyk kurylystar zhane gibatatkhanalar men gimarattar [Ritual structures and temples and buildings]. Madeniyet, 2005. No. 3. Pp. 7–8. (In Kaz.).
- Shayken, 2006 — *Shayken Zh.A.* Nekotorye rezultaty issledovaniya pamyatnikov arkhitektury Torgayskoy stepi [Some results of the study of architectural monuments of the Turgai steppe]. Proceedings of the International Scientific Conference “Aral-Caspian Region in the History and Culture of Eurasia”. Part 1. Aktobe: Print A, 2006. Pp. 179–181. (In Russ.).
- Tatygulov, et al., 2000 — *Tatygulov A.Sh., Tatygulov A.A., Tatygulov A.A.* Arkhitektura zhane zhovalau negizderi [Architecture and design basics]. Vol. 2. Almaty, 2000. Pp. 227–237. (In Kaz.).
- Valikhanov, 1961 — *Valikhanov Ch.Ch.* Tenkri (bog) [Tengri (god)]. Collection of works in 5 vol. Vol 1. Alma-Ata: AS KazSSR, 1961. Pp. 112–120. (In Russ.).
- Valikhanov, 1964 — *Valikhanov Ch.Ch.* O kirgiz-kaysatskikh mogilakh (molakh) i drevnostyakh voobshche [About the Kirghiz-Kaysak graves (moles) and antiquities in general]. Collection of works in 5 vol. Vol. 3. Alma-Ata: AS KazSSR, 1964. Pp. 34–36. (In Russ.).

Литература

- Агапов, Кадырбаев, 1979 — *Агапов П., Кадырбаев М.* Сокровища древнего Казахстана. Алма-Ата: Жалын, 1979. 252 с.
- Ажигали, 2002 — *Ажигали С.Е.* Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). Алматы: Ғылым, 2002. 654 с.
- Ажигали, 2003 — *Ажигали С.Е.* Отчет о работе комплексной Западно-Казахстанской археолого-этнографической Экспедиции (ЗКАЭЭ) 2001 года // Международный фонд Абулхайр-хана: Становление и первые результаты / Сост. И.В. Ерофеева, А.А. Альмукамбет. Алматы: Международный фонд Абулхайр-хана,

2003. С. 45–49.

Ажигалиев, 1994 — *Ажигалиев С.И.* Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). Алматы: Гылым, 1994. 260 с.

Арғынбаев, 1987 — *Арғынбаев Х.* Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Өнер, 1987. 128 б.

Байтенов, 2004 — *Байтенов Э.М.* Мемориальное зодчество Казахстана: эволюция и проблемы формообразования. Алматы: КазГАСА, 2004. 244 с.

Бекбалак, 2001 — *Бекбалак К.А.* Похоронно-поминальная обрядность казахов Южного Казахстана // Обычаи обряды казахов в прошлом и настоящем. Сб. статей. Алматы, 2001. С. 294–317.

Булатов, 1988 — *Булатов М.С.* Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX–XV вв. (историко-теоретическое исследование). Москва: Наука, 1988. 368 с.

Валиханов, 1961 — *Валиханов Ч.Ч.* Тенкри (бог) // Собрание сочинений в пяти томах. Том I. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1961. С. 112–120.

Валиханов, 1964 — *Валиханов Ч.Ч.* О киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще // Собрание сочинений в пяти томах. Том III. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1964. С. 34–36.

Джанибеков, 1982 — *Джанибеков У.Д.* Культура казахского ремесла. Алма-Ата: Өнер, 1982. 144 с.

Ерофеева, 2001 — *Ерофеева И.В.* Основные результаты проделанной работы за 2001–2002 годы // Международный фонд Абулхаир-хана: Становление и первые результаты / Сост. И.В. Ерофеева, А.А. Альмукамбет. Алматы: Международный фонд Абулхаир-хана, 2001. С. 28–29.

История Казахской ССР, 1977 — *История Казахской ССР* (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. I. Алма-Ата: Наука, 1977. 479 с.

История Казахской ССР, 1979 — *История Казахской ССР* (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. II. Алма-Ата: Наука, 1979. 424 с.

Казахско-русский словарь, 2002 — *Казахско-русский словарь*. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. 1008 с.

Кастанье, 1911 — *Кастанье И.А.* Надгробные сооружения киргизских степей. Оренбург, 1911. 110 с.

Кожа, 2011 — *Кожа М.* Монументальные древнетюркские сооружения Казахстана // Материалы II Международной научной конференции «Арал-Каспийский регион в истории и культуре Евразии». Алматы-Актобе, 2011. С. 259–263.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2007 — *Қазақ әдеби тілінің сөздігі*. Он бес томдық. 5-том. Алматы: Арыс, 2007. 752 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011 — *Қазақ әдеби тілінің сөздігі*. Он бес томдық. 15-том. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. 824 б.

Қазақтың мақалдары, 1959 — *Қазақтың мақалдары мен мәтелдері* / Құраст. Өтебай Тұрманжанов. Алматы: Қазмемкөркемәдебиет баспасы, 1959. 301 б.

Құдайбергенова, 2001 — *Құдайбергенова А.* Сырдарияның төменгі ағысында тұратын қазақтардың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүр ерекшеліктері // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі және бүгінгі. Мақалалар жинағы. Алматы: Ғылым, 2001. 143–156 бб.

Маргулан, 1950 — *Маргулан А.Х.* Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата, 1950. 122 с.

Маргулан, 1959 — *Маргулан А.Х.* Архитектура древнего периода // Маргулан А. Х., Басенов Т.К., Мендикулов М.М. Архитектура Казахстана. Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1959. С. 9–95.

Маргулан, 1978 — *Маргулан А.Х.* Остатки оседлых поселений в Центральном Казахстане // Археологические памятники Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1978. С. 3–37.

Маргулан, 1986 — *Маргулан А.Х.* Казахское народное прикладное искусство. Т. 1. Алма-Ата: Өнер, 1986. 256 с.

Марғұлан, 1985 — *Марғұлан Ә.* Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы: Жазушы, 1985. 367 б.

Материалы, 1979 — *Материалы ЦКЭ – 79.* Архив НИПФ РГП «Казреставрация» МК РК.

Мендикулов, 1987 — *Мендикулов М.М.* Памятники народного зодчества Западного Казахстана. Алма-Ата: Өнер, 1987. 160 с.

Настольная книга, 1987 — *Настольная книга атеиста*. Изд. 5-е. Москва: Политиздат, 1978. 447 с.

ПМА, 1980 — *ПМА* Полевые материалы автора, 1980 г.

Попова и др., 2007 — *Попова Л.Ф., Бекназаров Р.А., Стасевич И.В.* Современная погребально-поминальная обрядность северо-западных казахов Актюбинской области (по материалам Актюбинской этнографической экспедиции 2006 г.) // Кадырбаевские чтения. Материалы международной научной конференции. Актобе: Принта, 2007. С. 310–320.

Путешествие в восточные страны, 1993 — *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука*. Алматы: Ғылым, 1993. 248 с.

Севортян, 1980 — *Севортян Э.В.* Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г», «Д». Москва: Наука, 1980. 362 с.

Семби, 2001 — *Семби М.К.* Реликты архаических ритуалов в памятниках казахской архитектуры Сарыарки // Обычаи обряды казахов в прошлом и настоящем. Сб. статей. Алматы, 2001. С. 387–398.

Семби, 2003 — *Семби М.К.* Отчет о работе второго (Торгайского) отряда Западно-Казахстанской археолого-этнографической экспедиции 2001 года // Международный фонд Абулхаир-хана: Становление и первые результаты / Сост. И.В. Ерофеева, А.А. Альмукамбет. Алматы: Международный фонд Абулхаир-хана,

2003. С. 72–73

Семби, 2011 — *Семби М.К.* Значение и состояние исследований памятников культовой архитектуры // Материалы II Международной научной конференции «Арал-Каспийский регион в истории и культуре Евразии». Алматы–Актобе, 2011. С. 386–387.

Семби, 2013 — *Семби М.* Память земли тюрко-монгольской: истоки и символика топонимов. Алматы: КазНИИК, 2013. 296 с.

Сембин, 1987 — *Сембин М.* Қозы Көрпеш – Баян Сұлу кешені // Білім және еңбек, 1987. № 1. 3–8 бб.

Татығұлов және т.б., 2000 — *Татығұлов Ә.Ш., Татығұлов Ә.Ә., Татығұлов А.Ә.* Архитектура және жобалау негіздері. 2-том. Алматы, 2000. 227–237 бб.

Шайкен, 2005 — *Шайкен Ж.* Ғұрыптық құрылыстар және ғибадатханалар мен ғимараттар // Мәдениет. № 3. 2005. 7–8 бб.

Шайкен, 2006 — *Шайкен Ж.А.* Некоторые результаты исследования памятников архитектуры Торгайской степи // Материалы международной научной конференции «Арал-Каспийский регион в истории и культуре Евразии». Часть I. Актобе: «Принт А», 2006. С. 179–181.

АНТРОПОЛОГИЯ / ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 11. Is. 3, pp. 748–757, 2024
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_39_3_748-757

COMPLEX OF A STELE AND A RELIEF IMAGE OF A FACE IN THE SANDYKTAU MOUNTAINS (NORTH KAZAKHSTAN)

Sergey Yarygin¹, Sergazy Sakenov^{2*}, Valeriy Shulga³

¹Branch of Marghulan Archaeology Institute in Astana
(22, Abai Avenue, 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-9505-2839>. E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com

²Branch of Marghulan Archaeology Institute in Astana
(22, Abai Avenue, 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280>. E-mail: sergazi_82@mail.ru

*Corresponding Author

³Branch of Marghulan Archaeology Institute in Northern Kazakhstan
(6, Abai Str., 150010 Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)
Researcher
 <https://orcid.org/0009-0005-5995-3951>. E-mail: shulga.valera@list.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Yarygin S., Sakenov S., Shulga V., 2024

Abstract. *Introduction.* For the first time the materials of the study of the complex discovered in the Sandyktau Mountains in 2024 are being published in this article. The monument consists of two objects – a large natural boulder with a relief image of a human face and a nearby stele with a petroglyph in the upper part. The image of the face is a relief. It is well-developed, all the details are clearly visible – large eyes, a long straight nose, wide lips. The frontal part is bevelled. The relief is placed at the top of a low rocky outcrop and is oriented to the west-southwest. The overall dimensions of the face are 27 × 21 cm. *Goals and objectives.* Introduction of new and unique material into scientific circulation. The authors made an interpretation of the bas-relief of the face and put forward a hypothesis. *Results.* The chronology of the image, with certain analogies in the Seima-Turbino, Samus and Okunev monuments of the Bronze Age, remains undefined. The stele located next to the boulder is fallen, has a height of more than 2 m, a width of about 1 m. On one of the sides, in the area of a weakly distinguished head, a poorly preserved image of a deer with large, branched antlers was found. The stele is preliminarily dated to the 2nd millennium BC. *Conclusion.* Archaeological research on the territory of the Kokshetau Upland shows a wide variety of cult objects of the Bronze Age – megalithic structures, steles of different types, ritual crypts, petroglyphs, reliefs. This list can include a complex with a stele and a petroglyph from the vicinity of the village of Balkashino, probably related to the activities of groups that settled in the 2nd millennium BC along the Zhabai and Sarkyrama rivers.

Keywords: Relief, image of a face, stele, petroglyph, art, Sandyktau

Acknowledgments. The work was carried out within the framework of the project of fundamental scientific research of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, “Kazakhstan in antiquity and the Middle Ages: systematization and analysis of archaeological sources” (registration number IRN BR20280993).

For citation: Yarygin S., Sakenov S., Shulga V. Complex of a stele and a relief image of a face in the sandyktau mountains (North Kazakhstan) // Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2024. Vol. 11. No. 3. Pp. 748–757. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_748-757

САНДЫҚТАУ ТАУДАҒЫ СТЕЛАЛЫҚ КЕШЕН ЖӘНЕ БЕТТІҢ РЕЛЬЕФ БЕЙНЕСІ (СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН)

Сергей Ярыгин¹, Сергазы Сакенов^{2*}, Шульга Валерий³

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы Филиалы (22-үй, Абай даңғ., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

PhD, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-9505-2839>. E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com

²Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы Филиалы (22-үй, Абай даңғ., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

PhD, бас ғылыми қызметкер

*Автор-корреспондент

 <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280>. E-mail: sergazi_82@mail.ru

³Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Солтүстік Қазақстан Филиалы (6-үй, Абай көш., 15001 Петропавл, Қазақстан Республикасы)

Ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0009-0005-5995-3951>. E-mail: shulga.valera@list.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024

© Ярыгин С., Сакенов С., Шульга В., 2024

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада 2024 жылы Сандықтау тауларында табылған кешеннің зерттеу материалдары алғаш рет ұсынылып отыр. Ескерткіш екі нысаннан тұрады – үлкен табиғи тасқа салынған адам бетінің бейнесі және петроглиф суретті бар стела. Тасқа қажалып салынған бет бейнесі рельеф болып табылады. Бет жүзі жақсы салынған, барлық бөлшектер анық көрінеді – көздері үлкен, мұрыны ұзын, еріндері томпиған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Жаңа және бірегей материалды ғылыми айналымға енгізу. Авторлар бет бейне барельефіне интерпретация жасап, тұжырымдар келтірді. *Нәтижелер.* Қола дәуіріндегі Сейма-Турбино, Самус және Окунев ескерткіштерінде белгілі бір ұқсастықтар болғанымен, зерттелген нысаның хронологиясы ашық күйінде қаладырылды. Барельеф бар тастың жанында құлаған күйдегі стела табылды, оңын биіктігі 2 м-ден астам және ені 1 м болды. Стеланың бір жақ бетінде тармақталған мүйіздері бар бұғының нашар сақталған бейнесі анықталды. Аталмыш пертоглифі бар стелалар б.з.б. II мың. мерзімделеді. *Қорытындылар.* Көкшетау аумағында жүргізілген археологиялық зерттеулер қола дәуірінің культтік нысандарының алуан түрлілігін көрсетеді: мегалиттік құрылыстар, әртүрлі типтегі стелалар, ғұрыптық нысандар, петроглифтер, рельефтер. Бұл тізімге Балкашино ауылының шетіндегі бет бейнесі бар тасты және бұғы суреттелген стеланы қосуға болады, бәлкім Жабай және Сарқырама өзендерінің бойында біздің дәуірімізге дейінгі II мыңжылдықта қоныстанған топтардың қызметімен байланысты.

Түйін сөздер: Рельеф, бет бейнесі, стела, петроглиф, кол өнер, Сандықтау

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2023–2025 жылдарға арналған «Қазақстан ежелгі және орта ғасырлардағы: археологиялық қазбаларды жүйелеу және талдау» іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында жүзеге асырылды (тіркеу нөмірі BR20280993).

Дәйексөз үшін: Ярыгин С., Сакенов С., Шульга В. Сандықтау таудағы стелалық кешен және беттің рельеф бейнесі (Солтүстік Қазақстан) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 3. 748–757 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_3_748-757

КОМПЛЕКС СО СТЕЛОЙ И РЕЛЬЕФНЫМ ИЗОБРАЖЕНИЕМ ЛИЦА В ГОРАХ САНДЫКТАУ (СЕВЕРНЫЙ КАЗАХСТАН)

Ярыгин Сергей¹, Сакенов Сергазы^{2}, Шульга Валерий³*

¹Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана в городе Астана
(д. 22, просп. Абая, 010000 Астана, Республика Казахстан)

PhD, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-9505-2839>. E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com

²Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана в городе Астана
(д. 22, просп. Абая, 010000 Астана, Республика Казахстан)

PhD, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280>. E-mail: sergazi_82@mail.ru

*Корреспондирующий автор

³Северо-Казахстанский филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана
(д. 6, ул. Абая, 15001 Петропавловск, Республика Казахстан)

Научный сотрудник

 <https://orcid.org/0009-0005-5995-3951>. E-mail: shulga.valera@list.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024

© Ярыгин С., Сакенов С., Шульга В., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье впервые публикуются материалы исследования комплекса, обнаруженного в горах Сандықтау в 2024 году. Памятник состоит из двух объектов – крупного природного валуна с рельефным изображением человеческого лица и расположенной рядом стелы с петроглифом в верхней части. Изображение лица представляет собой рельеф. Оно хорошо проработано, четко видны все детали – крупные глаза, длинный прямой нос, широкие губы. Лобная часть скошенная. Рельеф помещен в верхней части невысокого скального выхода и ориентирован на западо-юго-запад. Общие размеры лица 27 × 21 см. *Цель и задачи исследования.* Ведение в научный оборот нового и уникального материала. Авторы сделали интерпретацию барельефа лица и выдвинули гипотезу. *Результаты.* Хронология изображения при наличии определенных аналогий в сейминско-турбинских, самусьских и окуневских памятниках эпохи бронзы остается открытой. Стела, находившаяся рядом с валуном в поваленном состоянии, высотой более 2 м, шириной порядка 1 м. На одной из сторон в районе слабо выделенной головы выявлено плохо сохранившееся изображение оленя с крупными ветвистыми рогами. Стела предварительно датирована II тыс. до н.э. *Выводы.* Археологические исследования на территории Кокшетауской возвышенности показывают большое разнообразие культовых объектов бронзового века: мегалитические конструкции, стелы разных типов, ритуальные склепы, петроглифы, рельефы. В этот перечень можно включить комплекс со стелой и петроглифом из окрестностей поселка Балкашино, вероятно, относящийся к деятельности коллективов, расселившихся в II тыс. до н. э. по течению рек Жабай и Саркрома.

Ключевые слова: Рельеф, изображение лица, стела, петроглиф, искусство, Сандыктау

Благодарность. Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., «Казахстан в древности и Средневековье: систематизация и анализ археологических источников» (регистрационный номер ИРН BR20280993).

Для цитирования: Ярыгин С., Сакенов С., Шульга В. Комплекс со стелой и рельефным изображением лиц в горах сандыктау (Северный Казахстан) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 748–757. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_2_748-757

Введение

Шестнадцатого июля 2024 года научные сотрудники Института археологии имени А.Х. Маргулана В.А. Шульга, С.А. Ярыгин и С.К. Сакенов, ведущие археологические исследования в Северо-Казахстанской области и в Зерендинском районе Акмолинской области, были проинформированы директором краеведческого музея поселка Балкашино М.С. Копобаевым об обнаружении рельефного изображения человеческого лица на гранитном останце, расположенном к востоку от поселка.

В результате выезда на памятник и осмотра местности удалось зафиксировать его точное местонахождение. Памятник расположен в 408 м к востоку от поселка Балкашино, в 780 м к востоку от русла реки Жабай и в 80 м к северу от ее притока Кабаний Ключ, у подножия гряды, входящей в горно-лесной массив Сандыктау (Кокшетауская возвышенность) (Рис. 1). Зафиксировали рельеф и произвели рекогносцировочное обследование местности, которое показало, что природный валун входил в один комплекс с каменной стелой, на которой имелся петроглиф.

Рис. 1. Карта памятников: 1 – комплекс со стелой; 2 – поселение Сандыктау; 3 – могильник Сандыктау; 4 – горная выработка; 5 – могильник Сандыктау.

Карта создана на основе данных сайта <https://www.cyclosm.org/#map=5/49.233/427.535/cyclosm>

Материалы и методы

Съемка памятника осуществлялась при помощи глобальных навигационных спутниковых систем (ГНСС) с использованием следующего оборудования: портативного GPS-навигатора Garmin Etrex 10 и квадрокоптера DJI Mini 2. Осуществлена поэтапная фотофиксация памятника. Сняты размеры, осуществлено описание объекта, сделан его художественно-графический рисунок. Вокруг комплекса проведена разведка.

Каменный останец с лицевым изображением является южным окончанием широкой полосы массивных скальных выходов, которые идут дугой в виде крупных валунов и групп блиноподобных монолитов. Находится на восточной окраине широкого луга, на границе с лесом. В плане имеет форму неправильной трапеции с округленными очертаниями. Южная и западная стороны выровненные. В разрезе полусферический, с вытянутым восточным краем. Размеры 3×5 м, высота 1,15 м. Материал породы валуна – лейкократовый гранит с большим содержанием светлоокрашенных или бесцветных минералов (полевых шпатов, кварца, фельдшпатоидов). Изображение лица помещено на западную вертикальную подработанную и выровненную стенку валуна, в его верхнюю часть (Рис. 2).

Рис. 2. Валун с рельефным изображением лица: 1 – западная сторона; 2 – северная сторона; 3 – южная сторона; 4 – верхняя часть

Высота лица от подбородка до скошенного лба 27 см, ширина по выступающим скулам 21 см. На лице хорошо выделяются все анатомические особенности: глаза, нос, надбровные дуги, губы, подбородок. Очертания бровей и носа Т-образные. Рельефность фигуры достигнута путем глубокой выбивки по контуру лица. Максимальная ширина образованного канта 2 см и глубина 2 см фиксируются с левой стороны лица. С правой стороны на этом же уровне идет широкий скол 14×15 см, со следами подработки и выравнивания. Стенки канта ровные, вертикальные. С левой стороны лица по внутренней части фиксируются слабозаметные выемки и сколы.

Глаза крупные размерами $6 \times 2,5$ см, слегка выпуклые, с окантовкой шириной порядка 4 мм и глубиной около 2 мм. Глаза расположены не на одной оси, правый слегка приподнят. На левом можно разглядеть слабо выраженный круглый зрачок. Нос достаточно прямой, ширина по переносице 3 см, по основанию 4 см, длина 7,5 см, максимальная высота порядка 1 см. Кончик носа отколот. Расстояние от края носа до губ 1 см.

Губы полные, приоткрытые, естественной формы. У верхней губы хорошо виден губной желобок. Спайка губ затянута мхом. Общая ширина 4 см, длина 5 см. Верхняя губа шириной около 1,6 см, нижняя – 2,1 см. Расстояние от нижней губы до подбородка 6 см. Подбородок широкий округлый, в его нижней части выбоина 2×4 см. Лоб скошен, надбровные дуги, в особенности над правым глазом, ярко выражены. Высота скошенного лба 5 см. У лица

просматриваются слабо выступающие скулы, они округлой формы, диаметром порядка 6–7 см и приподняты к верхней части изображения (Рис. 3).

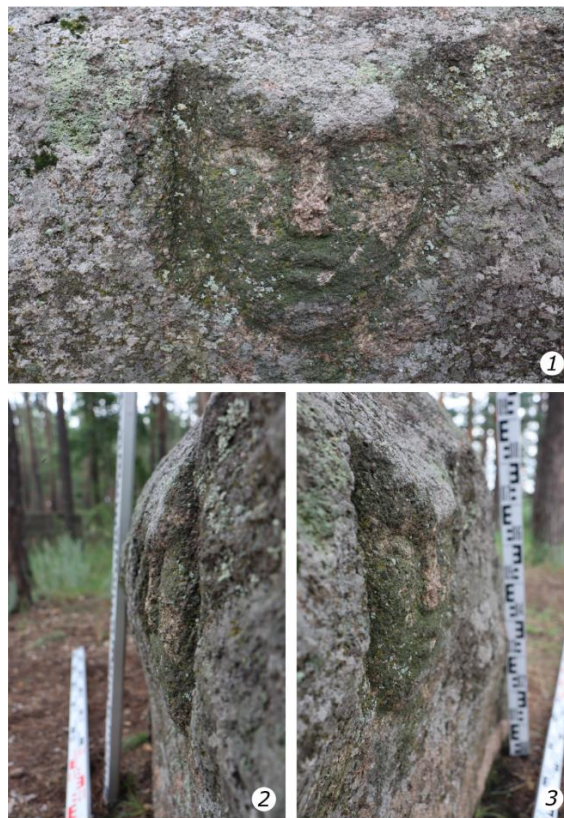

Рис. 3. Рельефное изображение лица человека: 1 – вид анфас; 2 – вид с южной стороны; 3 – вид с северной стороны

В результате осмотра местности в 1 м к югу от валуна выявлена каменная стела (Рис. 4). Она была нижней широкой частью погружена в грунт на 5 см, засыпана хвоей и бытовым мусором. На ее поверхности зафиксированы следы недавнего костра. После расчистки и извлечения определены ее формы и размеры.

Объект представлял собой обработанную плиту из гранита. Высота 2,3 м, ширина 0,7–0,75 м, толщина 0,3–0,15 м. На поверхности видны следы обработки. Верхняя часть с двух сторон подтесана и в районе вершины скруглена, по краям видны слабо профилированные плечи. По центру узкого края стелы идет широкий скол со следами подтески, который визуально разделяет плиту на две части. С противоположной стороны подобный элемент оформления едва намечен. Его ширина 0,5 м, глубина 0,1 м. Нижняя часть стелы не обработана, она лучшей сохранности, по этой части хорошо видно, что плита была вкопана на глубину от 0,4 до 0,5 м.

В верхней части стелы выявлен плохо сохранившийся петроглиф оленя. Он выполнен широкой и глубокой выбивкой. Общие размеры порядка 0,4 × 0,4 м. Глубина выбивки 1–2 см, ширина 2,5–3 см. Тело и две ноги оленя изображены достаточно схематично – в виде скобы. Голова крупная, хорошо выделена длинная морда. От головы назад идут две по-разному оформленные ветки рогов: верхняя ветка дугой, на конце имеет элемент в виде крючка; нижняя повреждена, однако можно рассмотреть три отдельных отростка. Ниже на поверхности стелы заметны и другие выбивки, но степень их сохранности препятствует внятной атрибуции.

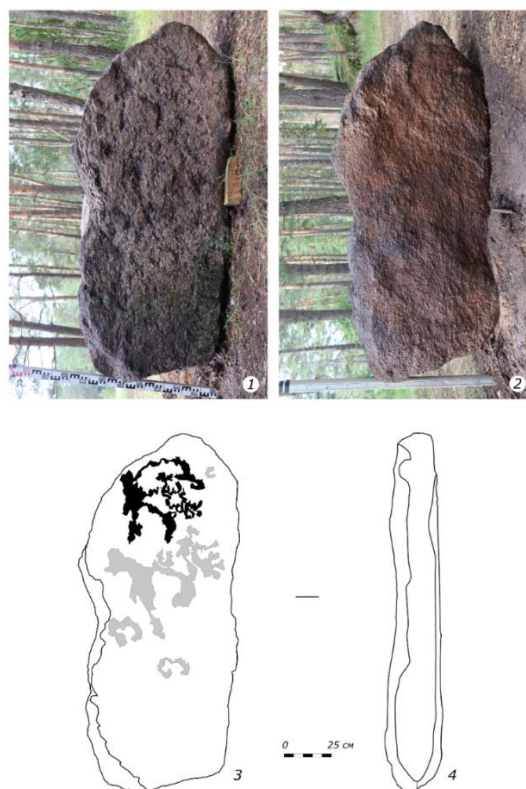

Рис. 4. Каменная стела с изображением: 1 – лицевая сторона; 2 – задняя сторона; 3 – прорисовка лицевой стороны с изображением оленя в верхней части; 4 – профиль стелы

Рядом с основанием стелы и ближе к валуну с лицевым изображением расчищен валун, служивший опорой для ее установки в вертикальном положении. Размеры камня $0,3 \times 0,5$ м.

Стела лежала изображением оленя кверху, основанием на восток. Судя по положению опорного камня, она была установлена широкой частью по оси запад – восток. Исходя из ее положения на земле, можно сделать вывод, что она была противоположна ориентировке лица – на восход солнца. Однако вполне вероятно, что после падения она была перевернута, так как в зафиксированном состоянии была значительно отклонена от оси основного направления при падении. Следовательно, первоначально петроглиф оленя и лицевое изображение были ориентированы в одном направлении (Рис. 5).

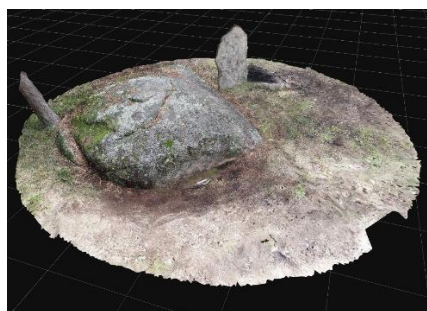

Рис. 5. 3D-модель комплекса валуна со стелой. Автор Н.Н. Ильдеряков

Дискуссия

Хронология комплекса и соотношение составляющих его объектов вызывают вопросы. Стела, обнаруженная рядом с валуном, по форме выглядит архаичнее койтасов, распространенных в Центральном Казахстане в бегазы-дандыбаевской культуре, которые имеют вид столбов со скошенной верхней частью (Маргулан, 1998: 331–350; Бейсенов, Варфоломеев, 2008). Близкие формы демонстрируют стелы, датированные более ранним периодом. Подобные каменные плиты зафиксированы в группе Кзылшоки на реке Нуртай, у северо-восточного подножия горы Корпетай, в 3 км к северо-западу от аула Канаттас. Группа

представляет собой каменную аллею протяженностью около 250 м. Наиболее крупные менгиры установлены в концах вереницы. Это огромные и грубые глыбы камня (мергель) плоского очертания, слегка подтесанные в подтреугольную форму и установленные вершинами вверх. Размеры их почти одинаковы: высота 3,5–4 м, ширина основания треугольника 2,8–3 м, толщина 60–80 см (Маргулан, 1998: 332–335; рис. 167). Можно обратить внимание на похожий тип оформления верхней части стел в Северном Причерноморье и Крыму. Они также имеют на поверхности в разных частях изображения животных, но при этом более антропоморфны и значительно лучше детализированы (Иванова, 2014: 5–20; Рис. 8).

Манера изображения оленя на стеле относится к одной традиции с петроглифом, ранее обнаруженным на внутренней стенке ограды ящика на могильнике федоровского и саргаринского времени Кызылтабе, размещенном на территории Бурабайского района Акмолинской области, в 100 км на северо-восток от стелы с петроглифом. Памятник представляет интерес своим однозначным ритуальным назначением. Это каменная квадратная оградка, в центре которой находился ящик из массивных гранитных плит. Ящик был установлен в предварительно вырытой прямоугольной яме размерами 1,75 × 1,4 м, глубиной 1,4 м. Сооружен из двух длинных гранитных плит размерами 1,65 × 1,6 × 0,2 м и двух устроенных между ними продольных малых плит размерами порядка 1,6 × 1,0 × 0,15 м. Он был перекрыт еще двумя крупными гранитными плитами. В большой плите проделана пробоина, образующая на стыке перекрывающих плит отверстие диаметром 0,9 м. Размеры плит перекрытия 1,45 × 1,40 × 0,2 и 2,5 × 0,6 × 0,5 м. Погребение отсутствовало, на дне ящика обнаружен круглый гранитный валун красного цвета, покрытый белой меловой присыпкой.

В этом же районе исследован комплекс Таскамал, состоящий из двух мегалитических стен. В центральной части и в основании южной стены обнаружено рельефное изображение коровы или быка. Памятник датирован в хронологических рамках от III до II тыс. до н.э. (Ярыгин, Сакенов, 2023: 140–151; Yarygin S. et al, 2024). Присутствуют и более удаленные аналогии. Похожие рисунки козлов и других животных нанесены на стелу с лицевым изображением, относящейся к каракольской археологической культуре Алтая (Кубарев, 2009: 34–38).

В отношении рельефа лица можно предварительно выдвинуть несколько версий, которые могут быть обоснованы только после проведения дополнительных естественно-научных изысканий. Согласно первой версии, лицо может быть датировано Новым временем и считаться делом рук талантливого туриста, тем более что в двухстах метрах южнее на камнях вдоль запруды Кабаньего Ключа имеется выбивка подписи в виде фамилии с датой «1970» и крупное схематическое изображение «человечка». Все они выполнены аккуратно и в изящной манере. Инструмент, которым выбита подпись, по ширине совпадает с кантом на лицевом рельефе. В таком случае стоит признать, что лицо – образец позднейшего искусства и оказалось выбито рядом со стелой случайно.

Рис. 6. Схематическое изображение человеческой фигуры у Кабаньего Ключа

Однако стоит обратить внимание на ряд факторов. Стела и лицо ориентированы в одну сторону. Вертикальная стенка валуна, на котором выбито (вероятно, позднее) лицо, имеет следы более древних сколов и подработки. На данном этапе исследования можно с осторожностью предположить, что в районе лица одновременно со стелой была изображена некая фигура, которая в Новое время доработана до формы лица.

В отношении самого лица отметим, что в том случае, если мы отбросим датировку Новым временем, имеется ряд надежных аналогий в памятниках бронзового века. Похожие лица встречаются на жезлах из Восточного Казахстана и Алтая (Кызласов, 1956: 14–21; Самашев, Жумабекова, 1993: 23–33; Захаров, 2023: 27–43). К этому кругу можно отнести пластинчатую личину с рельефным составным носом из комплекса бронзовых сейминско-турбинских предметов, обнаруженных на территории Тюменской области, в нижнем течении реки Пышма (Россия) (Бородовский, Оборин, 2020: 103–118). В список аналогий включаются деревянные маски культуры сяохэ из Синьцзяна (Молодин, 2019: 7–19).

Выводы

Предварительный анализ комплекса позволяет одну из его частей – стелу уверенно датировать периодом не позднее бронзового века. Ее можно соотнести с другим комплексом памятников, исследованных в 2023 году на территории Сандыктауского района Акмолинской области, – поселением Сандыктау, могильником Сандыктау 2, 3 и горными выработками, которые находятся в 8 км юго-западнее. Поселение расположено в 2,2 км к югу от горной гряды Сандыктау, в 1,5 км к юго-востоку от поселка Петровка (Ярыгин и др., 2023: 78–82). Исследованные в 2023 году объекты обладают внутренней структурной связью, показывая освоение древними коллективами локальной территории. При этом они являются частью отдельного археологического микрорайона, который можно выделить на основании картографирования памятников эпохи бронзы по течению рек Жабай и Саркрома. Комплекс обладает всеми необходимыми характеристиками: ограничен по площади, имеет определенные геоморфологические и микроландшафтные границы, благоприятную экологическую нишу. Важную роль играет близость ресурсной базы, в том числе наличие рудников (Русланов, 2016: 23–34). Центральное место в микрорайоне Жабай-Саркрома занимают рудные выработки, расположенные в районе села Владимировка, а основные поселенческие объекты тяготеют к реке Жабай и ее притоку.

Современные археологические исследования на территории Кокшетауской возвышенности показывают большое разнообразие культовых объектов бронзового века: мегалитические конструкции, стелы разных типов, ритуальные склепы, петроглифы, рельефы. В этот список можно включить комплекс с валуном и стелой из окрестностей поселка Балкашино, вероятно, относящийся к деятельности коллективов, расселившихся в II тыс. до н. э. по течению рек Жабай и Саркрома. При этом вопросы соотношения стелы и рельефного лица остаются открытыми.

References

- Beisenov, Varfolomeyev, 2008 — *Beisenov A.Z., Varfolomeyev V.V. Mogilnik Begazy. Tsentralnyy Kazakhstan v begazy-dandybayevskuyu epokhu* [Begazy burial ground. Central Kazakhstan in the Begazy-Dandybaev era]. Almaty, 2008. 112 p. (In Russ.).
- Borodovskiy, Oborin, 2020 — *Borodovskiy A. P., Oborin Yu.V. Predmety seyminsko-turbinskogo metallichesкого комплекса s Nizhney Pyshmy* [Items of the Seima-Turbino metal complex from Nizhnyaya Pyshma]. Bulletin of NSU. Series: History, Philology, 2020. Vol. 19. No. 5: Archeology and Ethnography. Pp. 103–118. (In Russ.).
- Ivanova, 2014 — *Ivanova S.V. Balkano-Karpatskiy variant kulturno-istoricheskoy oblasti* [Balkan-Carpathian version of the cultural-historical region]. Russian Archaeology, 2014. No. 2. Pp. 5–20. (In Russ.).
- Kubarev, 2009 — *Kubarev V.D. Dva izvayaniya epokhi bronzy v Gornom Altaye* [Two sculptures of the Bronze Age in the Altai Mountains]. Archeology, ethnography and anthropology of Eurasia, 2009. No. 1 (37). Pp. 34–38. (In Russ.).
- Kyzlasov, 1956 — *Kyzlasov L.R. Andronovskiye antropomorfnyye figurki iz Sredney Azii* [Andronovo anthropomorphic figurines from Central Asia]. KSIIMK, 1956. Issue 63. Pp. 14–21. (In Russ.).
- Marghulan, 1998 — *Marghulan A.Kh. Sochineniya. V 14 tomakh. Tom 1. Begazy-dandybayevskaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana* [Essays. In 14 volumes. Vol. 1. Begazy-Dandybai culture of Central Kazakhstan]. Compiled by D.A. Marghulan, D. Marghulan. Almaty: Atamüra, 1998. 400 p. (In Russ.).

- Molodin, 2019 — *Molodin V.I. Derevyannyye maski kultury Syaokhe* [Wooden masks of the Xiaohe culture]. Problems of history, philology, culture, 2019. Pp. 7–19. (In Russ.).
- Ruslanov, 2016 — *Ruslanov Ye.V. Rol mestorozhdeniy i rudoproyavleniy medi v formirovaniy Beregovskogo arkhologicheskogo mikrorayona epokhi bronzы* (Bashkirskoye Priuralye) [The role of copper deposits and ore occurrences in the formation of the Beregovsky archaeological microdistrict of the Bronze Age (Bashkir Urals)]. Bulletin of the Irkutsk State University. 2016. Vol. 15. Series “Geoarchaeology. Ethnology. Anthropology”. Pp. 23–34. (In Russ.).
- Samashev, Zhumabekova, 1993 — *Samashev Z., Zhumabekova G.S. K voprosu o kulturnoy atributsii nekotorykh sluchaynykh nakhodok iz Kazakhstana* [On the issue of cultural attribution of some random finds from Kazakhstan]. Bulletin of the NAS RK. SON, Almaty, 1993 No. 5 (191). Pp. 23–33. (In Russ.).
- Volkov, 1981 — *Volkov V.V. Olennyye kamni Mongolii* [Deer stones of Mongolia]. Ulaanbaatar: Publishing house of the Academy of Sciences of the Mongolian People's Republic, 1981. 254 p. (In Russ.).
- Yarygin, et al., 2023 — *Yarygin S.A., Sakenov S.K., Ilderyakov N.N., Satubaldina A.D. Poseleniye Sandyktau na karte pamyatnikov bronzovogo veka regiona* [Settlement of Sandyktau on the map of Bronze Age monuments in the region]. House construction in the Kazakh steppe: traditions and features: collection of materials from the international round table. Astana, 2023. Pp. 78–82. (In Russ.).
- Yarygin, et al., 2024 — *Yarygin S., Tavukçu Z.A., Sakenov S. Megalithic structure from Burabay: Gold mining and cult communities of the Late Bronze Age of Northern Kazakhstan. Archaeological Research in Asia*. 2024. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ara.2024.100536>. (In Eng.).
- Yarygin, Sakenov, 2023 — *Yarygin S.A., Sakenov S.K. Relyefnyy granitnyy blok iz megaliticheskogo kompleksa Taskamal v Burabaye* [Relief granite block from the megalithic complex Taskamal in Burabay]. Bulletin of the Karaganda University. “History. Philosophy” Series. 2023, No. 3(111). Pp. 140–151. URL: <https://doi.org/10.31489/2023HPh3/140-151>. (In Russ.).
- Zakharov, 2023 — *Zakharov S.V. Kamenny zhezl s chelovecheskoy lichinoй iz pogrebeniya v kurgannoy gruppe Mayskoye V* [Stone staff with a human face from a burial in the Mayskoye V burial mound group]. Peoples and religions of Eurasia, 2023. Vol. 28. No. 4. Pp. 27–43. (In Russ.).

Литература

- Бейсенов, Варфоломеев, 2008 — *Бейсенов А.З., Варфоломеев В.В. Могильник Бегазы. Центральный Казахстан в бегазы-дандыбаевскую эпоху*. Алматы, 2008. 112 с.
- Бородовский, Оборин, 2020 — *Бородовский А. П., Оборин Ю. В. Предметы сейминско-турбинского металлического комплекса с Нижней Пышмы // Вестник НГУ. Серия: История, филология, 2020. Том 19. № 5: Археология и этнография. С. 103–118.*
- Волков, 1981 — *Волков В.В. Оленные камни Монголии*. Улан-Батор: Издательство АН МНР, 1981. 254 с.
- Захаров, 2023 — *Захаров С. В. Каменный жезл с человеческой личиной из погребения в курганной группе Майское V // Народы и религии Евразии, 2023. Том 28. № 4. С. 27–43.*
- Иванова, 2014 — *Иванова С.В. Балкано-Карпатский вариант культурно-исторической области // Российская археология, 2014. № 2. С. 5–20.*
- Кубарев, 2009 — *Кубарев В.Д. Два изваяния эпохи бронзы в Горном Алтае // Археология, этнография и антропология Евразии, 2009. № 1(37). С. 34–38.*
- Кызласов, 1956 — *Кызласов Л.Р. Андроновские антропоморфные фигурки из Средней Азии // КСИИМК, 1956. Вып. 63. С. 14–21.*
- Маргулан, 1998 — *Маргулан А.Х. Сочинения. В 14 томах. Том 1. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана / Составители: Д.А. Маргулан, Д. Маргулан. Алматы: Атамұра, 1998. 400 с.*
- Молодин, 2019 — *Молодин В.И. Деревянные маски культуры Сяохэ // Проблемы истории, филологии, культуры, 2019. № 2. С. 7–19.*
- Русланов, 2016 — *Русланов Е.В. Роль месторождений и рудопроявлений меди в формировании Береговского археологического микрорайона эпохи бронзы (Башкирское Приуралье) // Известия Иркутского государственного университета, 2016. Том 15. Серия «Геоархеология. Этнология. Антропология». С. 23–34.*
- Самашев, Жумабекова, 1993 — *Самашев З., Жумабекова Г.С. К вопросу о культурной атрибуции некоторых случайных находок из Казахстана. Алматы: Известия НАН РК. СОН, 1993. № 5(191). С. 23–33.*
- Ярыгин и др., 2023 — *Ярыгин С.А., Сакенов С.К., Ильдеряков Н.Н., Сатубалдина А.Д. Поселение Сандыктау на карте памятников бронзового века региона // Домостроение в казахской степи: традиции и особенности: Сборник материалов международного круглого стола. Астана, 2023. С. 78–82.*
- Ярыгин, Сакенов, 2023 — *Ярыгин С.А., Сакенов С.К. Рельефный гранитный блок из мегалитического комплекса Таскамал в Бурбае // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». 2023. № 3 (111). С. 140–151. URL: <https://doi.org/10.31489/2023HPh3/140-151>.*
- Yarygin, et al., 2024 — *Yarygin S., Tavukçu Z.A., Sakenov S. Megalithic structure from Burabay: Gold mining and cult communities of the Late Bronze Age of Northern Kazakhstan // Archaeological Research in Asia, 2024. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ara.2024.100536>.*

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА

Абуов Н.А., Мәлікова С.З. ӘЛЕУМЕТТІК ТРАГЕДИЯ КОНТЕКСТІНДЕ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ АШТЫҚ.....	528
Нұртазина Н.Д., Қартабаева Е.Т., Дауытбекова М.К. ҚАЗАҚТЫҢ ИШАНДАРЫ МЕН ӘУЛИЕ ЕМШІЛЕРІНІҢ МҰРАСЫ: ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МҰСЫЛМАНДЫҚ-СОПЫЛЫҚ ДӘСТҮРІ АЯСЫНДА ЖАҢАША ЗЕРТТЕУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.....	541

ТАРИХ

Алмағамбетова А., Уста А. ҚАРАХАНДАР САРАЙЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ ЛАУАЗЫМДАР: СЫРТҚЫ САЯСАТТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	558
Бейсембаева А.Р., Абенова Г.А., Мамытова С.Н. XVIII ҒАСЫРДЫҢ 50-ШІ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ АМУРСАНА КӨТЕРІЛІСІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖАСАҚТАРЫ: МҰРАҒАТ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ.....	572
Жолдасұлы Т., Тайман С.Т., Құдайбергенова А.И. СОВЕТТІК ОРТА АЗИЯДАҒЫ БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ДІНИ СИПАТЫ (1918–1930).....	585
Жумағанбетов Т.С. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ МӘСЕЛЕСІНДЕГІ ШАҒАТАЙ ҰЛЫСЫНЫҢ ТӨРТ ФАКТОРЫ (ҚАЗАҚ-ШАҒАТАЙ ҚАТЫНАСТАРЫ).....	600
Исмаилзаде С.Д., Жеңіс Ж.Ж. XI–XIV ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ОҢТҮСТІК КАВКАЗ ҚЫПШАҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫНА АРНАЛҒАН ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ШОЛУ.....	614
Крупко И.В., Бұрханов Б.Б. «АЗ И Я» – ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ТАРИХЫ: АЙЫПТАУДАН ТАЛҚЫЛАУҒА ДЕЙІН.....	626
Кушенова Г.И. ХАЙДУ ЖӘНЕ ТАЛАС ҚҰРЫЛТАЙЫНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ.....	642
Қаратаев Ә.Ә. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ САЯСИ-ӘКІМШІЛІК ЖҮЙЕСІ: ҚАНАТТАР, ЖҮЗДЕР, ТАЙПАЛАР ЖӘНЕ ШЕЖІРЕ.....	658
Легкий Д.М., Түрежанова С.А., Саметова Г.С. ҚАЗАҚ АКСР ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚОСТАНАЙ АКУШЕРЛІК ТЕХНИКУМЫ (1929–1935 ЖЖ.).....	671
Сатенова М.Р., Оразов Р.Е. ТАШКЕНТ ОАЗИСІНДЕГІ ҰЛЫ ЖҮЗДІҢ ДАЛАЛЫҚ ЭЛИТАСЫ (XVIII ғ.).....	687
Шотанова Г.А., Сатенова М.Р. РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ЭМБА ЖӘНЕ ОЙЫЛ БЕКІНІСТЕРІНІҢ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНДАҒЫ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ.....	702
Эгамбердиев М., Ахантаева Ә., Ахантаева Г. СЫРДЫҢ ТӨМЕНГІ ЖӘНЕ ОРТА АҒЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ШАРУАШЫЛЫҚ САЛАЛАРЫ: ДИҚАНШЫЛЫҚ, МАЛ ЖӘНЕ БАЛЫҚ АУЛАУ (XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басы).....	714

АНТРОПОЛОГИЯ

Шайкен Ж.А. «ДЫҢ» ТИПТІ ЕРТЕТҮРКІ МЕМОРИАЛДЫҚ-КУЛЬТТІК ТАС ҚҰРЫЛЫСТАРЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІНЕ.....	729
Ярыгин С., Сакенов С., Шульга В. САНДЫҚТАУ ТАУДАҒЫ СТЕЛАЛЫҚ КЕШЕН ЖӘНЕ БЕТТІҢ РЕЛЬЕФ БЕЙНЕСІ (СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН).....	748

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИИ

Абуов Н.А., Маликова С.З. КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ И ГОЛОД В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНОЙ ТРАГЕДИИ.....	528
Нуртазина Н.Д., Картабаева Е.Т., Дауытбекова М.К. НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКИХ ИШАНОВ И СВЯТЫХ ЦЕЛИТЕЛЕЙ: НОВЫЕ ПОДХОДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ МУСУЛЬМАНСКО-СУФИЙСКОЙ ТРАДИЦИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	541

ИСТОРИЯ

Алмагамбетова А., Уста А. ГЛАВНЫЕ ДОЛЖНОСТИ ПРИ ДВОРЕ КАРАХАНИДОВ: ФОРМИРОВАНИЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ.....	558
Бейсембаева А.Р., Абенова Г.А., Мамытова С.Н. ВОССТАНИЕ АМУРСАНЫ И КАЗАХСКИЕ ОПОЛЧЕНИЯ В 50-Е ГГ. XVIII В.: НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ.....	572
Жолдасулы Т., Тайман С.Т., Кудайбергенова А.И. РЕЛИГИОЗНЫЙ ХАРАКТЕР ДВИЖЕНИЯ БАСМАЧЕСТВА В СОВЕТСКОЙ СРЕДНЕЙ АЗИИ (1918–1930 гг.).....	585
Жумаганбетов Т.С. ЧЕТЫРЕ ФАКТОРА ЧАГАТАЙСКОГО УЛУСА В ВОПРОС ВОЗНИКНОВЕНИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА (КАЗАХСКО-ЧАГАТАЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ).....	600
Исмаилзаде С.Д., Женис Ж.Ж. ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ ПО ИСТОРИИ КЫПЧАКОВ ЮЖНОГО КАВКАЗА В XI–XIV В.В.....	614
Крупко И.В., Бурханов Б.Б. ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ «АЗ И Я»: ОТ ОСУЖДЕНИЯ К ОБСУЖДЕНИЮ.....	626
Кушенова Г.И. ХАЙДУ И ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТАЛАССКОГО КУРУЛТАЯ.....	642
Каратаев А.А. ПОЛИТИКО-АДМИНИСТРАТИВНАЯ СИСТЕМА КАЗАХСКОГО ХАНСТВА: КРЫЛЬЯ, ЖУЗЫ, ПЛЕМЕНА И ШЕЖИРЕ.....	658
Легкий Д.М., Турежанова С.А., Саметова Г.С. КУСТАНАЙСКИЙ АКУШЕРСКИЙ ТЕХНИКУМ В СИСТЕМЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ КАЗАХСКОЙ АССР (1929–1935 гг.).....	671
Сатенова М.Р., Оразов Р.Е. СТЕПНАЯ ЭЛИТА СТАРШЕГО ЖУЗА В ТАШКЕНТСКОМ ОАЗИСЕ (XVIII В.).....	687
Шотанова Г.А., Сатенова М.Р. РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЭМБИНСКОГО И УИЛСКОГО УКРЕПЛЕНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ИСТОРИИ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА.....	702
Эгамбердиев М., Ахантаева А., Ахантаева Г. ОТРАСЛИ ХОЗЯЙСТВА КАЗАХОВ НИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ТЕЧЕНИЯ СЫРДАРЬИ: ЗЕМЛЕДЕЛИЕ, ЖИВОТНОВОДСТВО И РЫБОЛОВСТВО (середина XIX–начало XX в.).....	714

АНТРОПОЛОГИЯ

Шайкен Ж.А. К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ РАННЕТЮРКСКИХ МЕМОРИАЛЬНО-КУЛЬТОВЫХ КАМЕННЫХ СООРУЖЕНИЙ ТИПА «ДЫН».....	729
Ярыгин С., Сакенов С., Шульга В. КОМПЛЕКС СО СТЕЛОЙ И РЕЛЬЕФНЫМ ИЗОБРАЖЕНИЕМ ЛИЦА В ГОРАХ САНДЫКТАУ (СЕВЕРНЫЙ КАЗАХСТАН).....	748

CONTENTS

THEORY OF METHODOLOGY

Abuov N.A., Malikova S.Z. COLLECTIVISATION AND FAMINE IN NORTHERN KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF SOCIAL TRAGEDY.....	528
Nurtazina N.D., Kartabayeva E.T., Dautbekova M.K. THE LEGACY OF THE KAZAKH ISHANS AND HEALING SAINTS: NEW APPROACHES AND PROSPECTS FOR STUDYING IN THE CONTEXT OF THE ISLAMIC-SUFI TRADITION OF CENTRAL ASIA.....	541

HISTORY

Almagambetova A., Usta A. KEY OFFICIALS IN THE QARAKHANID COURT: SHAPING FOREIGN POLICY.....	558
Beisembayeva A.R., Abenova G.A., Mamytova S.N. THE UPRISING OF AMURSANA AND KAZAKH MILITIAS IN THE 1750S: BASED ON ARCHIVAL MATERIALS.....	572
Zholdassuly T., Taiman S.T., Kudaibergenova A. THE RELIGIOUS NATURE OF THE BASMACHI MOVEMENT IN SOVIET CENTRAL ASIA (1918–1930).....	585
Zhumaganbetov T.S. FOUR FACTORS OF THE CHAGATAI ULUS IN THE ISSUE OF THE EMERGENCE OF THE KAZAKH KHANATE (KAZAKH-CHAGATAI RELATIONS).....	600
Ismailzade S.J., Zhenis Zh. REVIEW OF RESEARCHES ON THE HISTORY OF THE KIPCHAKS OF THE SOUTH CAUCASUS IN THE XI–XIV CENTURIES.....	614
Krupko I.V., Burkhanov B.B. IDEOLOGICAL HISTORY OF “AZ I YA”: FROM CONDEMNATION TO DISCUSSION.....	626
Kushenova G. QAIDU AND THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE TALAS QURILTAI.....	642
Karatayev A.A. POLITICAL-ADMINISTRATIVE SYSTEM OF THE KAZAKH KHANATE: WINGS, ZHUZES, TRIBES AND SHEZHIRE.....	658
Legkiy D.M., Turezhanova S.A., Sametova G.S. KUSTANAY OBSTETRICAL TECHNICAL SCHOOL IN THE HEALTH CARE SYSTEM OF THE KAZAKH ASSR (1929–1935).....	671
Satenova M.R., Orazov R.E. THE STEPPE ELITE OF THE SENIOR ZHUZ IN THE TASHKENT OASIS (XVIII CENTURY).....	687
Shotanova G.A., Satenova M.R. THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE EMBA AND UIL FORTIFICATIONS OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE HISTORY OF WESTERN KAZAKHSTAN.....	702
Egamberdiyev M., Akhantaeva A., Akhantaeva G. ECONOMIC SECTORS OF THE KAZAKHS ENGAGED IN THE LOWER AND MIDDLE REACHES OF THE SYR: AGRICULTURE, LIVESTOCK AND FISHING (mid-XIX – early XX centuries).....	714

ANTHROPOLOGY

Shaiken J.A. ON THE ISSUE OF STUDYING EARLY TURKIC MEMORIAL AND CULT STONE STRUCTURES OF THE “MELON” TYPE.....	729
Yarygin S., Sakenov S., Shulga V. COMPLEX OF A STELE AND A RELIEF IMAGE OF A FACE IN THE SANDYKTAU MOUNTAINS (NORTH KAZAKHSTAN).....	748

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2024. 11 (3)

Бас редактор:

Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:

Копеева С.Ж.

Жарияланған күні: 20.09.2024.

Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 21,125.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов
атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй